

**SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE
VAN VİLÂYETİ
(Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı)**

Tarık Ziya ARVAS

**Doktora Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Prof. Dr. Besim ÖZCAN
2016
Her Hakkı Saklıdır**

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Tarık Ziya ARVAS

SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE VAN VİLÂYETİ
(Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı)

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ

Prof. Dr. Besim ÖZCAN

ERZURUM-2016

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

02 / 12 / 2016

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Van" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

02 / 12 / 2016

Tarık Ziya ARVAS

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Besim ÖZCAN danışmanlığında, Tarık Ziya ARVAS tarafından hazırlanan bu çalışma 02 / 12 / 2016 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Besim ÖZCAN

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Yakup KARATAŞ

İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Esat AKTAŞ

İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç Dr. Uğur AKBULUT

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. .... / ..... / .....

Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	VI
ABSTRACT	VII
KISALTMALAR	VIII
TABLOLAR LİSTESİ	XII
ARAŞTIRMANIN MAHİYETİ VE KAYNAKLARI	XIII
ÖNSÖZ	XVIII
GİRİŞ	1
I. VAN İSMİNİN MENŞEİ	1
II. İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDE VAN	2
III. OSMANLI ÖNCESİ İSLAM HÂKİMİYETİNDE VAN	8
IV. OSMANLI HÂKİMİYETİNDE VAN	17

BİRİNCİ BÖLÜM

İDARİ YAPI

1.1. VİLÂYET İDARESİ	26
1.2. VAN VİLÂYET KURUMLARI VE BÜROKRASİSİ	27
1.3. VAN VİLÂYET İDARESİ VE YÖNETİCİLER	29
1.3.1. Vali	29
1.3.2. Vali Muavini	33
1.3.3. Vilâyet Meclisleri	34
1.3.4. Liva (Sancak) İdaresi	36
1.3.5. Kaza İdaresi	37
1.3.6. Nahiye İdaresi	40
1.3.7. Köy İdaresi	42
1.4. VAN VİLÂYETİ'NİN İDARİ TAKSİMATI	43
1.5. İDAREYİ GÜÇLEŞTİREN ÂMİLLER	47
1.5.1. İran Sınırına Bitişiklik ve Rusya Sınırına Yakınlık	47
1.5.2. Şehir Eşrafı	51
1.5.3. Yerel Güç Unsurları	53
1.5.4. İnsan Unsuru	55
1.5.5. Aşiretler	57

1.5.6. Hamidiye Alayları	58
1.5.7. Müşir Mehmed Zeki Paşa'nın Mutlak Otoritesi	62
1.5.8. Azınlıkların Etkisi	65
1.5.8.1. Ermeni Milliyetçi Gruplar	65
1.5.8.2. Nasturiler	69
1.5.9. Malî Buhranlar ve Dış Müdahaleler	74
1.6. İDAREDE REFORM	75
1.7. VAN BELEDİYESİ	82
1.7.1. Belediyenin Kuruluşu, Yapısı ve Faaliyetleri	82
1.7.2. Belediye Gelirleri	87
1.7.3. Belediye Giderleri	88

İKİNCİ BÖLÜM

YERLEŞME, SOSYAL YAŞAM VE NÜFUS

2.1. ŞEHRİN KONUMU VE YERLEŞME	91
2. 1. 1. Kale	91
2. 1. 2. Merkezi (Eski) Şehir	92
2. 1. 3. Bahçeler (Yeni) Şehri	95
2. 1. 4. Konut Mimarisi	100
2.2. SOSYAL YAŞAM	101
2.2.1. Şehrin Gelişimi ve Yaşam	101
2.2.2. Hanedan Mücadeleleri	113
2.2.3. Müslüman-Ermeni İlişkileri	119
2.3. KAZALARA GENEL BAKIŞ	125
2.3.1. Gevaş	125
2.3.2. Erciş	126
2.3.3. Elbak	128
2.3.4. Edremit	129
2.3.5. Adilcevaz	129
2.3.6. Diğer Kazalar	130

2.4. NÜFUS	131
2.4.1. Nüfus Hareketleri	131
2.4.1.1. Savaş ve kıtlık Kayıpları	131
2.4.1.2. Göçler	132
2.4.1.2.1. Geçici ve Gönüllü Göçler	132
2.4.1.2.2. Kısmî Mecburi Göçler	135
2.4.1.2.2.1. Van'dan Dışarıya Göçler	135
2.4.1.2.2.2. Dışarıdan Van'a Göçler	137
2.4.2. Nüfus Miktarı ve İstatistikleri	138
2.4.2.1. Van Vilâyeti'nde Nüfus Tespitinin Güçlükleri	139
2.4.2.2. Van Vilâyeti Genel Nüfusu	141
2.4.2.3. Van Sancağı Nüfusu	144
2.4.2.4. Şehir/Kasaba Merkezileri Nüfusu	146
2.4.2.5. Dönem İçinde Farklı Tarihlerle Ait Ayrıntılı Genel Nüfus İstatistikleri ...	147
2.4.2.6. Nüfus Yapısı	152

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EGİTİM, KÜLTÜR VE DİNİ FAALİYETLER İLE KAMU HİZMETİ GÖREN KURUMLAR

3.1. EĞİTİM	153
3.1.1. Van Maarif İdaresi	153
3.1.2. Vilâyet Maarif Bütçesi	155
3.1.3. Mektepler	157
3.1.3.1. Müslüman Mektepleri	157
3.1.3.1.1. İbtidaî Mektepler	157
3.1.3.1.2. Rüşdiye Mektepleri	162
3.1.3.1.3. İdâdî Mektebi	167
3.1.3.1.4. Darümuallimin-i İbtidaî	170
3.1.3.2. Gayrimüslim Mektepleri	171
3.1.3.2.1. Ermeni Mektepleri	171
3.1.3.2.2. Musevi Mektepleri	176
3.1.3.2.3. Nasturi Mektepleri	176

3.1.3.3 Yabancı Okullar	177
3.1.3.3.1. Amerikan Okulları	177
3.1.3.3.2. Alman Okulları	181
3.1.3.3.3. Fransız Okulları	182
3.2. BASIN VE YAYIN	183
3.2.1. Matbaa ve Gazete	183
3.2.2. Kitap ve Kütüphane	188
3.3. MEDRESE, İLİM VE CAMİ	189
3.3.1. Medrese	189
3.3.2. Cami	194
3.3.3. Türbe, Tekke ve Ziyaretgâhlar	196
3.4. VAKIFLAR	197
3.4.1. Evkâf-ı Mazbuta / Doğrudan Evkaf İdaresi Tarafından İdare Olunan Vakıflar	199
3.4.2. Evkâf-ı Mülhaka / Evkaf İdaresinin Nezaret ve Murakabesi Altında, Mütevellileri Marifetiyle İdare Olunan Vakıflar	200
3.5. POSTA VE TELGRAF	203
3.6. SAĞLIK	209
3.6.1. Sağlık Koşulları ve Hastalıklar	210
3.6.2. Sağlık Hizmetleri	215
3.6.2.1. Tabip ve Eczane	215
3.6.2.2. Hastane	219
3.7. ADLİ SİSTEM	223

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İKTİSADİ KAYNAKLAR VE MALİ YAPI

4.1. İKTİSADA TESİR EDEN GENEL ÂMİLLER	232
4.2. TARIM	234
4.2.1. Hububat	234
4.2.2. Nebatat	238
4.2.3. Ziraî Problemler	240
4.2.4. Üretim Miktarı	244

4.3. TİCARET	247
4.3.1. İç Ticaret	247
4.3.2. Dış Ticaret	251
4.3.2.1. İhracat	251
4.3.2.2. İthalat	257
4.4. İMALAT	260
4.4.1. Dokuma İmalatı	260
4.4.2. Dokuma Dışı İmalat	266
4.5. HAYVANCILIK	270
4.6. BALIKÇILIK	277
4.7. TUZ ÜRETİMİ	279
4.8. MADENLER	281
4.9. SODA KARBONATI VE SABUN ÜRETİMİ	285
4.10. ULAŞIM VE TAŞIMACILIK	286
4.10.1. Van Gölü Üzerinde Ulaşım ve Taşımacılık	286
4.10.2. Göl Ulaşımı ve Taşımacılığını Geliştirme Çabaları	291
4.10.3. Kara Ulaşımı ve Taşımacılık	293
4.10.4. Kara Ulaşımını Geliştirme Faaliyetleri	296
4.11. MALİ YAPI, GELİR-GİDERLER VE BÜTÇE	301
4.11.1. Malî Yapı	301
4.11.2. Gelir Kalemleri ve Miktarları	307
4.11.3. Gider Kalemleri ve Miktarları	312
SONUÇ	315
KAYNAKLAR	318
EKLER	346
EK 1. BELGELER	346
EK 1. GAZETELER	377
EK 3. HARİTALAR	385
EK 4. RESİMLER	391
ÖZGEÇMİŞ	396

ÖZET**DOKTORA TEZİ****SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE VAN VİLÂYETİ
(Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı)****Tarık Ziya ARVAS****Tez Danışmanı: Prof. Dr. Besim ÖZCAN****2016, 396 Sayfa****Jüri: Prof. Dr. Besim ÖZCAN
Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY
Doç. Dr. Yakup KARATAŞ
Yrd. Doç. Dr. Esat AKTAŞ
Yrd. Doç. Dr. Uğur AKBULUT**

Van, tarih boyunca farklı devlet ve medeniyetlerin hâkimiyetinde kalmış ve bulunduğu yerin coğrafi ve stratejik özellikleri hasebiyle daima mühim bir mevkiye sahip olmuştur. Osmanlı egemenliğinde 1548 yılından 1831 yılına kadar eyalet statüsünde idare edilen Van, bu tarihten itibaren idarî değişime uğrayarak bir müddet çevre vilâyetlere bağlı bir sancak olarak yönetilmiştir. 1876 yılında tekrar müstakil bir vilâyet olan Van'a, 1886 yılında Hakkâri Sancağı da dâhil edilmiş ve imparatorluğun sonuna kadar idarî teşkilat bu şekilde devam etmiştir. Dönem içinde vilâyetin sosyal ve ekonomik yapısı, nüfus ve yerleşme olguları, kurumsallaşma çabaları, şehrin büyüme ve gelişmesi, eğitim, kültür, sağlık ve şehir hayatı ülkenin geneliyle paralel olarak modernleşme yönünde gelişme ve dönüşmeye devam etmiştir. Zengin doğal kaynaklara sahip olan vilâyetin ekonomik ve coğrafi yapısı gelişmeye müsaitti. Bununla birlikte bu süreçte meydana gelen kuraklık ve kıtlıklar, salgın hastalıklar, göçler ve bilhassa Ermeni olayları, Van'ın gelişmesi ve kalkınmasını olumsuz yönde etkilemiştir. Söz konusu sıkıntılar tabiatıyla vilâyetin idaresini de güçleştirmiştir. Gelişen haberleşme ve ulaştırma araçlarıyla merkezle bağları giderek güçlenen vilâyet, 1908 yılına gelindiğinde 9 kaza, 13 nahiye ve 1.574 köyle birlikte 300 bin civarında nüfusu barındıran idarî bir birim olmuştur.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Van, Hakkâri, Sosyal ve Ekonomik Yapı, Aşiret, Ermeni.

ABSTRACT**Ph. D. DISSERTATION****VAN PROVINCE IN THE PERIOD OF SULTAN ABDULHAMID II
(Social, Economic, Governmental and Demographic Structure)****Tarık Ziya ARVAS****Advisor: Professor Besim ÖZCAN****2016, Page: 396****Jüri: Prof. Dr. Besim ÖZCAN****Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY****Assoc. Prof. Dr. Yakup KARATAŞ****Assist. Prof. Dr. Esat AKTAŞ****Assist. Prof. Dr. Uğur AKBULUT**

Van, has remained under domination of various states and civilization throughout history. It has always been an important position because of its geographic and strategic characteristics. Van being under the Ottoman rule from 1548 year until 1831 as a province status, from this date on it had administrative changes and it continued its existence for a while as a sanjak depending on the province vicinity. It became an independent province again in 1876. Hakkâri Sanjak was attached to it 1886 and this administrative organisation continued in this way until the end of the empire. The province's social and economic structure, population and settlement cases, institutionalization efforts, the city's growth and development, education, culture, health and city life had continued development and transformation towards modernization in paralel with the country-wide during the period. The province had rich natural resources. It was suitable for development about economic and geographical structure. However, because of occurring drought and famine, epidemics, migrations and especially the Armenian events influenced negatively on the progress and development of the Van. These troubles had naturally made difficult the administration of the province. City's relations with capital strengthened increasingly thanks to growing communication and transportation tools. By the year 1908, it had become an administrative unit including the population of approximately 300 thousand along with 9 districts, 13 subdistricts and 1,574 villages.

Keywords: II. Abdulhamid, Van, Hakkâri, Social and Economic Structure, tribal, Armenians.

KISALTMALAR

A. DVN. MKL.	: Sadâret Divan Mukavelenameler
A.MKT. MHM.	: Sadaret Mektûbî Kalemi Mühimme Kalemi
A.Ü.	: Atatürk Üniversitesi
A.Ü. DTCF.	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi
AVİD	: Avrasya İncelemeleri Dergisi
AYN.d.	: Ayniyat Defteri
BEO.	: Bâb-ı Âli Evrak Odası
Bkz.	: Bakınız
BOARD	: American Board of Commisioners for Foreign Missions
c.	: Cilt
CİEPO	: Comité International des Études Pré-Ottomanes et Ottomanes
Çev.	: Çeviren
Ç.Ü.	: Çukuroava Üniversitesi
Der.	: Derleyen
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DH. İD.	: Dâhiliye Nezâreti İdâri Kısım
DH. MKT.	: Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi
DH. MUİ.	: Dâhiliye Nezâreti Muhaberât-ı Umûmiye İdaresi
DH. ŞFR.	: Dâhiliye Nezâret Şifre Kalemi
DH. TMİK. S.	: Dâhiliye Nezâreti Tesri-i Muamelat ve Islahât Komisyonu
DH. TMİK. M.	: Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muâmelât ve Islahat Komisyonu
Ed.	: Editör
Ev.d.	: Evkaf Defteri

H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
HR. İD.	: Hariciye Nezareti İdari Evrakı
HR. SYS.	: Hariciye Nezareti Siyasî Kısım
HR. TO.	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası
H.Ü.	: Hacettepe Üniversitesi
İA	: Mili Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İ. DH.	: İrâde Dâhiliye
İ. HUS.	: İrâde Hususî
İ. HR.	: İrâde Hariciye
İ. MMS.	: İrâde Meclis-i Mahsûs
İ. ML.	: İrâde Maliye
İ. SH.	: İrâde Sıhhiye
İ. ŞD.	: İrâde Şûra-yı Devlet
İ. TAL.	: İrâde Taltif
İTO	: İstanbul Ticaret Odası
Krş.	: Karşılaştırınız
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MF. MKT.	: Maarif Nezâreti Mektûbî Kalemî
ML. d.	: Maliye Defteri
MV.	: Meclis-i Vükelâ Mazbataları
Nr.	: Numara
p.	: Page
R.	: Rumi
ODTÜ	: Ortadoğu Teknik Üniversitesi

ORDAF	: Ortadoğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
s.	: Sayfa
Sad.	: Sadeleştiren
SAÜ.	: Sakarya Üniversitesi
SDAO	: Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye
ss.	: Sayfa sayısı
ŞD.	: Şûra-yı Devlet Mazbataları
TAED	: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
Vol.	: Volume
Yay.	: Yayınları
Y. A. HUS.	: Yıldız Sadâret Hususi Marûzât
Y. A. RES.	: Yıldız Sadâret Resmî Marûzât
Y. EE.	: Yıldız Esas Evrakı
YKY	: Yapı Kredi Yayınları
Y. MTV.	: Yıldız Mütenevvî Marûzât
Y. PRK. A.	: Yıldız Perakende Sadâret Evrakı
Y. PRK. ASK.	: Yıldız Perakende Askerî Marûzât
Y. PRK. AZJ.	: Yıldız Perakende Arzuhal ve Journaller
Y. PRK. BŞK.	: Yıldız Perakende Mabeyn Başkitabeti Marûzâtı
Y. PRK. DH.	: Yıldız Perakende Dâhiliye Nezâreti Evrakı

Y. PRK. EŞA.	: Yıldız Perakende Elçilik ve Şehbenderlik Tahrirâtı
Y. PRK. HR.	: Yıldız Perakende Hariciye Nezareti Marûzât
Y. PRK. KOM.	: Yıldız Perakende Komisyonlar Marûzâtı
Y. PRK. MYD.	: Yıldız Perakende Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi
Y. PRK. PT.	: Yıldız Perakende Posta ve Telgraf Nezareti Marûzâtı
Y. PRK. SRN.	: Yıldız Perakende Serkurenâlık Marûzâtı
Y.PRK. UM.	: Yıldız Perakende Umum Vilâyetler Tahrirâtı
YYÜ	: Yüzüncü Yıl Üniversitesi
M	: Muharrem
S	: Safer
Ra	: Rebûlevvel
R	: Rebûlahir
Ca	: Cemaziyelevvel
C	: Cemazielahir
B	: Receb
Ş	: Şaban
N	: Ramazan
L	: Şevval
Za	: Zilkâde
Z	: Zilhicce

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1.1. Van Belediyesi 1893 ve 1894 Yılları Gelir Kalemleri ve Miktarları	87
Tablo 1.2. Van Belediyesi 1893 ve 1894 Yılları Masraf Kalemleri ve Miktarları	88
Tablo 2.1. 1881/82 Döneminde Van Sancağı ve Kazalarında Ermeni ve Müslüman Nüfus Miktarı.....	145
Tablo 2.2. 1876 Yılında Van Vilâyeti Nüfusu	147
Tablo 2.3. 1896 Yılında Van Vilâyeti Nüfusu	149
Tablo 2.4. 1914 Yılında Van Vilâyet Nüfusu	151
Tablo 3.1. 1903 Yılında Van Vilâyeti'ndeki İbtidai Mektepler	161
Tablo 3.2. 1896 Yılında Van Vilâyetindeki Rüşdiyeler	164
Tablo 3.3. Lynch'e Göre 1894 Yılında Van'daki Ermeni Okulları ve Öğrenci Sayıları	172
Tablo 3.4. 1896 Teftişine Göre Van'daki Ermeni Okulları, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları	174
Tablo 3.5. 1900-1902 Dönemi Maarif Salnamelerinde Vilâyetteki Medreseler	190
Tablo 3.6. Rus Konsolos Nikitin'in Derlemelerine Göre Medreseler	191
Tablo 4.1. 1876 Yılında Vilâyet Tarım Üretimi ve Üretim Miktarları	244
Tablo 4.2. 1890 Yılı Van Sancağı Tarım Üretimi ve Üretim Miktarları	245
Tablo 4.3. 1909 Yılı Vilâyet Tarım Üretimi ve Üretim Miktarları	246
Tablo 4.4. 1890 Yılı Van Vilâyeti İhracatı	256
Tablo 4.5. 1890 Yılı Vilâyet Dokuma Üretim İstatistiği	265
Tablo 4.6. 1876 Verilerine Göre Van Vilâyetindeki Hayvan Sayısı	274
Tablo 4.7. 1909 Verilerine Göre Van Vilâyetindeki Hayvan Sayısı	275
Tablo 4.8. 1876, 1890 ve 1903 Yılları Hayvansal Ürün ve Miktarları	276
Tablo 4.9. 1896 Yılında Vilâyette Tespit edilen Madenler ve Mevkileri	284
Tablo 4.10. 1890 Yılında Van Vilâyet Gelirleri	308
Tablo 4.11. 1896-1897 Yılında Van Vilâyet Gelirleri	309
Tablo 4.12. 1896-1900 Yılları Arasında Van Vilâyet Gelirleri	310
Tablo 4.13. 1900 Yılı Tahakkukat ve Tahsilâtı	311
Tablo 4.14. 1890 Yılında Van Vilâyet Giderleri	312
Tablo 4.15. 1896 yılında Van Sancağı Giderleri	313
Tablo 4.16. 1896-1900 yılları arasında Van Vilâyet Giderleri	313

ARAŞTIRMANIN MAHİYETİ VE KAYNAKLARI

Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal, ekonomik ve kültürel yapısının aydınlatılmasında şehir tarihi çalışmalarının önemi büyüktür. Artan şehir tarihi incelemeleri sayesinde ülkemiz içinde ve dışında kalan Osmanlı coğrafyasının tarihi hakkında daha geniş bilgiler edinilmiştir.

Tarih boyunca Van ve çevresinde hâkimiyet kuran medeniyetler buraya ayrı bir önem atfetmişlerdir. Urartular şehri merkez edinirken, Roma/Bizans ile İran medeniyetleri arasındaki mücadelede Van, kaybedilmemesi gereken bir sınır hattı olarak düşünülmüştür. Arap-İslam seferleri ve daha sonraları başlayan Türk akınlarıyla Van ve çevresi Türkleşme ve İslamlaşmaya başlamıştır. Farklı Türk-İslam beylik ve devletlerinin ve nihayet Osmanlı hâkimiyetinde uzun asırlar kalan bölgenin son dönem tarihinin aydınlatılması geçmişe ve günümüze ışık tutması bakımından önemlidir.

Van bölgesi Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra gerek İran sınırında bulunması ve gerekse geçmişe dayanan geleneksel yerel yönetim biçimi, eyaletin idarî hassasiyetini ve jeopolitik önemini arttırmıştır. Vilâyet sınırları içinde yaşayan azımsanmayacak miktarda Ermeni ve Nasturi azınlığının bulunması; Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde bölgeyi diplomatik vasıflı askerî-sivil yabancı görevlilerin, misyonerlerin, coğrafyacı, arkeolog ve seyyahların uğrak yeri haline getirmiştir. Bunların bir kısmı merak hissinin yanında ilmi ve dinî gayretler içindeyken bir kısmı da zikredilen sıfatlar adı altında başka faaliyetler icra etmiştir.

Bilhassa 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden sonra başlayan ve Osmanlı Devleti'nin dağılmasına kadar devam eden süreçte, azınlıklar etrafında yoğunlaşmak üzere birtakım iç ve dış olaylar Osmanlı Devleti ve Batılı ülkelerin dikkatlerini Van'a çekmiş, vilâyet çeşitli yönleriyle ehemmiyet arz eden bir yer haline gelmiştir. XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında önemi giderek artan Van'ın zikredilen coğrafi, stratejik ve tarihî özellikleri, araştırma konusu olarak seçilmesinde etkili olan hususlardır.

Van tarihi üzerinde akademik anlamda veya farklı boyutlardaki araştırma sayısı fazla değildir. Muhammed Beşir Aşan, Van ve yöresinin XIV. yüzyılı üzerinde bir çalışma yapmıştır. Sami Ağaoğlu, XVI.-XVIII. yüzyıllardaki Van merkez sancağındaki vakıflar ve faaliyetlerini incelemiştir. Orhan Kılıç, Van'ın XVI. ve XVII. yüzyılları

üzerinde araştırmalar yapmış başvuru kaynağı kitap ve makaleler yayınlamıştır. İsmail Mangaltepe ise Fransız seyyahların eserlerine dayanarak Van'ın XIX. yüzyılını incelemiştir. Bunların dışında Van ile doğrudan veya dolaylı olarak ilgili kitap, tez ve makalelerde ise misyonerlik faaliyetleri, sınır problemleri, mimari yapılar ve en çok da Ermeni olayları ve bu olaylarla bağlantılı konulara yer verilmiştir. Aydın Talay ve Faiz Demiroğlu gibi araştırmacı ve yazarlar tarafından da Van tarihi ile ilgili, akademik ölçülere uzak olmayan başvuru eserleri hazırlanmıştır.

Zikredilen kıymetli çalışmalar yapılmakla birlikte bilhassa XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Van'ın idarî, sosyal, ekonomik ve demografik tarihini yabancı kaynaklarla birlikte arşiv kaynaklarını da kullanarak ortaya koyan bağımsız bir eser bulunmamaktadır. Bu nedenle Van'ın idarî yapısı, yerleşim birimleri, evleri, belediye, sihiye, adliye, posta telgraf, basın-yayın kurumları ve sosyo-ekonomik vaziyetini bütün olarak değerlendiren bir çalışmanın eksikliği hissedilmektedir. Bu çalışma, bu anlamdaki açığı kapatmaya yönelik bir çabanın ürünüdür.

Çalışmanın Sultan II. Abdülhamid devrini yani 1876-1908 tarih aralığını kapsamasının belirleyici nedenlerinden biri günümüze yansıyan etkileri bakımından neredeyse üzerinde en fazla durulan ve tartışılan dönem olmasıdır. Bunun yanında Van 1876 yılında Erzurum Vilâyetinden ayrılarak bağımsız bir vilâyet yapılmıştır. 1908 yılında da İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidara hâkim olmasıyla zihniyet ve idarî usuller bakımından meydana gelen değişim vilâyette de etkisini gösterdiğinden konu bu tarihle bitirilmiştir. Araştırma, zikredilen dönem içinde Van Vilâyeti ve ağırlıklı olarak bu vilâyetin merkez sancağı olan Van Sancağını kapsamaktadır. Konu 1876-1908 yılları arası ile sınırlandırılmasına mukabil gerekli görüldüğü için giriş kısmında Van'ın kısa tarihçesi ile vilâyetin idarî taksimatının geçmişine yer verilmiştir. Yine değişimi asırlarla ifade edilen bölgenin sosyo-ekonomik yaşamı konularında dönemin kısa geri ve ilerisine giden kaynaklardan konu bütünlüğünü sağlamak için az da olsa yararlanılmıştır.

Van ve çevresindeki yerleşim yerlerinin adları kaynaklarda birbirinden farklı şekilde zikredilmiştir. Bazı isimler yanlış yazılırken bazılarında ise yazım hataları yapılmıştır. Batılıların bir kısmı yer isimlerini kendi dillerinde anladıkları şekilde

yazmışlardır. Bu nedenle yer isimleri yazımında Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını olan *Osmanlı Yer Adları* isimli eser esas alınmıştır.

Çalışmanın temel malzemesini arşiv belgeleri, kaynak eserler ve salnameler oluşturmaktadır. Başvurulan bu kaynakları ana hatlarıyla değerlendirmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Arşiv Belgeleri

Arşiv taramasında Sultan II. Abdülhamid dönemi Van Vilâyetine ilişkin tasnif edilmiş binlerle ifade edebilecek belgenin varlığı tespit edilmiştir. Fakat bu belgelerin büyük çoğunluğunun Ermeni hadiseleri etrafında yoğunlaşmak üzere asayiş ve güvenlikle ilgili belgeler olduğu görülmüştür. Yine tayin, terfi, taltif, maaş ve kamu görevlilerinin toplumsal yönü olmayan kişisel meseleleriyle ilgili belgelerin ikinci sırada kesret arz ettiği belirlenmiştir. Öte yandan arşivlerde idarî ve malî yapıya ilişkin azımsanmayacak derecede belge olmasına mukabil, ekonomik ve sosyal hayata dair bilgileri ihtiva eden arşiv belgelerinin nispeten az olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle vilâyetten gönderilen cetveller, layihalar, teftiş raporları, talepler, şikâyet telgrafları ve bunları ilgilendiren yazışmaları içeren arşiv belgelerinden bu alana yönelik bilgiler temin edilmeye çalışılmıştır.

Bu kapsamda *Yıldız Arşivi*, *Babiâli Evrak Odası*, *Îrâdeler*, *Meclis-i Vükela ve Şura-yı Devlet Mazbataları*, *Mâliye Nezâreti Defterleri*, *Haritalar*, *Evkâf Defterleri*, *Maarif*, *Dâhiliye ve Hâriciye Nezâreti* evrakı gibi birçok tasniften yararlanılmıştır. Arşiv malzemesi üzerindeki Hicrî ve Rûmî tarihler, *Türk Tarih Kurumu* tarafından yayınlanan *Tarih Çevirme Kılavuzu* yardımıyla Miladî tarihe çevrilmiştir.

Metin içerisinde geçen arşiv belgelerinde fon numarası olarak verilen numaralardan ilki belgenin Osmanlı Arşivi'ndeki yeri ile ilgili olarak dosya numarasını, ikincisi ise gömlek numarasını karşılamaktadır. Bazı dosyalar içinde çok sayıda belgenin olduğu veya farklı konularla ilgili belgelerin yer aldığı görülmüştür. Bu durumda dosya ve gömlek numarasından sonra varak numarasına da yer verme gereği duyulmuştur.

Salnameler ve Kanunnameler

Nüfus ve idarî taksimatın yıllar bazında tespiti, ziraî, sınaî ve hayvansal üretim miktarları, eğitim istatistikleri gibi sayısal verilerin sistematik olarak ortaya konulmasında salnamelerden yararlanılmıştır. Bu kapsamda H. 1263-1326 yılları arasına ait 65 devlet salnamesi, H. 1316, 1317, 1318, 1319, 1321 yıllarına ait Maarif Salnameleri, H. 1315 yılına ait Van Vilâyet Salnamesi, H. 1287, 1293 ve 1294 yıllarına ait Erzurum Vilâyet Salnamelerinden istifade edilmiştir. Salnamelerde Van Vilâyeti'yle ilgili bilgilerin salnamenin yayımlandığı tarihe değil bir önceki yıla ait olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla çalışmada kaynağı salname olan bilgiler, verilen tarihten bir önceki yıla aittir.

Vilâyet iç idaresi ve belediye yönetimi ile ilgili kanuni talimat ve yönergeler için Tanzimat'tan itibaren kabul edilen kanun, nizamnâme ve diğer hukukî mevzuatı bir araya getiren ve *Düstur* olarak isimlendirilen resmî külliyattan yararlanılmıştır.

Gazeteler

Önemli havadisler, asayiş meseleleri, tayin, rütbe tevcihi ve taltif konularında yerli gazetelerden *Takvim-i Vekayi*, *Tercüman-ı Hakikat*, *Vakit*, yerel gazetelerden *Van Vilâyet Gazetesi*, dış basın olarak *The Times* ve *The Daily Star* gazetelerinden yararlanılmıştır. Ayrıca *Van Vilâyet Gazetesi*'nden gazetenin yayın süresi, içeriği, konu başlıkları ve fiyatı gibi bilgilerden yararlanılmıştır.

Batı Kaynakları

Batılıların bölgeye ilgisinin yoğunlaştığı dönemde Van'a gelen, seyyah, askerî ve sivil görevliler ile gazetecilerin gözlemlerini ihtiva eden eserlerinden oldukça faydalanılmıştır. Bunlardan Frederick Millingen, Fred Burnaby, Mark Sykes, Henry Fanshawe Tozer, Harry Finnis Bloss Lynch, Hormuzd Rassam, Edward L. Cutts, George Hepworth, Vital Cuinet, Earl Percy, İsabella L. Bird, James Creagh, Saturnino Ximenez, Mayewski, Noel Buxton, E.W. Charles Noel ve Francis Richard Maunsell'in eserleri incelenerek temin edilebilen arşiv belgelerinin nispeten az temas ettiği sosyal ve ekonomik hayata dair bölümler detaylandırılmıştır. Bu konularla ilgili ayrıca I. Dünya Savaşı bitiminde Paris Barış Konferansı'na katılacak İngiliz delegeleri için, İngiliz Tarihçi George Walter Prothero editörlüğünde hazırlanan ve İngiliz arşivlerine dayanan *Armenia And Kurdistan* isimli el kitabından yararlanılmıştır.

Batı kaynaklarında kimi temelsiz ve ön yargılı bilgiler bariz biçimde görüldüğünden zikredilen kaynaklar mümkün merteye birbirleriyle mukayese edilerek bilgilerin teyidine önem verilmiştir.

Hatıratlar

Sadettin Paşa'nın anıları Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1896) adlı eserde Paşa, vilâyetin idarî ve sosyo-ekonomik yapısı hakkında son derece değerli bilgiler vermektedir. Bu yönüyle söz konusu eser hatırat türünde faydalanılan kaynaklar arasında yer almaktadır. Mehmed Hurşid Paşa XIX. yüzyılın ortasında hudut komisyonunda görevli olarak bölgede bulunduğu dönemde kaleme aldığı *Seyahatname-i Hudud* isimli eser yine Van'ın sosyal ve ekonomik yapısı konusunda kıymetli bilgilere sahiptir. Sözü edilen kaynaktan geçmişle incelenen dönem arasında bağlantı kurulması ve gelişmişlik düzeyinin tespit edilmesi noktasında istifade edilmiştir.

Tâli Kaynaklar

Araştırmada arşiv vesikaları ve diğer asli kaynakların dışında idarî yapı, şehir tarihi, sosyo-ekonomik hayat ve demografik yapı gibi konularla alakalı ve ana kaynaklara dayalı olarak yazılmış bazı çalışmalardan yararlanılmıştır. Bu kapsamda idarî konular için Orhan Kılıç, Bayram Kodaman, Musa Çadırcı, Mehmet Seyitdanlıoğlu ve İlber Ortaylı'nın; Vilâyetin nüfus ve nüfus yapısının tespitinde XIX. yüzyılın sonlarında tutulan resmi devlet istatistiklerini yayınlayan Kemal Karpaz ve Justin McCarty'nin; sosyal ve ekonomik hayatın bazı yönleri için Donald Quateart, Tevfik Güran, Nikitin, Menteşavili, Parvus Efendi ve Vedat Eldem'in çalışmaları ile Tevfik Güran'ın hazırlayıp DİE'nin yayınladığı İstatistiklerden yararlanılmıştır. Bunların dışında pek çok araştırma eser ve makaleden de istifade edilmiştir.

ÖNSÖZ

Van şehri milattan önceki asırlarda Asurlar tarafından kurulan eski bir yerleşim yeridir. Şehir ile birlikte hinterlandının gelişimi ve kalkınması uzun dönem bölgede hâkimiyet kuran, kaleler ve su kanalları inşa ederek iz bırakan Urartular döneminde gerçekleşmiştir. Med, Pers, Büyük İskender, Sasani, Roma ve Bizans egemenliklerini müteakip, Van çevresi Arap-İslam seferleriyle birlikte fethedilen topraklar arasında yer almıştır. 1071 Malazgirt Savaşı'ndan önce başlayan akınlar neticesinde Türk yerleşimlerine sahne olan Van çevresi, Osmanlı hâkimiyetine girmeden bazı kısımlarıyla Türk beylik ve devletlerinin yurdu olmuştur. 1548 yılı itibarıyla da kesin bir biçimde Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.

Osmanlı egemenliğindeki Van, İran'a yakın olması hasebiyle devletin önemli askerî ve stratejik bir eyaleti oldu. 1831 yılından sonra idarî anlamda önemli bir değişim geçirerek vilâyet niteliğini kaybetmesi ve ardından Tanzimat reformlarının bir neticesi olarak 1848 yılından itibaren birçok kez idarî değişikliğe uğraması, Van Vilâyetinin sınır boylarında önemli bir merkez olma vasfını değiştirmemiştir.

Bu çalışmada; önemli miktarda Ermeni ile Nasturi nüfusunu barındırması ve yukarıda da ifade edildiği gibi İran ile Rusya sınırında yer alması nedeniyle dikkat çeken Van vilâyetinin Sultan II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) sosyal, ekonomik, idarî ve demografik yapısı ele alınmıştır. Zikredilen konu başlıkları altında mevcut yapının yanında dönem içerisinde meydana gelen gelişmeler, hadiseler ve problemlere de değinilmiştir. Yapılan çalışma, bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünden önce kullanılan kaynaklarla birlikte şimdiye kadar yapılmış çalışmalar değerlendirilmiştir. Giriş kısmında ise Van'ın kısa geçmişine yer verilerek tarih boyunca hangi devlet ve medeniyetlerin hâkimiyetinde kaldığından bahsedilmiştir. Yine bu bölümde XVI. yüzyılda Osmanlı egemenliğine giren Van'da bu tarihten 1876 yılına kadar meydana gelen bazı mühim gelişmeler ile idarî yapıya yer verilmiştir.

Birinci bölümde; Van Vilâyeti'nin idarî yapısı, dönem içerisinde görev yapan valiler ve görev yılları, idarî birimlerin kuruluş ve işleyişleri, sancak ve kazalar bazında idarî taksimat, vilâyetin yönetimini zorlaştıran âmiller, yönetimde reform girişimleri ve belediyenin faaliyetleri ile malî yapısı değerlendirilerek incelenmiştir.

İkinci bölümde; şehrin kısımları, önemi, yerleşme biçimi, konut mimarisi, şehirdeki sosyal yaşam, toplumsal ilişkilerin şehir yaşamı üzerindeki etkisi, kazaların genel değerlendirilmesi, dinî cemaatler ölçeğinde genel nüfusunun yanı sıra kasaba merkezleri nüfusu ve nüfus hareketliliği sonuçlarıyla birlikte aktarılmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde; Müslim ve gayrimüslim eğitim kurumları ile nitelikleri, yabancı okullar ve faaliyetleri, basın-yayın alanındaki gelişmeler, dinî müesseseler, vakıflar ve hizmet alanları, adlî yapı ve işleyiş niteliği, haberleşme ve posta teşkilatı, kamu ve özel sağlık kurumlarına yer verilmiştir. Ayrıca her kurumdaki hizmetler ve gelişmelerin yanı sıra aksayan, eksik kalan veya şikâyet konusu olan hususlara da temas edilmiştir.

Dördüncü bölümde; vilâyetin ekonomisine tesir eden umumî âmiller, iktisadî kaynaklar ve bu kaynakların üretim kapasitesi, her üretim dalında dönem içerisinde meydana gelen gelişmeler ve değerlendirilen olumlu ile olumsuz etkenler ele alınmıştır. Yine bu bölümde ekonomik gelişmişlik üzerinde belirleyici etkiye sahip taşıma ve ulaştırma sisteminin niteliği ve bunların geliştirilmesi için gösterilen çabalara yer verilmiştir. Bu bölümün sonunda ise vilâyetin malî yapısı ile gelir-gider dengesi incelenmiş ve yorumlanmıştır.

Bu çalışmanın her sayfasını değerlendirerek yönlendirmeler yapan, yardımını, zamanını ve desteğini esirgemeyen, edindiği bilgi birikimini paylaşan değerli hocam Prof. Dr. Besim ÖZCAN'a teşekkürü borç bilirim. İlmî mülâhazalarıyla ufuk açan hocam Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY'a teşekkür ederim. Çalışmanın son şeklini almasında zaman ayırarak kıymetli fikirleri ve önerileriyle önemli katkılarda bulunan Doç. Dr. Yakup KARATAŞ'a, Yrd. Doç. Dr. Esat AKTAŞ'a ve Yrd. Doç. Dr. Uğur AKBULUT'a müteşekkirim. Kaynakların temin edildiği bütün arşiv ve kütüphane çalışanları ile farklı şehirlerdeki üniversite kütüphanelerinden kitap temin edip gönderen yakınlarıma teşekkür ederim. Nihayet çalışma esnasında desteklerini daima gördüğüm ve hissettiğim aileme ayrıca teşekkür ederim.

GİRİŞ

I. VAN İSMİNİN MENŞEİ

Van isminin nerden geldiği, ne zaman ve kimler tarafından kullanılmaya başlandığı ile ilgili farklı tespit ve rivayetler mevcuttur. Erken Ortaçağ Ermeni kaynaklarına dayandırılan bilgilere göre Asur Kraliçesi Semiramis, Ninova'nın kızgın sıcaklığından kaçmak ve yazlık olarak kullanmak için bu bahçelik yerde hazinesini harcayarak bir şehir inşa etmiştir.¹ Rivayete göre M.Ö. 1900'lerde Asurlar tarafından kurulan bu eski yerleşim yerine, Batı kaynaklarında Semiramis², Doğu kaynaklarında ise Şah Meryem ismindeki Asur melikesinin ismine izafeten Şahmerimkerd adı verilmiştir.³ Daha sonra Büyük İskender'den hemen önce Van isminde bir kral tarafından genişletilip tezyin edilen şehre bu kez de zikredilen krala izafeten Van ismi verilmiştir.⁴

Van isminin uzun dönem bölgede hâkimiyet kuran, kaleler ve su kanalları inşa ederek iz bırakan Urartulardan geldiğini ifade eden bilimsel görüşe göre, şehrin adının kökeni Urartuca Biane veya Viane'den gelmektedir. Tarihi kaynaklarda Urartuların kendilerine Biane/Biainili dedikleri ve Biane veya Viane kelimelerinden bugünkü Van isminin çıktığı ifade edilmiştir.⁵

Ortaçağ Arap-İslam kaynakları üzerinde araştırmalar yapan müelliflere göre, Van ismi bu kaynaklarda yar almamaktadır. Buna göre İbn-i Havkal, İbn-i Dayrani isimli yerel bir hükümdardan bahsederken onu Zavazan, Van ve Vustan'ın meliki olarak tanıtsa da⁶ bölge ile ilgili bilgi veren Kazvînî, Ebu'l-Fidâ ve Belâzurî gibi diğer önemli Arap-İslam kaynaklarında Van ismi geçmemektedir. Muhtemelen bunun nedeni Ahlat,

¹ Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia Kurdistan Persia and Mesopotamia*, Vol I, Newyork 1840, s. 250; İsabella L. Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan-Including a Summer in The Upper Karun Region and a Visit The Nestorian Rayahs*, Vol II, London 1891, s. 338.

² Semiramis hakkında bkz. A. K. Grayson, *Assyria: Ashur-dan II to Ashur-Nirari V (934-745 B.C.)*, John Boardman vd., (Ed.), *The Prehistory of the Balkans; and the Middle East and the Aegean world, tenth to eighth centuries B.C.* [Elektronik Sürüm], The Cambridge Ancient History Second Edition Volume III Part I, Cambridge University Press, 2008, s. 243-244.

³ Şemseddin Sami, "Van", *Kamusu'l-A'lam*, Mihran Matbaası, İstanbul 1316, c. VI, s. 4673; Frederick Millingen, *Kürtler Arasında Yaşam*, Doz Yayınları, İstanbul 1998, s. 107. Bugün Van'da Şahmiranaltı adında bir mahalle var.

⁴ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 250; Şemseddin Sami, *Kamusu'l-A'lam*, s. 4673.

⁵ M. Taner Tarhan, "Başkent Tuşpa", Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar (Ed.), *Urartu-Doğu'da Değişim*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 288; Hasan Bahar, *İlkçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, Konya 2010, s. 237.

⁶ V. Minorsky-C.E. Bosworth, "Wan" *The Encyclopaedia of İslam*, Leiden Brill 2002, Vol XI, s. 135.

Erciş ve Vastan'ın (Gevaş) Van şehrine göre daha önemli merkezler olması ve o bölgenin de buralara göre adlandırılmasıdır.⁷ Nitekim Arap ve Süryani kaynaklarında Vastan, Vustan ve Vustaniyya ismi geçmesine karşın Van isminin geçmediği,⁸ yine Ortaçağ İslam döneminde Van Gölü'nün Erciş veya Ahlat Gölü olarak bilindiği ifade edilmiştir.⁹

İranlı bilgin ve seyyah Nasır-ı Hüsrev ise 1045-1052 yılları arasındaki seyahatlerini anlattığı Sefer-Nâme isimli kitabında, Van'ın eski zamanlarda Vanagerd ve Vanapert adlarını taşıdığını, Semiramis'ten sonra harap olan şehrin İskender seferinden kısa süre önce *Van* isminde bir kral tarafından tekrar kurulduğunu ifade etmektedir.¹⁰

Seyahati sırasında XVII. yüzyılda Van'a gelen Evliya Çelebi, şehri ele geçiren Büyük İskender'in, kale içinde yer alan büyük bir kiliseye yerlilerin ibadet yeri anlamında kullandıkları "Vank" adını koyduğunu, daha sonra bu kelimenin Van'a dönüşerek şehre ismini verdiğini zikretmektedir.¹¹ Osmanlı döneminde ise şehir Van olarak yazılıp adlandırılmaktadır. Arşiv belgelerinde şehrin tanımlanmasında başka bir ifadeye rastlanmamıştır.

II. İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDE VAN

Arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları Van ve çevresinde insan yaşamı varlığını M.Ö. 15.000 ila 8000 tarihlerine kadar götürebilmektedir. Van Kalesi'nin 6 kilometre güneyinde bulunan Tilkitepe ve Van Gölü'nün kuzeyindeki Ernis Mezar Kazıları, bölgenin Bakır, Bronz ve Demir Devirlerine ait aydınlatıcı bilgiler sağlamıştır.¹²

Farklı medeniyetlerin hâkimiyet kurduğu Van çevresinde ilk medeniyet, M.Ö. 4000 yıllarından itibaren Doğu Anadolu Bölgesi'ne yayılan Hurriler tarafından

⁷ Osman Çetinkaya, "Doğu Anadolu Su Kaynaklarının Doğal ve Balıkçılık Tarihi Üzerinde İncelemeler" [Bildiri], *Doğu Anadolu Bölgesi IV. Su Ürünleri Sempozyumu*, (Haziran 2000), Erzurum.

⁸ M. Tarhan-V. Sevin-M. B. Aşan, "Van-Gevaş Tarihi Türk Mezarlığı Kurtarma Kazısı, Onarım ve Çevre Düzeni Çalışmaları-1998", *T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü VII Araştırma Toplantısı Sonuçları*, 18-23 Mayıs 1989: Araştırma Toplantısı (ss.19-42), Ankara Üniversitesi Basımı, Ankara 1990, s. 19-20. (sayfa 19'daki bilgi 2 numaralı dipnot bilgisidir.)

⁹ Minorsky-Bosworth, "Wan", s. 135.

¹⁰ Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, (Çeviren: Abdulvahap Tarzi), MEB, İstanbul 1994, s. 167.

¹¹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*, Üçdal Nesriyat, c. 3-4, (Sadeleştiren: T. Temelkuran-N. Aktas), İstanbul 1986, s. 538.

¹² İsmail Mangaltepe, *Seyyahların Gözüyle Van (XIX. Yüzyıl)*, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 5.

kurulmuştur.¹³ Hurrilerin sınırları Van Gölü'nden başlayarak Kızılırmak ve Yeşilirmak'ın Karadeniz'e döküldüğü yerlere kadar uzanan bir alanı kapsıyordu. M.Ö. II. bin yılının ilk yarısında Hurrilerin merkezi bölgesinin Van Gölü sahası olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴

Hurri-Mitani¹⁵ siyasî teşekkülü M.Ö. XIII. yüzyıldan sonra zayıflamıştır. Van Gölü çevresi ve etrafındaki bölgeleri ele geçirmeye çalışan Asur Kralları,¹⁶ durumdan yararlanarak bu beylikleri de hâkimiyetleri altına almaya çalışmış ve bunun için Nairi ve Ur(u)atri/Urartu denen kabileler konfederasyonlarıyla mücadeleye başlamışlardı. Milâttan önce IX. yüzyılın ortalarına kadar süren mücadelede Asurlar kısa süre de olsa Van ve çevresine hâkim olmuş ancak dağlık arazi ve çetin doğa koşullarına sahip bu bölgeyi egemenlik altında tutamamışlardı.¹⁷

Nihayet Kral I. Sarduri (M.Ö. 841-836), M.Ö. XIII ile IX. yüzyıllar arasındaki Ur(u)atri ve Nairi Beylikler Birliği'ni takiben, M.Ö. IX yüzyılda krallık yönetimini tesis ederek Urartu Devletini kurmuştur. Devletin merkezini Tuşpa (Van) olarak belirleyen I. Sarduri, Van Gölü'nün doğu kıyısında başşehir Tuspa'nın merkezini teşkil eden Van Kalesi'ni inşa etmiştir. Başkentini ismi M.Ö. IX. yüzyıldan sonra Asur çivi yazılı kaynaklarında Turuşpa, Urartu kaynaklarında ise Tuşpa olarak geçer. Tuşpa isminin Urartu tanrıçası Tuşpuea ile ilgili olduğu ileri sürülür.¹⁸

Hâkimiyetleri süresince yani M.Ö. 858 ile 609-590 yılları arasında Urartu Devleti'nde adları bilinen on beş hükümdar tahta geçmiştir.¹⁹ Urartu Kralı Menua (M.Ö. 810-785) ve II. Sardur (M.Ö. 760-730) zamanında Van Kalesi'nin yapımı, surları ve diğer imar faaliyetleri geniş ölçüde tamamlanmıştır.²⁰ Bilhassa Kral Menua (M.Ö. 810-785) ülkede imar faaliyetlerine önem vermiş, geniş bir alana yayılan krallıkta kale, saray ve tapınaklar dışında tarım alanları açmış, bağ ve bahçelikler yaptırmıştır. Tarım

¹³ Akın Bingöl, "Hurrilerin Siyasî organizasyonları", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (1), 2013, s. 119.

¹⁴ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Öz Eğitim Yayınları, Konya 1995, s. 32.

¹⁵ Hurri-Mitanni Devleti denilmesinin nedeni halkın büyük çoğunluğunun Hurri, idareyi elinde bulunduran azınlık grubun ise Mitannilerden oluşmasıdır. Bkz. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 33, dipnot 46.

¹⁶ Altan Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1984, s. 3-14.

¹⁷ Mirjo Salvini, "Urartu Tarihine Genel Bir Bakış", Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar (Ed.), *Urartu-Doğu'da Değişim*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 76-78.

¹⁸ Tarhan, "Başkent Tuşpa", s. 288.

¹⁹ Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 178.

²⁰ Hasan Bahar, *İlkçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, Konya 2010, s. 240-241.

arazilerini sulamak ve diğer kullanımlar için 51 kilometre uzaktaki Gürpınar veya eski adıyla Havasor'dan başlayıp başkent Tuşpa'ya uzanan ve bir kısmı taş bloklar kullanılarak Şamran isimli su kanalını yaptırmıştır. Sonraki krallar döneminde bilhassa II. Rusa zamanında, İskit tehlikesine karşı Van şehir merkezinin dışındaki müstahkem mevkilere birçok kale inşa edilmiştir.²¹

Urartu Kralları tarafından Van ve çevresinde gerçekleştirilen imar faaliyetleri bu bölgeye aynı dönemdeki diğer coğrafyalara nazaran yüksek bir medeniyet vasfı kazandırmıştır. Baraj,²² gölet, kehriz, sarnıç ve su bentleri bunun belirgin göstergeleridir. Bu faaliyetler sadece Van şehir merkezi ile sınırlı olmamıştır. Örneğin Kral III. Rusa zamanında, Toprakkale yerleşiminin sulanması için yapay Keşiş Gölü Barajı inşa edilmiştir.²³ Tarihçiler, Urartuların su ve su kaynaklarına önem vermeleri nedeniyle onları “*Hidrolik Uygarlığı*” olarak adlandırmışlardır.²⁴ Bu aynı zamanda Urartularda tarımsal faaliyetlere verilen önemi ve tarımın gelişmişliğini de göstermektedir.

Urartular geniş tarımsal alanlarda halkın dışında savaş esirleri olan kölelerin emeğinden de yararlanmışlardır. Belirli aralıklarla çevre ülkelere yapılan akınlarla çok sayıda savaş esirinin²⁵ yanı sıra, on binlerce büyük ve küçükbaş hayvan getirmişlerdir. Tarımsal faaliyetlerle beraber hayvancılık da ülke ekonomisinde önemli bir yere sahip olmuştur. Bakır, demir ve gümüş yatakları, madenciliğin yanında savaş araç-gereçleri ve savaş teknolojisini de geliştirmiştir. Urartu Devleti'nin, doğu-batı ticaret yollarına - özellikle güçlü olduğu dönemlerde- hâkim olması ülke ekonomisi için ticareti bir iktisadî kaynak haline getirmiştir.²⁶

Güçlü bir krallık olan Urartular, Van ve çevresinde istikrar ve güveni hâkimi kılarak gelişmiş bir ekonomik düzen tesis etmişlerdir. Şehir, savaşlar ve bölgedeki

²¹ Hatice Palaz Erdemir-Halil Erdemir, “Güneybatı Asya ve Avrasya’da İskit Askeri İzleri”, *Tarih Okulu*, (7), 2010, s. 28.

²² Oktay Belli, “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, *T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü VII. Araştırma Toplantısı Sonuçları*, Antalya, Mayıs 1989, s. 311-322.

²³ Salvini, “Urartu Tarihine Genel Bir Bakış”, s. 97.

²⁴ Murat Katar, “Urartu Devleti'nin Ekonomik Yapısına Genel Bakış”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9 (4), Spring 2014, s. 636.

²⁵ V. Diakov-S. Kovalev, *İlkçağ Tarihi-Ortadoğu Uzakdoğu Eski Yunan I*, (Çev.: Özdemir İnce), Yordam Kitap, İstanbul 2008, s. 206-207.

²⁶ Katar, “Urartu Devleti'nin Ekonomik Yapısına Genel Bakış”, s. 634-65; Bahar, *İlkçağ Uygarlıkları*, s. 293 vd.

istikrarsız dönemler nedeniyle Urartulardan sonra fazla gelişmemiştir. Fakat askerî ehemmiyete haiz kaleleri ve müstahkem mevkiî nedeniyle önemini koruduğu anlaşılmaktadır.

Van'daki Urartu hâkimiyeti M.Ö. VII. yüzyılın başlarına kadar sürmüştür. Ancak bu yüzyılda önce Kimmer daha sonra da İskit akınları Urartu Devleti'ni oldukça zayıflatmıştır. Urartu Kralı II. Rusa her ne kadar akıllıca bir siyaset izleyerek bu topluluklarla anlaşma yapmaya çalışsa da zayıflaması kaçınılmaz olmuştur. İskitlerin savaş ve yağma amaçlı bu istiladan sonra bir kısmının istekli bir şekilde güneyde bulunan ülkelere gittiği²⁷ diğerlerinin ise Sibiryaya çekildikleri tespit edilmiştir.²⁸ Urartu Krallığı'nın kesin olarak kimler tarafından yıkıldığı bilinmemekle beraber son darbenin M.Ö. 590 yılında Medler tarafından vurulduğu ifade edilmektedir.²⁹

İran merkezli ve dönemin güçlü devletlerinden Med İmparatorluğu, İskitler bölgeyi terk ettikten sonra, M.Ö. 612-549 yılları arasında merkezi bir devletten yoksun kalan Urartu bölgesini ve dolayısıyla Van'ı hâkimiyeti altına almıştır.³⁰

Med Devleti bu şekilde sınırlarını Anadolu'ya doğru genişletirken, onlarla çağdaş olan Lidyalılar Akdeniz bölgesi ve Toroslar üzerinden Güney ve Doğu Anadolu'ya yayılmaya çalışmışlardır. Bu nedenle M.Ö. VI. yüzyılın başlarında Urartu bölgesinde Medler ve Lidyalılar arasında uzun süren mücadeleler yaşanmıştır.³¹ Bu mücadelede Medler üstün gelmiş ve Halde olarak adlandırdıkları Van çevresiyle beraber Doğu Anadolu bölgesinde hâkimiyet kurmuşlardır.³²

Eldeki bilgiler Ermenilerin Van ve çevresine yerleşmeye başlamalarının Med-Lidya mücadelesi sırasında olduğu yönündedir. Buna göre Balkanlardan Anadolu'ya gelen Friglerin bir kolu olan Ermeniler, M.Ö. VII. veya VI. yüzyılda Med-Lidya

²⁷ İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, ATASE Yayınları, Ankara 2008, s. 10, 33-34; René Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 60-61.

²⁸ H. P. Erdemir-H. Erdemir, "Güneybatı Asya ve Avrasya'da İskit Askerî İzleri", s. 29-30.

²⁹ H. P. Erdemir-Erdemir, "Güneybatı Asya ve Avrasya'da İskit Askerî İzleri", s. 25-37; Diakov-Kovalev, *İlkçağ Tarihi-Ortadoğu Uzakdoğu Eski Yunan I*, s. 207-208.

³⁰ Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 72.

³¹ Diakov-Kovalev, *İlkçağ Tarihi-Ortadoğu Uzakdoğu Eski Yunan I*, s. 215.

³² Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 180. Nikitin, Medlerin Lidya üzerine doğru yürümesi sırasında bazı Med aşiretlerinin de muhtemelen bu tarihten sonra "Kürdistan" denilen bölgelere yayıldığını ve bu aşiretlerin bugünkü Kürtlerin ataları olduğu fikrindedir. Basil Nikitin, *Kürtler*, (Çev: E. Karahan, H. Akkuş, N. Uğurlu), 2. Baskı, Örgün Yayınevi, İstanbul 2010, s. 42-43.

mücadelelerinin olduğu dönemde gruplar halinde Doğu Anadolu'ya ve Van bölgesine göç ederek yerleşmişlerdir.³³

Van'daki Med hâkimiyeti uzun sürmemiştir. M.Ö. 550 yılında Med sınırları içerisinde bir prenslik olan Persler, Prens Kyros liderliğinde Med Kralı Astyages'i mağlup edince, Med İmparatorluğu yıkılmış ve topraklarıyla birlikte sınırları içerisindeki Anadolu da Pers hâkimiyetine geçmiştir.³⁴ Persler sahip oldukları geniş toprakları kolayca yönetebilmek için ülkelerini satraplıklara (eyaletlere) ayırınca, Van bölgesi çevresiyle birlikte Armina (daha sonra Armenia) satraplığı adı altında Pers İmparatorluğu'nun bir parçası haline gelmiştir.³⁵ Arminiya Eyaleti, Van Gölü Havzası merkez olmak üzere Ağrı Dağı yöresi, Aras ve Arpaçay vadileri ile en batıda Elazığ ve Erzincan yöresini içine alacak şekilde yukarı Fırat havzasını kapsıyordu.³⁶ Böylece Van ve çevresi M.Ö. 331 yılına kadar yani 220 yıl boyunca Pers egemenliğinde kalmıştır.

Asya Seferine çıkan Büyük İskender, M.Ö. 331 yılında Pers İmparatorluğu'na son verince, Armenia Eyaleti ve Van bölgesi bu kez İskender İmparatorluğu'nun hâkimiyetine geçmiştir. Büyük İskender, Pers İmparatorluğu'nu yıktıktan çok kısa bir süre sonra, M.Ö. 323'de arkasından varis bırakmadan ölmüş ve devleti generalleri tarafından paylaşılmıştır. Bu generallerin biri olan Seleukos, eski Pers topraklarının önemli bir kısmında kontrol sağlayınca, Van Bölgesi de M.Ö. 323 yılından itibaren Seleukos Krallığı'nın sınırları içinde kalmıştır.³⁷

İskender İmparatorluğunun kısa süren varlığı, ardından Seleukos Krallığı, Partlar, Sasaniler ve Romalıların bölge üzerinde mücadeleleri ve bu uğraşlarında yerel beyleri kendi yanlarına alma gayretleri, bu tampon alanın yani Van ve çevresinin

³³ Cahit Külekçi, "Ermeni, Ermenistan ve Ermenilerin Anadolu'ya Göçleri", *Yeni Türkiye*, (60), 2014, s. 16-17.

³⁴ Bülent İplikçioğlu, *Eskiçağ Tarihinin Anahatları I*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s. 87; Diakov-Kovalev, *İlkçağ Tarihi-Ortadoğu Uzakdoğu Eski Yunan I*, s. 216-217.

³⁵ Salvini, "Urartu Tarihine Genel Bir Bakış", s. 97; Satraplıklar, belirli etkin bir halk grubunun yaşadığı bölgeyi kapsıyordu. Kral tarafından bir vali atanmasına mukabil, satraplıkta iç işlerinde kısmî serbestliğe sahip ancak valiye bağlı yerli yönetici görevinde bırakılmıştı.

Diakov-Kovalev, *İlkçağ Tarihi-Ortadoğu Uzakdoğu Eski Yunan I*, s. 219.

³⁶ Uras, aynı bölgenin Antik Çağ Eski Yunan ve Latin kaynaklarında yukarı bölge anlamında Armenia, İslâmiyet dönemine ait Arap kaynaklarında ise Arminiya/Ermeniyye olarak adlandırıldığını, Ermenilerin ise kendilerine Hay ve ülkelerine Hayastan veya Hayk adını verdiği için bu ismin Ermeni adıyla doğrudan bir ilgisi görülmediğini ifade etmektedir. Bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s. 100-101.

³⁷ Turhan Kaçar, "Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363:Emperyal İdeoloji ve Kriz", *Tarih Dergisi*, (47), İstanbul 2009, s. 5.

merkez olduğu Armenia Eyaleti'nin idarî ve siyasî özerk yapısını korumasına imkân vermiştir.³⁸

Hıristiyanlığı kabul etmeden önce Doğu Anadolu'daki toplulukların dinî, Sasaniler ile müşterek bir din olan Mazdeizm inancıydı.³⁹ Ancak M.S. 314 yılında, buradaki bir kısım halkın yanı sıra, idarî ve siyasî güce sahip olan Ermenilerin Hıristiyanlığı kabulü, bölgede Roma'nın nüfuzu arttırmıştı.⁴⁰ Bu dönemlerde de eyalet veya krallığın özerk yapısını koruduğu anlaşılmaktadır.⁴¹ Krallığın zayıfladığı dönemlerde, yerel hanedanlar (Nakharar) güçlenmiş ve birtakım beylikler ortaya çıkmıştı.⁴²

Roma ordularının M.S. 363 yılındaki yenilgisi üzerine, Armenia Eyaleti, Roma ve Sasani Devletleri arasında bölüşülmüştür.⁴³ Bu bölüşümde Van ve çevresi Sasani egemenliğinde kalmıştır.⁴⁴ Roma'nın M.Ö.395 yılında ikiye bölünmesinden sonra meydana gelen Bizans-Sasani mücadelelerinde Van bölgesi zaman zaman el değiştirse de çoğunlukla Sasani İmparatorluğu'nun hâkimiyet alanında kalmıştır.⁴⁵ Nitekim 591 yılında yapılan Sasani-Bizans antlaşmasında, sınır çizgisi Armenia Eyaletini ikiye ayırmış ve Van şehri çevresiyle beraber Sasanilerin hâkimiyet alanında kalmıştır.⁴⁶ Fakat Van ve çevresinde Marzban denilen genellikle Ermeni asıllı yerel hanedanlar, Sasanilere karşı sürekli mücadele ederek yarı bağımsız vaziyetlerini sürdürmüşlerdir.⁴⁷

³⁸ Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 81.

³⁹ Mehmet Özmenli, "Doğu Anadolu'da Hıristiyanlık", *Karadeniz Araştırmaları*, 5 (17), 2008, s. 43.

⁴⁰ Gürhan Bahadır, "Anadolu'da Bizans-Sasani Etkileşimi (IV.-VII. Yüzyıllar)", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6 (1), Winter 2011, s. 688.

⁴¹ Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi" *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (38), 2005, s. 21.

⁴² Bkz. Mehmet Özmenli, "V.-VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti-Sasani Devleti-Ermeni Derebeylerinin Mücadeleleri ve Türkler", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (3), 2008, s. 323-332.

⁴³ Süha Konuk, "Güneydoğu Anadolu Bölgesinin III-VII. Yüzyıllardaki Tarihi Coğrafyasına İlişkin Erken Ortaçağ Kaynakları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28 (1), 2013, s. 177.

⁴⁴ Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 158-161; Kaçar, "Emperyal İdeoloji ve Kriz", s. 22'deki sınır haritası.

⁴⁵ Bahadır, "Anadolu'da Bizans-Sasani Etkileşimi", s. 685-703 sayfaları arasında farklı dönemlerdeki Bizans-Sasani Sınır Haritaları.

⁴⁶ Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Çev.: Fikret Işıltan), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 27; Ömer Subaşı, "Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5 (3), Summer 2010, s. 1831.

⁴⁷ Özmenli, "V. - VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti-Sasani Devleti-Ermeni Derebeylerinin Mücadeleleri ve Türkler", s. 323-332.

III. OSMANLI ÖNCESİ İSLAM HÂKİMİYETİNDE VAN

Uzun yıllar boyunca devam eden Bizans-Sasani mücadelesi ve karşılıklı şiddetli savaşlar, bölgeyi harap⁴⁸ ederek her iki tarafı da yorgun düşürmüş ve İslâm orduları zikredilen devletleri mağlup ederek Anadolu topraklarına girmeye başlamıştır.⁴⁹ Bizans ve Sasani zulmünden bıkan bölgedeki Ermeniler ve diğer topluluklar, Müslüman egemenliğine karşı ciddi bir direniş göstermemiştir.⁵⁰

Hız. Ömer zamanında Sasani İmparatorluğuna son veren İslam orduları daha sonra Bizans egemenliğindeki Anadolu topraklarına yönelmiştir. Önce Güneydoğu daha sonra da Van bölgesinin içinde olduğu Doğu Anadolu, 640 yılından itibaren Müslümanların hâkimiyetine girmeye başlamıştır. Kuzeyde fetihlerle görevlendirilen İslam ordusu komutanlarından İyaz bin Ganem'e, El-Cezire bölgesinin fethi görevi verilmiştir. Bir kısmı bugünkü Güneydoğu Anadolu Bölgesi olan El-Cezire'yi fetheden İyaz bin Ganem,⁵¹ daha sonra buradan da aldığı takviye askerle Doğu Anadolu Bölgesi'ne yönelmiş ve 640-641 yıllarında Bitlis'e kadar olan yerleri fethetmiştir. Hız. Osman zamanında Habib b. Mesleme tarafından Doğu Anadolu Bölgesi'nin fethi ile beraber, 645 yılına kadar Van ve çevresi de fethedilmiştir.⁵² Habib b. Mesleme, Hazreti Osman döneminde vefat edinceye kadar "Ermeniyye Valisi" olarak görev yapmıştır. Yeni fethedilen topraklarda İslam'ı yaymak amacıyla bir kısım Araplar, özellikle Tayy ve Kays aşiretleri ile sufiler Van Gölü çevresine gelerek yerleşmişlerdir.⁵³

Emeviler döneminde Van ve çevresi, genel valiler eliyle Müslümanların hâkimiyetinde olsa da yerel idare Ermeni hanedanların elindedir.⁵⁴ Zaman zaman bölgedeki Ermeni beyleri güç birliği yaparak Müslüman egemenliğine son vermiş ya da Bizans tabiiyetine girmişlerdir. Emeviler ve Abbasiler zamanında Van Gölü çevresi

⁴⁸ Şubaşı, "Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri", s. 1834.

⁴⁹ Konuk, "Güneydoğu Anadolu Bölgesinin III-VII. Yüzyıllardaki Tarihi Coğrafyasına İlişkin Erken Ortaçağ Kaynakları", s. 179.

⁵⁰ Erol Kürkçüoğlu, "Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (50), Haziran 2013, s. 116.

⁵¹ Mevlüt Koyuncu, "İlk İslam Fetihleri Döneminde el-Cezire Bölgesi ve İslamlaşma Süreci", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, 2008-I, s. 135; Ahmed Ağırakça, *Hız. Ömer*, Beyan Yayınları, İstanbul 2004, s. 68.

⁵² M. Canard, "Arminiya", *The Encyclopaedia of İslam*, E. J. Brill, Leiden, 1986, c. I, s. 635-636. Ancak bu fetihlerin Van Kalesi gibi müstahkem yerleride kapsadığından bahsedilmemektedir. Diğer yandan bu fetihlerin kalıcı olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Grousset'e göre 647 yılında Bizanslılar bütün bölgeyi geri almıştır. Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 288.

⁵³ M. Fatih Bekirhan, *Van Gölü Havzası ve Erciş Tarihi*, Star Ofset, Konya 2012, s. 40.

⁵⁴ "Van", *Yurt Ansiklopedisi*, c. 10, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1984, s. 7549.

Müslümanlar ile Bizanslılar arasında çarpışmalara sahne olmuş ve bölge şehirleri sık sık el değiştirmiştir. Bu değişikliklerde Ermeni olan veya olmayan yerel beyliklerin hareket tarzları önemli rol oynamıştır. Bizans ve İslam devlet yöneticileri, bölgede hâkimiyet kurmak ve yerel güç merkezlerinin desteğini almak için küçük krallıkları ortadan kaldırmayıp onlara özerklik ve benzeri haklar vermiştir. Bizans, Emevi ve Abbasilerin atadıkları genel valiler bu politikayı uygulamaya çalışmışlardır.⁵⁵ Ancak yine de bu krallıkların zaman zaman tam bağımsızlık amacıyla isyan edip bölgelerindeki Müslüman idareci, memur ve halkı katlettiği görülmüştür. Nitekim Halife el-Mütevekkil (847-861) döneminde, Ermeniler 849'da ayaklanmış ve bölgedeki Müslüman asker ve idarecileri katletmiştir. İsyanın ve direnişin mühim mevkilerinden biri de, Vaspuragan Prenslığı idaresindeki Van ve Albak (Elbak)'tır. Bu isyan 3 yıl süren bir mücadeleden sonra 852'de Boğa el-Kebir tarafından bastırılabilmiştir.⁵⁶

İsyanın bastırılmasından sonraki birtakım gelişmeler Vaspuragan Prenslığı için beylikten krallığa giden yolu açmıştır. Nitekim merkezi Ani'de bulunan Ermeni Bagratuni Hânedanı ile merkezi Van olan Ardzruni Hânedanı arasındaki mücadele şiddetlenince, Sacoğlu Emiri Yûsuf b. Ebü's-Sâc, Bagratuni Prenslığına karşı daha önce Ardzunilere yaptığı ittifak teklifini yinelemiştir. Tarihi olarak Vaspuragan'a bağlı olan fakat Bagratunilerin zapt ettiği Nahçıvan'ı almak isteyen Ardzuni hanedanına mensup Vaspuragan kralı Haçik-Gagik, Yusuf'un teklifini kabul etmiştir. Bunun üzerine Yusuf, 908 yılında Haçik-Gagik'e kraliyet tacını giydirerek onu kral ilan etmiştir.⁵⁷ Halife namına verilen bu unvan 919 yılında Halife Muktedir-Billâh tarafından yenilenmiş ve uzatılmıştır.⁵⁸

Bölgede VII. yüzyılın ortalarından itibaren önemli bir güç olmaya başlayan ve Müslümanlardan krallık ünvanını alan Vaspuragan Prenslığı artık bir krallık olarak anılmaya başlamıştır. Bunu sağlayan Kral Haçik-Gagik Devri (908-943), barış yılları olarak anılmaktadır. Bu dönemde halkın refah düzeyi artmış, adalete önem verilmiştir. Hisarlar tahkim edilmiş, Gevaş'ta kale ve saraylar inşa edilmiştir. Akdamar Adası'na bir

⁵⁵ Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 291 vd.; Subaşı, "Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri", s. 1838-1840; Bekirhan, *Van Gölü Havzası ve Erciş Tarihi*, s. 69; Emevi genel seferleri için bkz: İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, *Emeviler*, TDV Yayınları, Ankara 2005.

⁵⁶ Osman Gürbüz, "Boğa el-Kebir'in Ermeniyeye Seferi", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (22) Erzurum 2003, s. 240-246.

⁵⁷ Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 426-427.

⁵⁸ M. Canard, "Arminiya", s. 637.

savunma bendinin yanı sıra kraliyet sarayı ve bir de kilise inşa edilmiştir.⁵⁹ X. yüzyılın ortaları aynı zamanda Van ve çevresinde küçük Müslüman beyliklerin ortaya çıktığı dönemdir.⁶⁰

Van ve çevresindeki Vaspuragan Krallığının hâkimiyeti 1018 yılında sarsılmaya başlamıştır. Zira Türkler ilk defa 1018-1021 yılları arasında Vaspuragan topraklarına girip yağma ve talan faaliyetlerinde bulunmuşlardır.⁶¹ Tam bu tarihlerde Bizans İmparatoru II. Basileios (976-1026), göttüğü genişleme siyasetinin bir parçası olarak ve Araplarla aralarında sürekli bir mücadele alanı haline gelen Doğu Anadolu sınır bölgelerinde tam hâkimiyet sağlamak için, doğudaki Gürcü ve Ermeni prenslikleri üzerine bir sefer düzenlemiştir.⁶² Son Vaspuragan Kralı Senekerim-Hovhannes, bir yandan Bizans'ın ilhak tehdidi diğer yandan bitip tükenmeyen Türk akınlarından mülkünü koruyamayacağı düşüncesiyle İmparator II. Basileios ile anlaşmak zorunda kalmıştır. 1021 tarihinde Bizans İmparatorluğu'nun ilhakına razı olarak 10 şehir, 72 kale ve 400 köyü (veya 4.000) onlara terk etmiştir. Ancak dinî sebeplerden 75 manastırı vermeyerek bunları Ermeni din adamlarının uhdesinde bırakmıştır. İmparator, karşılık olarak yurt edinmeleri için Ermenilere Sebasteia (Sivas) bölgesini vermiştir. Bizans İmparatoru ile anlaşan Vaspuragan Kralı Hovhannes Senekerim, hanedanı ve yaklaşık 14.000 Ermeni ile beraber Sivas'a yerleşmiştir. Senekerim liderliğindeki Ermeniler, Sivas'ta Bizans İmparatorluğu'na bağlı vassallık statüsünde özerk bir idareye sahip olmuşlardır.⁶³ Böylece Van ve çevresinde 113 yıl hüküm süren Vaspuragan Ermeni Krallığı sona ermiştir.

II. Basileios'un bu bölgedeki irili ufaklı Ermeni ve Gürcü vassal krallıklarını doğrudan merkeze bağlaması ve Ermeni nüfusunu Orta-Anadolu'ya tehcir etmesiyle, Doğu Anadolu'da Ermeni ve Gürcü Devletleri mevcudiyetlerini artık kaybetmişlerdir.⁶⁴

⁵⁹ Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 454-456.

⁶⁰ M. Canard, "Arminiya", s. 637-638; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 543. Fakat bu ilhak uzun sürmeyecek ve Erciş ile Muradiye ara müddetle el değiştirecektir. Bkz. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 170; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 549-550.

⁶¹ Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 175; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 539.

⁶² Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 535.

⁶³ Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 167; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 540-542. Esasen Ermenileri göç ettirme Bizans'ın eski bir politikasıydı. Bizans Devleti zaman zaman doğu bölgelerinden Ermenileri alarak Trakya ve Makedonya'ya yerleştiriyordu. Böylece kendisine karşı direnişi zayıflattığı gibi batıdaki Slav ilerleyişini önlemeye çalışan imparatorluk ordusunu da, dâhil ettiği Ermeni askeriyle güçlendiriyordu. Bkz. Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 499.

⁶⁴ Subaşı, "Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri", s. 1849-1850.

1021'den sonra Vaspuragan, Bizans valilerince yönetilmiştir. Kimi Ermeni olan bu valiler döneminde eyalette iç karışıklıklar devam etmiştir.⁶⁵

Bizans İmparatorunun bu seferi gerçekte Vaspuragan'da tam bir hâkimiyet sağlamamıştır. Bizanslılar müstahkem şehir-kalelerde askerî birlikler bulundurmamakla yetinmiş, fiili olarak müdafaa edilen bir sınır hattı inşa etmemişlerdir. Bunun yanında idareyi ellerinde bulunduran mahalli askerî-siyasî aristokrasiyi Sivas'a sürüp Ermeni köylülerinden oluşan ve 50.000 kişi olarak tahmin edilen yerel milis kuvvetini de dağıtmış oldukları için Vaspuragan istilaya açık kalmıştır.⁶⁶ Bu nedenle XI. yüzyılın ortalarına doğru Van ve çevresine akınlar yapmaya başlayan Türklerin ilerleyip yayılması kolay olmuştur.

Bunun yanında Anadolu'ya Selçuklu akınları başladığı dönemde Bizans İmparatoru olan Konstantin Monomakhos (1042-1055), Ermeni halkına mezhebî ve ırkî bağnazlıkla ağır vergiler yüklemiş ve birçok Ermeni ileri gelenini Anadolu içlerine sürmüştür. Bölgedeki bu istikrarsızlık ve zulümler Selçuklu fetihlerini kolaylaştırmıştır. Yine Anadolu'da uzun süren Türk-Arap akınlarının oluşturduğu tahribat, buna bağlı olarak nüfusun azalması ve kalelerin yıpranması Selçuklu akınlarına kolaylık sağlamıştır.⁶⁷

Van'a Selçukluklu Türklerinin yaptığı ilk sefer, Çağrı Bey komutasında 6-7 bin kişiyle 1018 yılında gerçekleşmiştir. Çağrı Bey yanındaki bu kuvvetlerle Nahçıvan taraflarına yönelerek, Urmiye Gölü'nün kuzeyinden aynı zamanda tarihi kervan yolu olan Tebriz-Merend-Khoy-Kotur güzergâhından Van bölgesine gelmiştir. Van Kalesi ve diğer bazı müstahkem mevkiiler hariç bütün havali istila ve keşfedilmiştir. Bu seferler sırasında Selçuklu keşif kolu ile Bizans garnizonları arasında çarpışmalar meydana gelmiştir. 1045-1046 yıllarında yapılan ikinci büyük seferde, Musa Yabgu'nun oğlu Hasan Bey, Erzurum ovasından geçerek Van-Başkale'ye kadar ilerlemiştir. Ancak Şehzade Hasan burada Zap Irmağı kıyılarında pusuya düşürülmüş ve hayatını kaybetmiştir. Kurtulanlar Pers-Armenyası olarak adlandırılan Dilman/Selmas ve Urmiye bölgesine kaçmışlardır. Bu ilk keşif akınlarından sonra 1054-1055 yılında, bu kez Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey fetih amacıyla Anadolu'ya girmiştir. Van bölgesine

⁶⁵ Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 172-173.

⁶⁶ Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 527, 586-587.

⁶⁷ Abdullah Kaya, "Başlangıcından 1071'e kadar Türklerin Anadolu'ya Akınları Hakkında Bir değerlendirme", *Ekev Akademi Dergisi*, (59), 2014, s. 218-219.

giren Tuğrul Bey, Van Gölü'nün kuzeydoğu ucundaki Muradiye'nin (Bergiri/Bargiri) yanı sıra Erciş'i de fethetmiştir.⁶⁸ Van Kalesi ise Sultan Alparslan'ın oğlu Melikşah tarafından etrafındaki birçok şehir ve kale ile birlikte 1064 yılında fethedilmiştir. Sultan Alparslan bu sefer sonunda merkezden uzak olan bölgenin yönetimini, sefere katılan vassal emîrlere bırakmıştır. Van gölü çevresi de Nahcıvan Emîri Sakaroğlu Ebû Dülef'e bağlanmıştır.⁶⁹

Malazgirt Savaşı'nda (1071) ağır bir yenilgiye uğrayan Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'daki egemenliği oldukça zayıflamıştır. Bundan sonra İç-Doğu Anadolu'da Müslüman ve Ermeni Beyler tarafından bağımsız veya yarı-bağımsız birçok prenslik veya beylik kurulmuştur. Bu beylik ve prenslikler hâkimiyet alanlarını genişletmek için sürekli olarak birbirleriyle ve Bizans garnizonlarıyla savaşım yağma hareketlerinde bulunmuşlardır.⁷⁰ Beyliklerden Diyarbakır merkezli Mervaniler hâkimiyet alanını Ahlat ve Erciş'e kadar uzatmıştır.⁷¹ Ancak Mervanilerin idaresine yönelik hoşnutsuzluklar ve diğer birtakım sebepler nedeniyle Selçuklu Sultanı Melikşah, XI. yüzyılın sonlarına doğru bu beyliğe son vererek topraklarını taraftarlarına dağıtmıştır.⁷² Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar ise Ahlat ve çevresini 1100 yılında Selçuklu emîrlere Sökmen'e vermiştir. Daha sonra Sökmenliler veya Ahlatşahlar adını alacak bu Türk beyliği, sözü edilen tarihten itibaren Van Gölü çevresinde sıralanan Van, Erciş, Adilcevaz, Ahlat ve Tatvan'ın yanı sıra Malazgirt, Eleşkirt, Silvan ve Muş gibi yerleşim yerlerini de içine alan bir bölgede hâkimiyet kurmuştur. Böylece Van ve çevresi yüzyıldan fazla bir sürede Ahlatşahlar egemenliğinde kalmıştır.

⁶⁸ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s. 119, 121; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK, Ankara 1995, s. 19, 31, 35, 36; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 175, 177, 179; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 571, 573-574. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1963, s. 240 vd.; Kaya, "Türklerin Anadolu'ya Akınları", s. 220-227.

⁶⁹ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 51; Orhan Kılıç, "Van" *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2012, c. XLII, s. 506.

⁷⁰ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, 7. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2002, s. 37 vd.

⁷¹ Bekir Biçer, "Selçuklular ve Kürtler", *International Journal of Social Science*, 6 (2), 2013, s. 171; Komisyon, *Türk ve İslam Devletleri-2*, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 202-203.

⁷² Mustafa Alican, "Selçuklu-Mervânî İlişkileri", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8 (11), 2013, s. 10-11.

Ahlatşahlar devrinde ilim, irfan ve imar faaliyetleriyle Van Gölü havzasına Türk-İslam kültürüne ait izler bırakılmıştır.⁷³

Ahlatşahlar Beyliği'ne 1207'de Eyyubiler son verince, Van çevresi bu kez onların idaresine girmiştir. Eyyûbîlerin bölgedeki hâkimiyeti uzun sürmemiştir. 1230 yılında Celâleddin Harzemşah, Ahlat ve çevresini istila ederek bölgedeki Eyyubi hâkimiyetini zayıflatmıştır.⁷⁴ Ancak Türkiye Selçuklu Hükümdarı Alâeddin Keykubad, Selçuklu Devleti'nin mühim şehirlerine girip tahribat yapan Harzemşahları 1230 yılında Yassıçemen Savaşı'nda mağlup edince Harzemşahlar tarih sahnesinden çekilmiştir. Bir süre devam eden Eyyubi-Selçuklu mücadelesinden sonra Van, 1232'de Selçuklu hâkimiyetine girmiştir.⁷⁵ Önce Harzemşah daha sonra Moğol saldırılarıyla güvenliğin kalmadığı, ticaretin durduğu ve harap olan Van, Vastan ve Adilceviz halkı, Sultan Aleaddin'in gönderdiği Selçuklu komutan ve askerlerini memnuniyetle karşılamıştır.⁷⁶ Selçuklular, vergi muafiyeti ile tohum ve çift sağlayarak üretimi teşvik etmiştir. İran ve Azerbaycan'dan gelen Türkleri boşalan yerlere yerleştirmenin yanında şehir surlarını onararak yöreye canlılık kazandırmaya çalışmışlardır.⁷⁷ Selçukluların "Ermeni Vilâyeti" olarak andıkları Van, Ahlat ve Muş tarafları, onlara bağlı meliklerce idare edilir olmuştur.⁷⁸

Kösedağ Savaşıyla (1243) Türkiye Selçuklu Devleti Moğollara yenilmiş ve 1308 yılında yıkılmıştır. Bu tarihten sonra Van ve çevresi diğer birçok Anadolu şehri gibi İlhanlı hâkimiyetine girmiştir. İlhanlılar ele geçirdikleri Doğu Anadolu topraklarını esas

⁷³ Mehmet Şeker, *Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006, s. 73; Orhan Kılıç, "Van", s. 506.

⁷⁴ Aydın Taneri, *Harzemşahlar*, TDV Yayınları, Ankara 1993, s. 80.

⁷⁵ İlhan Erdem, "XIII. Asrın İlk Yarısında Anadolu'nun Doğusunda Yaşanan Hâkimiyet Mücadeleleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (30), Ankara 1997, s. 67; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 295.

⁷⁶ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, s. 377. Moğol orduları 1231 yılında 15.000 kişilik bir kuvvetle Van, Bitlis ve Erciş yörelerini yağmalamış ve halkta büyük korku uyandırmıştı. Bkz. *Yurt Ansiklopedisi*, c. 10, s. 7550.

⁷⁷ *Yurt Ansiklopedisi*, c. 10, s. 7550.

⁷⁸ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi-I (1243-1453)*, Cem Yayınları, İstanbul 1995, s. 49, 92. Daha ayrıntılı çalışmalarda Selçuklu Eyaletleri arasında Ermeni Eyaleti zikredilmemektedir. Bkz. Koray Özcan, "Ortaçağda Anadolu'nun İdari Coğrafyasına Bakış-Anadolu'da Selçuklu İdari Birimleri", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2005, 3 (1), s. 73-99.

olarak iki askerî eyalete ayırmıştır. Bunlardan biri Musul, Mardin, Diyarbakir yörelerini, diğeri de Ahlat ve Van Gölü çevresini içine almaktadır.⁷⁹

İlhanlıların Armenistan dedikleri Van çevresi, İlhanlı genel valileriyle idare edilmiştir. XIV. yüzyılın ilk yarısında Suntay, Arslan Noyon, Zeya'üd-din bölgenin valileridir.⁸⁰ Bu sırada yerel idareye ve Van Kalesi'ne Hakkâri beyleri hâkim durumdadır.⁸¹ Nitekim İlhanlılar ile yerli beylerin idareyi ele geçirme kavgaları uzun sürmüştür.⁸² İlhanlılar zamanında Van Gölü etrafındaki yerleşimlerde ticari bir canlılık mevcut olup Van şehrinde bir de darphane kurulmuştur. Bu dönemde Van çevresine birçok Moğol boyu yerleşmiştir.⁸³

Ebu Sa'd Bahadır Han'ın ölümünden sonra İlhanlı Devleti çözülmeye başlayınca, Karakoyunlu Türkmenleri XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgede hâkimiyet kurmaya çalışmışlardır. Yüzyılın ikinci yarısının ortalarına doğru Erciş'i kendilerine merkez edinen Karakoyunlular, Van ve çevresinde hâkimiyet kurmuştur.⁸⁴ Ancak bu egemenlik, bölge emirleri ile kurulan metbu-tabi ilişkisi şeklindedir. Zira bu sırada Van, Vastan, Hoşap ve Hakkâri'nin idaresi, Karakoyunlulara tabi olmayı kabul eden Hakkâri Beyliğinden Melik İzzettin Şir Bey'in elindedir.⁸⁵ Aslında ulaşım ve askerî güç bulundurma o tarihlerde epey zor ve masraflı olduğundan, diğeri devlet ya da beylikler üzerinde üstünlük sağlayıp hâkimiyetlerini kabul ettiren devletler, kendilerine bağlı topraklara yerleşmeyip buralardan vergi ve gerektiğinde asker almayı daha uygun bulmaktadırlar. Nitekim Van şehri ve çevresinin miri İzzeddin Şir Karakoyunlulara bağlı iken, Karakoyunlular da aynı dönem Moğol-İlhanlı asıllı Celayirlilere vergi vermektedir.⁸⁶

⁷⁹ Hasan Geyikoğlu, "Kara-Koyunlular'ın Van-Gölü Çevresindeki Faaliyetleri ve Günümüze Ulaşabilen Kültürel Mirasları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (38), Erzurum 2008, s. 208.

⁸⁰ Bertold Spuler, *İran Moğolları-Siyaset, İdare ve Kültür-İlhanlılar Devri 1220-1350*, TTK, Ankara 1957, s. 385.

⁸¹ V. Minorsky-C. E. Bosworth, "Wan", s. 135.

⁸² Orhan Kılıç, "Van", s. 506.

⁸³ Kemal Ramazan Haykıran, *İlhanlı Hükümdarı Ebu Sa'd Bahadır Han Zamanında Doğu Anadolu (1317-1335)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 122, 151.

⁸⁴ Faruk Sümer, "Karakoyunlular", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2001, c. XXIV, s. 434.

⁸⁵ Mehmet Top, *Hoşap'taki Mahmudi Beylerine Ait Mimari Eserler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 6.

⁸⁶ Hasan Geyikoğlu, "Kara-Koyunlular'ın Van-Gölü Çevresindeki Faaliyetleri ve Günümüze Ulaşabilen Kültürel Mirasları", s. 211; Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1993, c. IX, s. 220.

Karakoyunlu egemenliği devan ederken Anadolu'ya giren Timur, 1387 yılında Van civarına sefer düzenlemiştir. Timur ordusunun kuvvetini öğrenen Karakoyunlular, meydan savaşını göze alamayıp çekilmiştir. Ahlat ve Adilcevaz'ı alan Timur, daha sonra “zor lokma” Van şehrini ele geçirmiştir. Şehri ve çevresinin hâkimliğini, kendisine tâbi olan Emîr İzzeddin Şir'e bırakmıştır.⁸⁷

Timur'un çekilmesinden sonra İzzeddin Şir tekrar Karakoyunlu Devleti'ne itaatini bildirdiyse de (1395) güç dengeleri değişince, 1420-21'de Karabağ' da kışlamakta olan Timur'un oğlu Şahruh'a bağlılığını bildirmiştir. Ancak Van, Bitlis ve Muş emirlerinin Karakoyunlu Devleti'ne bağlı olmak istemeyip ona karşı Şahruh'u teşvik etmeleri, Timur Devleti hükümdarı Şahruh ile Karakoyunlu hükümdarı İskender Bey arasında aralıklarla uzun çarpışma ve çekişmelere yol açmıştır. Şahruh son savaştan galip geldiyse de bölgede durmayıp Horasan'a geri dönmüştür.⁸⁸ Bundan sonra Karakoyunlu hükümdarı Kara İskender Bey intikam savaşlarına girişmiştir. Bitlis Emiri Şemsettin Bey'in boynunu vurdurduktan sonra, babasının 1425'te vefatıyla yerine geçen Van-Hakkâri Hâkimi İzzeddin Şir'in oğlu Melik Ahmed'i yakalayıp tutuklatmış ve daha sonra da katletmiştir. Fakat dört ay boyunca kuşatmasına rağmen Van şehrini ele geçirememiştir.⁸⁹

Kara İskender Bey bir süre sonra yeniden Van'a gelerek şehri kuşatmıştır. Van muhafızı Melik Esed'in, hazinelerini alıp serbestçe çıkıp gitmesine izin vererek şehri ele geçirmiştir. Van'ın idaresini ise oğlu Yar Ali'ye vermiştir. Kara İskender daha sonra Esed'in amcası Bahaeddin'i de safdışı bırakarak, Van Gölü'nün doğu ve kuzey yörelerine de hâkim olmuştur. Şahruh, 1429'da bir kez daha Karakoyunlular üzerine sefer yaptıysa da kesin bir netice elde edememiştir. Şahruh'un geri dönmesinden sonra bütün bölgeye yeniden hâkim olan Kara İskender, Van Gölü çevresindeki bütün şehir ve kalelerin yönetimini daha sonra yerine geçecek olan kardeşi Cihan-Şah'a vermiştir.⁹⁰

⁸⁷ Yaşar Yücel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, TTK, Ankara 1989, s. 7; Justin Marozzi, *Timurlenk-İslamın Kılıcı, Cihan Fatih*, (Çev.: Hülya Kocaoluk), YKY, İstanbul 2007, s. 166; Faruk Sümer, *Karakoyunlular,-Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar*, c. 1, Ankara 1984, s. 59.

⁸⁸ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara 1991, s. 44; İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, TTK, Ankara 1994, s. 51; Geyikoğlu, “Kara-Koyunlular'ın Van-Gölü Çevresindeki Faaliyetleri”, s. 207-226.

⁸⁹ Sümer, *Karakoyunlular,-Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar*, s. 126-127; İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, s. 140.

⁹⁰ Sümer, *Karakoyunlular,-Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar*, s. 127; Geyikoğlu, “Kara-Koyunlular'ın Van-Gölü Çevresindeki Faaliyetleri”, s. 219-220.

Karakoyunlular, hükümdarları Hasan Ali zamanında 1468 yılında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'la yaptıkları savaşta yenilmiş ve bir yıl sonra da yıkılmıştır. Sahip oldukları bütün ülkeler Akkoyunluların hâkimiyetine geçmiştir. Böylece Van Gölü çevresi de 1469'da Akkoyunlu ülkesine katılmıştır.⁹¹

Akkoyunlar, Van ve çevresinde hâkimiyet kurdukları dönemde yaşanan iç ve dış mücadeleler nedeniyle intizam ve sükûneti sağlayamamıştır. Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan, Doğu ve Güneydoğu'da aşiret çatışmalarını sona erdirmek için gayret göstermiş ve birtakım kanunlarla bunu önemli ölçüde sağlamıştır. Uzun Hasan'ın torunu Rüstem Van'da bakırdan bir sikke bastırırken, hükümdar Elvend Şah ise bir cami yaptırmıştır.⁹²

Uzun Hasan, Timur'un siyasetini takip ederek Anadolu'nun içlerine kadar ilerleyince Akkoyunlular Osmanlı Devleti ile sınırdış olmuştur. Osmanlı Hükümdarı Fâtih Sultan Mehmed, Trabzon Rum Devleti'ni ortadan kaldırdıktan sonra Orta Anadolu'da Karamanoğulları üzerinde hâkimiyet tesis etmiş ve doğudaki en güçlü rakibi ile karşı karşıya gelmiştir. Birtakım siyasî ve ekonomik nedenler de ortaya çıkınca iki tarafın mücadelesi kaçınılmaz olmuştur. 1473 yılında taraflar arasında meydana gelen Otlukbeli Savaşı'nda Akkoyunlu Devleti ağır bir yenilgi almış ve bir daha eski gücüne kavuşamamıştır.⁹³

Akkoyunlu Devleti'nin zayıfladığı ortamda, kökeni İran'ın kuzeyinde Erdebil şehri olan Safeviye Tarikatı'ndan bir devlet doğmaktadır. Erdebil şeyhi Şeyh Cüneyt'in torunu ve Şeyh Haydar'ın oğlu İsmail, Safevi tarikatının postuna geçmiş ve daha sonra da şah ünvanını almıştır.⁹⁴ Şah İsmail etrafına topladığı beyliklerin yanı sıra mürid, aşiret ve Türkmen boylarından oluşan kuvvetleriyle, 1502 yılında Akkoyunlu Hükümdarı Sultan Elvend Mirza'yı Şerur Muharebesi'nde yenmiş ve Akkoyunlu Devleti'ne öldürücü darbeyi indirmiştir. Şah İsmail bundan sonra Tebriz merkezli

⁹¹ Geyikoğlu, "Kara-Koyunlular'ın Van-Gölü Çevresindeki Faaliyetleri", s. 221.

⁹² Sami Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar XVI.-XVIII. Yüzyıllar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2003, s. 13-14.

⁹³ Remzi Kılıç, "Fatih Devri (1451-1481) Osmanlı-Akkoyunlu İlişkileri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (14), 2003/1, s. 95-118; Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 553 vd.; Erhan Afyoncu, "Otlukbeli Savaşı", *DİA*, İstanbul 2007, c. XXXIV, s. 6.

⁹⁴ Bilal Dedeyev, "Safevi Tarikatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research*, 1 (5), 2008, s. 207; Sayın Dalkıran, "İran Safevî Devleti'nin Kuruluşuna Şiî İnançların Etkisi ve Osmanlı'nın İran'a Bakışı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (18), 2002, s. 64.

Safevi Devleti'ni kurmuş ve bütün Akkoyunlu topraklarında hâkimiyet tesis etmiştir. Bunun bir neticesi olarak Doğu Anadolu ile birlikte Van Havzası da Safevi Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir.⁹⁵ Van Gölü'nün çevresinde bulunan Bitlis, Hakkâri, Mahmudi, Hizan, Müküs ve diğer beyliklerin temsilcileri de Tebriz'e giderek Şah İsmail'e bağlılıklarını bildirmişlerdir. Bu sırada Van ve çevresine İzzeddin Hanedanı'ndan II. Zahit b. İzzeddin hâkimdir.⁹⁶

Ancak Şah İsmail, bağlılığını bildiren Doğu Anadolu'daki beylerin sadakatinden, biraz da Safevilerin Diyarbakır valisi Ustaclu Mehmed Han'ın olumsuz telkinleri sebebiyle pek emin değildir.⁹⁷ Bu nedenle 1507 yılında Van çevresine sefer düzenleyen Şah İsmail, yerel beylerin idaresindeki memleketleri başka bey ve komutanlara tevcih etmiştir. Safeviler, eskiden beri Van ve etrafının hâkimi olan İzzeddin Şir Hanedanı'na el çektirerek Van, Bitlis ve Erciş bölgesine komutan olarak Kurt Bey, naib olarak da Dulkadiroğlu Behram Bey'i tayin etmiştir.⁹⁸

IV. OSMANLI HÂKİMİYETİNDE VAN

Safevi Devleti Hükümdarı Şah İsmail'in hâkimiyet alanını genişletmek için Anadolu'ya yönelmesi, buradaki beylikler üzerinde siyasî ve mezhebi⁹⁹ baskı kurması, hem Osmanlı Devleti'nde hem de ekseriyeti Sünni olan Anadolu'nun doğu ve güneyindeki beyliklerde rahatsızlığa neden olmuştur.¹⁰⁰ Bunun yanında hırslı bir karaktere sahip olan Şah İsmail, kendisinin ve Şiilik mezhebinin propagandasını yapmak için, Anadolu'ya farklı kisvelere bürünmüş birçok adam göndermiş ve nihayet bu faaliyetlerin bir neticesi olarak 1511'de Osmanlı toprağı olan Antalya ve civarında Şahkulu İsyanı meydana gelmiştir. Safevi tehlikesinin giderek büyümesi, Yavuz Sultan Selim'in İran üzerine sefere çıkmasına neden oldu.¹⁰¹ 1514 yılındaki Çaldıran Savaşı, Safevilerin'in Doğu ve Güneydoğu Anadolu üzerindeki emellerine önemli bir darbe vurmuştur. Bölgedeki birçok beylik, şehir ve aşiret, devrin önde gelen âlimlerinden

⁹⁵ Hasan Geyikoğlu, "Şah İsmail'in Devlet Kurma Faaliyetleri ve Akkoyunlularla Şerur Muharebesi", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (33), Erzurum 2007, s. 223; Cezar, II, s. 692.

⁹⁶ Aydın Talay, *Bizim Eller Van*, Van Belediyesi Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1998, s. 46.

⁹⁷ Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Türk Beylikleri-Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1982, s. 24, 25, 211.

⁹⁸ Talay, *Bizim Eller Van*, s. 46.

⁹⁹ Mezhep gayreti aslında siyasî hedefler için kullanılan bir araçtan öteye değildi. Bkz: Taha Akyol, *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1999.

¹⁰⁰ Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. II, s. 694.

¹⁰¹ Bilal Dedeyev, "Çaldıran Savaşına Kadar Osmanlı-Safevi İlişkilerine Kısa Bir Bakış", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research*, 2 (6), 2009, s. 129-130.

İdris-i Bitlisi'nin hem telkin hem de siyasî-askerî gayretleriyle Osmanlı Devleti'ne tabi olmayı kabul etmiştir.¹⁰² Fakat Safevilerin Doğu Anadolu'nun uç kısımlarında egemenliği devam etmiştir. Çaldıran Savaşı'ndan sonraki mücadelelerde Osmanlı kuvvetleri Bitlis'i ele geçirmelerine karşın Van, Erciş ve Gevaş gibi Van Gölü'nün güney ve doğu kesimlerinde yer alan şehirler Safevi hâkimiyetinde kalmıştır.¹⁰³

Çaldıran Savaşı'ndan sonra iki devlet arasında bir muahede akdedilmediği için adeta uzun süren bir mütareke devri yaşanmıştır. Ancak Bağdat meselesinin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin Bitlis Emiri Şerefhan'ın İran tarafına geçmesi, İran'ın Azerbaycan Valisi Ulama Han'ın da Osmanlı tarafına geçmesi ve diğer bazı hadiseler iki devleti yeniden karşı karşıya getirmiştir. Neticede Osmanlı Veziriazamı İbrahim Paşa, 1533 yılında İran üzerine sefere çıkmıştır. İbrahim Paşa Halep'te kışlarken, Van gölü etrafında İran hâkimiyetinde bulunan kale ve şehirlerin beylerini elde etmeye çalışmış, Şah Tahmasp da hudut kaleleri olan Van ve Erciş'i silah, mühimmat ve askerle muhkem bir hale getirmiştir. Ancak İbrahim Paşa'nın gizlice yaptığı vaatler, bol ihsanlar ve bununla elde edemediklerini de tehdit etmesi Osmanlı lehine sonuçlar vermiştir. Osmanlı ordusu Tebriz seferine giderken Van'a yaklaştığı sırada, şehrin hâkimi ordugâha gelerek Van Kalesi'nin anahtarlarını teslim etmiştir. Osmanlı Devleti, ülkenin doğu sınırında ve Timur'a üç hafta dayanmış müstahkem bir kaleye sahip olmuştur. Erciş, Adilceviz ve Ahlat kaleleri de bu şekilde zorlanmadan alınmıştır.¹⁰⁴ Böylece 1534 yılında Van ve çevresi Osmanlı topraklarına katılmıştır. İbrahim Paşa, Osmanlı hâkimiyetine geçen Van'a, vali olarak Şam beylerbeyi Hüsrev Paşa'yı tayin etmiştir.¹⁰⁵

Fakat Van şehri sadece bir yıl Osmanlı egemenliğinde kalabilmiştir.¹⁰⁶ Zira Doğu Anadolu üzerinde Osmanlı ve İran devletlerinin ekonomik, siyasî, mezhebî ve askerî mücadelesi devam ettiğinden, Şah Tahmasp "*Azerbaycan'ın kilidi*" olarak gördüğü ve "on iki imama" müntesip kişilerin elinden asla alınamayacağını iddia ettiği Van'ı¹⁰⁷ yeniden zapt etmiştir. Şehirdeki kaleyi mühimmat ve askerle iyice tahkim

¹⁰² Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. II, s. 735, 742 vd.; İdris-i Bitlisi için bkz: Rahmi Tekin, İdris-i Bitlisi ve İdrisiyye Medresesi Mevkufâtı/İdris al-Bitlisî and Mavqufat of the School of İdrisiyya, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 16 (40), 2009, s. 233-246.

¹⁰³ Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. II, s. 744.

¹⁰⁴ Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. II, s. 874-876.

¹⁰⁵ Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. II, s. 876.

¹⁰⁶ Talay, *Bizim Eller Van*, s. 47.

¹⁰⁷ Remzi Kılıç, "Osmanlı Devleti'nin İran Politikası (16. ve 17. Yüzyıllar)", Mustafa Bıyıklı (Ed.), *Türk Dış Politikası-Osmanlı Dönemi*, Gökkube Yayınları 1, 2. Baskı, İstanbul 2011, s. 90.

etmiştir. Bunun üzerine Kanuni Sultan Süleyman, Veziriazam Rüstem Paşa'ya Osmanlı Devleti'nin de önem verdiği Van Şehri ve Kalesi'nin alınması için kesin emir vermiştir. Van kalesi dokuz gün süren bir muhasaradan sonra demir ve çelikten top güllerine dayanamayarak 25 Ağustos 1548'de teslim olmuştur. Akabinde Van Beylerbeyliği ihdas edilerek idaresi eski Anadolu Defterdarı İskender Çelebi'ye tevcih edilmiştir. İran hududundaki bu mühim kale tamir edildikten sonra içerisine toplar ve muhafızlar yerleştirilmiştir.¹⁰⁸

Kanuni Sultan Süleyman zamanında yapılan ve iktisadî olarak hayli külfetli¹⁰⁹ olan İrakeyn (1533-1535) ve İran seferlerinin (1548 ve 1554) neticesi olarak nihayet yenilgiyi kabul eden Şah Tahmasp, Amasya'da bulunan padişaha elçiler göndererek anlaşmaya razı olmuştur. Safeviler, Doğu Anadolu ve dolayısıyla Van çevresinin Osmanlı hâkimiyetine bırakılmasını 1555 tarihli Amasya Antlaşması'yla kabul etmişlerdir.¹¹⁰

Van şehri 1548 yılında alındıktan sonra, İran sınırında önemli askerî ve stratejik merkez olması münasebetiyle kurulan Van Beylerbeyliği'nin merkezi olmuştur. Beylerbeylik, sınır muhafızlığının yanında İran Devleti ve faaliyetleri hakkında haber toplayacak, İran'dan gelen elçiler karşılayıp payitahta gönderecek ve ayrıca sınır hattında güvenliği sağlayacaktır.¹¹¹ Yine bir serhat şehri olan Van, İran topraklarına çeşitli vesilelerle yapılan akınlarda üs ve hareket noktası olarak vazife görecektir.¹¹² Şehir ikinci kez alındıktan sonra beylerbeylik mevkii, yukarıda ifade edildiği gibi eski Anadolu Defterdarı İskender Çelebi'ye tevcih edilmiştir.¹¹³ Van Gölü çevresindeki sancakların yanı sıra, Van hinterlandındaki yerleşim birimlerinden bir kısmı da sancak statüsünde Van Beylerbeyliği'ne bağlanmıştır.¹¹⁴

¹⁰⁸ Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. II, s. 895.

¹⁰⁹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi-II (1453-1559)*, Cem Yayınları, İstanbul 1995, s. 294.

¹¹⁰ Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. II, s. 907-908; Osmanlı-Safevi İlişkiler Bibliyografyası İçin bkz: Özer Küpeli, "Osmanlı-Safevi Münasebetlerine Dair Türkiye'de Yapılan Çalışmalar Hakkında Birkaç Not ve Bir Bibliyografya Denemesi", *Tarih Okulu*, Ocak-Nisan 2010, (6), s. 17-32.

¹¹¹ Nejat Göyünç, "Van" *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1986, c. XIII, s. 199. Orhan Kılıç, *XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Van*, Van Belediyesi Yayınları, Ankara 1997, s. 40.

¹¹² Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar*, s. 19.

¹¹³ Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. II, s. 895.

¹¹⁴ Orhan Kılıç, "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)", *Osmanlı araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)*, (21), İstanbul 2001, s. 192-193.

Esasen Urartu Devri ve Tigran dönemi Ermeni Krallığı zamanı dışında tarih boyunca Van çevresi bir mücadele ve savaş alanı olmuştur. Hz. Ömer döneminden itibaren başlayan ve Emeviler, Abbasiler, Büyük Selçuklular, Mervaniler, Ahlatşahlar, Eyyubiler, Harzemşahlar, Anadolu Selçuklular, İlhanlılar, yerel beylikler, Karakoyunlular, Timur Devleti, Akkoyunlular ve Safeviler ile devam eden İslam hâkimiyeti zamanlarında, bölge çoğunlukla istikrarsız dönemler yaşamıştır. Bu nedenle gelişmeyen ve her bakımdan geri kalan Van yöresinde, Osmanlı hâkimiyetini müteakiben hem şehir hem de bağlı sancaklarda imar faaliyetleri başlamıştır. Askerî mimarinin temel unsuru kaleler tahkim edilirken, sivil mimari alanında cami, medrese, mescit, han, hamam ve diğer sosyal müesseseler inşa edilmiştir. Sonraki asırlarda imar faaliyetleri sayı ve çeşit bakımından artarak devam etmiştir.¹¹⁵ Kanuni Sultan Süleyman döneminde Van'da bir darphane kurularak halkın Şahî, resmi belgelerin Padişahî diye tanımladığı gümüş sikkeler basılmıştır.¹¹⁶

XVII. yüzyıl başlarında Van şehrinde 33 bin Müslüman ile 11 bin Ermeni'nin yaşadığı ve 1655 yılında, şehirde üç Ermeni ve dokuz Türk-Müslüman mahallesinin bulunduğu belirtilmektedir.¹¹⁷ Van ve çevresinin XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı-İran arasında sefer ve savaş alanı olması hasebiyle, bahsi geçen yıllar arasında nüfus olarak kalabalık olmadığı gibi iktisaden de zengin olmadığını ifade edilmiştir.¹¹⁸ Nitekim 1612 yılında Van beylerbeyi görevinde bulunan Çabuk Mehmet Paşa, Van şehrinde yaşayan insan sayısı azaldığı için kale duvarlarının bir kısmını yıktırarak şehri yeniden tanzim ettirmiştir.¹¹⁹ Güvenliğin ve nüfusun artmasıyla birlikte Van Kalesi dışındaki arazilerde zamanla yerleşim başlamış ve bağlık alanlar oluşmuştur. Özellikle

¹¹⁵ Göyünç, "Van", s. 199-200; Daha geniş bilgi için bkz: Abduselam Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimariği I-Van*, Kültür Bakanlığı Yayınları. (Yer ve tarih belirtilmemiş).

¹¹⁶ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 112.

¹¹⁷ Orhan Kılıç, "XVI-XVII. yüzyıllarda Van Gölü Çevresinde Ermeni Varlığı ve Türk-Ermeni İlişkileri", Metin Hülagü vd. (Ed.), *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler 3*, Erciyes Üniversitesi Yayınları-153, Kayseri, 2007, s. 450, 462.

¹¹⁸ Kılıç, "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)", s. 189. Buna mukabil İktisat tarihçisi Yavuz Cezar'ın XVII. yüzyıl başlarında 24 Osmanlı Eyaletinden, tımar gelirleri ile ilgili hakkında bilgi elde edilen 18'i ile ilgili oluşturduğu tablo üzerinden bir karşılaştırma yapıldığında, Van Eyaletinin tımar gelirleri bakımından Rumeli ve Anadolu Eyaletlerinden sonra 20-25 milyon akçe ile üçüncü sırada olduğu görülür. Bkz. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi-XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 38.

¹¹⁹ Ağaoglu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar*, s. 18.

Sultan II. Abdülhamid döneminde bu bağlık alanlar kalıcı yerleşim yerlerine dönüşmüştür.¹²⁰

Daha önce de ifade edildiği gibi Van Şehri hâkimiyet altına alındıktan sonra, İran sınırında önemli askerî ve stratejik merkez olduğu için, kurulan Van Beylerbeyliğinin merkezi olmuştur.¹²¹ Van Gölü çevresindeki sancakların yanı sıra, Van hinterlandındaki yerleşim birimlerinin bir kısmı da sancak, kaza ve nahiye statüsünde Van Beylerbeyliğine bağlanmıştır. İran topraklarında genişleme veya yapılan idarî değişikliklerle, XVI ile XVIII. yüzyıllar arasında Van Eyaletindeki sancak sayısı on üç-on dört arasında değişiklik göstermiştir. Van, Adilcevaz, Bitlis, Erciş, Muş, Hakkâri, Mahmûdî, Hizan, Bargiri, Kârkâr, Şırvî, Kisan, Espayrid, Kotur ve Ağakis nispeten değişmeyen sancaklardır.¹²²

Tarihî seyir içerisinde bugün Türkiye sınırları dışında kalmış olan Selmas, Kotur, Hoy; il statüsün de olan Muş, Bitlis, Hakkâri; başka illere bağlı ilçeler Adilcevaz, Hizan, Diyadin; hâlihazırda Van'ın ilçeleri Erciş, Bargiri, Müküs, Elbak, Mahmûdî ve Van'ın köyleri olan Kârkâr, Ağakis, Kisan gibi yerleşim birimleri XVI, XVII ve XVIII. yüzyıllarda Van Eyaletine bağlı sancak veya nahiyelerdir.¹²³

Sancakların bir kısmı klasik Osmanlı sancağı statüsünde olup Osmanlı ümerası tarafından yönetilirken,¹²⁴ bir kısmı da bölgenin gelenekselleşmiş yönetim tarzı, bey ve nüfuzlu kişilerin toplum üzerindeki etkisi ve İran tarafına meyiletme gibi önemli ve hassas dengeler göz önüne alınarak yurtluk-ocaklık statüsü verilen imtiyazlı sancaklardır.¹²⁵

¹²⁰ Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tetebbular*, Altınoluk Matbaası, Ankara 1960, s. 100.

¹²¹ Göyünç, "Van" s. 199; Cezzar, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. II, s. 895.

¹²² Orhan Kılıç, "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)", s. 192-193. Yazımında hata tespit edilen yer isimleri şu esere bakılarak düzeltilmiştir. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2006.

¹²³ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1998, s. 107; Kılıç, "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)", s. 192; Fahamettin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, TTK, Ankara 1997, s. 129-134.

¹²⁴ Bayram Kodaman, *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu*, Anadolu Basın Birliği Yayınları, Ankara 1986, s. 18-19.

¹²⁵ Kılıç, "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)", s. 192-193; Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, (10), Ankara 1999, s. 125.

XVIII. yüzyılda Osmanlı idarî taksimatı, XVII. yüzyıla göre eyaletler bakımından önemli bir değişiklik göstermemiştir.¹²⁶ Fakat Sultan III. Selim zamanında köklü bir değişime gidilerek daha önce 42 olan eyalet sayısı 28'e indirilmiştir. Bu değişimden Van etkilenmemiş ve eyalet vasfını korumaya devam etmiştir.¹²⁷

XIX. yüzyılın başına gelindiğinde Van Eyaleti'nin teşkilat yapısında yukarıda zikredilen imtiyazlı nitelikteki idarî üniteler varlığını sürdürmüştür. Yüzyılın başında idarî taksimat şöyledir.¹²⁸ Van (Paşa Sancağı), Adilceviz, Ağakıs (Ocak), Bargiri (Ocak), Bitlis Hükümeti (Ocak), Elbak (Ocak), Erciş, İspayrit, Hakkâri Hükümeti (Ocak), Hizan Hükümeti (Ocak), Harun/Heyrûn(?) tabi Şırvi, Hoşâb/Mahmûdî Hükümeti (Ocak), Kârkâr, Kisan, Muş, Müküs, Somay, Şırvi, Şatak (Ocak), Zeriki (Ocak).

1831 yılında eyaletteki imtiyazlı yapılanmanın devam ettiği görülmektedir. Bu tarihte idarî taksimat şu biçimdedir.¹²⁹ Van Eyaleti: Liva-yı Van, Liva-yı Adilceviz, Liva-yı Şırve (Şirvan), Liva-yı İspayrit, Liva-yı Köyin, Liva-yı Zeriki, Liva-yı Karkâr, Liva-yı Ağakıs, Liva-yı Erciş, Liva-yı Müküs, Liva-yı Muş, Bargiri (ocaklık), Hakkâri (hükümet), Bitlis (hükümet), Hizan (hükümet), Hoşab -nam-ı diğeri Mahmudiye- (hükümet).

XIX. yüzyılın başlarından itibaren devlet otoritesinin zayıflığı nedeniyle taşradaki uygunsuzluklar etkisini Van'da da göstermiş, yerel yöneticiler arasındaki rekabet ile kötü idare, Van'da çekişme ve isyanlara yol açmıştır. Valilik görevinde bulunan Van Muhafızı Derviş Paşa, 1819 yılında isyan bastırılıp idam edilinceye kadar, on üç yıl boyunca merkezi hükümete kafa tutarak Van Eyaletini elinde tutmuştur. 1830'da bu kez İshak Paşa İsyanı zuhur etmiştir.¹³⁰

¹²⁶ İbrahim Yılmazçelik, "XVIII. Yüzyıl ile XIX. yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı Ve İdari teşkilatlanması", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 18 (29), 1996, s. 218.

¹²⁷ Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, YKY, İstanbul 2010, s. 23-24.

¹²⁸ Mehmet İnbaşı, "Van Valileri (1755-1835)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (29), Erzurum 2006, s. 195-212; XIX. yüzyılın başındaki idarî taksimatın biraz farklı bir şekli için bkz. Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, s. 118.

¹²⁹ Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdarî Taksimat ve Nüfus", *Belleten*, TTK, XV (60) 1951, s. 626.

¹³⁰ Fatih Gencer, "Van Muhafızı Derviş Paşa İsyanı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29 (47), 2010, s. 197-216; Fatih Gencer, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ) Anabilim Dalı, Ankara 2010, s. 16-17, 58.

Eyalette sözü edilen iç karışıklıklar ile artan Rus ve kısmen İran tehdidinden başka, daha önceki tarihlerde ihdas edilen Şark Seraskerliği ve fevkalâde zamanlarda Erzurum valilerine bu ünvanın verilmesi,¹³¹ 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşından sonra Van Eyaletinin liva derecesine indirgenerek Erzurum Eyaletine bağlanmasına giden yolu açmıştır. Şark Seraskeri ünvanını alan Erzurum valilerinin, Van dâhil Doğu'daki paşalıklar üzerinde askerî ve mülkî hâkimiyetleri mutlaktır.¹³²

Bölgeyi iyi tanıyan Esad Paşa, Şark Seraskeri unvanıyla Erzurum valiliğine getirilince,¹³³ dış tehditlerin yanında yakın vilâyetlerdeki asayiş meseleleriyle de ilgilenmeye başlamıştır. Yukarıda sözü edilen isyanlar ancak Erzurum valilerinin askerî yardımlarıyla bertaraf edilebildiği görülünce muhtemelen otorite eksikliğine çözüm olmak üzere, Van 1831 yılında Erzurum Valisi Esad Paşa'nın idaresine verilmiştir.¹³⁴ Böylece eyalet statüsüne sahip olan Van, Erzurum Eyaletine bağlı bir liva derecesine indirilmiştir. Bu tarihten itibaren arşiv belgelerine dayalı çalışmalar yapan araştırmacıların eserlerinde, Van Valisi yerine Van Kaymakamı ifadesi yer almaktadır.¹³⁵ 1839 yılında Van'da olan misyoner Southgate, bu tarihi doğrulayarak daha önce doğrudan merkezi yönetime bağlı olan Van paşalarının, 1831 yılından itibaren artık Erzurum valilerine tabi olmaya başladıklarını ifade etmektedir.¹³⁶

Ancak Van'ın mesafe olarak Erzurum'a olan uzaklığı, Erzurum valilerinin hadiselere zamanında ve doğru bir biçimde vâkıf olarak müdahil olmalarına engel teşkil etmiştir. Nitekim Van Livası'na bağlı Hakkâri'de 1838 yılında başlayan Kürt-Nasturi çatışmalarında, Cizre ve Bohtan Mütesellimi Bedirhan Bey'in Nasturilere saldırmasıyla büyüyen olaylar, Avrupa devletlerinin müdahale ettiği bir sorun haline gelmiştir. Bölgeye olan uzaklığı nedeniyle Erzurum Valisi etkisiz kalmış ve meselenin muhatabı

¹³¹ Kamil Şahin-M. Hüsrev Subaşı, "Esad Muhlis Paşa", *DİA*, TDV, Ankara 1995, c. XI, s. 350. Şark Seraskerliği sadece Erzurum valilerine verilen bir unvan değildi. Bilhassa savaş dönemlerinde bazen Trabzon valilerine bazen de merkezde görevlendirilen bir paşaya da bu unvan verilmiştir. Bkz. Uğur Akbulut, "Doğu Anadolu'da İlk Rus İşgalleri: 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı", *Yeni Türkiye*, (44), 2002, ss. 140-156.

¹³² Averyanov, *Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, s. 26, 74.

¹³³ Şahin-Subaşı, "Esad Muhlis Paşa", s. 350.

¹³⁴ İnbaşı, "Van Valileri (1755-1835)", s. 202.

¹³⁵ Gencer, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, s. 60.

¹³⁶ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 259.

Musul Valisi olmuştur.¹³⁷ Yine Tanzimat uygulamalarının menfaatlerine zarar vereceğini gören birtakım yönetici ve mütegalibe, 1845-1847 yılları arasında Van'da büyük kargaşa ve isyan hareketlerine sebep olmuşlardır.¹³⁸ Bu gelişmeler, 1847 ve 1848 yıllarına ait devlet salnamelerinde Erzurum'a bağlı bir liva olarak gösterilen Van'ın idarî yapısında birtakım değişimleri gerekli hale getirmiştir.¹³⁹

Nitekim Tanzimat'ın uygulamaya geçirilmesi kapsamında yeni bir idarî yapılanmaya gidilmiştir. Bu yapılanma, bölgede asayiş sağlama, vergi ve asker toplamayı zorlaştıran engelleri ortadan kaldırma amacına matuftur.¹⁴⁰ Bu amaçla Diyarbakır Eyaleti'nin yanı sıra Van, Muş ve Hakkâri sancakları ile Cizre, Bohtan ve Mardin kazaları birleştirilerek 1847 yılında Kürdistan Eyaleti kurulmuştur. Eyalet valiliğine Musul Valisi Esad paşa getirilmiştir.¹⁴¹ Böylece Van bu yapılanma içerisinde yeni kurulan Kürdistan Eyaleti'ne dâhil edilmiştir. Liva olarak zikredilen Van, 1849 ve 1850 yıllarında Diyarbakır merkezli bu eyaletin sınırları içerisinde yer almıştır.¹⁴²

Bu düzenlemeden sonra, daha önce Van Eyaleti sınırları içinde yer alan ve uzun bir geçmişe sahip ocaklık veya hükümet olarak imtiyazlı şekilde yönetilen idarî birimler de artık bu vasıflarını kaybetmişlerdir. Van livasının iç idarî yapısı bu değişimden sonra şu şekilde oluştu.¹⁴³

Van Livası Kazaları: Van, Bargiri, Ağakis, Adilcevaz, Gevaş (Nahiye), Müküs, Şırvi, Havasor, Vastan (Nahiye)

Zikredildiği üzere merkezi otoritenin tesisi için kurulan Kürdistan Eyaletinin sınırları hayli geniş olduğundan bazı idarî zorluklar yaşanmıştır. Bunları gidermek için sözü edilen eyaletten bazı bölgeler ayrılarak yeni eyaletler kurulmuştur. Bu amaçla

¹³⁷ Tarık Ziya Arvas, *Hakkâri'de Hıristiyan Bir Topluluk-Nasturiler (1836-1936)*, Hâkim yayınları, Ankara 2015, s. 65-66. Mütesellim, Tanzimat'tan önce vali ve mutasarrıflar adına vergi toplamakla görevli memurdur.

¹³⁸ Cabir Doğan, "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı" *History Studies*, 3 (2), 2011, s. 147-162.

¹³⁹ *Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye*, (Bundan sonra SDAO şeklinde kısaltılacaktır) H. 1263/1847, Defa 1, s. 86; SDAO, H. 1264/1848, Defa 2, s. 119.

¹⁴⁰ Hakan Özoğlu, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, (Çev.: Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan), Kitapyaynevi, İstanbul 2005, s. 80-82.

¹⁴¹ Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, s. 125; Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 195.

¹⁴² SDAO, H. 1265/1849, Defa 3, 81; H. 1266/1850, Defa 4, s. 45; M. A. Ubucini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, (Çev.: Cemal Aydın), Timaş Yayınları, İstanbul 1998, s. 49.

¹⁴³ SDAO, H. 1266/1850, Defa 4, s. 83.

1849'da Hakkâri Eyaleti ihdas edilmiştir.¹⁴⁴ 1851 yılında Van, Kürdistan Eyaletinden alınarak yeni oluşturulan Hakkâri Eyaletine bağlanmıştır.¹⁴⁵

Muhtemelen umulan sonuç alınmadığı için veya vilâyetlerin idaresiyle ilgili olarak çıkarılan 28 Kasım 1852 tarihli fermanla¹⁴⁶ bağlantılı bir mülâhaza ile bir yıl sonra 1852 yılında Van, Erzurum Eyaleti'ne bağlanmıştır.¹⁴⁷ Fakat bu durum uzun sürmemiş ve ertesi yıl Van tekrar Hakkâri Eyaleti'ne bağlanmıştır. 1853, 1854 ve 1855 yıllarında idari yapı bu şekilde kalmıştır.¹⁴⁸ 1856 yılına gelindiğinde ise bu kez eskiden olduğu gibi Van bağımsız bir eyalete tahvil edilmiş ve bu durum 1856-1866 yılları arasında 10 yıl sürmüştür.¹⁴⁹

1867 yılında Vilâyet-i Umûmiye Nizamnâmesi çıkarılarak imparatorlukta yeni vilâyet yönetim modeli uygulanmaya başlanmıştır.¹⁵⁰ Bu kapsamda Van 1867 yılında Erzurum Vilâyetine bağlanmış ve bir liva statüsünde 1876 yılına kadar bu vilâyetin sınırları içinde yer almıştır.¹⁵¹

¹⁴⁴ Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, 125; Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 196.

¹⁴⁵ SDAO, H. 1267/1851, Defa 5, s. 74.

¹⁴⁶ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, s. 105-109.

¹⁴⁷ SDAO, H. 1268/1852, Defa 6, s. 65.

¹⁴⁸ SDAO, H. 1269/1853, Defa 7, s. 75; H. 1270/1854, Defa 8, s. 82, ; H. 1271/1855, Defa 9, s. 71.

¹⁴⁹ SDAO, H. 1272/1856, Defa 10, s. 68; H. 1273/1857, Defa 11, s. 67; H. 1274/1858, Defa 12, s. 75; H. 1275/1859, Defa 13, s. 73; H. 1276/1860, Defa 14, s. 73; H. 1277/1861, Defa 15, s. 78; H. 1278/1861, Defa 16, s. 78; H. 1279/1862, Defa 17, s. 80; H. 1280/1863, Defa 18, s. 73; H. 1281/1864, Defa 19, s. 71; H. 1282/1865, Defa 20, s. 70.

¹⁵⁰ "İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnâmesi", *Düstûr*, Birinci Tertib, c. I, Matbaa-i Amire 1289, s. 607-624.

¹⁵¹ SDAO, H. 1283/1866, Defa 21, s. 76; H. 1284/1867, Defa 22, s. 93; H. 1285/1868, Defa 23, s. 105; H. 1286/1869, Defa 24, s. 200-201; H. 1287/1870, Defa 25, s. 153; H. 1288/1871, Defa 26, s. 248; H. 1289/1872, Defa 27, s. 251-252; H. 1290/1873, Defa 28, s. 150-151; H. 1291/1874, Defa 29, s. 155-156; H. 1292/1875, Defa 30, s. 179-180; H. 1293/1876, Defa 31, s. 183-184.

BİRİNCİ BÖLÜM

İDARİ YAPI

1.1. VİLÂYET İDARESİ

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'la birlikte başlayan değişim ve dönüşüm süreci idarî alanda da etkisini göstermiştir. Bu kapsamda eyalet/vilâyet idaresinde ortaya çıkan bazı sorunları gidermek için farklı tarihlerde birtakım yenilikler uygulamaya konulmuştur. Lübnan bunalımını çözmek için 9 Haziran 1861 tarihli Lübnan Nizamnâmesi ve Balkanlarda ortaya çıkan iç çalkantılar ile dış baskıları ortadan kaldırmak üzere 7 Kasım 1864 tarihinde Tuna Vilâyet Nizamnâmesi çıkarılmıştır. Buna göre vilâyet, sancak ve kazalarda teşkil edilecek meclislerde Müslümanlarla birlikte gayrimüslimler de yer alarak, idarî birimlerin iş ve işleyişinde birlikte çalışacaklardır. Böylece hem gayrimüslimlerin memnun edilip isyan etmelerinin önüne geçilecek, hem de onları bahane eden dış devletlerin müdahalesi engellenecekti. Sözü edilen nizamnamelerin uygulandığı bölgelerde olumlu neticeler vermesi üzerine¹⁵² aynı faydaları ülke genelinde sağlamak amacıyla 1867 yılında Vilâyet-i Umûmiye Nizamnâmesi çıkarılmış ve ülkede yeni vilâyet yönetimi modeli yürürlüğe konulmuştur.¹⁵³

22 Ocak 1871 tarihinde yayınlanan İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Nizâmname'si, 1913 yılında İttihad ve Terakki tarafından çıkarılacak yeni kanuna kadar kırk yılı aşan bir süre yürürlükte kalmıştır. 1871 Nizamnâmesi imparatorlukta bütün unsurları bir arada tutmayı öngören merkezi bir idare anlayışını yansıtmaktadır. Uzun süre yürürlükte kalması, amaçlanan istikrarlı ve verimli bir mülkî idarenin sağlandığını göstermektedir.¹⁵⁴ Ülkenin genelini ilgilendiren nizamnamelerin yanında Anadolu'da; Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretülaziz ve Sivas vilâyetlerine yönelik hususi idarî talimatlar da yayınlamıştır. Bu talimatnameler, önemli miktarda Ermeni nüfusu

¹⁵² Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, (Çev.: Ali Reşad), Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999, s. 170-188; İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri 1840-1880*, TTK, Ankara 2011, s. 51-63; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara 1997, s. 249-252; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri (VI): 1871 Nizamnâmesi ve Getirdikleri", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 5 (5), Eylül 1996, s. 89-103; Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, (Çev.: Mehmet Harmancı), e Yayınları, İstanbul 2010, s. 123-125.

¹⁵³ "İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnâmesi", s. 607-624.

¹⁵⁴ Seyitdanlıoğlu, "1871 Nizamnâmesi ve Getirdikleri", s. 90.

barındıran vilâyetlerde problemleri aza indirgeyerek dış müdahaleleri önlemek amacına matuftu.¹⁵⁵

1871 düzenlemesiyle vilâyet idaresi valiye tevdi edilmiştir. Vilâyet merkezinde vali dışında vali muavini, defterdar, mektupçu (yazı işlerini yürüten görevli), umûr-ı ecnebiye müdürü (yabancılarla ilgili işlerden sorumlu müdür), ziraat ve ticaret müdürü, maarif müdürü, tarik emini (yol yapımından sorumlu görevli), defter-i hakanî müdürü (tapu müdürü), emlâk ve nüfus müdürü, evkâf müdürü ve alay beyi (iç güvenlikten sorumlu görevli), üst düzey bürokratik sınıfı oluşturmaktadır.¹⁵⁶ Bunların maiyetinde kurumun niteliğine göre memur, güvenlik görevlisi ve diğer çalışanlar bulunmaktadır.

1.2. VAN VİLÂYET KURUMLARI VE BÜROKRASİSİ

1897 tarihli Van Vilâyet Salnamesi incelendiğinde vilâyette, merkezde teşkil edilen hemen bütün bürokratik kurumların taşra uzantılarının olduğu görülmektedir. Kamu kurumlarında hem Müslüman hem de gayrimüslim toplum temsilcilerinden aynı şahısların, çeşitli kurum ve kuruluşlarda aza olarak yer aldıkları görülmektedir. Bu vaziyet kent yönetimine belirli bir zümrenin hâkim olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. 1897 tarihli Van Vilâyet Salnamesine göre, vilâyet merkezinde kurumsal yapı, idareci sınıf ve memur yapısı şu şekildedir.¹⁵⁷

Üst Yönetim: Vali Muhammed Şemsettin Beyefendi, Vali Naibi Muhammed Tevfik Efendi, Vali Muavini Ohannes Ferid Efendi, Defterdar Edhem Sabri Efendi, Mektubi Mehmet Safiyüddin Efendi.

Vilâyet İdare Meclisi: Vali başkanlığında tabii ve seçilmiş azalardan oluşmaktadır. Tabii üyeler vali naibi, defterdar, mektubi, müftü ve Ermeni din temsilcisidir. Seçilmiş azalar ise iki Müslüman iki de gayrimüslimdir.

Vilâyet İdari Birimleri: Vilâyet kalemi, mektubi kalemi, evrak kalemi, muhasebe kalemi, sicil-i ahval komisyonu, tahrir ve vergi kalemi, tahrir komisyonu, evkâf kalemi, evkâf komisyonu, defter-i hakani kalemi, nüfus kalemi. Ayrıca bu birimlerde pek çok kurum çalışanı da bulunmaktadır.

Maarif Dairesi: Müdür, bir memur, sandık emini ve mütercim.

¹⁵⁵ BOA. Yıldız Perakende Sadâret Evrakı (Y. PRK. A.) 10/101, 29 Z 1313 (11 Haziran 1896).

¹⁵⁶ “İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnâmesi”, s. 625. Belirtilen kurum amirlerinin ayrıntılı görev tarifi için bkz aynı eser, s. 630-634.

¹⁵⁷ Van Vilâyet Salnamesi, Birinci Defa, Vilâyet Matbaası 1315 (1897), s. 132-149.

Zaptiye Dairesi: Zaptiyenin başında Alay Beyi Nizamiye Kaymakamı İshak Bey bulunmaktadır. Daire rütbeli askerlerden oluşan bir alay meclisine sahiptir. Zaptiye kuvvetlerinin bünyesinde iki tabur mevcuttur. Birinci Merkez Tabur Komutanı Hüseyin Sıdkı Efendi'dir. Taburun bünyesinde dört piyade, dört süvari olmak üzere sekiz bölük yer almaktadır. İkinci taburdan bahsedilmekle beraber bilgi verilmemiştir. Bunun yanında zaptiye kuvvetlerine ait bir de seyyar tabur vardır. Bu tabur iki piyade ve iki de süvari bölüğe sahiptir.

Polis Dairesi: Serkomiser Hacı Mustafa Saffet Bey'dir. İki ikinci komiser, beş üçüncü komiser, on sekiz de polis memuru görev yapmaktadır. Bunun yanında serkomiser başkanlığında altısı polis, ikisi sivil sekiz kişiden oluşan bir polis meclisi mevcuttur.

Telgraf ve Posta Dairesi: Van-Bitlis Telgraf ve Posta Başmüdürlüğü Van'dadır. Müdür Hasan Tahsin Efendi'dir. Dairede bir müfettiş, bir müfettiş muavini, iki kâtip bulunmaktadır. Van Merkez Telgraf ve Posta Dairesi ise başmüdürlüğe bağlı bir kurumdur. Müdür Muhammed Şakir Efendi'dir. Kurumda tercüman, kâtip, muharebe memuru olmak üzere on bir personel bulunmaktadır.

Matbaa Dairesi: Vilâyetin mektubi kalemine bağlıdır. Müdür ve aynı zamanda Litografya Memuru Celaleddin Efendi'dir. Bunun yanında matbaada farklı görevleri üstlenen beş memur çalışmaktadır.

Adli Teşkilat: Birimlerine adliye bölümünde yer verilmiştir.

Belediye Teşkilatı: Belediye Reisi Galip Paşa. Belediye meclisi: Reis Galip Paşa, Aza Abbas Ağa, Aza Agop Ağa, Aza (münhal), Aza (münhal). Belediye Kalemi: Belediye Tabibi Fethi Bey, Başkâtip Hacı Mehmed Efendi, Sandık Emni Osman Efendi, Müfettiş Markar Efendi.

Ziraat Bankası: Bir memur, bir şube muavini ve bir kâtip görev yapmaktadır. Ayrıca beş kişilik de bir banka meclisi mevcuttur.

Rüsumat Dairesi: Müdür Abdi Efendi başkanlığında dört memur ve bir koruma görevlisi bulunmaktadır.

Duyun-ı Umumiye Dairesi: Müdür Mehmed Zeki Efendi'dir. Kurumun ayrıca dört memuru vardır.

Reji Dairesi: Kurumda müdür Nikolaki Efendi olup üçü gayrimüslim dört memur görev yapmaktadır.

Karantina Dairesi: Tabip Belav Efendi ve kâtip Hüseyin Hüsnü Efendi burada vazifelidirler.

Van Hastanesi: Hastane kadrosu Cerrah Mustafa Efendi, Cerrah İbrahim Efendi ve Kâtip Mustafa Efendilerden müteşekkildir.

Hapishane Dairesi: Müdür İsmail Hakkı Efendi'dir. Hapishanede Sergardiyan ve kâtip vazifesini Hasan Efendi yapmaktadır.

Düvel-i Mütehabbe (Dost Ülke) Konsolosları:¹⁵⁸ İran Şehbenderliği: Başşahbender Mirza Gulam Ali Han, Tercüman Ekabik Efendi. Rusya Konsolosluğu: Viskonsolos Mösyö Vilademir Mayewski, Tercüman Karebet Çilingirof. İngiltere Konsolosluğu: Viskonsolos Mösyö Kaptani Elyut, Tercüman Mösyö Esburdun, Kavas Hasan Ağa.

IV. Orduya bağlı askerî birlikler: Merkezi Erzincan'da olan bu orduya bağlı Van Vilâyetinde Ferik Ahmed Şemsi Paşa komutasında Sekizinci Nizamiye Fırkası, Münir Paşa komutasında Redif Otuzuncu Liva Kumandanlığı ve Hamidiye Süvari Alayları bulunmaktadır. Nizamiye fırkasına bağlı Başkale ve Gevar'de birer tabur nizamiye askerî bulunmaktadır. Biri Van Kalesi'ne ait biri de seyyar olmak üzere vilâyette iki topçu bölüğü bulunmaktadır. Bu askerî birliklerin üst komutası da şehirdeki bürokrasinin bir parçasıdır.¹⁵⁹

1.3. VAN VİLÂYET İDARESİ VE YÖNETİCİLER

1.3.1. Vali

Valiler görev yaptıkları vilâyetlerde mülkiye, maliye, eğitim, bayındırlık ve güvenlikle ilgili yetki ve görevlere sahiptirler. Bunun yanında ceza ve hukuk alanında mahkemelerin öngördüğü kararları uygulama ve gerektiği durumlarda bu hususta merkezi hükümete danışma ile vazifelidirler. Yine kurumları ve kurum memurlarını teftiş, suç işlemişlerse ceza, azil ve mahkemeye sevk yetkilerine sahiptirler. Valilerin tarım, ticaret, sanayiye geliştirme, genel sağlık, temizlik, yol yapımı, sosyal kurumları

¹⁵⁸ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 151.

¹⁵⁹ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 108-117.

oluşturma hususlarında yüklenmiş vazifeleri bulunmaktadır.¹⁶⁰ Bu itibarla 1871 Vilâyet Nizamnamesi valilere geniş yetki ve sorumluluklar vermiştir.

1876-1909 yılları arasında Van Vilâyeti'nde on bir vali görev yapmıştır. Van valiliğine 1876 yılında Hasan Paşa “rütbe-i vezaretle” tayin edilmiş¹⁶¹ ve 1883 yılına kadar bu görevini sürdürmüştür. Van havasının kendi mizacına uymadığını bildirerek görevinden ayrılmak isteyen Hasan Paşa'ya,¹⁶² tebdil-i hava için Dersaadet'e gelme izin verilerek yerine başka birisinin atanması yönünde irade çıkarılmış ve bu kapsamda¹⁶³ 1884 yılında Van Valiliğine Hamid Paşa getirilmiştir.¹⁶⁴ 1886 yılında bu göreve Akif Paşa tayin edildiyse de ihtiyarlığı ve hastalığına binaen İstanbul'da kalmasına müsaade edilerek¹⁶⁵ Hamid Paşa'nın görevine devam etmesine karar verilmiştir.¹⁶⁶ Bazı memurlar ile şehrin nüfuzlu kesimi arasında çıkan ihtilafların şikâyet konusu olması üzerine Hamid Paşa'nın azledilmesine karar verilerek¹⁶⁷ yerine 1887 yılında Halil Paşa tayin edilmiştir.¹⁶⁸ Birçok arşiv belgesinde “bey” unvanıyla anılan ve takriben beş yıl Van Valiliğinde bulunan Halil Paşa, şehirde nüfuzlu kesimlerden firkalar oluşmasına neden olduğu, Ermeni bozgunculardan önde gelenlerine iltimas sağladığı ve vilâyet idare meclisi seçimlerinde gayrikanunî davrandığı gerekçeleriyle hakkında soruşturma açılmış ve ardından azledilmesine karar verilmiştir.¹⁶⁹ Zikredilen nedenlerle 1892 yılında azledilen Halil Paşa'nın yerine Van Valiliğine İşkodra eski valisi Bahri Paşa tayin edilmiştir.¹⁷⁰ Bu makamda üç yıl kalan Bahri Paşa, hal ve mesleğinin vilâyetin mevcut ehemmiyetine uygun olmadığı gerekçesiyle görevden alınmıştır. Yerine, farklı ve seçkin yerlerde mutasarrıflıklar ile yedi yıl Tahran Maslahatgüzarı görevlerinde bulunduğu, mülkî iş ve malumata vakıf olduğu ifade edilen Prizren Mutasarrıfı Nazım

¹⁶⁰ “İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnâmesi”, s. 626-629.

¹⁶¹ BOA. *İrâde Dâhiliye (İ. DH.)* 739/60470, 05 Z 1293 (22 Aralık 1876).

¹⁶² BOA. *Yıldız Sadâret Hususi Marûzât (Y. A. HUS.)* 164/139, 18 B 1297 (26 Haziran 1880).

¹⁶³ BOA. *İ. DH.* 883/70443, 15 C 1300 (23 Nisan 1883).

¹⁶⁴ BOA. *İ. DH.* 910/72332, 19 Ca 1301 (17 Mart 1884).

¹⁶⁵ BOA. *Y. A. HUS.* 188/29, 05 Ca 1303 (11 Mart 1886).

¹⁶⁶ BOA. *İ. DH.* 979/77298, 21 Ca 1303 (25 Şubat 1886); BOA. *İrâde Meclis-i Mahsûs (İ. MMS.)*, 83/3594, 29 Ş 1303 (2 Haziran 1886).

¹⁶⁷ BOA. *Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.)* 10/30, 22 Ş 1303 (26 Mayıs 1886).

¹⁶⁸ BOA. *İ. DH.* 1020/80462, 27 Ca 1304 (21 Şubat 1887); BOA. *Yıldız Perakende Askeri Marûzât (Y. PRK. ASK.)* 38/109, 23 C 1304 (19 Mart 1887); BOA. *Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH. MKT.)* 1401/44, 30 Ca 1304 (24 Şubat 1887).

¹⁶⁹ BOA. *Yıldız Mütenevvi Marûzât (Y. MTV.)* 49/16, 04 Ş 1308, varak no 1, 4, 5 (15 Mart 1891).

¹⁷⁰ BOA. *Yıldız Perakende Arzuhal ve Journaller (Y. PRK. AZJ.)* 21/55, 19 Ş 1309 (19 Mart 1892); BOA. *Y. PRK. A.* 7/29, 29 Ca 1309 (31 Aralık 1891).

Paşa 1895 yılında tayin edilmiştir.¹⁷¹ Nazım Paşa'nın valiliği 1896 Ermeni olayları dolayısıyla kısa sürmüştür. Olayların yoğunlaştığı dönemde şehre geniş yetkilerle gelen Yaver-i Ekrem Sadettin Paşa ile fikir ayrılığına düşen¹⁷² Nazım Paşa, 1896 yılında görevinden azledilmiştir. Bu süreçte vilâyetin idaresi, vali vekili sıfatıyla geçici olarak Sadettin Paşa'ya tevdi edilmiş¹⁷³ ve hemen ardından Van Valiliğine Şemsettin Paşa getirilmiştir.¹⁷⁴ Fakat Şemsettin Paşa IV. Ordu Komutanı Müşir Mehmed Zeki Paşa ile anlaşmazlığa düşünce¹⁷⁵ bu görevde fazla kalmayarak yaklaşık bir yıl sonra 1897 yılında istifa etmiştir. Yerine Sekizinci Fırka Kumandanı Ferik Şemsi vekâleten getirilmiştir.¹⁷⁶ Vekâleten sürdürülen Van Valiliğine 1898 yılında eski Musul Valisi Tahir Paşa tayin edilmiştir.¹⁷⁷ Bu görevde uzun süre kalan Tahir Paşa vazifesini şikâyetsiz sürdürmeyi başarmıştır. İran ve Fransa gibi yabancı devletlerce de nişan verilen Tahir Paşa'ya,¹⁷⁸ Osmanlı hükümetince çeşitli dönemlerde nişanlar ve 1905'te altın liyakat madalyası verilmiştir.¹⁷⁹ Yaklaşık sekiz yıl sonra Tahir Paşa görevden alınarak yerine Temyiz Mahkemesi Azası Ali Bey Aralık 1906 yılında vekâleten getirilmiştir.¹⁸⁰ Ancak Ali Bey'in valilik görevi kısa sürmüş 5 Eylül 1907 yılında görevinden azledilmiştir. Aynı tarihte Van Valiliğine Biga Mutasarrıfı Reşid Paşa tayin edildiyse de¹⁸¹ daha sonra bu atama iptal edilerek 11 Eylül 1907 tarihinde vekâleten Hakkâri Mutasarrıfı Ali Rıza Bey getirilmiştir.¹⁸² İki ay sonra Ali Rıza Paşa'nın görevi asaleten tasdik edilmiştir.¹⁸³ Bir yıl civarında bu görevde kalan Ali Rıza Paşa'nın

¹⁷¹ BOA. Yıldız Sadâret Resmî Marûzât (Y. A. RES.) 76/11, 27 M 1313 (20 Temmuz 1895); BOA. DH. MKT. 2070/27, 05 S 1313 (28 Temmuz 1895).

¹⁷² Faiz Demiroğlu, *Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1985, s. 40.

¹⁷³ BOA. İrâde Hususî (İ. HUS.) 48/28, 12 M 1314 (23 Haziran 1896); BOA. İ. HUS. 48/142, 23 S 1314 (3 Ağustos 1896).

¹⁷⁴ BOA. Y. A. RES. 80/39, 13 M 1314 (24 Haziran 1896).

¹⁷⁵ Janet Klein, *Hamidiye Alayları-İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 147 dipnot bilgisi.

¹⁷⁶ BOA. İ. HUS. 53/33, 06 Z 1314 (8 Mayıs 1897).

¹⁷⁷ BOA. İ. HUS. 61/84, 29 N 1315 (21 Şubat 1898); BOA. İ. DH. 1353/12, 09 L 1315 (3 Mart 1898).

¹⁷⁸ BOA. İrâde Taltif (İ. TAL.) 264/53, 16 B 1319 (29 Ekim 1901); BOA. İ. TAL. 299/22, 26 Z 1320 (26 Mart 1903).

¹⁷⁹ BOA. İ. TAL. 373/25, 17 B 1323 (17 Eylül 1905).

¹⁸⁰ BOA. İ. DH. 1451/4, 02 Za 1324 (18 Aralık 1906).

¹⁸¹ BOA. Bâb-ı Âli Evrak Odası Belgeleri (BEO.) 3139/235353, 27 B 1325 (5 Eylül 1907).

¹⁸² BOA. İ. DH. 1458/25, 03 Ş 1325 (11 Eylül 1907); BOA. BEO. 3143/235678, 3 Ş 1325 (11 Eylül 1907).

¹⁸³ BOA. BEO. 3190/239235, 14 L 1325 (20 Kasım 1907).

yerine, 20 Ekim 1908 tarihinde Ferid Paşa getirilmiş ve¹⁸⁴ 1909 ilkbaharına kadar bu görevde kalmıştır.¹⁸⁵

Yukarıdaki bilgilere göre Sultan II. Abdülhamid döneminde Van Valileri ve görev yıllarını şu şekilde sıralamak mümkündür.¹⁸⁶

1876-1883: Hasan Paşa

1884-1887: Hamid Paşa

1887-1892: Halil Paşa

1892-1895: Bahri Paşa

1895-1896: Nazım Paşa

1896-1897: Şemsettin Paşa

1897-1898: Ferik Şemsi Paşa

1898-1906: Tahir Paşa

1906-1907: Ali Bey

1907-1908: Ali Rıza Bey

1908-1909: Ferid Paşa

Van valilerine yönelik en yaygın eleştiri yetersizlik iddiasıdır. Van'ı ziyaret eden yerli ve yabancıların ekserisi bu tespiti yapmışlardır. Bazı araştırmalara göre öteden beri İstanbul'dan uzak bölgelere genelde kifayetsiz yöneticilerin gönderilmesi bundaki temel etkindir.¹⁸⁷ Burnaby, şehrin dibindeki bataklıkın halk sağlığını olumsuz etkilediğini ve hatta bir paşanın buradan yayılan tifüsten öldüğü ortada iken, yapılan tek şeyin vali ve yerel yönetimin merkezden yardım istemek olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁸ 1894 yılında şehre gelen Lynch, vali dâhil Van'da bulunan üst düzey yöneticilerin eğitimsiz ve

¹⁸⁴ BOA. İ. DH. 1470/73, 24 N 1326 (20 Ekim 1908).

¹⁸⁵ BOA. BEO. 3538/265348, 07 R 1327 (28 Nisan 1909).

¹⁸⁶ Dönemin şartları gereği bir valinin görevden alınmasından sonra yerine yeni bir valinin atanıp görev yerine gitmesi zaman aldığından geçici ve kısa zamanlı olarak vali vekili tayin edilebilmekteydi. Bunun yanında yapılan bir vali tayini farklı sebepler iptal olabilmekteydi. Bu nedenlerle Van Valiliği görevini kısa süre vekâleten yürüten Siird Mutasarrıfı Süleyman Bey'e (BOA. BEO. 3587/268981, 11 C 1327-30 Haziran 1909), Yemen Valiliğinden ayrıldıktan sonra Van Valiliğine tayin olunan ancak İstanbul'a geldiğinde Van Valisinin görevine devam ettirildiğini öğrenen Ferik Osman Nuri Paşa'ya (BOA. MV. 64/88, 22 L 1308-31 Mayıs 1891), Van valiliğine tayin edilen fakat 6 gün sonra tayini iptal edilen Biga Mutasarrıfı Reşid Paşa'ya (BOA. BEO. 3139/235353, 27 B 1325-5 Eylül 1907) ve ihtiyarlığı ile hastalığına binaen Van valiliği görevi iptal edilen Akif Paşa'ya (BOA. Y. A. HUS. 188/29, 05 Ca 1303-9 Şubat 1886) Van Valileri listesinde yer verilmeye gerek görülmemiştir.

¹⁸⁷ A. M. Menteşavili, *Dünden Bugüne Kürtler*, (Çev.: Ayşe Hacıhasanoğlu), Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2004, s. 181.

¹⁸⁸ Captain Fred Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, Vol II, London 1877, s. 231-232.

yetersiz olduklarını ifade ederek rüşvet ve yozlaşmanın yönetimin her birimini kemirdiğini ve vilâyetin ulaşım, belediye, bankacılık gibi birçok konuda geri kaldığını belirtmiştir.¹⁸⁹ 1896 yılında şehre genel müfettiş sıfatıyla gelen Sadettin Paşa, valinin valilik yapacak kifayette olmadığını dile getirirken,¹⁹⁰ İngiliz Misyoner Wigram da ulaşım için faydalanılabilecek ve tatil yeri olarak geliştirilebilecek büyük bir gölün kötü yönetim nedeniyle âtıl kaldığını ifade etmiştir.¹⁹¹ Bu eleştirilere ancak kısmî olarak hak verilebilir. Zira Hepworth'un dediği gibi; “*Küçük Asya’da yönetilmesi en zor vilâyet Van’dır...*”.¹⁹² İdari güçlükler bahsinde bu konuya yer verilecektir.

1.3.2. Vali Muavini

1871 düzenlemesinde pek pratik olmayan ve uygulanmayan merkez liva mutasarrıf ve kaymakamlıkları kaldırılarak¹⁹³ yerine vali muavini kadrosu ihdas edilmiştir.¹⁹⁴ Vali muavini, valilere görevlerinde yardımcı olma, yokluğunda vekâlet etme ve valinin tevdi ettiği görevleri yapmakla yükümlüdür.¹⁹⁵

Hıristiyan nüfusun kalabalık teşkil ettiği yerlere sadakat ve istikameti görülmüş Hıristiyan bir vali yardımcısının atanmasının müspet tesir edeceği düşüncesinden hareketle, Van Vilâyeti vali muavinliği görevine bütünüyle gayrimüslimler getirilmiştir. Muş Sancağında Kürtlerin Ermenilere zulmettiğine dair şikâyetleri incelemek üzere bölgeye giden Hassa Ordusu Müşiri Derviş Paşa ve Ali Şefik Bey’in maiyetinde bulunan, bu vesile ile bölgeyi tanıyan ve sözü edilen niteliklere sahip Grakos Efendi’nin Van Vilâyeti vali muavinliğine tayini 1879 yılında arza sunulmuştur.¹⁹⁶ Grakos Efendi veya Emeni kökenli bir vali yardımcısının Van vali yardımcılığı görevine zikredilen senede getirildiği anlaşılmaktadır.¹⁹⁷ Bir yıl sonra ise bu göreve Agaton Efendi

¹⁸⁹ H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies*, Volume II, Longsman, Green And Co, London&Newyork 1901, s. 83, 88-90.

¹⁹⁰ *Sadettin Paşa’nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1896)*, (Haz.: Sami Önal), Remzi Kitabevi, 2. Basım, İstanbul 2004, s. 74.

¹⁹¹ W. A. Wigram & Edgar T. A. Wigram, *İnsanlığın Beşiği-Kürdistan’da Yaşam*, (Çev.:İbrahim Bingöl), Avesta Yayınları, İstanbul 2004, s. 290.

¹⁹² George H. Hepworth, *Through Armenian On Horseback*, London 1898, s. 343.

¹⁹³ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840-1880*, s. 64.

¹⁹⁴ Mutullah Sungur, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde Taşra İdaresi ve Vilâyet Yönetimi”, *Türkler*, XIII, Ankara 2002, s. 750-761.

¹⁹⁵ “İdare-i Umumiye-i Vilayat Nizamnamesi”, s. 629-630.

¹⁹⁶ *BOA. Y. A. RES. 4/64, 29 L 1296 (16 Ekim 1879)*.

¹⁹⁷ Hormuzd Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod, Being an Account of the Discoveries Made in the Ancient Ruins of Nineveh, Asshur, Sepharvaim, Cauh, Babylon, Borsippa, Cuthah, and Van, Including a*

getirilmiştir.¹⁹⁸ Rassam, “Türkiye’deki yaygın pratiğin aksine Van Genel Valisinin yardımcısı Magherdich Aghatonian Efendiydi. Kendisi mükemmel ve iyi bir insandı. Herkesle iyi geçinirdi.” ifadelerini kullanmaktadır.¹⁹⁹ Agaton Efendi’nin bu görevde üç-dört yıl kadar kaldığı anlaşılmaktadır.²⁰⁰ Başlangıç yılı tespit edilemeyen bir tarihten 1896 yılına kadar bu görevde Stepan Efendi bulunmuştur.²⁰¹ Aynı yıl görevi sona eren Stepan Efendi’nin yerine Kerpe Kazası kaymakamı Ohannes Ferid Efendi tayin edilmiştir.²⁰² Ohannes Ferid Efendi 1907 yılının Aralık ayına kadar yani uzun yıllar Van vali yardımcılığı görevini ifa etmiştir. Ancak Gevaş Kaymakamı olan biraderi Armanak Efendi’nin Ermeni komitacılar tarafından katledilmesi²⁰³ ve kendisinin de bu çevrelerce sürekli tehdit edilmesi üzerine,²⁰⁴ Ohannes Ferid Efendi Mamüretülaziz vali muavinliğine tayin edilmiştir.²⁰⁵ Onun yerine vali yardımcılığına yine bir Hıristiyan atanmıştır.²⁰⁶

Vali yardımcılığı görevinin gayrimüslimlere tevdi edilmesi, görev alanı paylaşımına değil, Hıristiyan halkın sorunlarının çözülmesine yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Yine vali yardımcısı, validen sonra ikinci adam konumunda olmayıp bu mevkide Müslüman olan naip bulunmaktadır. Dolayısıyla bu makamın ihdası, yukarıda da zımnen ifade edildiği gibi son dönemlerde ortaya çıkan bölgedeki meselelerin halline yönelik olduğunu söylemek mümkündür.

1.3.3. Vilâyet Meclisleri

Vilâyetlerde Vilâyet Umumi Meclisi ve Vilâyet İdare Meclisi adlarında iki meclis bulunmaktadır. Vilâyet Umumi Meclisi bağlı sancaklardan seçilip gönderilen iki Müslüman iki gayrimüslim olmak üzere dört azadan oluşmaktadır.²⁰⁷ Valinin başkanlık ettiği meclis yılda bir defa merkezde toplanarak en fazla kırk gün sürecek bir zaman

---

Narrative of Different Journeys in Mesopotamia, Assyria, Asia Minor, and Koordistan, Eaton & Mains, New York 1897, s. 127.

¹⁹⁸ BOA. DH. MKT. 1332/3, 14 Ş 1297 (22 Temmuz 1880). Devlet Salnamesine göre Agaton Efendi 1878 yılından beri Van vali muavinidir. Salnamelerin bir önceki yıla ait bilgiler verdiği göz önüne alınırsa 1877 yılından beri bu görevde olduğu söylenebilir. Bkz. *Devlet Salnamesi* H. 1294/1877, Defa 32, s. 482.

¹⁹⁹ Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 127.

²⁰⁰ BOA. DH. MKT. 1341/28, 25 Ş 1300 (1 Temmuz 1883).

²⁰¹ BOA. İ. TAL. 89/38, 15 Ş 1313 (31 Ocak 1896).

²⁰² BOA. İ. DH. 1336/54, 28 S 1314 (8 Ağustos 1896).

²⁰³ BOA. Dâhiliye Nezâret Şifre Kalemi (DH. ŞFR.) 384/28, 03 T 1323 (16 Temmuz 1907).

²⁰⁴ BOA. DH. MKT. 1184/57, 11 C 1325 (22 Temmuz 1907).

²⁰⁵ BOA. BEO. 3210/240692, 11 Za 1325 (16 Aralık 1907).

²⁰⁶ BOA. İ. DH. 1469/80, 22 Ş 1326 (9 Eylül 1908).

²⁰⁷ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 261.

diliminde vilâyeti ilgilendiren hemen her meseleyi görüşmektedir.²⁰⁸ Vilâyet İdare Meclisinin ise idarî ve yargı olmak üzere iki görev alanı bulunmaktadır. İdari görevi, Valinin yönetimle ilgili meclise havale ettiği bütün konuları inceleyip müzakere etmek ve neticesini tutanak olarak vilâyete sunmaktır. Meclisin müzakere konuları neredeyse vilâyeti ilgilendiren bütün meselelerdir. Zikredilen meclisin ikinci görevi ise devlet memurlarını görevleriyle ilgili kendilerine yöneltilen şikâyetler ve işledikleri suçlar bağlamında özel yargılama nizamnamesine uygun olarak yargılamaktır.²⁰⁹ Bu görevin icrası için Van Vilâyeti İdare Meclisi bünyesinde Heyet-i İttihamiye (soruşturma komisyonu) ve Heyet-i Tahkikiye (araştırma komisyonu) bulunmaktadır. Her birim üçer kişiden oluşmaktadır. Bu itibarla 1897 yılında Van Vilâyet İdare Meclisi'nin yapısı şu şekilde oluşmuştur.²¹⁰

Başkan: Vali Şemseddin Bey

Tabii Üyeler: Vali Naibi Muhammed Tevfik Efendi, Defterdar Edhem Sabri Efendi, Mektubi Mehmed Safiyüddin Efendi, Müftü Abdurrahman Hulusi Efendi ve Patrik Vekili Arsen Efendi

Seçilmiş Üyeler: Hasan Paşa, Hacı Mustafa Efendi, Artin Efendi ve Avidis Efendi.

Van Vilâyet İdare Meclisi'nde yer alan gerek Müslüman ve gerek gayrimüslim azalar, şehrin önde gelen ailelerine mensup kişiler veya varlıklı olanlardır.²¹¹ Rekabet halindeki sözü edilen tabakalar arasında bile valinin tavrına göre âdil ve nizama uygun bir seçim yapılabilir. Zira adayların yeterliliği, seçimlerin âdil ve nizama uygunluğu hususlarında kanunu tatbik eden vilâyet valisidir. Şehirdeki dengelere doğrudan etki etmesi bakımından da valinin tavrı önemlidir. Van Valisi Halil Bey, teftiş heyetinin incelemelerine göre kendi dönemindeki seçimlerde tamamen Dilaverzade Ailesi veya "Hasanyan Fırkası"nı destekleyerek çoğunluk oylarını aldığı halde bazı adayları dikkate almamış ve onların yerine ekalliyette kalanları tercih etmiştir. Yine Vali, bir kısmı daha önce politik suçlardan hapis ve sürgün cezasına çarptırılan, birtakımı aşar işlerinden lekedâr olmuş olan ve seçime dâhil edileceklerine ahali

²⁰⁸ "İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnâmesi", s. 639-641.

²⁰⁹ "İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnâmesi", s. 641-644.

²¹⁰ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 134.

²¹¹ *BOA. BEO.* 3069/230106, 19 R 1325 (1 Haziran 1907); *BOA. DH. MKT.* 1166/6, 29 Ra 1325 (12 Mayıs 1907).

tarafından katiyen ihtimal verilmeyen bazı kişilerin seçilmesini sağlamıştır. Ermenilerden Natanyan Karabet en ziyade valinin alakasına mazhar olarak meclis idare azası seçilmişti. Hâlbuki Natanyan Karabet, Ermeni Patriği Kırımıyan ve Marsilya'ya kaçan bir yıl Erzurum ve bir yıl İstanbul'da sürgün kaldıktan sonra Van'a iade edilmiş ve burada bir sene hapis yattıktan sonra serbest kalmıştır.²¹² Bu bakımdan Vilâyet İdare Meclisi seçimlerinin her zaman âdil ve kanuna uygun olduğunu ve dolayısıyla üstlendiği görevi hakkıyla yerine getirdiğini söylemek güçtür. Diğer yandan mecliste zaman zaman tartışmalar ve uyumsuzluklar olsa da,²¹³ vilâyetin temel sorunlarıyla ilgili konularda birlikte hareket ettiklerini hükümete gönderdikleri ortak imzalı telgraf ve mazbatalardan çıkarmak mümkündür.

1.3.4. Liva (Sancak) İdaresi

Sancak idaresinin başında mutasarrıf bulunmaktadır. Görevlerinde liva idaresine ait olan kısmında valiyle aynı sorumluluklara sahiptir. Sancak üst bürokrasisi malî işlere bakan muhasebeci, yazışma ve kayıtların korunmasından sorumlu olan tahrirat müdürü, tapu işlerine bakan defter-i hakani memuru, emlak nüfus memuru ve zaptiye zabıtinden oluşmaktadır.²¹⁴

Liva yönetiminde bir de liva idare meclisi bulunmaktadır. Görevleri, gelir ve giderleri incelemek ve bunun yanı sıra yol, ticaret, ziraat, eğitim ve imarı geliştirmektir. Ayrıca vergilerin kazalara dağıtım ve tahsiline ait hususların müzakeresini yapmak ve yetki dâhilinde görev suçları hususunda memurları yargılamaktır.²¹⁵

Kimi tespitlere göre işlevsiz olduğu için merkez mutasarrıflıklar 1871 idarî düzenlemesiyle kaldırılmıştır.²¹⁶ Fakat Van Vilâyetinde 1885 tarihine kadar da bir merkez mutasarrıfının var olduğu görülmektedir.²¹⁷ Bahsedilen tarihte Van Valiliği ve İdare Meclisi bir mazbata hazırlayarak idarî zaafiyeti ve diğer sebeplerden Van Merkez Mutasarrıfı Haydar Bey'in değiştirilmesi talebiyle Dâhiliye Nezaretine başvurmuşlardır.²¹⁸

²¹² BOA. Y. MTV. 41/101, 10 Ca 1307 (12 Ocak 1890).

²¹³ BOA. BEO. 487/36483, 02 R 1312 (3 Ekim 1894).

²¹⁴ “İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnâmesi”, s. 634-635.

²¹⁵ “İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnâmesi”, s. 644.

²¹⁶ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri 1840-1880*, s. 64.

²¹⁷ BOA. İ. DH. 891/70950, 23 L 1300 (27 Ağustos 1883).

²¹⁸ BOA. Y. A. RES. 30/23, 15 Za 1302, varak no 4 (26 Ağustos 1885).

Vilâyete bağlı Hakkâri Sancağında hâkimiyet tesisinin daimi bir problem olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim buradaki Kürt ve Nasturi aşiretlerini kontrol etme zorluğundan dolayı, 1890 yılında mevcut mutasarrıfın idaresi daha kolay olan bir livaya tayini ile yerine muktedir bir zatın gönderilmesi istenmiştir.²¹⁹ 1908 yılında ise bu kez idaresi zayıf olan Hakkâri Mutasarrıfı Selim Sırrı Bey'in yerine Van Nizamiye Süvari Alayı subaylarından Miralay Tayyar Bey'in tayini talep edilmiştir.²²⁰

1.3.5. Kaza İdaresi

Kaza idaresinin başında kaymakam bulunmaktadır. Kaymakamlar kazada mülkiye, maliye ve zaptiyenin idaresini yürütmekle sorumludurlar. Nahiye müdürlerinin seçimi ve nahiye meclislerinin belirli zamanlarda toplanmasına izin vermek kaymakamların yetkileri arasındadır. Kaza üst bürokrasisi; malî işlere bakan mal müdürü, yazışma ve kayıtların toplanıp korunmasından sorumlu idare kâtipleri, emlak ve nüfus tahririni yaparak kayıtlar tutan, bu kayıtlardan cetveller çıkaran, mürur ve pasaport işlemlerini gerçekleştiren kaza emlak ve nüfus memurları ile güvenlik işlerine bakan zaptiye zabıtinden oluşmaktadır.²²¹

Bunun yanında kazalarda kaza idare meclisi bulunmaktadır. Meclis heyeti; kaymakam başkanlığında kaza mal müdürü, kaza hâkimi, müftü ve gayrimüslim din önderlerinin yanında, seçilen iki Müslüman ve iki de gayrimüslimden oluşmaktadır.²²² Meclis, vergilerin mahalle ve köylere tevzi, idarî hukuk alanına giren hususlarda memurların yargılanması, yol, sağlık ve diğer kaza işlerini görmekle vazifelidirler.²²³ Van Vilâyeti kazalarında yıllar boyunca aynı kişinin meclis idare azalığında bulunduğu vakidir.²²⁴

Osmanlı yönetimi, taşrada reformların uygulanması ve problemlerin azaltılması bakımından kaza idaresi ve kaymakamların seçimine önem vermiştir. 1895 tarihli bir ıslahat talimatnamesinde, 1871 düzenlemesine atıfta bulunularak kaymakamların öncelikle Mekteb-i Mülkiye mezunları arasından, din ve mezhebe bakılmaksızın Dâhiliye Nezaretince seçilerek irade ile merkezden atanacağı, ancak Mekteb-i Mülkiye

²¹⁹ BOA. DH. ŞFR. 143/69, 22 N 1307 (12 Mayıs 1890).

²²⁰ BOA. DH. ŞFR. 405/21, 22 Ş 1326 (19 Eylül 1908).

²²¹ “İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnâmesi”, s. 635-636.

²²² Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 259.

²²³ “İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnâmesi”, s. 644-645.

²²⁴ BOA. DH. MKT. 1656/12, 16 M 1307 (12 Eylül 1889).

mezunlarının yetmediği durumlarda bu göreve ehliyeti ve dirayeti tahakkuk edenlerden tayin yapılabileceği ifade edilmiştir.²²⁵

Dönem içerisinde Van Vilâyet kazalarına –hepsine olmazsa da- Mekteb-i Mülkiye mezunları atanmıştır. Van kazalarını gezen seyyahlar, modern kıyafetler içindeki kaymakamlardan kibar, medeni ve bazılarında da çalışkan diye övgüyle söz etmişlerdir.²²⁶ Fakat bu vasıflar bölgenin ve dönemin koşulları içinde yetersiz kalmıştır. Zira etkili bir yönetim için iyi bir kadro, sağlam bir maliye ve güçlü bir askerî kuvvete de ihtiyaç vardır. Oysa sivil ve askerî görevliler ile jandarmalar, sayı ve nitelik olarak yetersiz olduğu gibi maaşları da düşük olup ödemeler düzensizdi.²²⁷ Bu nedenle XIX. yüzyılın sonlarında dahi bilhassa Hamidiye Alaylarının veya aşiretlerin güçlü olduğu yerlerde kaymakamların hükmü zayıftı. Mayewski, vilâyet sınırları içindeki kaza veya kaza sınırları içinde kalan Şatak, Şemdinli ve Beytüşşebap gibi mıntikalarda hükümetin nüfuzunun laftan ibaret kaldığını ve ağaların nüfuzunun memurlardan pek ziyade olduğunu ifade etmektedir.²²⁸ Nitekim 1897 yılında Adilceviz Kaymakam Vekili Said Bey bir Kürt süvari zaptiye onbaşısı tarafından katledilmişti.²²⁹ Yine Hamidiye Alay mensupları, 1898 yılının Haziran ayında hoşnut olmadıkları Hoşap Kaymakamına pusu kurup öldürmek istemiş ancak başarılı olmamışlardı. İddiaya göre kaymakam can güvenliğinden emin olmayınca kaymakamlığı bırakıp memleketine geri dönmüştü.²³⁰

Bu faktörlerin de etkisiyle Vilayat-ı Sitte kaymakamlıkları pek rağbet görmemiştir. Bazı kazalara tayin edilen kaymakamlardan hiç biri görev yerine gitmemişti.²³¹ Buralara gitmek istemeyenlerin yanında fırsat bulduğu vakit dönmeye çalışanlar ve istifa edenler olmuştu. Gevaş Kaymakamı İskender Bey kazanın havasına uyum sağlayamadığı,²³² Erciş Kaymakamı Rıfat Efendi ise geçinmekte zorlandığı gerekçesiyle tayinini isterken²³³ Karçıkan Kaymakamı Emin Efendi ise istifa etmişti.²³⁴

²²⁵ BOA. Sadâret Divan Mukavelenameler (A. DVN. MKL.) 37/21, 08 C 1313 (26 Kasım 1895).

²²⁶ Earl Percy, *Higlands of Asiatic Turkey*, London 1901, s. 161-162; Lynch, *Travels and Studies*, s. 128, 139.

²²⁷ Mentешaşvili, *Dünden Bugüne Kürtler*, s. 181.

²²⁸ General Mayewski, *Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistikî*, (Haz: Hamit Pehlivanlı), Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Van 1997, s. 134.

²²⁹ BOA. DH. ŞFR. 214/92, 19 R 1315 (17 Eylül 1897).

²³⁰ P. İ. Averyanov, *Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, (Çev.: İbrahim Kale), Avesta Yayınları, İstanbul 2010, s. 220, dipnot bilgisi.

²³¹ BOA. DH. MKT. 2233/65, 07 R 1317 (15 Ağustos 1889).

²³² BOA. DH. MKT. 1480/101, 13 Ca 1305 (27 Ocak 1888).

²³³ BOA. DH. MKT. 2515/29, 11 R 1319 (28 Temmuz 1901).

İdarenin zorlu olması münasebetiyle bazı kaymakamların yetersiz kaldığı görülerek yerlerine başkası tayin edilmiştir. 1892 yılında Elbak Kaymakamlığı'ndan otoriteyi sağlayamadığı için ayrılmak zorunda kalan Mehmed Sabit Efendi'nin münasip bir kaymakamlıkta istihdamı,²³⁵ 1901 yılında ise görevinde muvaffak olamamış olan Çölemerik Kaymakamı İzzet Efendi'nin yerine Van Vilâyeti Maiyyet Memuru ve Mekteb-i Mülkiye mezunu Haydar Hilmi Efendi'nin tayini talep edilmişti.²³⁶ Yine 1907 yılında gecikmiş vergi tahsili ve askerî idarenin sağlanması hususlarında acze düşen Fuat Bey'in başka yere nakli istenmişken,²³⁷ 1908 yılında da idarî konularda yetersiz görülen Şatak Kaymakamı Şevket Efendi'nin yerine Mekteb-i Mülkiye mezunlarından Nikogos Agosyon Efendi tayin edilmişti.²³⁸

Yetersiz görülen veya şikâyet edilen kaymakamlar için pratik bir yöntem olarak vilâyet içinde becayişleri uygun görülmüştür. Bu bağlamda 1898 yılında Van Vilâyeti dâhilinde Mahmudi Kaymakamı İskender Bey Karçikan, Karçikan Kaymakamı Kemal Efendi Adilcevaz, Adilcevaz Kaymakamı Sabit Efendi Şemdinan, Şemdinan Kaymakamı Raşid Efendi Mahmudi kaza kaymakamlıklarına nakledilmişlerdi.²³⁹

Kaymakam tayini yapılmayan veya yapılması geciken kazalara bilinçli bir tercih olarak yerelden dirayetli kişilerin tayini bir çözüm seçeneği olarak görülmüştür. Van'ın önde gelen şahsiyetlerinden Hasan Efendi vekâleten Erciş Kaymakamlığına tayin edilmiş, kabiliyetli ve ehil olmasına binaen memuriyeti asaleten tasdik edilmişti. Daha sonra paşa rütbesi verilen Hasan Bey, Hakkâri Mutasarrıfı Ziya Bey istifa edince bu kez onun yerine vekâleten bu göreve getirilmişti.²⁴⁰ Uzun dönem Van Belediye Başkanlığı da yapan Galip Paşa ise Şemdinan Kaymakamlığına tayin edilmişti.²⁴¹

Bölgenin bahsedilen güç koşulları arasında görevini iyi yapan ve bu nedenle de taltif edilen kaymakamlar da vardı. 1900 yılında iyi hizmetlerinden dolayı Gevaş Kaymakamı rütbesi yükseltilerek taltif edilmiş, Şatak Kaymakamı da yine rütbe terfi ile

²³⁴ BOA. DH. MKT. 1401/55, 01 C 1304 (25 Şubat 1887).

²³⁵ BOA. DH. MKT. 1924/113, 22 B 1309 (21 Şubat 1892).

²³⁶ BOA. DH. MKT. 2463/74, 28 Za 1318 (24 Haziran 1892).

²³⁷ BOA. DH. ŞFR. 375/31, 13 Z 1324 (28 Ocak 1907).

²³⁸ BAO. DH. MKT. 2685/100, 22 Za 1326 (16 Aralık 1908).

²³⁹ BOA. İ. DH. 1357/6, 27 Ra 1316 (15 Ağustos 1898).

²⁴⁰ BOA. DH. ŞFR. 209/7, 13 Z 1314 (15 Mayıs 1897); BOA. DH. ŞFR. 211/51, 03 S 1315 (4 Temmuz 1897).

²⁴¹ BOA. DH. ŞFR. 381/24, 17 R 1325 (30 Mayıs 1907).

taltif edilmesi vilâyetçe teklif edilmişti.²⁴² Bunun yanı sıra insiyatif ve risk alarak önemli meseleleri çözen kaymakamlar da vardı. Elbak Kaymakamı Ali Rıza Efendi, Mahmudi Kazası aşarından 2500 kuruşu malî sıkıntılardan dolayı maaş ödenemeyen mahalli memurların maaşına sarf etmişti. Para cezası kesilen kaymakama daha sonra haklılığı anlaşılacak alınan meblağ geri ödenmişti.²⁴³

Kaza kaymakamları hakkında zaman zaman çeşitli şikâyetler olabiliyordu. Gevar (Yüksekova) Kazası Kaymakamı Tahir Bey, Şemdinan Kaymakamlığında bulunduğu esnada aşiretlerden senetle tahsil etmiş olduğu meblağı zimmetine geçirmekten,²⁴⁴ Gevaş Kaymakamı ise kaza naibliğince uygunsuz hareket ve muamelelerinden dolayı şikâyet edilmişti.²⁴⁵

1.3.6. Nahiye İdaresi

1871 Nizamnamesine göre kazaların sınırları içinde bulunan köyler, uzaklık ve münasebetlerine göre gruplandırılacak ve her bir köy gurubuna nahiye denilecekti. Nahiye nüfusu 500 erkekten az olamazdı. Nahiye merkezi seçilecek köy, diğer köylere ulaşım ve yakınlık bakımından uygun bir mevkide olacaktı. Nahiye, müdür ve danışma amaçlı idare meclisince yönetilecekti. Nahiye müdürü 25 yaşını geçmiş, okuryazar, cinayetle mahkûm olmamış ve fena şöhretle tanınmamış olma şartlarına haiz olmalıydı. Müdürler, idare meclisi ve muhtarların yardımıyla kanun ve nizamları, devletin emir ve tembihlerini halka duyuracaklardı. Yine doğum, ölüm, boş arazi tespiti yapar, ahalinin şikâyetlerini üst makamlara iletceklerdi. Vergilerin tevzi ve tarhına nezaret etmek, güvenlik ve asayiş meselelerinde kaymakamın emirlerini yerine getirmek de müdürlerin görevleri arasındaydı.²⁴⁶

Nahiye idare meclisi, nahiye dâhilindeki köylerden seçilen en çok dörder azadan müteşekkildi. Meclis her toplantı bir haftayı geçmeyecek şekilde senede dört defa nahiye merkezinde toplanarak yörenin meselelerini müzakere edecekti.²⁴⁷

²⁴² BOA. DH. MKT. 2396/68, 01 Ca 1318 (27 Ağustos 1907); BOA. DH. MKT. 2414/65, 19 C 1318 (14 Ekim 1900).

²⁴³ BOA. DH. MKT. 2320/5, 17 Za 1317 (18 Nisan 1900).

²⁴⁴ BOA. DH. MKT. 2121/112, 07 C 1316 (23 Ekim 1898).

²⁴⁵ BOA. DH. MKT. 2273/106, 17 B 1317 (21 Kasım 1899).

²⁴⁶ “İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnâmesi”, s. 636-638.

²⁴⁷ “İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnâmesi”, s. 645-647.

1894 yılında merkezi otoriteyi temin amacıyla Van Vilâyetinde birçok köy nahiyeye dönüştürüldü. Buralarda müdürlük binaları inşa edilerek kira bedelleri, ödemeler ve diğer masraflar Van vilâyet bütçesine havale edildi.²⁴⁸

Van merkez ve kazalara bağlı nahiyeleri iki kategoride değerlendirmek mümkündür. Birinci kısım bir yerleşim birimi olup belli bir nüfusa havi nahiyelerdir. Bunlar Çölemerik Kazasına bağlı Beytüşşebap ve Çal Nahiyeleri; Gevar Kazasına bağlı Şemdinan, Oramar ve Humaru Nahiyeleri; Erciş Kazasına bağlı Bargiri Nahiyesi; Mahmudi Kazasına bağlı Setmanıs Nahiyesi; Gevaş Kazasına bağlı Karçikan Nahiyesi ve Şatak Kazasına bağlı Norduz Nahiyesidir. Zikredilen nahiyelerde ekseriyetle bu bölgelerin önde gelen ailesi veya aşiretin lideri müdür olarak tayin edilmiştir.²⁴⁹ Nahiyeye müdürünün yanında kendisine işlerinde yardımcı olmak üzere maaşı devletçe ödenen bir de kâtip bulunmaktadır.²⁵⁰

İkinci kategoridekiler ise bir aşiret üzerinden teşkil edilen ve aşiretin isminin verildiği nahiyelerdir.²⁵¹ Devlet salnamelerine bakıldığında kökeni XIX. yüzyılın ortalarına kadar uzanan bir devlet geleneği sürdürülerek bazı aşiretlere nahiyeye statüsü, reislerine de müdür ünvanı verilmiştir.²⁵² Hayvancılığın neredeyse yegâne geçim kaynağı olduğu bu aşiretlerin buldukları mevkiiler mevsimlere göre değiştiğinden nahiyeye ismi olarak bir yerleşim birimi değil, bizatihi aşiretin kendisi nahiyeye olarak isimlendirilmiştir. Bunlar Elbak Kazasında Ertuş ve Şekak Aşireti; Çölemerik Kazasında Ertuş aşireti; Gevar Kazasında Gerdi aşireti; Erciş Kazasında Haydaranlı ve Livli Aşireti; Mahmudi Kazasında Mukuri, Takori, Milan, Şemsiki ve Yezidi aşiretleri nahiyeye olarak tanımlanmışlardır. Bu aşiret nahiyelerinde kâtip bulunmamaktadır.²⁵³ Söz konusu uygulamanın amacı öteden beri kontrolsüz şekilde hareket eden aşiretleri idarî taksimat içinde belirli bir hüviyete kavuşturarak²⁵⁴ vergi toplayabilme, muhtemel ayaklanmaları önleme ve göçebelerin köylere zararlarını asgari düzeye çekmekti.²⁵⁵

²⁴⁸ BOA, DH. MKT. 35/41, 22 L 1311 (28 Nisan 1894).

²⁴⁹ Erzurum Vilâyet Salnamesi, H. 1293/1876, s. 104-108.

²⁵⁰ Erzurum Vilâyet Salnamesi, 1293/1876, s. 104-108; BOA. ŞD. 1875/29, 23 B 1301 (19 Mayıs 1884).

²⁵¹ S. Selçuk Günay, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Mülkî Yapısında Aşiretler", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 4, *Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, s. 191-192.

²⁵² *Takvim-i Vekayi*, 7 Zilkâde 1308, nr. 33, s. 2, (14 Haziran 1891).

²⁵³ Erzurum Vilâyet Salnamesi, 1293/1876, s. 104-108.

²⁵⁴ Yakup Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2014, s. 165.

²⁵⁵ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri 1840-1880*, s. 105

Ayrıca zikredilen uygulama ile aşiretler bu şekilde bir nevi onore edilerek jeopolitik fayda elde edilmiştir.

Vilâyet dâhilinde köylerin nahiyeye, nahiyelerin kazaya veya bunların tekrar eski hallerine tahvilleri dönem içerisinde birkaç kez gerçekleşmiştir. Bu değişimlerin hemen tamamı nüfus değişimleri ile idarî ünitelerin büyümesi veya küçülmesinden ziyade, ortaya çıkan asayiş problemlerini çözümlenerek merkezi otoriteyi tesis etme amacına matuf olduğu anlaşılmaktadır.

1.3.7. Köy İdaresi

Köyde idareye müteallik resmi iş ve işlemler muhtar ve ihtiyar meclisince ifa edilmektedir. Muhtar ve ihtiyar meclisinin görevleri, genel bir çerçeve içinde birlikte değerlendirildiğinde, nahiye müdürü tarafından tebliğ olunan emirlerin ahaliye ilanı, vergilerin tarh ve tevzi, doğum-ölüm tespiti ve bunların yetkili makamlara bildirilmesi, köy güvenliği, özel davaların sulhu, suçluların bildirilmesi ve köy temizliği gibi hususlar olarak belirlenmiştir.²⁵⁶

Van Vilâyetinde hem Müslüman hem de Ermeni köylerinde muhtarın bulunduğu ifade edilmiştir.²⁵⁷ Muhtar, köy sakinleriyle resmi yetkililer arasında aracı ve bir nevi köy yöneticisiydi. Ancak aşiret bölgesindeki köylerde, köyün fiili yöneticisi ve önemli sorunları çözümleneyen kişi aşiret ağasıydı. Bu tür yapılanmada muhtarın resmi yönetimle doğrudan doğruya ilişkisi çok azdı.²⁵⁸

Nahiye merkezi olan köylere ayrı bir önem verilerek son zamanlarda buralarda müdürlük binaları yapılmaya başlanmıştı. Tımar nahiyesinin merkezi ve Ermeni yerleşimi olan Canik Köyü, imar bakımından düzgün olup iki katlı müdürlük binasına sahipti.²⁵⁹

²⁵⁶ “İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnâmesi”, s. 638-639, 647-648.

²⁵⁷ BOA. Y. A. RES. 105/65, 28 L 1317 (1 Mart 1900); *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 29; Percy, *Higlands of Asiatic Turkey*, s. 162.

²⁵⁸ Meşteşavili, *Dünden Bugüne Kürtler*, s. 111.

²⁵⁹ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 29.

1.4. VAN VİLÂYETİ'NİN İDARİ TAKSİMATI

1867 yılında Vilâyet-i Umûmiye Nizamnâmesi ile idari alanda önemli düzenlemeler yapıldı.²⁶⁰ Bu değişiklikler çerçevesinde daha öne ifade edildiği gibi Van 1867 yılında Erzurum Vilâyetine bağlandı ve bir liva statüsünde 1876 yılına kadar bu vilâyetin sınırları içinde yer aldı.²⁶¹ Yeni idarî yapılanmada ihdas edilen vilâyetler esasında eski eyaletlerden daha büyüktü. Bu nedenle daha etkin bir yönetim sağlamak için mevcut vilâyetlerin sınırları zamanla daraltılarak yeni vilâyetler kuruldu. Bu kapsamda Sultan II. Abdülhamid döneminin hemen başında Van, Bitlis ve Mamuretülaziz sancakları Erzurum Vilâyeti'nden ayrılarak birer vilâyet haline getirildi.²⁶² Nitekim 1877 yılına ait devlet salnamesinde Erzurum Vilâyeti'nin idarî yapısı gösterilirken, Van'a artık bu vilâyetin mülhakatı içerisinde yer verilmediği görülmektedir.²⁶³ Fakat aynı salnamede vilâyetler bahsinde, Van vilâyet olarak değil de bağımsız bir valilik olarak anılmakta ve ona bağlı kazalara yer verilmektedir.²⁶⁴ 1878 yılındaki devlet salnamesinde ise Van artık bir vilâyet olarak zikredilmektedir.²⁶⁵

Söz konusu tarihten itibaren Van Vilâyetinin iç idarî taksimatı birçok kez değişikliğe uğramıştır. Belki de bu sık değişim sebebiyle Hamidiye Kazası Van Vilâyeti kazalarından kabul edilerek adına resmi mühür bastırılmış ancak daha sonra vilâyet dâhilinde böyle bir kaza olmadığı gerekçesiyle mühür geri alınmıştır.²⁶⁶ 1878-1908 yılları arasında Van vilâyetine bağlı sancak, kaza, nahiye ve köyler birçok kez değişiklik göstermiştir. Bu nedenle sancaklar düzeyinde taksimata yıllar bazında; kaza ve nahiye taksimatına ise onar yıllık periyotlarla yer vermek daha uygun olacaktır kanaatindeyiz. Buna göre dönem içerisinde sancaklar düzeyinde idarî taksimat, yıllara göre aşağıdaki gibi gerçekleşmiştir.

²⁶⁰ "İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnâmesi", s. 607-624.

²⁶¹ SDAO, H. 1283/1866, Defa 21, s. 76; H. 1284/1867, Defa 22, s. 93; H. 1285/1868, Defa 23, s. 105; H. 1286/1869, Defa 24, s. 200-201; H. 1287/1870, Defa, 25, s. 153; H. 1288/1871, Defa 26, s. 248; H. 1289/1872, Defa 27, s. 251-252; H. 1290/1873, Defa 28, s. 150-151; H. 1291/1874, Defa 29, s. 155-156; H. 1292/1875, Defa 30, s. 179-180; H. 1293/1876, Defa 31, s. 183-184.

²⁶² Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914-Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, 1985, s. 8.

²⁶³ SDAO, H. 1294/1877, Defa, 32, s. 479 vd.

²⁶⁴ SDAO, H. 1294/1877, Defa 32, s. 482-483.

²⁶⁵ SDAO, H. 1295/1878, Defa 33, s. 384-386. Salnamede sayfa numarası 384 yerine 484 şeklinde yanlış yazılmıştır.

²⁶⁶ BOA. DH MKT. 2502/53, 06 R 1319 (23 Temmuz 1901).

Van Vilâyeti

Sene	Bağlı Sancaklar
1878	: Van, Muş ²⁶⁷
1879-1880	: Van, Muş, Hakkâri ²⁶⁸
1881-1882	: Van ²⁶⁹
1883	: Van, Muş ²⁷⁰
1884	: Van, Muş, Mazgird ²⁷¹
1885	: Van, Muş, Bayezid ²⁷²
1886-1888	: Van ²⁷³
1889-1908	: Van, Hakkâri ²⁷⁴

I. Dünya Savaşının bittiği 1918 yılına gelindiğinde Van Vilâyetinin, Van ve Hakkâri sancaklarından oluşmaya devam ettiği görülmektedir.²⁷⁵

Aşağıda kaza ve nahiyeler dâhil edilerek bu kez 10 yıllık dönemlerle idarî taksimata yer verilmiştir. 1878 yılındaki idarî taksimat şu şekildedir.²⁷⁶

Van Vilâyeti
Van Sancağı Kaza ve Nahiyeleri: Erciş, Bargiri, Beytüşşebap, Haydaranlı, Çölemerik, Hoşab, Şemdinân, Kotur-Elbak, Gevar, Karçikan, Vastan, Livin ve Adilcevaz
Muş Sancağı Kaza ve Nahiyeleri: Bitlis, Bulanık, Çonkur-Korkut, Malazgird, Mutki

1889 yılında Hakkâri sancağı nihai olarak Van'a bağlanmış kaza, nahiye ve bunlara bağlı köyler daha sistematik olarak belirlenip teşkilatlanma daha ayrıntılı tarif

²⁶⁷ SDAO, H. 1295/1878, Defa 33, s. 384-386.

²⁶⁸ SDAO, H. 1296/1879, Defa 34, s. 174-175; H. 1297/1880, Defa 35, s. 237-238.

²⁶⁹ SDAO, H. 1298/1881, Defa 36, s. 88; H. 1299/1882, Defa 37, s. 79.

²⁷⁰ SDAO, H. 1300/1883, Defa 38, s. 313-314.

²⁷¹ SDAO, H. 1301/1884, Defa 39, s. 528-530.

²⁷² SDAO, H. 1302/1885, Defa 40, s. 540-542.

²⁷³ SDAO, H. 1303/1886, Defa 41, s. 457-458; H. 1304/1887, Defa 42, s. 418; H. 1305/1888, Defa 43, s. 327-328.

²⁷⁴ SDAO, H. 1306/1889, Defa 44, s. 474-484; H. 1307/1890, Defa 45, s. 668-680; H. 1308/1891, Defa 46, s. 660-672; H. 1309/1892, Defa 47, s. 688-698; H. 1310/1892, Defa 48, s. 698-706; H. 1311/1893, Defa 49, s. 732-741; H. 1312/1894, Defa 50, s. 750-759; H. 1313/1895, Defa 51, s. 784-794; H. 1314/1896, Defa 52, s. 794-804; H. 1315/1897, Defa 53, s. 492-497; H. 1316/1898, Defa 54, s. 588-596; H. 1317/1899, Defa 55, s. 562-567; H. 1318/1900, Defa 56, s. 604-609; H. 1319/1901, Defa 57, s. 656-666; H. 1320/1902, Defa 58, s. 676-688; H. 1321/1903, Defa 59, s. 726-730; H. 1322/1904, Defa 60, s. 740-744; H. 1323/1905, Defa 61, s. 812-816; H. 1324/1906, Defa 62, s. 876-880; H. 1325/1907, Defa 63, s. 872-876; H. 1326/1908, Defa 64, s. 874-877.

²⁷⁵ SDAO, R. 1334/1918, Sene 68, s. 705-711.

²⁷⁶ SDAO, H. 1295/1878, Defa 33, s. 384-386. Lubli ismi Livin olarak düzeltilmiştir

edilmiştir. Birçok yerleşim birimi köyden nahiyeye bazı nahiyeler de kazaya tahvil edilmiştir. 1889 yılındaki idarî taksimat aşağıdaki gibidir.²⁷⁷

Van Vilâyeti
Van Sancağı: Van Merkez: 17 Nahiye, 154 köy, Karçıkan Kazası: 5 Nahiye, 79 köy, Şatak Kazası: 5 Nahiye, 86 köy, Gevaş Kazası: 5 Nahiye, 59 Köy, Adilcevaz Kazası: 5 Nahiye, 44 Köy, Erciş Kazası: 6 Nahiye, 122 köy, Bargiri Kazası: 8 Nahiye, 117 köy, Müküs Kazası: 3 Nahiye, 63 köy
Hakkâri Sancağı: Hakkâri Merkez: 3 nahiye, 115 köy, Elbak Kazası: 9 Nahiye, 154 köy, Gevar Kazası: 5 Nahiye, 150 köy, Şemdinan Kazası: 4 Nahiye, 131 köy, Mahmûdî Kazası: 5 Nahiye, 83 köy, Norduz Kazası: 2 Nahiye, 71 köy, Çal Kazası: 6 Nahiye, 50 köy, Mamüretülhamid kazası: 2 Nahiye, 44 köy, Beytüşşebab Kazası: 7 Nahiye, 46 köy, Oramar Kazası: 2 Nahiye, 34 köy, İmadiye Kazası: 5 nahiye, 394 köy

Toplam köy, nahiye ve kaza sayısı:

Van Sancağı : 724 köy, 57 nahiye, 7 kaza

Hakkâri Sancağı: 1272 köy, 54 nahiye, 10 kaza

Kaza ve nahiye sayısındaki artışın temel nedenleri, yoğunlaşan asayiş sorunlarını hafifletmek ve devlet otoritesini vilâyetin ücra köşelerine kadar tesis etmektir. Ermeni çetelerinin sebep olduğu hadiseler ile Hakkâri Sancağında 1888 yılında yoğunlaşan Kürt ve Nasturi aşiret arasındaki çarpışmaların²⁷⁸ sadece askeri tedbirlerle ortadan kaldırılamayacağı görüldü. Hükümet ve yerel yetkililer nahiye ve kazaların yeniden tespiti ile birtakım idarî düzenlemeler de yaparak sorunu aşmaya çalıştılar.²⁷⁹ Ayrıca 1893 yılında, vilayete uzak mesafedeki İmadiye Kazası vilâyet sınırları dışına çıkarılarak Musul'a bağlandı.²⁸⁰

Fakat 1900 yılına gelindiğinde birçok nahiye eskiden olduğu gibi yine köye çevrilmiştir. Nitekim 1900 yılı salnamesine bakıldığında, Van merkeze bağlı nahiye sayısı 17'den 3'e inmiştir. Bu tarihteki idarî taksimat şöyledir.²⁸¹

²⁷⁷ SDAO, H. 1306/1889, Defa 44, s. 474-484.

²⁷⁸ BOA. Y. PRK. MYD, 7/37, 01 Z 1305 (9 Ağustos 1888); BOA. Y. MTV, 35/2, 1 Ağustos 1304 (13 Ağustos 1888).

²⁷⁹ BOA, Y. MTV, 35/2, 24 Z 1305 (1 Eylül 1888).

²⁸⁰ SDAO, H. 1311/1893, Defa 49, s. 732-741.

²⁸¹ SDAO, H. 1318/1900, Defa 55, s. 604-609.

Van Vilâyeti
Van Sancağı: Van Merkez: 3 nahiye (Havasor, Erçek, Timar), 172 köy, Kariçkan Kazası: 79 köy, Mahmûdî Kazası: 1 nahiye, 83 köy, Şatak Kazası: 1 nahiye, 163 köy, Gevaş Kazası: 50 köy, Adilcevaz Kazası: 44 köy, Erciş Kazası: 122 köy, Bargiri Kazası: 121 köy, Müküs Kazası: 53 Köy
Hakkâri Sancağı: Hakkâri Merkez: 1 nahiye 144 köy, Çölemerik Kazası: 165 köy, Gevar Kazası: 2 nahiye 174 köy, Şemdinan kazası: 1 nahiye, 131 köy, Mamüretülhamid kazası: 34 köy, Beytüşşebap kazası: 31 köy

Toplam köy, nahiye ve kaza sayısı:

Van Sancağı : 895 köy, 5 nahiye, 8 kaza

Hakkâri Sancağı: 699 köy, 4 nahiye, 5 kaza

Önemli kazalardan biri olan Elbak'ın 1900 yılı taksimatında görülmemesinin nedeni, buranın Hakkâri sancak merkezi yapılmasından dolayı Hakkâri merkez olarak zikredilmesidir. Bu nedenle 1889 yılı taksimatında merkez olan Çölemerik yer almazken 1900'daki taksimatta Çölemerik yer almaktadır.

Dönemin sonuna yani 1908 yılına gelindiğinde idarî taksimat şöyle şekillenmiştir.²⁸²

Van Vilâyeti
Van Sancağı: Van Merkez: 4 nahiye (Bargiri, Havasor, Erçek, Timar), 293 köy, Mahmûdî Kazası: 1 nahiye, 83 köy, Şatak Kazası: 1 nahiye, 162 köy, Gevaş Kazası: 2 nahiye 181 köy, Adilcevaz Kazası: 44 köy, Erciş Kazası: 122 köy,
Hakkâri Sancağı: Hakkâri Merkez: 1 nahiye 144 köy, Çölemerik Kazası: 1 nahiye (Levin nam-ı diğer Beytüşşebap), 196 köy, Gevar Kazası: 2 nahiye (Oramar ve Bajirge), 184 köy,
Şemdinân kazası: 1 nahiye (Gerdi ve Herki), 131 köy Mamüretülhamid kazası: 34 köy,

Toplam köy, nahiye ve kaza sayısı:

Van Sancağı : 885 köy, 8 nahiye, 5 kaza

Hakkâri Sancağı: 689 köy, 5 nahiye, 4 kaza

²⁸² SDAO, H. 1326/1908, Defa 64, s. 874-877.

1908 taksimatında dikkati çeken hususlar ise; eskiden kaza olan Bargiri nahiye yapılıp Van merkeze bağlanmıştır. Bunun yanında daha önce kaza olan Müküs ve Karçikan da Gevaş Kazasına bağlı nahiyelere dönüştürülmüştür. Yine Hakkâri Sancağında, Beytüşşebap Kazası nahiyeye çevrilmiş ve birer yerleşim yeri olmayıp aşiretleri ifade eden Herki ve Gerdi Şemdinan'a bağlı nahiyeler yapılmıştır.

I. Dünya Savaşı'nın sonunda 1918 yılına gelindiğinde Van Vilâyeti'nin idarî yapısı şu şekilde oluşmuştur.²⁸³

Van Vilâyeti
Van Sancağı: Muradiye, Erciş, Adilcevaz, Şatak, MamüretülReşad, Gevaş ve Mahmudi (nam-ı diğer Saray) Kazaları
Hakkâri Sancağı: Hoşab, Çölemerik, Beytüşşebap, Gevar ve Şemdinân Kazaları

1918 yılı taksimatında göze çarpan husus, İttihat ve Terakki Partisi'nin politik bir tavır olarak benimsediği yer isimleri değişimidir. Bu kapsamda Van Vilâyetindeki bazı kaza isimleri de değiştirilmiştir.²⁸⁴ Karçikan Kazasının ismi MamüretülReşad, Bargiri Kazasının ismi ise Muradiye olarak değiştirilmiştir.

1.5. İDAREYİ GÜÇLEŞTİREN ÂMİLLER

Van Vilâyeti, coğrafi konumu ve sahip olduğu özel şartlar nedeniyle yönetilmesi zor bir yerdi. Hepworth; "*Küçük Asya'da yönetilmesi en zor vilâyet Van'dır...*" diyerek bu gerçeğe işaret etmektedir.²⁸⁵ Yazar bu ifadeyi daha ziyade Ermeni meselesine ilişkin kullanmışsa da vilâyetin idaresini zorlaştıran başka sebepler de mevcuttu. Aşağıda bunlara yer verilmiştir.

1.5.1. İran Sınırına Bitişiklik ve Rusya Sınırına Yakınlık

Van Vilâyetinin coğrafi konumu, idarî güçlülere neden teşkil eden belki de en temel faktördü. İran sınırına bitişik ve Rusya sınırına yakın olan vilâyette, istenmeyen sınır geçişlerinin neden olduğu karmaşık asayiş meseleleri yerel yöneticileri bir hayli uğraştırmıştır. Bundaki etkenler, zamanın koşullarında sınır muhafazasının güçlüğü,

²⁸³ SDAO, R. 1334/1918, Sene 68, s. 705-711.

²⁸⁴ Erdal Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007, s. 67-69.

²⁸⁵ Hepworth, *Through Armenian On Horseback*, s. 343.

Osmanlı-İran sınır hatlarının belirsizliği ve her iki ülkenin bu belirsiz hatlar üzerinde stratejik nedenlerden ötürü kesin karar ve tedbir almaktan kaçınmasıdır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı-İran arasında dolayısıyla Van Vilâyeti ile İran arasında kesinleşmiş bir sınır çizgisi yoktu.²⁸⁶ Bu tarihten itibaren de aşiretlerin olağan geçişleri ve Kotur gibi bazı yerlerin Türk-İran Devletleri arasında gidip gelmesi nedeniyle bahsedilen vaziyet fiili olarak devam etmişti.²⁸⁷ Kotur'un Berlin Antlaşması'nın 60. maddesi gereğince 1879 yılında İran'a bırakılması, Van Vilâyeti'ndeki ahalinin burayla bağlantısını kesmeye yetmemişti.²⁸⁸ Osmanlı-İran sınırında yer alan Merkur arazisi diğer bir ihtilafli bölgeydi.²⁸⁹ Şemdinli Kazasının nüfuzlu beyi Şeyh Muhammed Sadık'ın teşvikiyle bir ara Osmanlı kuvvetleri İran sınırları içinde yer alan Merkur arazisinin tamamını ele geçirmişti.²⁹⁰ Sınır meseleleri bazen vilâyetler bazında görüşülerek çözülmeye çalışılmıştı. Bu kapsamda 1908 yılında İran'ın Urumiye şehrine giden Tahir Paşa, görüşmeler sonuçsuz kalınca Van'a geri dönmüştü.²⁹¹ Her iki ülke arasında sorunlara neden olan hudud problemleri ve düzeltme çalışmaları I. Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir.²⁹²

Osmanlı-İran sınırları üzerinde yaşayan beylik ve aşiretlerin her iki ülkede yaylak-kışlakları ile arazi ve köyleri mevcuttu. Mesela Şeyh Muhammed Sadık ve Başkale Kazasında mukim Merziki Aşireti Reisi Şeref Bey'in İran sınırları içinde arazi ve mülkleri vardı.²⁹³ Uzun yıllar bir ülkeden diğerine ihtiyaç gördükçe veya mevsim şartları gerektirdikçe gidip-gelen aşiretler için sınır mevzu bahis bile değildi. Bu filli durum iki devlet arasında haledilmesi güç sınır problemlerine neden olmuştur. İki ülke, sınır meselelerini lehlerine çözmek için aşiretlerin bağlılıklarını devam ettirmelerine önem vermiş ve sınır geçişlerinde onlara karşı sert tedbirler almaktan kaçınmışlardı. Zira aşireti kendine bağlamak aşiretin üzerinde oturduğu toprağa da sahip olmak

²⁸⁶ Mehmed Hürşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, (Çev.: Alaaddin Eser), Simurg Yayınları, İstanbul 2007, s. 245-257.

²⁸⁷ Major Frederick Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, (Çev.: Nuray Mestci), Doz Yayınları, İstanbul 1998, s. 97, 199.

²⁸⁸ Yılmaz Karadeniz, *Kaçarlar Hanedanı (1795-1925)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2004, s. 211; *BOA. DH. ŞFR.* 361/17, 23 Ra 1324 (17 Mayıs 1906).

²⁸⁹ *BOA. BEO.* 2905/217829, 19 B 1324 (8 Eylül 1906).

²⁹⁰ *BOA. BEO.* 2905/217829, 19 B 1324 (8 Eylül 1906).

²⁹¹ *BOA. Y. A. HUS.* 519/6, 02 S 1326 (6 Mart 1908).

²⁹² *BOA. Y. A. HUS.* 519/6, 02 S 1326 (6 Mart 1908); *BOA. Y. PRK. BŞK.* 78/27, 10 M 1326 (13 Şubat 1908); Aziz Samih İlter&C. H. D. Rayder, *Osmanlı-İran Sınırdan Anılar*, (Haz. Ali Murat Kurşun), ORDAF Yayınları, 2014, s. 122 vd.

²⁹³ *BOA. Elçilik ve Şehbenderlik Tahrirâtı (Y. PRK. EŞA.)* 45/31, 14 Z 1321 (2 Mart 1904).

anlamına geliyordu.²⁹⁴ Geniş bir alana yayılan Haydaranlı Aşireti'nin kimin tebaası olduğu İran ile Türkiye arasında 1880'li yıllara kadar tartışma konusuydu. Bu yıllarda ancak anlaşma sağlanmış ve durum Türkiye lehine çözülmüştü.²⁹⁵

Belirsiz sınır hattı üzerindeki hareketlilik nedeniyle aşiret ile diğer unsurların istenmeyen geçişleri beraberinde birçok sorun ve sıkıntıyı getirmiştir. Suçluların karşı devlete geçmesi, aşiret ilticaları,²⁹⁶ aşiretlerin karşı ülkedeki aşiretlerle çarpışmaları, köyleri yağmalamaları,²⁹⁷ sınır hattının zayıflığını gören aşiretlerden kopan bazı grupların sınır boylarındaki yerleşimlere musallat olmaları,²⁹⁸ İran'dan gelen bazı zorbarların aveneleriyle Şemdinli ve Elbak gibi sınırda bulunan kaza köylerine baskınlar yaparak para, eşya gaspı ve gelin ile kızlarını kaçırmaları²⁹⁹ gibi vakalar yerel idareyi güçleştirmiş ve bazen iki ülke arasında krizlere neden olmuştur.

1884 yılında İran aşiretlerinden birine mensup otuz kadar atlı, vilâyetin Bargiri Kazası dâhilinde yolcuların üç yüz lira parasını ve on dokuz atlarını daha sonra da yakınlardaki bir köy ahalisinin bir hayli hayvanını gasp etmişlerdi. Şikâyet üzerine zaptiye tarafından takip edilmişlerse de İran tarafına kaçmışlardı.³⁰⁰ Aynı şey karşı tarafta da olmaktadır. Hariciye Nezaretinden gelen bir telgrafta Osmanlı aşiretlerinden Takori Taifesi eşkiyasının, hududu geçerek İran'daki Haydaranlı Aşireti'ne ait köylerden birini tahrip ve iki sürü hayvanı gasp ettikleri ve birkaç gün sonra yine yağma ve katl yaptıkları bildirilmişti.³⁰¹

Bargiri ve Abağa Haydaranlılarının İran'daki Celali Aşireti ile problemleri vardı. Meydana gelen anlaşmazlık ve çarpışmalar, taraflarla ittifak içindeki diğer aşiretleri de olayın içine çekiyor ve mesele ülkeler arası hadiseye dönüşüyordu.³⁰² Hamidiye Süvari Alayları kaymakamlarından Mehmed Sadık ve Mustafa Beylerin, İran'ın Haydaranlı aşiretiyle birleşerek Takori Aşiretine saldırımları, Takorilerle ittifak halinde olan Şikak ve Milan aşiretlerinin savaş hazırlıklarına neden olmuştu.³⁰³ Olay vilâyetçe haber

²⁹⁴ Melike Sarıkçıoğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları*, TTK, Ankara 2013, s. 55-58.

²⁹⁵ Averyanov, *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, s. 244, dipnot bilgisi.

²⁹⁶ Sarıkçıoğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları*, s. 34-35.

²⁹⁷ BOA. BEO. 1421/106544, 16 Ş 1317, varak no 2 (20 Aralık 1899).

²⁹⁸ BOA. BEO. 431/32254, 01 M 1312 (5 Temmuz 1894).

²⁹⁹ BOA. Yıldız Perakende Umum Vilâyetler Tahrirâtı (Y. PRK. UM.) 19/21, 06 Ra 1308 (20 Ekim 1890).

³⁰⁰ BOA. Y. PRK. UM. 6/117, 25 Za 1301 (16 Eylül 1884)

³⁰¹ BOA. BEO. 1421/106544, 16 Ş 1317, varak no 2, (20 Aralık 1899).

³⁰² BOA. Yıldız Perakende Serkurenâlık Maruzatı (Y. PRK. SRN.) 2/79, 22 Za 1307, (10 Temmuz 1890).

³⁰³ BOA. BEO. 420/31475, 11 Z 1311 (15 Haziran 1894).

alındığı zaman, meselenin sınır ötesine taşma riskinin de etkisiyle hemen hükümete ve IV. Ordu'ya haber verilerek bölgeye asker sevki hazırlıkları yapılmıştı.³⁰⁴

Saray-Başkale çizgisi üzerinde ve iki ülkenin sınır hatlarında mensupları bulunan Şekak Aşireti, sıklıkla bir ülkeden diğerine göç ettiği için sınır onlar için söz konusu değildi.³⁰⁵ Diğer sınır hattı Saray Kazası ise İran veya Türk otoritelerinden kaçan Kürt aşiretleri için sınırda bulunan önemli bir barınma noktası mevkiindeydi.³⁰⁶

Sınırın esnekliği en çok 1880 yılındaki Şeyh Ubeydullah İsyanı'nda kendini göstermişti. Şeyh Ubeydullah, taraftarlarının oturduğu köyleri korumak için İran topraklarına girmiş ve bu ülkenin askerleriyle çatışarak İran, Osmanlı, İngiltere ve Rusya'nın müdahil olduğu bir meseleye neden olmuştu.³⁰⁷

Bahsedilen bu kontrolsüz geçişlere karşı zaman zaman alınan güvenlik tedbirleri,³⁰⁸ bazen sınırda askerî hareketlilik bazen de iki ülke arasında gerginlik ve çatışmalara neden oluyordu.³⁰⁹ 1907 yazında sınırı tecavüz eden İran birlikleri ile Osmanlı askerleri arasında çıkan çatışmada Osmanlı kuvvetleri bir yaralı verirken, İranlılar 80 kayıp ve tespit edilmeyen miktar yaralı ile bir hayli silah bırakarak sınırdan uzaklaştırılmışlardı.³¹⁰

Ermeni olayları başlamadan önce daha ziyade sosyo-ekonomik sebepli olan sınır geçişleri, yerel yönetim için alışılmış meseleler düzeyinde kalmaktaydı. Bu nedenle Van'da gerekse de merkezleri ve gerek sınırları korumak için bulundurulan güvenlik kuvvetleri sayısı azdı.³¹¹ Fakat Ermeni olaylarının başlamasıyla durum tamamen farklı bir şekle büründü. Vilâyet İran sınırına bitişikliğinin yanında Kafkasya sınırına da yakın olması, Ermeni çetecilerin giriş ve çıkışlarına neden olduğundan idare giderek

³⁰⁴ BOA. Y. MTV. 93/48, 08 N 1311 (15 Mart 1894); BOA. BEO. 420/31475, 11 Z 1311 (15 Mart 1894).

³⁰⁵ Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 135-136.

³⁰⁶ Henry Fanshawe Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, Longmans&Green and Co., London 1881, s. 366.

³⁰⁷ Celile Celil, *Şeyh Ubeydullah Nehri Ayaklanması*, Peri Yayınları, İstanbul 1998, s. 84-149; Mentешaşvili, *Dünden Bugüne Kürtler*, s. 181-182; Klein, *Hamidiye Alayları*, s. 45; Robert Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, (Çev.: Bülent Peker-Nevzat Kıracı), Özge Yayınları, Ankara 1992, s. 26.

³⁰⁸ BOA. BEO. 96/7150, 05 R 1310 (27 Ekim 1892).

³⁰⁹ BOA. Y. A. HUS. 330/138, 27 Z 1312 (21 Haziran 1895).

³¹⁰ BOA. Y. A. HUS. 513/113, 27 C 1325 (7 Ağustos 1907).

³¹¹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 99.

zorlaştı.³¹² Kontrolü zor olan sınırlardan kolay geçiş bu kez Ermeni komitacıları için söz konusu oldu.³¹³ İran Devleti'nin esnek davranması ve hatta bazen teşvikiyle Ermeni komitacıları sınırdan girerek Müslüman köylerinde katliama giriştiler.³¹⁴

1897 yılının Ağustos ayı başlarında, yaylalarında hayvanlarıyla meşgul olan Merziki Aşireti üzerine baskın düzenleyen Ermeni çeteleri, kadın çocuk demeden bir kaynağa göre 200, başka bir kaynağa göre de 400 kişiyi katlettiler. Kadın ve çocukları kesici aletlerle vahşi bir biçimde katleden bu güruhu yakalamak için yöreye asker sevk edilmiş, Başkale'den redif askerî toplanmış ve Bitlis'ten takviye kuvvetler sevk edilmişti.³¹⁵

Komitacıların faaliyetlerini gözlemleyen Hepworth; “...*Van çok tehlikeli bir pozisyon işgal ediyor. Birkaç saat ötede İran sınırı var. Profesyonel ajiteciler sınırı geçerek ortalığı karıştırıyor, ihtilali tetikliyor sonra da arkalarına bakmadan hızlıca İran'a -güvenli alana- geri dönüyorlar. Her an yerinde duramayan Ermeniler ile siviller ya da askerler arasında bir çatışma çıkabilir. Bu olduğunda kibriti saman yığınına atmak gibi olacaktır*” demektedir.³¹⁶

Gerek aşiretlerin gerekse de Ermeni çetelerinin kolay geçişi nedeniyle, sınır üzerinde bulunan vilâyetin idaresi oldukça zorlaşmıştır. Bundan kaynaklı meseleler dolayısıyla valilerin bir kısmı yetersiz görülerek görevlerinden alınmıştır. Diğer yandan sınırın dışından gelenlerin sebep olduğu asayiş olayları nedeniyle gayrimüslimlerin bir kısmı başka yerlere göç etmiştir. Güvenliğin tesisi için arttırılan askerî kuvvetlerin masrafları da vilâyet için büyük malî sıkıntılara karşı yol açmıştır.

1.5.2. Şehir Eşrafı

Şehir hayatında geçmişten beri önemli bir yere sahip olan eşraf ve muteberan için, Tanzimat uygulamalarıyla yerele devredilen bazı idarî görevler ve meclis üyelikleri

³¹² Nurşen Mazıcı, *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1920*, Pozitif Yayınları, İstanbul 1987, s. 59.

³¹³ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 111.

³¹⁴ BOA. *Yıldız Perakende Mabeyn Başkıtabeti Maruzatı (Y. PRK. BŞK.)* 53/140, 07 R 1315 (5 Eylül 1897).

³¹⁵ BOA. *Yıldız Perakende Posta ve Telgraf Nezâreti Maruzatı (Y. PRK. PT.)* 15/4, 12 Ra 1315 (11 Ağustos 1897); BOA. *Y. PRK. BŞK.* 53/140, 07 R 1315 (6 Ağustos 1897); BOA. *Y. MTV.* 164/147, 10 Ra 1315 (9 Ağustos 1897); BOA. *Y. MTV.* 164/202, 11 Ra 1315 (10 Ağustos 1897).

³¹⁶ Hepworth, *Through Armenian On Horseback*, s. 343.

güç kazanmanın bir yolu oldu. Şark vilâyetlerinin genelinde olduğu gibi³¹⁷ Van'da da bu vasıtalarla önde gelen bazı aileler, yerel idare üzerinde nüfuz kurarak yönetimi bir anlamda kontrolleri altına aldılar. Servet, mevki ve konum itibarıyla ön plana çıkmış bu aileler;³¹⁸ belediye başkanlığı, bazı idarî birimler, meclis ve mahkeme üyelikleri gibi doğrudan merkezden atanmayan görevleri ve birtakım memuriyetleri ellerinde bulundurarak şehir yönetiminde bir nevi oligarşi oluşturdular. Giderek etkinlik kazanan merkezileşme politikalarıyla güçleri zayıflasa da, yönetim mekanizmasındaki varlıkları devam etti. Bu aileler arasında, öteden beri devam eden güç ve mevki paylaşımından kaynaklanan rekabet ve mücadele,³¹⁹ bilhassa şehirde yerel idare meclisinin açılmasıyla artmıştı.³²⁰ Aşar ihalelerini kazanmak için geleneksel olarak en elverişli konumda olanlar onlardı.³²¹

Valilerin eşrafla iyi geçinmeleri işlerini kolaylaştırıyordu. Vergilerin toplanması, nüfus sayımı, bazı bölgelerde anlaşmazlık ve kavgaların sona erdirilmesinde onlardan yararlanıldığı gibi yereldeki üst makamlara getirilmeleri halkın itaatini sağlıyordu. Bunun farkında olan valiler zaman zaman eşraftan bazı kişileri, gösterdikleri veya gösterecekleri yararlılıklara binaen onore ederek desteklerini devamlı hale getirmek için, rütbe ve taltiflerini teklif etmiş hükümetçe de bu teklifler ekseriyetle kabul edilmiştir. Van eşrafından Galip, Hasan ve Tahir Beyler bu şekilde Paşa rütbesine ulaşmışlardı.³²²

Ancak güç veya menfaat elde etmek için sürdürülen mücadelenin etki alanı bazen yönetimi olumsuz etkileyecek nitelik ve genişlikteydi. Vali Hamid Paşa Demirzade ailesine daha ziyade teveccüh gösterdiği için, Dilaverzade ailesi ve onların taraftarlarınca, hanedan ve ahali arasında tefrika meydana geldiği ve bu nedenle de vilâyet idaresinin sekteye uğradığı gerekçesiyle şikâyet edilmişti. Hanedan mücadelelerinde açıklanacağı gibi Vali Vamid Paşa, öne sürülen iddialara uzun bir

³¹⁷ Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918*, s. 56.

³¹⁸ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 118; Lynch, *Travels and Studies*, s. 83; Demiroğlu, *Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)*, s. 8.

³¹⁹ Lynch, *Travels and Studies*, s. 83-84.

³²⁰ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 118.

³²¹ Klein, *Hamidiye Alayları*, s. 250.

³²² BOA. DH. MKT. 951/77, 25 S 1323 (9 Nisan 1907).

cevap yazmak zorunda kalmıştı.³²³ Fakat valinin savunması fayda vermemiş ve IV. Ordu Müşirliğince yapılan tahkikatla görevinden azline karar verilmişti.³²⁴

Şehirde herhangi bir veya birkaç aileye daha yakın duran valiler, şikâyet ve benzeri güçlüklerle karşılaştıklarında, destekledikleri aileler valiyle dayanışma içerisine girerlerdi. Vali Halil Bey, Demirzadeler ile şehirdeki bir kısım asker ve memur tarafından şikâyet edilince Dilaverzadeler, taraftarları ve memurdan bazı kimselerle birlikte valiye övgüler dizen bir telgraf hazırlayarak hükümete göndermişlerdi. Zikredilen telgrafta söz konusu iddiaların gerçek olmadığı, bilakis Vali Halil Bey'in adaletli ve dirayetli bir şahsiyet olduğu ve nitekim vilâyetin genelinde asayişini sağladığı gibi Hakkâri Sancağında vâki Kürt ve Nasturi aşiretleri arasındaki çarpışmaları sona erdirdiği, söz konusu şikâyetlerin ise garazkâr eşrafın iftiralarından ibaret olduğunu ifade etmişlerdi.³²⁵ Ancak yapılan tahkikat neticesinde Vali Halil Bey'in görevden alınmasına karar verilmişti. Halil Bey görevden alınıp yerine Bahri Paşa tayin edildiğinde, Van eşrafından Halil Bey'e karşı olanlar gibi onu destekleyenler de padişaha teşekkürlerini ifade eden bir mazbata hazırlayarak göndermişlerdi.³²⁶ Böylece her iki taraf da yeni gelen vali ile yakınlaşmanın ön hazırlıklarını yapmışlardı.

Bazı valiler ise güçlü aileler arasında incelikli bir siyaset ile denge kurmanın gerekliliği kanaatine varmışlardı. Vali Bahri Bey güçlü eşraf ailelerini uzlaştırarak ve onlarla iyi geçinerek idareyi sürdürmüştü.³²⁷ 1898 yılında Van Valiliğine getirilen Tahir Paşa ise bu siyaseti başarıyla sürdürerek yaklaşık sekiz yıl bu görevde kaldı. Halk ve eşraftan kendisine yönelik hemen hiç şikâyet olmadı. Hükümet tarafından altın liyakat madalyası ile ödüllendirildi.³²⁸

1.5.3. Yerel Güç Unsurları

Vilâyet sınırları içinde dinî etkinliği hayli fazla olan Seyyid Taha ailesinden gelen Şeyh Ubeydullah, XIX. yüzyılın son çeyreğinde, vilâyetin Şemdinli Kazasında neredeyse tek otorite idi. Bulunduğu çevrede ticaret yollarını kontrol eden ve tütün üretiminde Fransız Rejisiyle rekabet eden Şeyh Ubeydullah, 1881 yılında bu

³²³ BOA. YA. RES. 30/23, 15 Za 1302, varak no 1 (26 Ağustos 1885).

³²⁴ BOA. MV. 10/30, 22 Ş 1303 (26 Mayıs 1886).

³²⁵ BOA. Y. PRK. UM. 13/109, 13 Ca 1306 (15 Ocak 1889).

³²⁶ BOA. Y. PRK. AZJ. 21/55, 19 Ş 1309 (19 Mart 1892).

³²⁷ BOA. Y. MTV. 68/26, 06 Ra 1310, varak no 2 (28 Eylül 1892).

³²⁸ BOA. İ. TAL. 373/25, 17 B 1323 (17 Eylül 1905); BOA. İ. TAL. 264/53, 16 B 1319 (29 Ekim 1901).

egemenliğine son verilene kadar yörenin neredeyse mutlak hâkimiydi.³²⁹ 1880 yılında İran yerel yönetimi, daha önce Şah Muhammed Kaçar tarafından Seyyid Taha'ya vakfedildiği söylenen ve dolayısıyla Şemdinlili şeyh ailesine ait sayılan İran sınırları içindeki Tergever ile Mergever sancaklarına bağlı bazı köylere ağır vergi salıp zulme başlayınca, Şeyh Ubeydullah taraftarlarıyla birlikte İran topraklarına saldırı düzenledi.³³⁰ Urumiye şehrinin güneyindeki köylere yönelen Şeyh Ubeydullah ve adamları, cephaneleri tükenince karşı saldırıya geçen İran kuvvetleri karşısında geri çekilmek durumunda kaldı.³³¹ Hakkâri Sancağına geri dönen Şeyh Ubeydullah kuvvetleriyle birlikte 2500 hane muhacir de Osmanlı topraklarına sığındı. Gerek bu karmaşa ve gerek İran askerlerinin sınıra yaklaşması üzerine muhtemel bir olumsuzluğu önlemek için sınır boyunca askerî tedbirler artırıldı. Meselenin halli, Şeyh Ubeydullah'ın teslimi, olayın aşiretler üzerindeki etkisi ile doğrudan ve dolaylı birtakım sonuçlar bakımından bu mesele, bir müddet Van Vilâyetini idarî ve askerî anlamda zorlayan bir hadise oldu.³³² Rusya ve İngiltere'nin işe karışıp meselenin uluslararası bir boyut alması ise ayrı bir bahsin konusudur.³³³

Şeyh Ubeydullah'ın yerine geçen oğlu Şeyh Muhammed Sıddık zamanında Şemdinli'de şeyhlerin siyasî egemenliği devam etti.³³⁴ Postnişin olmadığı için halk üzerinde ataları gibi manevi bir tesiri olmayan Şeyh Muhammed Sıddık,³³⁵ siyasî otoritesinin yanında Şemdinli Kazasından Revanduz Kazasına kadar uzatılacak telgraf hatları masraflarının bir kısmını karşılayacak kadar da ekonomik güce sahipti.³³⁶ Onun zamanında İran'daki köyler meselesi ve sınır ötesine müdahaleler, dönemin Van Valisi Tahir Paşa'yı ve dolayısıyla merkezi hükümeti uğraştıran bir mesele olmaya devam etti.³³⁷ İran büyükelçisinin Muhammed Sıddık hakkında pek çok şikâyeti oldu. Merkezi hükümetin Muhammed Sıddık'ın himaye edilip cüretlendirmemesi konusunda Van

³²⁹ Celil, *Şeyh Ubeydullah Nehri Ayaklanması*, s. 84-149; Menteşasvili, *Dünden Bugüne Kürtler*, s. 181-182; Klein, *Hamidiye Alayları*, s. 45.

³³⁰ Celil, *Şeyh Ubeydullah Nehri Ayaklanması*, s. 84-149; Menteşasvili, *Dünden Bugüne Kürtler*, s. 181-182; Klein, *Hamidiye Alayları*, s. 45; M. İlhan Erdost, *Şemdinli Röportajı*, Onur yayınları, Ankara 1993, s. 42-43; *BOA. Y. PRK. ASK.* 4/45, 04 Za 1297 (8 Ekim 1880).

³³¹ *BOA. Y. PRK. ASK.* 4/43, 02 Za 1297 (6 Ekim 1880).

³³² *BOA. Y. PRK. ASK.* 5/31, 06 M 1298 (9 Aralık 1880); *BOA. Y. PRK. ASK.* 14/40, 07 Za 1299 (20 Eylül 1882); *BOA. Y. PRK. ASK.* 15/44, 20 M 1300 (1 Aralık 1882).

³³³ Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, s. 26.

³³⁴ Erdost, *Şemdinli Röportajı*, s. 56-58.

³³⁵ *BOA. DH. ŞFR.* 302/38, 24 Za 1320 (22 Şubat 1903).

³³⁶ *BOA. DH. MKT.* 2350/115, 27 M 1318 (27 Mayıs 1900).

³³⁷ *BOA. DH. ŞFR.* 249/94, 10 R 1318 (7 Ağustos 1900); *BOA. Y. PRK. ASK.* 206/96, 16 Ca 1318 (11 Eylül 1900).

Vilâyetine uyarıları oldu.³³⁸ Ancak bu uyarılar fayda vermedi ve mesele devam etti.³³⁹ Bunun yanında Şeyh Muhammed Sıddık'ın, Rusya'nın Urumiye ve Van konsoloslarıyla görüşmesi -konsolosların bölgeyi gezerken kendi mekânında onu da ziyaret etmeleri şeklinde olsa da- merkezi hükümette rahatsızlık uyandırdı.³⁴⁰

Şemdinli şeyhlerinin etkisi vilâyette uzun süre devam edecektir. Nitekim II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki yöneticileri, Van'da Kürt-Ermeni anlaşmazlığını sona erdirmek için Şeyh Ubeydullah'ın oğlu Seyyid Abdülkadir'i arabulucu olarak görevlendirmişlerdi.³⁴¹

1.5.4. İnsan Unsuru

İdareyi olumsuz etkileyen faktörlerden biri de çalışan memurların liyakat vasfından yoksun olmalarıdır. Hükümet dış müdahalelere açık bölgeye ayrı bir önem vererek, Ermenilerin meskûn bulunduğu vilâyetlerde görevli mülkî ve adlî memurların, en küçüğünden en büyüğüne kadar ehliyetli, dürüst ve muktedir olmaları, bu şartlara haiz olmayan ve uygun davranışlarda bulunmayanların hemen azil ve tebdillerine ilişkin talimat yayınlamıştı.³⁴² Bunun yanında görevinde herhangi bir yararlılık gösteren memurlar taltif edilerek diğerleri de bu hususta teşvik edilmişti.³⁴³ Ancak bunun pratikte fazla bir şey değiştirmedeği anlaşılmaktadır.

Vilâyette görevli olan memurlar hakkında sıklıkla şikâyetler olmuştu. Esasen bu sorun sadece Van'la veya üst düzey görevliler ilgili değildi. İttihat Terakki'nin iktidara geldiği yıl, şikâyetler neticesinde yapılan incelemelere göre Vilayat-ı Şarkiyye'ye atanan görevlilerin memuriyet vasfından yoksun, halkın sorunlarıyla ilgilenmeyen ve rüşvet alan insanlar olduğu tespiti yapılmıştı.³⁴⁴ Bu vaziyet memur ve görevlilerin sadece karakter yapılarından kaynaklanan bir durum değildi. Görevin ihmali ve kötüye kullanılması ile rüşvet ve zimmetin bir nedeni de sivil ve askerî görevliler ile jandarmanın maaşlarının düşük ve düzensiz ödenmesiydi.³⁴⁵ Sadettin Paşa 1896'da

³³⁸ BOA. BEO. 2198/164776, 27 B 1321 (19 Ekim 1903).

³³⁹ BOA. BEO. 2313/173405, 28 M 1322 (14 Nisan 1904).

³⁴⁰ BOA. Y. MTV. 299/29, 04 Ca 1325 (15 Haziran 1907)

³⁴¹ Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış-Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik Etnik Kimlik ve Devlet-1839-1938*, (Çev.: Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 513.

³⁴² BOA. DH. MKT. 1654/122, 11 M 1307 (7 Eylül 1889).

³⁴³ *Takvim-i Vekayi* 20 Muharrem 1309 (25 Ağustos 1891), nr. 62, s. 1. Van Vilâyeti mektupçusuna rütbe verilmesi.

³⁴⁴ Erdal Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918*, s. 56-57, 65.

³⁴⁵ Meştaşşvili, *Dünden Bugüne Kürtler*, s. 181.

şehre geldiğinde memur ve jandarmalara dokuz aydan beri beş kuruş maaş ödenmediğini ifade etmekteydi.³⁴⁶

Görevi ihmal veya kötüye kullanmanın bir nedeni de kamu hizmeti düşüncesinin yerleşmemesidir. Makam ve mevkiler güç kazanmanın, çevre ve itibar edinmenin bir vasıtası olarak görüldüğünden, memurlar arası gruplaşmalar ve mücadeleler eksik olmamıştır. Vali Hamid Paşa 1885 yılında mektupçudan şikâyet ederek ahali arasında hizipleşmelere neden olduğunu ifade etmişti.³⁴⁷ Defterdar Reşid Bey görevine sadık olmadığı ve hükümet aleyhinde faaliyetler içinde olduğu gerekçesiyle Vali Ferik Bahri Paşa tarafından 1894 yılında işten el çektirilmişti.³⁴⁸

Vali Ali Bey de, “*vazifesinden başka her işe karışan*” vilâyet mektupçusu ile jandarma karakolları müfettişi yapılan Redif Kolağası Mehmed isimli şahsı şikâyet etmişti.³⁴⁹ Van Valisi Ferik Bahri Paşa ile Redif IX. Van Alayı Miralay İsmail Hakkı Bey birbiri aleyhinde şikâyette bulunmuş, muhâkemat dairesi miralayın başka bir yere tayinine karar vermişti.³⁵⁰

Van Redif Kumandanı Ferik Münif Paşa, IV. Ordu Kumandanı Mehmed Zeki Paşa’ya şehirdeki bazı isimleri şikâyet etmişti. Münif Paşa şikâyetinde, İstinaf Müdde-i Umumisi Hamdi, Van Kalekol Ağası Hüseyin ve Telgraf Baş Müdürü Tahsin Efendilerle “*aşağılık bir adam olan*” Hakkı Efendizade Mehmed Bey’in birtakım cahilleri ifsad ederek, yaydıkları yalanlarla çarşı pazarı kapattırdıkları, gerçeğe aykırı beyanlar içeren telgraf mazbatalar tertip ederek saraya gönderdiklerini ifade etmişti.³⁵¹

Sosyo-politik ve sosyo-ekonomik yapının şekillendirdiği menfaat düzeni de memurların doğru çalışmasına imkân vermiyordu. Çıkarların bozulduğu anda memurların çalışması engellenir ya da asılsız şikâyetlerde bulunulurdu. Böylece açılan gereksiz soruşturmalar zaman kaybının yanı sıra memurda itibar azalması ve çalışma şevkinin kırılmasına neden olurdu.³⁵²

³⁴⁶ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 31.

³⁴⁷ *BOA. YA. RES.* 30/23, 15 Za 1302 (26 Ağustos 1885).

³⁴⁸ *BOA. Y. MTV.* 106/78, 16 R 1312 (17 Eylül 1894).

³⁴⁹ *BOA. Y. A. HUS.* 514/41, 12 B 1325 (21 Ağustos 1907).

³⁵⁰ *BOA. Y. MTV.* 120/55, 23 Za 1312 (18 Mayıs 1895).

³⁵¹ *BOA. Y. PRK. ASK.* 131/74, 27 Ra 1315 (26 Ağustos 1897)

³⁵² *BOA. DH. MKT.* 1367/124, 26 Z 1303 (25 Eylül 1886); *BOA. DH. MKT.* 1349/103, 7 N 1303 (9 Haziran 1886).

II. Meşrutiyetin ilanından sonra İttihat ve Terakki yönetimi Şark vilâyetleriyle ilgilenmeye başlayarak halkın insafına bırakıldığı vilâyet memurları konusuna da el attı. İttihat Terakki döneminde bilgili tecrübeli ve milli meselelere duyarlı kişiler yönetici olarak tayin edilerek memurların azliyle ilgili Şark vilâyetlerindeki valilere geniş yetkiler verildi. Yine memurların sadakatlerini arttırmak ve yanlış yola girmelerini önlemek için bazı memurlar ödüllendirildi ve kendilerine vaatler yapıldı.³⁵³

1.5.5. Aşiretler

Aşiretlerin yerel yönetim için sorun kaynağı olması iki nedene dayanıyordu. Birincisi vilâyet yönetiminin uygulamakta mecbur olduğu kanunlara itaat etmemeleri, ikincisi de kendi aralarındaki çarpışmaların yol açtığı asayişsizlikti. Aşiretlerin devletle ilişkilerini toplumun geneliyle farklılaştıran temel unsur, aşiretlerin birlikte tavır belirleyen ve göçebe-yarı göçebe şeklindeki yaşam biçimleriydi. Yerleşiklerin aksine çoğu zaman sürüleriyle beraber hareket eden, gerektiğinde dağlık alanlara çekilebilen aşiretleri kontrol etmek, vergilendirmek ve askerlik hizmetine tabi tutmak kolay değildi.³⁵⁴ Kürt Aşiretleri, Osmanlı ve İran devletlerinin vergi veya askerlik hizmeti talebine karşı direnmeye çalışır, başarılı olamazlarsa sınırın diğer tarafına geçerek uygun zamana kadar orada kalırlardı.³⁵⁵ Karşı tarafa geçen aşiret fırsat buldukça sınırdan geçerek yağma yapmaktan geri kalmazdı. Dolayısıyla aşiretin kaçmasıyla devlet açısından sorun bitmiş olmuyordu.³⁵⁶ Vali Bahri Paşa'nın; “*Bazı aşiretlerde mateessüf görülmekte bulunan intizamsızlık birinci derecede şu meskensizlikten mütevellid idüğü indel-tahkikat anlaşıldığından*” sözü, göçebe aşiretlerle ilgili sorunların kökenine işaret ediyordu.³⁵⁷ Doğru düzgün ne askerlik yapan ne de vergi

³⁵³ Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918*, s. 56, 59-60, 67.

³⁵⁴ Basil Nikitin, *Kürtler*, (Çev: E. Karahan, H. Akkuş, N. Uğurlu), 2. Baskı, Örgün Yayınevi, İstanbul 2010, s. 280-282.

³⁵⁵ BOA. *Yıldız Esas Evrakı* (Y. EE.) 12/30, 29 Z 1302 (9 Ekim 1885). Vali Hamid Paşa Layihası; BOA. BEO. 1325/99318, 06 S 1317 (16 Haziran 1899); BOA. DH. MKT. 1400/5, 22 Ca 1304 (16 Şubat 1887); Hassan Arfa, *Kürtler-Tarih&Politika*, Avesta Yayın, İstanbul, 2006, s. 27.

³⁵⁶ BOA. BEO. 1703/127666, 26 R 1319, varak no 3 (12 Ağustos 1901).

³⁵⁷ BOA. Y. MTV. 115/28, 21 Ş 1312 (17 Şubat 1895). Van Valisi Bahri Paşa tarafından Yaver Derviş Paşa'ya gönderilen rapor.

veren aşiret mensuplarının³⁵⁸ nüfus sayımları dahi başlı başına bir problemdir ve askerî birliklerin yardımını olmadan gerçekleşmemektedir.³⁵⁹

Aşiretler arası çarpışmalar ise diğer önemli bir meseledir. Mayewski'nin deyimiyle Kürt aşiretleri arasında husumet ve çarpışmalar neredeyse âdet hükmüne geçmiştir.³⁶⁰ Bitmek tükenmek bilmeyen sürekli düşmanlık ve çarpışmalar; umumi asayişin bozulması, fukara ahalinin perişan olması, köylerin talan edilmesi, ekinlerin mahvedilmesi ve birçok insanın ölümüne neden oluyordu.³⁶¹ Hamidiye Alayları kurulduktan sonra da Erzurum, Van ve Bitlis Vilâyetleri dâhilindeki Hafif Süvari Alaylarına mensup Haydaranlı, Spikanlı, Cibranlı, Zirkanlı, Milan, Zilan, Celali ve diğer aşiretler arasında çarpışmalar sürerek devam etti.³⁶² Sultan II. Abdülhamid, padişahlığının ilk yıllarında aşiretler arasındaki kan davalarını ve onların yol açtığı kanunsuzluğu kontrol altına almakla ciddi biçimde ilgilendi.³⁶³ Aşiretler arası çarpışmaları sona erdirmek ve aşiretleri barıştırmak için vilâyetten yerel yetkililer bazen de bizzat vilâyet valisi devreye girdi. Bu doğrultuda valiler, aşiret kavgalarını güç kullanmadan barışçıl bir şekilde sonlandırmaya önem vererek uzlaştırmada yöntem olarak aşiret geleneklerini dikkate aldılar.³⁶⁴

1.5.6. Hamidiye Alayları

Osmanlı yönetimi Hamidiye Alaylarının teşkiliyle; bölgede asayişi sağlayarak merkezi otoriteyi korumak, Ermeni faaliyetlerine engel olmak, Rusya'ya karşı muhtemel bir savaşta düzenli askerî güç olarak faydalanmak ve aşiretleri devlete ısındırarak vatandaşlık bilincini uyandırmayı amaçlamaktaydı.³⁶⁵

³⁵⁸ G. W. Prothero. (Ed.), *Armenia And Kurdistan*, Historical Section of the Foreign Office, H. M. Stationery Office, London 1920, s. 76; Mayewski, *Doğu Anadolu Raporu*, s. 137, 141.

³⁵⁹ BOA. DH. MKT. 1172/93, 04 Ra 1308 (18 Ekim 1890); DH. ŞFR. 165/25, 20 Za 1311 (25 Mayıs 1894).

³⁶⁰ Mayewski, *Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistikî*, s. 133.

³⁶¹ BOA. Sadaret Mektûbî Kalemi Mühimme Kalemi Belgeleri (A. MKT. MHM.) 537/18, 25 S 1314 (5 Ağustos 1896); Celil, *Şeyh Ubeydullah Nehri Ayaklanması*, s. 22.

³⁶² BOA. A. MKT. MHM. 537/18, 25 S 1314 (5 Ağustos 1896).

³⁶³ Klein, *Hamidiye Alayları*, s. 47.

³⁶⁴ BOA. Y. EE. 8/21, 19 Ra 1304, varak no 4, (16 Aralık 1886). Vali Hamid Paşa Layihası.

³⁶⁵ Atilla Çetin, *Sultan II. Abdülhamid Han-Devlet ve Memleket Görüşlerim-2*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2011, 34; Örikağasızade Hasan Sırrı, *Sultan Abdülhamid Devri Hatıraları ve Saray İdaresi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2007, s. 89; Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yayınevi, İstanbul 1983, s. 30-34, 110, 133; Klein, *Hamidiye Alayları*, s. 21; Mayewski, *Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistikî*, s. 46, 47; Averyanov, *Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler*, s. 198.

Hamidiye Alaylarıyla amaçlanan Doğu Anadolu'da İslam ahalisinin devlete bağlılıklarının kuvvetlendirilmesi, devlet otoritesinin bölgede tesis edilmesi ve en önemlisi bölgenin imparatorluktan koparılmasının önlenmesi hususlarının³⁶⁶ büyük ölçüde sağlandığı ifade edilmiştir.³⁶⁷

Alaylarının kurulmasıyla askerî güç ve meşruiyet kazanan ve devletle ilişkileri yeniden şekillenen alay mensubu aşiretler,³⁶⁸ yerel yönetimler için birçok kez sorun kaynağı oldular. Bundaki temel etken askerî birlikler statüsündeki alayların, valilerin yetki alanı dışında kalarak doğrudan IV. Ordu Komutanlığı yani Müşir Mehmed Zeki Paşa'ya bağlı olmalarıdır.

Zeki Paşa'nın izni olmadan aşiret ümera ve zabitanı hakkında herhangi bir işlem yapılamıyordu. Mahalli otoriteler herhangi bir olaydan dolayı bir aşiret subayını sorguya dahi çekemiyorlardı. Aşiretler Zeki Paşa'dan güç alarak yerel idarecileri umursamaz oldular. Bu ise idarî yönden büyük sıkıntılar doğurdu. Valiler ile Zeki Paşa arasında gerginlikler oldu. Zeki Paşa'nın damat olması münasebetiyle saraya yakınlığı, bölge valileri aleyhinde bir durum meydana getirdi. Aşiretler nezdinde valilerin bir otoritesi kalmadı. IV. Ordu merkezinin uzaklığı, Zeki Paşa'nın alayların faaliyetleri hakkında doğru bilgi almasını güçleştiriyordu. Oysa bölgedeki olup bitenler hakkında valiler hem daha iyi bilgi sahibi idiler hem de doğrudan müdahale imkânları vardı. Ancak yetkilerinin olmaması sebebiyle elleri kolları bağlı kaldılar.³⁶⁹ Yerel yetkililer, yukarıda izah edilen nedenlerden dolayı Hamidiye alay mensuplarının kanunsuz hareketleri ve birtakım suçlarına göz yummak zorunda kaldılar. Yalnızca askerî mahkemede yargılanabilen alay mensupları, işledikleri suçlardan çoğu zaman ya beraat eder ya da göstermelik bir ceza alırlardı.³⁷⁰ Bu da zaman içerisinde yerel yönetimde yozlaşma ve atâlet meydana getirdi.³⁷¹

Yerel mülkî idarenin Hamidiye Alaylarına söz geçiremediği yabancı temsilciliklerce de dile getirilen bir husustu. Hariciye Nazırlığı, İngiltere sefaretinden

³⁶⁶ S. Selçuk Günay, "Hamidiye Alayları ve Osmanlı Politikası", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, (6), 1987, s. 39.

³⁶⁷ Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, s. 81, 83, 87.

³⁶⁸ Klein, *Hamidiye Alayları*, s. 32.

³⁶⁹ Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, s. 49, 51, 62; Mayewski, *Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistikî*, s. 139.

³⁷⁰ Mark Sykes, *The Caliphs' Last Heritage-A Short History of The Turkish Empire*, London 1915, s. 420.

³⁷¹ Mayewski, *Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistikî*, s. 139.

aldığı bir yazı üzerine Dâhiliye Nezaretine, Hamidiye Alayları efradının Van valisine itaat etmeme, mahkemeye celp edilememe ve cezalandırılmama sebebini sormuştu. Dâhiliye Nazırı Van Valisine hakikatin ne olduğunu sorduğu vakit vali, süvari alayları komutan ve askerlerinin doğrudan müşirlik makamına bağlı oldukları, bu nedenle de vilâyet idaresi tarafından yapılan tebligatın icabını yerine getirmekte ağır davrandıklarını bildirmişti. Hükümet bunun üzerine seraskerlik makamı aracılığıyla herkesin kanunlara riayeti için IV. Ordu Müşirliğine yazı yazılmasına karar vermişti.³⁷²

Zikredilen yazılı emirlere rağmen vaziyetin değişmediği anlaşılmaktadır. Başbozuk hareketlerini sürdüren Hamidiye Aşiretleri, bilhassa 1895'ten sonra rakip ve savunmasız köyleri basarak can ve mal kaybına yol açtılar.³⁷³ Bazı aşiret alay kaymakamları, göz koydukları köylere el koyup yakınlarına vererek buralardaki Müslüman halkın göçlerine neden oldular. Çocukları yanlarına bazı serserileri toplayıp çevredeki köylerden çarşıya ve hükümete gidenlerin önünü keserek onlara musallat kesildiler.³⁷⁴

Hiçbir hukukun bağlamadığı alay mensupları,³⁷⁵ Rus Subay Averyanov'a göre, 1898 yılının Haziran ayında hoşnut olmadıkları Hoşap kaymakamına pusu kurup öldürmek istedilerse de başarılı olamadılar. Kaymakam can güvenliğinden endişe edince görevini terk ederek ayrılmak zorunda kaldı.³⁷⁶

Hamidiye alay mensuplarının yerel idare için daha büyük problem kaynağı olması Ermeni olaylarıyla başlamıştır. İstanbul ve Anadolu'da Ermeni komitacıların neden olduğu hadiseler ile Doğu Anadolu'da Ermenilerin beylik kuracağı zannı aşiretleri tedirgin etmiştir. Yine Ermeni çeteleri fırsat buldukça İran sınırından geçip sınırdaki alay mensubu ve diğer Müslüman köylere baskınlar yaparak birçok insanı vahşiyane bir şekilde katletmeleri büyük öfkeye neden olmuştu.³⁷⁷ Bu nedenle Hamidiye mensupları biraz nefis-i müdaafa biraz da intikam hırsıyla nerede bir komitacı buldular veyahut şüphelendilerse o Ermeni köyüne hücum ettiler. Her Hamidiye birliğini denetlemek ve kontrol etmek mümkün olmadığı gibi her Ermeni köyüne asker

³⁷² BOA. A. MKT. MHM. 666/18, 11 N 1313 (25 Şubat 1896).

³⁷³ M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Kardeş Matbaası, Ankara 1970, s. 147.

³⁷⁴ BOA. BEO. 2124/159230, 29 R 1321 (25 Temmuz 1903).

³⁷⁵ Hepworth, *Through Armenian On Horseback*, s. 231.

³⁷⁶ Averyanov, *Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, s. 220, dipnot bilgisi.

³⁷⁷ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 19, 21-22, 29, 31.

yerleştirerek korumak da mümkün değildi. Malî ve askerî yetersizlikler ile valilerin alaylara müdahale yetkileri olmadığı için, çözüm olarak aşiretleri ikna yolu seçildi. Onlara eğer bu şekildeki hareketlerini sürdürürlerse, bundan padişahın sorumlu tutulacağını ve Avrupa müdahalesinin olabileceği söylendi.³⁷⁸

1896 yılı Ermeni olaylarında alaylara mensup aşiretlerin başıbozuk hareketleri had safhaya ulaştı. Valiler saymakla bitmeyecek kadar sorunla karşı karşıya kaldılar.³⁷⁹ Aynı tarihte Van valisi olan Şemsettin Bey, alay mensubu Kürtlerin otorite dinlemediğini ve “*Biz Hamidiye Alayı amirlerindeniz askeriz, valilerin, mutasarrıfların, kaymakamların kumandası altında değiliz*” diyerek başına buyruk hareket ettiklerini ifade etmekteydi.³⁸⁰ Vali Şemseddin Bey, alayları kontrol altına alarak asayiş ve adaleti sağlamaya gayret gösterdiği vakit, alaylardan sorumlu IV. Ordu Komutanı Zeki Paşa ile karşı karşıya geldi.³⁸¹ Nitekim Şemsettin Paşa bu görevde fazla kalmayarak yaklaşık bir yıl sonra 1897 yılında istifa etti.³⁸²

Askerî güçlerine dayanan Kürt aşiretleri önce yağma sonra onları engelleyen bir güç olmadığını anlayınca katliama başladılar. Hatta Van’ı basmaya cüret ettiler. Bunun üzerine Sadettin Paşa aşiret reislerini çağırarak, Ermenilere zulmedip köylerini soymanın doğru bir şey olmadığını ve yaptıklarının hükümeti zor durumda bıraktığını söyledi.³⁸³

Alayların mevkii, düzenli ordu birliklerini de olumsuz etkiledi. Sykes, hükümetçe şımartılan alay mensuplarının kanunsuz ve söz dinlemez hareketleri yüzünden, subay ve askerlerin küçük düşürüldüğünü bu nedenle onların da görevlerini isteksiz yaptıklarını ifade etmiştir.³⁸⁴

1896 olaylarından yıllar sonra da alaylarla ilgili problemler devam etti. 1907 yılında Van valisi olan Ali Bey, Hamidiye reisleri tarafından hükümete şikâyet edildi. Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla çalışkan ve gururlu bir şahsiyete sahip Vali Ali Bey, Hamidiye Alay Ümerası’nın başıbozuk hareketlerine dair bilgi verdikten sonra; “*Halleri huzur-ı sami-i devair-i azimilerine arz edilen rüesa-ı aşayirden mirliva*

³⁷⁸ Mayewski, *Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistikî*, s. 139-140.

³⁷⁹ Klein, *Hamidiye Alayları*, s. 238.

³⁸⁰ *Sadettin Paşa’nın Anıları*, s. 30.

³⁸¹ Klein, *Hamidiye Alayları*, s. 147, dipnot bilgisi.

³⁸² *BOA. İ. HUS. 53/33, 06 Z 1314 (8 Mayıs 1897)*.

³⁸³ *Sadettin Paşa’nın Anıları*, s. 19, 21-22, 29, 31.

³⁸⁴ Sykes, *The Caliphs’ Last Heritage*, s. 420-421.

Hüseyin Paşa, Kaymakam Mustafa ve Mehmed beylerden başka idare-i hazırardan müşteki kimesne olmayıp bunları hoşnud edememekle fahr ederim." demiştir.³⁸⁵ Zikredilen hususlar nedeniyle sivil ve askerî yerel yöneticiler vilâyette asayiş, emniyet ve kanun hâkimiyetini korumakta oldukça zorlandılar.³⁸⁶

1.5.7. Müşir Mehmed Zeki Paşa'nın Mutlak Otoritesi

Mehmed Zeki Paşa, Sultan II. Abdülhamid döneminde kesintisiz yirmi yılı aşan bir sürede, merkezi Erzincan olan IV. Ordu ile Hamidiye Hafif Süvari Alaylarının komutanlığı görevlerini birlikte yürütmüş ve bölgedeki Ermeni komitacıların hareket ve isyanlarının bastırılmasında mühim görevler üstlenmiştir.³⁸⁷ Fakat bölge üzerinde tam yetkili olan Mehmed Zeki Paşa'nın idarî ve askerî tasarrufları aynı zamanda vilâyet valilerinin hareket alanını kısıtlayan önemli etkenlerden biri olmuştur. Nitekim İngiliz konsolos ve elçilerine göre bölgede hükümet Zeki Paşa'dır. Valilerin herhangi bir etkinliği yoktur.³⁸⁸ Saray'ın fikir ve görüşlerine çok önem verdiği Mehmed Zeki Paşa, Hamidiye Alayları başta olmak üzere bölgedeki nizamiye ve redif ordularının genel kumandanı ve koruyucusudur. Valilerin herhangi bir sebepten zikredilen askerî birlik kumandanlarıyla anlaşmazlığa düşmesi görevden alınmalarında önemli rol oynamaktadır. Dönem içerisinde Van'da görev yapan valilerinin azledilmesinde IV. Ordu Müşirinin az veya çok mutlaka etkisi bulunmaktadır.

Vali Hamid Paşa'nın 1886'da görevden alınması, IV. Ordu Müşirliği tarafından yapılan tahkikat ve ardından aynı kurumun talebi ile gerçekleşmişti.³⁸⁹ Yine Vali Halil Bey ile Van mevki kumandanı arasında meydana gelen ihtilaf ve soğukluk ilerleyince, şehirdeki nizamiye ve redif askerî komutanlarından on kişi ile Van Askerî Rüşdiye Mektebi Müdürü, hazırlayıp imzaladıkları bir telgrafnameyi valinin görevden alınması için sadârete göndermişlerdi.³⁹⁰ Mevkii kumandanı değiştirilerek soruna bir çare bulunmaya çalışılmışsa da, Dâhiliye Nazırı meselenin kumandanlıkla münhasır kalmayarak IV. Ordu'da rahatsızlığa neden olduğu ve bir uygunsuzluk meydana

³⁸⁵ BOA. Y. A. HUS. 514/41, 12 B 1325, varak no 2 (21 Ağustos 1907).

³⁸⁶ Klein, *Hamidiye Alayları*, s. 18.

³⁸⁷ Cengiz Çakaloğlu, *Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835–1929)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999, s. 30.

³⁸⁸ BOA. A. MKT. MHM. 666/18, 11 N 1313 (25 Şubat 1896).

³⁸⁹ BOA. MV. 10/30, 22 Ş 1303 (26 Mayıs 1886).

³⁹⁰ BOA. Y. A. HUS. 254/26, 09 Ca 1309 (11 Aralık 1891).

gelmemesi için valinin değiştirilmesi talebinde bulunmuştu.³⁹¹ Nitekim diğer bazı nedenlerle birlikte Vali Halil Bey kısa süre sonra 1892'de görevden alınmıştı.³⁹²

Van Vali Vekili Ferik Şemsi Paşa ise İran ve İngiliz konsoloslarıyla yakın alaka kurduğu, yalnızca Van kasabasının güvenliğine önem vererek huduttaki önemli noktaların güvenliğini ihmal ettiği, Ermeni çetelerine dair yapılan bir ihbarda tahkikat yapmadan ilgili yeri kuşatarak dost ve düşman nezdinde alay konusu olduğu gerekçesiyle IV. Ordu Müşiri Mehmed Zeki Paşa tarafından görevden alınması istenmişti.³⁹³ Ferik Şemsi Paşa birkaç ay sonra 1898 senesinde görevden alınmıştı.³⁹⁴

Mehmed Zeki Paşa'nın tavır ve uygulamaları bölge valilerinde rahatsızlık oluşturmuştu. Bölgelerinde askerî birliklere kumanda etme yetkisi olmayan valilerin yapacağı fazla bir şey yoktu.³⁹⁵ Nitekim Erzurum, Van ve Bitlis valileri, IV. Ordu Müşiri'nin kendilerine yardım etmediği gibi bazı mütegalibe Kürtleri himaye ettiği için intizamın istenildiği şekilde sağlanamadığı yönünde şikâyet etmişlerdi.³⁹⁶ Ancak valilerin bu girişimden bir şey elde edemediği anlaşılmaktadır.

İlerleyen zamanlarda bu kez Vali Ali Bey, Gevaş Kaymakam Muavini Armanak Efendi ve bir koruma polisinin 1907 yılında katledilmesi nedeniyle hedef haline gelmiştir. Ermeni çetelerince işlenen bu cinayetten sonra Vali Ali Bey hakkında ihbarlarla başlayan soruşturma, askerî makamların olaya müdahil olmasının ardından valinin görevden alınması ile sonuçlanmıştı. Vali Ali Bey, aşiret reislerinden Hüseyin Paşa, Kaymakam Mustafa ve Mehmed Beyler tarafından tecrübesiz ve idaresiz olduğu, Ermeni komitalarıyla gereği gibi mücadele etmediği ve Hıristiyanları şımartmakla suçlanmıştı. Vali Ali Bey buna verdiği cevapta, ithamın katiyen doğru olmadığını, yapılan ihbarın bilakis alınan tedbirler ve sağlanan inzibat sebebiyle olduğunu, kendisi zamanında bu iki kişi öldürülmüş olsa da başka cinayet vakasının olmadığını, oysa kendisinden önce otuzdan fazla insanın katledildiğini ifade etmişti.³⁹⁷

³⁹¹ BOA. Y. PRK. A. 7/29, 29 Ca 1309 (31 Aralık 1891).

³⁹² BOA. Y. PRK. AZJ. 21/55, 19 Ş 1309 (19 Mart 1892).

³⁹³ BOA. Y. PRK. ASK. 131/31, 23 Ra 1315 (22 Ağustos 1897); BOA. Y. PRK. ASK. 131/75, 28 Ra 1315 (27 Ağustos 1897).

³⁹⁴ BOA. İ. HUS. 61/84, 29 N 1315 (21 Şubat 1898); BOA. İ. DH. 1353/12, 09 L 1315 (3 Mart 1898).

³⁹⁵ BOA. Y. PRK. ASK. 132/58, 25 R 1315 (23 Eylül 1897).

³⁹⁶ BOA. Y. PRK. ASK. 132/58, 25 R 1315 (23 Eylül 1897).

³⁹⁷ BOA. Y. A. HUS. 514/41, 12 B 1325 (21 Ağustos 1907).

Sadrazam Mehmed Ferid Paşa ise, valinin hal ve mesleğinde takdir edilen bir şahsiyet olarak memuriyetin şeref ve haysiyetini kötüye kullanmayacağını, Armanak Efendi ve polislin katledilmesindeki sebebin ise komitacıları ihbar etmelerinden dolayı olduğunu ifade etmişti. Sadrazam ayrıca, valinin IV. Ordu Müşiri ile aralarının açık olduğu anlaşılmaqla beraber, adli tahkikatın sonuçlanmadıkça valinin görevden alınmasının uygun olmayacağı belirtmişti.³⁹⁸

Ancak askerî cenahın bastırması üzerine Vali Ali Bey görevinden alınmıştı. Onun görevden alınması bazı eşraf ve halk arasında üzüntüye sebep olmuş ve telgrafhane önünde toplanarak başkentte çektikleri telgraflarla görevine devamını istemişlerdi. Vali Ali Bey halkı teskin etmeye çalışmış ve hükümete, halefinin şehre gelmesini beklemeden yerine defterdarı vekil bırakarak şehirden ayrılma iznini istemişti.³⁹⁹ Hükümet tepkiler üzerine, Vali Ali Bey'in itimada şayan bir insan olduğunu fakat görevden alınmasına kimsenin müdahaleye hak ve yetkisi olmadığını bildirmişti.⁴⁰⁰

Görevden alınan Ali Bey İstanbul'a gitmek üzere vardığı Batum'da, Ermeni komitacıları tarafından 1 Ekim 1907 yılında katledilerek şehid edilmişti.⁴⁰¹ Ali Bey'in katledilmesi Sadrazam Mehmed Ferid Paşa'yı üzdüğü gibi oldukça da öfkelenmişti. Sadrazam, merhum valinin Van'da bulunduğu müddetçe görevini layıkıyla yaparak ahali-i İslam'ın itimadını kazandığını, Ermeniler hakkında "asar-ı basiret" gösterdiğini, görevden alınmasından sonra Müslüman halkın telgrafhaneye toplanarak görevine devam ettirilmesi için telgraflar çektiğini, Ermenilerin işbu suikastının dahi kendisine olan düşmanlığını gösterdiğini ifade etmişti. Sözlerinin devamında, bütün bunlar ortada iken Müşir Mehmed Zeki Paşa'nın "*hilaf-ı vâki işaret ve şikâyeti*" ile Vali Ali Bey'in görevden alındığını, oysa yukarıdaki delillerin, merhumun daha önce çektiği telgrafların doğruluğunu ve kendisinin haklılığını gösterdiğini belirtmişti. Sadrazam Mehmed Ferid Paşa, eldeki resmi evrakın gösterdiği gibi evvelce Erzurum ve Mamüretülaziz valileri Nazım Paşa, Ata Beg ve Ferid Paşaların da benzer sıkıntılara maruz kaldıkları ve müşir tarafından hedef haline getirildiklerinin anlaşıldığını sözlerine eklemiştir. Paşa, bari

³⁹⁸ BOA. Y. A. HUS. 514/41, 12 B 1325 (21 Ağustos 1907).

³⁹⁹ BOA. BEO. 3147/235997, 04 Ş 1325, varak no 2, (12 Eylül 1907).

⁴⁰⁰ BOA. BEO. 3143/235689, 03 Ş 1325 (11 Eylül 1907).

⁴⁰¹ BOA. Y. A. HUS. 515/143, 29 Ş 1325 (7 Ekim 1907).

bundan sonra mülkiye memurlarının vazifelerini hakkıyla yapmaları için seraskerlik makamına tebligat yapıldığını belirtmişti.⁴⁰²

Ermeni çeteleriyle amansız bir mücadeleye girişen,⁴⁰³ aynı zamanda Hamidiye Alaylarının başıbozuk hareketlerini engellemeye çalıştığı anlaşılan ve vilâyette asayiş ve huzuru nispeten sağlayan Ali Bey'in katledilmesi Van halkı arasında derin üzüntüye neden olmuş ardından ağıtlar yakılmıştır. Bestelenip icra edilen ağıt sözlerinin bir kıtası: "Ali Paşa geyer kürkü / Yarı sansar yarı tilki / Ali Paşayı vurmuşlar / Haram olsun Van mülkü" şeklindedir.⁴⁰⁴

1.5.8. Azınlıkların Etkisi

Vilâyet idaresini zorlaştıran etkenlerden biri de azınlıkların faaliyetleridir. Hükümet bu bakımdan bilhassa gayrimüslimlerin yaşadıkları bölgelere ayrı bir önem vermiştir. Bu doğrultuda 1895 yılında asayişin muhafazası ile Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında en ufak bir uygunsuzluk vukua gelmemesine dikkat edilmesi istenerek aksi halin mesuliyet sebebi olacağı bildirilmişti. Ayrıca bütün vilâyet ile livalarda meydana gelen en ufak bir vukuatın dahi Bâbîâli ve Dâhiliye Nezaretine bildirilmesi emri verilmişti.⁴⁰⁵ Ancak yayınlanan talimat ve alınan önlemler, dönemin şartları ve dış baskılar neticesinde yetersiz kalmıştır. Nitekim Van Vilâyetinde bulunan Ermeni ve Nasturilerin faaliyetleri yerel idareyi zaman zaman oldukça güç durumda bırakmıştır.

1.5.8.1. Ermeni Milliyetçi Gruplar

Van'daki Ermeni hareketlerinin 1914 yılından yani I. Dünya Savaşı'ndan 50-60 küsur yıl önceye dayanan bir geçmişi vardı.⁴⁰⁶ Van Ermeni Kilisesi ve Ruhbanları, Van Ermenileri arasında milliyetçi hareketlenmelerin başlamasında önemli rol oynamıştır. Bu ruhbanlardan belki de en önemlisi Mıgırdıç Kırımıyan'dır. Çocukluk ve gençlik dönemini Van'da geçiren Kırımıyan, bir müddet Rusya ve İstanbul yaşadı. 1856 yılının

⁴⁰² BOA. Y. A. HUS. 515/71, 16 Ş 1325, varak no 1 (24 Eylül 1907).

⁴⁰³ Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, (Çev.: Ayda Erbal), İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 71-72.

⁴⁰⁴ Hasan Oktay, "Ermeni Komitecilerinin Katlettiği Van Valisi Ali Rıza Paşa Ve Türküsü", *Yeni Türkiye* 38, Ermeni Sorunu Özel Sayısı, II, Ankara 2001; Aydın Talay, *Bizim Eller Van*, Van Belediyesi Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1998, s. 79.

⁴⁰⁵ BOA. Y. PRK. UM. 31/104, 21 L 1312, varak no 1 (17 Nisan 1895).

⁴⁰⁶ Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armanian Genocide: Ethnic Conflict From The Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Berghahn Books, Providence & Oxford 1995, s. 131. Dadrian Van'da ilk Ermeni İsyani'nin 1862 tarihli olduğunu ifade etmektedir.

sonundan Van'a dönen Kırımıyan, Erek Manastırı'nda bir matbaa kurarak "*Artsvi Vaspurakan*" adında bir gazete çıkarttı. Bu gazete Ermenilerin toplumsal tepkilerini dile getirerek, Ermeni milliyetçiliğini gündeme taşıdı. Kırımıyan ayrıca Erek Manastırı'nda bir teoloji okulu da kurdu. Van'daki diğer okullarla beraber buralarda yetişen öğrenciler kurulan gizli örgütlerin öncüleri oldular.⁴⁰⁷ 1870 ve 1880 yıllarında Van'da kurulan bu örgütlerden "*İttihat ve Halas*", ve "*Karahaç*" şehirde ve çevrede terör faaliyetlerine giriştiler.⁴⁰⁸

Şehirdeki Ermenileri olumsuz etkileyen ve çevresine milliyetçi düşünceler aşıl原因an diğer şahsiyet, bir öğretmen olan Mıgırdıç Portakalyan'dır. 1885 yılında Portakalyan ve 9 öğrencisi tarafından Van'da Armenakan Partisi kuruldu. Hedefi, Ermenilerin kendi kendilerini yönetme hakkının devrim yoluyla elde edilmesiydi. Bu nedenle parti, Van'da Ermeni isyanlarının çıkışında önemli roller oynadı. Armenekan, Van'dan başlayarak çevreye devrimci fikirler yaydı. Grupları örgütledi ve genel bir hareket hazırlığına girişti. Faaliyetlerini genişleterek Muş, Bitlis, Trabzon ve İstanbul'a yayıldı. İran ve Rusya Ermenileriyle irtibata geçti. Satışın serbest olduğu İran'dan silah getirdi ve bir kısım silahları da içerden temin etti. Van'da görev yapan Rus konsolos yardımcısı Ermeni asıllı Albay Kamsagaran bu silahların kullanımında eğitimlik yaptı.⁴⁰⁹

Cenevre'de 1887'de kurulan Devrimci Hınçak (Çan) Partisi ile 1890'da Tiflis'te kurulan Taşnaksütyun da, (Ermeni Devrimci Federasyonu)⁴¹⁰ Van civarında güçlü örgütlere sahip oldular. Van'da 400 Taşnak ve 50 kadar Hınçak komite üyesi vardı.⁴¹¹ Taşnaklar Hınçaklara göre daha disiplinli ve organize idiler. Hedef gördükleri Türk, Kürt ve Ermenilere karşı terör uygulamaktan çekinmiyorlardı. Ancak Taşnak ve Hınçakların yönetim kadrosu bölgeye yabancıydı. Ne Osmanlı Devleti hakkında ne de

⁴⁰⁷ Fikretin Yavuz, "Ermeni Kimliği'nin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Kırımıyan", *Akademik İncelemeler*, 2 (1), 2007, s. 263-264.

⁴⁰⁸ Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1886-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1994, s. 11; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, YYÜ Yayınları, Ankara 1990, s. 51.

⁴⁰⁹ Yves Ternon, *Bir Soykırımın Tarihi, Belge Yayınları*, (Çev.: Emirhan Oğuz), İstanbul 2012, s. 121-122.

⁴¹⁰ Orhan Doğan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (20), 2008, s. 307-328.

⁴¹¹ Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1886-1916)*, s. 103.

bölgedeki Ermenilerin problemlerinin karmaşık doğası hakkında bilgileri vardı.⁴¹² Taşnak ve Hınçak komiteleri, mektep muallimlerinden başlayarak onlar vasıtasıyla Ermeni gençlere Müslümanlar aleyhine kin ve intikam hissi telkin ettiler. Üç dört yıl zarfında ileriye göremeyen gençleri militan getirdiler.⁴¹³ Van'da diğer yerlere kıyasla daha organize ve kuvvetli olan Ermeni örgütleri, Ermenilere sürekli isyan fikirlerini aşıladı. Yine bu örgütler Van'da kışkırtma hareketlerini hızlandırmak, Ermenileri Rus ordusu saflarına çekmek ve Osmanlı ordusuna karşı kullanmak için gayret gösterdiler.⁴¹⁴

Ermeni komiteleri dinî mekânlara el koyarak, buraları birer ihtilal merkezi haline getirdiler. Kafkasyalı İşhan ve Aram isimli iki azıtlı komitacı Akdamar Adası'na yerleşerek buradaki rahip okulunu kapatıp dinî faaliyetleri sonlandırdılar. Akdamar Kilisesi'ni komite merkezi yapıp buranın gelirlerine el koydular. Rahip ve öğretmenleri Van'daki Ermeni köyleri ile yerleşim birimlerine Taşnak Komite Temsilcisi ve öğretmen olarak dağıttılar.⁴¹⁵

Örgütlenme ile birlikte zikredilen komite ve çeteler, asayiş ve düzeni bozarak vilâyette birçok kişiyi yaraladılar veya katlettiler. Sadece Müslümanları değil kendilerine karşı gelen, para vermeyen ve komiteye yardım etmeyen Ermenilere de suikastlar yapmaya ödürmeye başladılar. Bu şekilde bir yandan muhaliflerinde korkutma ve sindirme yaratırken, diğer yandan öldürdükleri muhalif Ermenileri, Müslümanlar öldürmüş havası oluşturarak, vilâyette Hıristiyanların can güvenliğinin olmadığı izlenimini oluşturmak istediler.⁴¹⁶ Vilâyette mütercim ve hafiyeye görev yapan Dikran Efendi bu gruplarca tehdit edilip yaralandı.⁴¹⁷ Tezibaşoğlu Arzuhalci Nişan, şehirdeki bozguncuların başı olan Natanyan Karabet'in adamları tarafından yaralandı ve ardından hayatını kaybetti.⁴¹⁸ 1893 yılında Van Marhasalığına seçilen ve

⁴¹² Dadrian, *The History of the Armanian Genocide*, s. 132-133.

⁴¹³ Mayewski, *Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistikî*, s. 55.

⁴¹⁴ Şenol Kantarcı, "Van Ermeni İsyani (1896-1915)", *Ermeni Araştırmaları*, (5), 2002.

⁴¹⁵ Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1886-1916)*, s. 29; Cemalettin Taşkıran, *Van'da Ermeni Devleti Denemesi-Belgelerle*, Platin Yayınları, Ankara 2006, s. 56.

⁴¹⁶ Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1886-1916)*, s. 9; Nejat Göyünç, *Türkler ve Ermeniler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1995, s. 17-18, 110.

⁴¹⁷ BOA. Y. HUS. 240/99, 25 Ra 1308 (29 Ekim 1890); BOA. Y. PRK. ASK. 78/52, 27 Ca 1309 (29 Aralık 1891).

⁴¹⁸ BOA. Y. PRK. ASK. 78/52, 27 Ca 1309 (29 Aralık 1891).

devlete sadık bir şahsiyet olan Melikyan Bogos Karabet,⁴¹⁹ 17 Ocak 1896 yılında sabah vakti evinden kiliseye giderken hançerlenerek katledildi.⁴²⁰ Komitacıların öldürdükleri kişiler arasında 1904'te Van Akdamar Kilisesi Ermeni Katalikos Vekili⁴²¹ ve 1912'de Van Belediye Reisi Kapamacıyan gibi Van'ın tanınmış Ermeni simaları da vardı.⁴²²

Ancak esas büyük kalkışma 1896 yılında meydana geldi. Zikredilen yılın Haziran ayında, üç Ermeni parti liderinin ortak hareketiyle, Ermeni komite ve çeteleri ve onlara destek veren bir kısım Ermeni gençleri şehirde bir isyan hareketine giriştiler. Dadriana göre 500, Mayewski'ye göre 800 komiteci Bahçeler mevkiindeki 33 stratejik yere konuşlandılar.⁴²³ Buradan güvenlik kuvvetlerine saldırıya geçtiler. Başlayan çatışmalar 3-11 Haziran arasında 9 gün sürdü. Çevre illerden gelen kuvvetlerle isyan denemesi bastırıldı. Birçok komiteci öldürüldü veya yakalandı. İngiliz Konsolosuna göre olaylar sırasında şehirde 500 Ermeni ve 300 Müslüman ölmüştü.⁴²⁴ Kazalara da sirayet eden kanlı olayların neticesinde pek çok Müslüman ve Ermeni hayatını kaybetti.⁴²⁵ Bazı araştırmalara göre 1896 yılı olaylarında yani "Birinci Van İsyanı"nda 418 Müslüman ve 1715 Ermeni hayatını kaybetmişti.⁴²⁶ Kaza ve köylere de yayılan olaylar öncesi, sırası ve sonrasında bir müddet dükkânlar kapandı, ticaret ve iş hayatı durdu. Ziraî faaliyetler aksadığı için zahire sıkıntısı baş gösterdi. Köyleri yağmalanan veya yağmalanmasından korkan 4 bine yakın Ermeni köylüsü şehre sığındı.⁴²⁷

Olaylarla birlikte köylerde güvenlik ve asayiş kalmadı. Ermeni komitacıları İran sınırından geçerek Müslüman köylerine saldırıp katliam yapınca, galeyana gelen Kürt aşiretleri şehirden uzak bazı Ermeni köylerini yağma ve talan ettiler. Hükümet bunu önlemek için bazen asker sevk etmek durumunda kaldıysa da Kürtler genelde askerinin çabuk yetişemeyeceği yerlerde yağma ve talan yaptıklarından askerî önlemler istenilen

⁴¹⁹ BOA. BEO. 332/24878, 16 C 1311 (25 Aralık 1893).

⁴²⁰ BOA. Y. MTV. 135/24, 05 Ş 1313 (21 Ocak 1896).

⁴²¹ Nejat Göyünç, *Türkler ve Ermeniler*, s. 17-18.

⁴²² Hasan Oktay, "Van Belediye Reisi Kapamacıyan Efendi'nin Ermeni Taşnak Komitesince Katline Dair", *Yeni Türkiye Dergisi*, (38), Ermeni Sorunu Özel Sayısı, II, Ankara 2001, s. 839-845.

⁴²³ Dadrian, *The History of the Armanian Genocide*, s. 135; Mayewski, *Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistikî*, s. 53.

⁴²⁴ Göyünç, *Türkler ve Ermeniler*, s. 110.

⁴²⁵ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1998, s. 209-212; Cevdet Küçük, "Van'daki Ermeni İsyanları", *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, YYÜ Yayınları, Ankara 1990, s. 140

⁴²⁶ Küçük, "Van'daki Ermeni İsyanları", s. 140.

⁴²⁷ BOA. Y. A. HUS. 350/14, 02 Za 1313 (15 Nisan 1896); BOA. A. MKT. MHM. 666/17, 18 Ş 1313 (3 Şubat 1896); BOA. A. MKT. MHM. 666/9, 27 C 1313 (15 Aralık 1895); BOA. Y. MTV. 144/69, 11 S 1314 (22 Temmuz 1896).

neticeyi vermedi.⁴²⁸ Bundan vahim sonuçlar doğacağından endişelenen hükümet, Kürtlerin nüfuzlu uleması ile sözü geçen muteberanın aşiretlere nasihat etmesi için gayret gösterdi.⁴²⁹ Teftiş heyeti ve Sadettin Paşa aşiret reislerine, Ermeni ileri gelenlerine ve halka nasihat etti.⁴³⁰

Maalesef dış baskılar neticesinde aynı yılın 15 Temmuzunda çıkan bir aflla daha önce tutuklanan bütün komitacılar serbest kaldı ve tekrar memlekete salıverildi. Serbest kalan komiteciler hemen Van civarındaki bir manastırda toplanıp tekrar örgütlendiler. Polis takibinde bir kısmı yakalanıp tevkif edildiyse de geri kalanları fırsat buldukça şehir, kasaba ve köylerde yaralama ve öldürme olaylarını sürdürdü. Ermeni halkını baskı altına aldı. Mayewski, her yerde vukuata sebep olan Ermeni komiteleri yüzünden, “*yüzlerce nüfus telef binlerce aile bikes oldu*”.⁴³¹ ifadesini kullanmaktadır.

Bilhassa 1908’de II. Meşrutiyet’in ilanından sonra Van ve çevresinde Ermeni hareketleri hız kazandı. Komitelerin planlı bir şekilde yürüttükleri faaliyetlerin liderliğini, Rus Ermenilerinden olup Kafkasya’da Ermeni ihtilal hareketlerine katılmış ve Ruslarca idama mahkûm edilmiş komitacılar yapıyordu.⁴³² İngiliz Konsolosu, Ermeni komitecilerini işaret ederek; “*eğer bunlar susturulabilirse bu bölgenin güvenliği sağlanacaktır*” diyordu.⁴³³

1.5.8.2. Nasturiler

Nasturi İsmi, bir Hıristiyan mezhebinden veya bu mezhebin kurucusu olan Nasturyos’tan gelmektedir. Bu mezhebi benimseyenlere de Nasturi denilmektedir.⁴³⁴ Nasturyos Katolik Kilisesi’nin teslis inancını kabul etmemektedir. İsa’nın tanrı olduğunu fikrine karşı çıkan Nasturyos, İsa’nın Meryem’in oğlu, Tanrının kulu olduğunu söylemektedir.⁴³⁵ Bu mezhep mensuplarının bir kısmı, dini baskılar ve farklı

⁴²⁸ Mayewski, *Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistikî*, s. 72; BOA. A. MKT. MHM. 666/9, 27 C 1313 (15 Aralık 1895).

⁴²⁹ BOA. A. MKT. MHM. 665/10, 25 Ca 1313 (13 Kasım 1895).

⁴³⁰ BOA. Y. A. HUS. 345/99, 27 Ş 1313 (12 Şubat 1896); BOA. Y. A. HUS. 348/75, 10 L 1313 (25 Mart 1896).

⁴³¹ Mayewski, *Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistikî*, s. 64, 67.

⁴³² Taşkiran, *Van’da Ermeni Devleti Denemesi-Belgelerle*, s. 56.

⁴³³ Göyünç, *Türkler ve Ermeniler*, s. 110.

⁴³⁴ Aziz Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır, 1970, s. 29-30.

⁴³⁵ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitapevi, Isparta 2002, s. 386; Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1987, c. 1, s. 121-122; K.adir Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler*, Vadi Yayınları, Ankara 1997, s. 72.

dönemlerdeki istilalar nedeniyle daha önce buldukları İran ve Mezopotamya bölgesini terk ederek Hakkâri'nin dağlık bölgelerine yerleşmişlerdir.⁴³⁶

Hakkâri Sancağının dağlık bölgelerinde yarı göçebe bir yaşam süren ve geçim kaynakları hayvancılık olan Hıristiyan Nasturi ve Müslüman Kürt aşiretleri yan yana yaşıyorlardı. Bu aşiretler arasında otlak-yayla paylaşımı, hayvan hırsızlığı ve kan davası gibi yerel anlaşmazlıklar her zaman vardı. Bu sorunlar farklı -ve çoğunlukla sulhla neticelenen- yöntemlerle çözülmüyordu.⁴³⁷ Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren anlaşmazlıklar birçok defa şiddetli çatışmalara dönüşmüş ve yetkililerin müdahale ettiği bir mesele haline gelmişti. Yüzyılın sonuna gelindiğinde mevcut yapı değişmiş ve eskiden yerel aşiret kavgaları olarak görülen sorunlar, dinî-siyasî bir niteliğe dönüşme belirtileri göstermeye başlamıştı. Nasturi meselesi vilâyet idaresini hayli uğraştırarak merkezi Hükümet ile Van ve Musul vilâyet valileri arasında uzun yazışmalara konu olmuş ve hatta bir ara Musul ve Van valilerini karşı karşıya getirmişti.

Hükümet, Hakkâri'de merkezi otoriteyi sağlamak ve Nasturiler üzerinden yeni bir Ermenistan meselesinin doğmasını engellemek için idarî yapılanmada bazı değişiklikler yaptı. Bu amaçla Hakkâri sancağı 1876 yılında vilâyete tahvil edildi.⁴³⁸ Vilâyet merkezi de Elbak'tan (Başkale) Çölemerik'e alındı.⁴³⁹ Dönemin Hakkâri Mutasarrıfı Edhem Bey, geçmişte yapılan bu değişikliğin amacını, bölgedeki Nasturileri ıslah etmek ve kontrol altında bulundurmak olarak açıklamıştır.⁴⁴⁰ İdari yapının değişmesi meselenin çözümüne yardımcı olmadı. Ermeni meselesinin tehlike arz etmesi üzerine 1887 yılında bu kez Hakkâri Vilâyeti lağvedilip sancak olarak tekrar Van Vilâyetine bağlandı.⁴⁴¹ Yeniden Van'a bağlanan Hakkâri Sancağında, merkez olarak Çölemerik'in esas alınıp idarî, malî ve askerî yapının buna göre tanzim edilmesi talimatı verildi.⁴⁴²

⁴³⁶ Austen Henry Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, Avesta Yayınları, (Çev.: Zafer Avşar), İstanbul 2000, s. 183; Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, s. 387.

⁴³⁷ Gabriele Yonan, *Asur Soykırımı*, (Çev.: Erol Sever), Pencere Yayınları, İstanbul 1999, s. 40.

⁴³⁸ Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, s. 147-148; Menteşavili, *Dünden Bugüne Kürtler*, s. 176.

⁴³⁹ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 133.

⁴⁴⁰ *BOA. Y. PRK. UM*, 34/99, 4 Z 1313 (17 Mayıs 1896).

⁴⁴¹ *BOA. MV*. 23/36, 27 Za 1304 (17 Ağustos 1887). Hakkâri Sancağındaki nüfusun ekseriyeti Müslüman olduğundan Van ile birleşmesi durumunda Van'da Ermeniler nüfus olarak iyice azınlık mevkiine düşecek ve birtakım siyasî ve mülkî sakıncalar etkisiz kalacaktı. Bkz. *BOA. Y. MTV*. 35/2, Van Vilâyetinden Gönderilen Yazı, 4 M 1306 (10 Eylül 1888).

⁴⁴² *BOA. DH. MKT*. 1636/76, 13 Za 1306

Yakın zamanda bir Nasturi meselesinin doğacağı fikri daha çok Musul Vilâyet valileri tarafından dile getirilen bir husustu. Zikredilen vilâyet, sınırları dâhilindeki meselelere çözüm bulamadığı gerekçesiyle Van Vilâyetini suçluyordu.⁴⁴³ 1888 yılında vukû bulan Kürt-Nasturi çatışmasından sonra bölgeye gelen VI. Ordu Müfettişi de benzer düşüncededeydi. Müfettiş yaptığı incelemeler neticesinde, çatışmanın teskininde Musul valisinin yerinde siyasî tedbirler olarak fevkalade bir çaba gösterdiğini, buna karşın Van Vilâyetinin konuya ehemmiyet vermediğini söylüyordu. Bunun için Van valisiyle Hakkâri mutasarrıfının uyarılması ve bir askerî kuvvetin Nasturilere yakın uygun bir mevkide konuşlanması gerektiğini ifade ediyordu.⁴⁴⁴

VI. Ordu Müfettişinin bu yöndeki raporunu Van Valisi Halil Paşa içerlemişti. Nitekim kısa süre sonra 10 Eylül 1888'de Van İdare Meclisi, Van Valisini savunup Musul Valisini eleştiren bir yazı kaleme alarak Saray'a göndermişti. Yazıda özetle, bölgedeki meselenin Musul Vilâyeti dâhilindeki Ertuşi Aşireti ağası ile yine bu vilâyetteki bir şeyhin fenalığından kaynaklandığı ifade ediliyordu. Bununla, hem meselenin kökünün Musul'da olduğunu söylüyor hem de meselenin bir Nasturi meselesi olmadığı belirtilerek Musul Vilâyetinin olayı gereğinden fazla mühim gösterdiği ifade ediliyordu. Yazının devamında Musul ve Van valilerinden hangisinin daha iyi hizmet ettiğinin bilinip tasdik edilmesinin uzun uzun tahkike muhtaç olduğu, hâlbuki VI. Ordu Müfettişi'nin kısa bir süre için bulunduğu Musul'da, Musul Valisinin iyi hizmetine ve Van Valisinin ise meseleye ehemmiyet vermediğine vakıf olamayacağı gibi onun bu yöndeki sözlerinin de Musul Valisinin etkisiyle söylendiğine şüphe olmadığı ifade ediliyordu.⁴⁴⁵

Van Valisi Halil Paşa, daha sonra 2 Kasım 1888'de hükümete yazdığı yazıda, dolaylı da olsa Hakkâri Sancağında bir meselenin olduğunu kabul ediyordu. Vali, sorunlu yer olarak tanımladığı bölgeki Kürt ve Nasturilerin, çok az miktarda vergiye tabi oldukları halde bunu da hiçbir vakit tamamıyla vermediklerini ve az bir kısmının dahi tahsilinin ancak asker sevkiyle mümkün olduğunu belirtiyordu. Paşa, Kürt ve Nasturi aşiretlerinin nüfus sayımı, emlak tahriri, askerlik hizmeti ve çeşitli vergilerden külliyen varestede oldukları halde, birkaç bey ve ağanın boyunduruğunda yaşadıklarından

⁴⁴³ BOA. *Dâhiliye İdâri Kısım (DH. İD.)*, 169/Vesika No: 11, 22 B 1332 (16 Haziran 1914).

⁴⁴⁴ BOA. *Y. MTV*. 35/2, 24 Z 1305 (1 Eylül 1888).

⁴⁴⁵ BOA. *Y. MTV*. 35/2, 4 M 1306 (10 Eylül 1888).

devletin bahsettiği hürriyet ve haklardan mahrum olduklarını ifade ediyordu. Bu halin devam etmesi durumunda ise “*ol havaliyi geşt ve gūzar eden ecnebi*”nin bundan yararlanacağını ve bu nedenle de için bir an evvel bunların ıslah edilmesi gerektiğini sözlerine ekliyordu. Islahat teklifi olarak da askerî, malî ve hukukî tedbirlerin alınması ve muhalefet edenleri cezalandıracak kanunların tertibi için Hakkâri Sancağında sıkıyönetim ve sancak merkezi Çölemerik’te de ehemmiyetli bir sıkıyönetim mahkemesinin kurulması gerektiğini yazıyordu. Sarayda ilgili komisyonca ele alınan Valinin sıkıyönetim önerisi, vakanın bertaraf edildiği ve bu nedenle uygun olmayacağı gerekçesiyle kabul görmemişti. Bunun yanında en problemlili nahiyelelden ıslahata başlanarak, tedricen diğeri nahiyelelere de ıslahatın yayılması teklifi uygun görülmüştü.⁴⁴⁶

IV. Ordu Müşiri Mehmet Zeki Paşa 5 Temmuz 1899’da hükümete gönderdiği yazıda, bölgede hükümetin varlığının yok hükmünde olduğunu ifade ederek yabancı devletlerin kışkırtmasıyla genel bir Kürt-Nasturi çatışmasının meydana gelebileceği ve bunun da bir Nasturi gailisine yol açabileceğine dikkat çekiyordu.⁴⁴⁷ Nitekim Musul Valisi de kendisinden önceki yıllarda Musul’da görev yapan valilerin birçok kez yaptığı uyarıları biliyor olacak ki, yapılması gerekenlerin yapılmamasını ağır bir biçimde eleştiriyordu. Vali 16 Haziran 1914’te yazdığı telgrafta, bütün uyarılara rağmen hükümetin ve Van Vilâyetinin üzerine düşeni yapmadığını söylüyor ve Nasturilerin devletin karşısına er veya geç büyük bir gaile olarak çıkacağını söylüyordu. Vali, vilâyet dâhilinde Nasturilerle meskûn mahallerin Van Vilâyetinin sınırları içinde yer aldığını belirterek, bir kez daha Van Vilâyetinin sorumluluğuna dikkat çekiyordu. Bölgeye bizzat gittiğini ifade ederek müşahedelerini anlatan vali, misyonerlerin Nasturilerin bulunduğu yerlerde mektep vesaire açarak güya onları eğitmek ve medenileştirmek için çalıştıklarını buna mukabil kendilerinin ise asırlardır var olanı sürdürmekten başka bir şey yapmadıklarını söylüyordu. Vali, “*Bu gibi mekasıd-ı diniye ve ecnebi çalışmaları şöyle dursun, telgraf gibi bugün iptidaî sayılmış vesaiten bile mahrumuz. Bu hal-i ihmal devam ettikçe günün birinde devletin büyük bir gaile karşısında kalması hiç de imkânsız değildir*” diyordu.⁴⁴⁸

⁴⁴⁶ BOA. Y. MTV. 36/32, 21 Teşrîn-i Sâni 1304 (3 Aralık 1888).

⁴⁴⁷ BOA. Y. PRK. ASK, 153/36, 5 Temmuz 1315 (17 Temmuz 1899).

⁴⁴⁸ BOA. DH. İD. 169/Vesika No: 11, 3 Haziran 1330 (16 Haziran 1914).

Nitekim özellikle Rusların vaatleri, İngilizlerin birtakım faaliyetleri ve Nasturilerin içinde ileriye görebilen aydınların yokluğu nedeniyle bu topluluk, I. Dünya Savaşı'na doğru devletle olan bağlarını neredeyse koparma noktasına getirdi. II. Meşrutiyet'ten sonra nüfus sayımı için Gevar'dan (Yüksekova) gelen Osmanlı Devleti'nin Ermeni asıllı nüfus memuru, nüfus sayımının Meclis-i Mebusan'a yönelik olduğunu ve eğer adlarını doğru bir biçimde yazdırırlarsa onların da Sultana şikâyetlerini ileten ve İstanbul'da oturup iyi maaş alacak bir adamlarının olacağını söylese de Nasturilerden canını zor kurtarıyordu.⁴⁴⁹ I. Dünya Savaşı sürerken, 1915 bahar mevsiminde Nasturiler Rusların safında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşıyorlardı.⁴⁵⁰

Erzurum, Sivas, Mamüretülaziz ve Bitlis gibi Doğu vilâyetlerinde azınlıklarla ilgili problemler gündeme geldiği vakit, sadece Ermeniler bahse konu olmuştur. Oysa Van Vilâyeti bunlardan farklı olarak hem Ermeni hem de Nasturi meselesi ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Meydana geldiği mevkiilerdeki olaylara büyümeden müdahale edecek ve isyana girişen düzensiz gruplarla mücadele edebilecek nitelikte yeterince askerî birlik bulunmayışı, malî sıkıntılar ve dış baskılar, Ermeni çeteciler ile bir kısım Nasturi aşiretlerinin daha rahat hareket etmesi sağlamıştır.

Vilâyetteki asayiş hadiselerini içinden çıkılmaz hale getiren bir diğer önemli unsur ise bölgedeki silahlı Kürt aşiretlerinin, sözü edilen kalkışma ve saldırılara devletin rızasına aykırı olarak başlarına buyruk şekilde karşılık vermeleridir. Zira bu hareketler taraflı yansıtıldığı Batı basını ve kamuoyunda gündem olmuş ve yabancı devletlerin siyasî birtakım müdahalelerine yol açmıştır. Zikredilen kesimlerin neden olduğu kanlı asayiş sorunları vilâyet yöneticileri hatta komşu vilâyet valileri arasında anlaşmazlığa neden olmuştur. Gelen şikâyetler üzerine gönderilen teftiş heyetlerinin önerdiği reformlar, insan ve para kaynağı eksikliği nedeniyle çoğu kez gerçekleşmemiştir. Bu nedenlerden dolayı vilâyet idaresi gittikçe güçleşmiş ve vilâyet dâhilindeki bazı liva ve kazalardaki yöneticiler buralarda görev yapmak istemez hale gelmişlerdir.

⁴⁴⁹ Wigram, *İnsanlığın Beşiği-Kürdistan'da Yaşam*, s. 218-219.

⁴⁵⁰ T. Z. Arvas, *Hakkâri'de Hıristiyan Bir Topluluk-Nasturiler*, s. 92.

1.5.9. Malî Buhranlar ve Dış Müdahaleler

Vilâyetin idaresini güçleştiren temel unsurlardan biri de malî buhranlardı. Malî sıkıntılar yol, altyapı, sağlık gibi kamu hizmetlerini aksatmıştı. Memur maaşlarını zamanında ve tam ödemek bu dönemin bir kısmında mümkün olmamıştı. Bu vaziyet kamu hizmetlerinin görülmesinde, iş ve işlemlerin icrasında ve güvenliğin sağlanmasında ciddi aksaklıklar meydana getirmişti.⁴⁵¹ Vilâyetteki malî sıkıntılar sadece memurlara münhasır olmayıp üst düzey idarecileri de etkilemişti. Nitekim Vali Nazım Paşa görevden ayrıldığı halde, geçmişe ait maaşlarının ödenmesine çalışılmaktaydı.⁴⁵² Yine Çölemerik Kaymakamı Hilmi ve Naib Mustafa Efendilerin, sancak hazinesinde para olmadığı için aylardır maaş alamadıkları ifade ediliyordu. Zaruret içinde buldukları için maaşlarının imkân nispetinde ödenmesi talimatı verilmişti.⁴⁵³

İngiltere, Fransa ve Rus devlet temsilcilerinin müdahaleleri idareyi güçleştiren diğer bir husustu. Vilâyette meydana gelen birtakım asayiş olayları üzerine İngiliz elçiliğinin girişimiyle Vali Bahri Paşa görevinden azledilmişti. Bununla yetinmeyen elçilik, müteakip zamanlarda Bahri Paşa'nın Halep Kumandanlığına tayin edileceği haberi üzerine, İngiltere sefaretinin baş tercümanı Babıâli'ye gelerek Bahri Paşa'nın Halep'te bulunmasının bazı uygunsuzluklar doğuracağı düşünüldüğünden bu keyfiyetin Başbakan Lord Salisbury tarafından hoş karşılanmayacağını bildirmişti.⁴⁵⁴

Kalp rahatsızlığı bulunan Van Valisi Hamid Paşa'nın ölüm vakasında, kendisine doz aşımı ilaç verdiği gerekçesiyle tutuklanan Belediye Eczacısı Giacomo Luige Domato, İngiliz tebaasından olduğunu iddia etmesi Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında ufak da olsa diplomatik bir krize yol açmıştı.⁴⁵⁵ Yine Karşlıoğlu Mahallesi ahalisinden olan Karşlıoğulları Ailesi, Osmanlı tebaasından oldukları halde cizye ve diğer vergilerden kaçınmak için Rus tabiiyeti iddiasında bulunmuş ve mesele, merkezi hükümeti Van'daki Rus konsolosluğuyla muhatap etmek durumunda bırakmıştı.⁴⁵⁶

⁴⁵¹ BOA. DH. ŞFR. 219/25, 26 B 1315 (21 Aralık 1897); BOA. Y. EE. 131/42, 13 Za 1313 (26 Nisan 1896) Vali Nazım Paşa Tezkiresi.

⁴⁵² BOA. BEO. 1866/139906, 08 Ra 1320 (15 Haziran 1902).

⁴⁵³ BOA. BEO. 931/69800, 05 Za 1314 (7 Nisan 1897).

⁴⁵⁴ BOA. Y. A. HUS. 342/37, 05 B 1313 (22 Aralık 1895).

⁴⁵⁵ BAO. Yıldız Perakende Hariciye Nezâreti Marûzât (Y. PRK. HR). 11/4, 15 C 1305 (28 Şubat 1888). Daha geniş bilgi için bkz. Yahya Yeşilyurt, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Tercümanların Rolü: Luigi Damato Vakası", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (20), Bahar 2014, s. 261-282.

⁴⁵⁶ BOA. BEO. 359/26925, 9 Ş 1311 (15 Şubat 1894).

1.6. İDAREDE REFORM

Tanzimat'tan sonra yoğunlaşan idari reformlar merkezden başlayarak taşraya da yayılmaya çalışıldı. Temel amacı güçlü ve modern bir devlet inşası olan bu reformlar, taşra eyaletlerinde ve dolayısıyla Doğu Anadolu bölgesinde de uygulandı.⁴⁵⁷ Bu amaçla bölgede idarî, askerî, temsilî ve bürokratik kurumlar oluşturuldu. Reformların kısa vadeli olumlu etkileri merkezlerdeki zengin Ermeni ve az sayıdaki Yahudi üzerinde görüldüyse de, kırsal bölgelerde oturan Müslüman ve gayrimüslimlere pek bir etkisi olmadı.⁴⁵⁸ 1850'de Van'da bulunan Mehmed Hurşid Paşa şehirdeki Ermenilerin ticari kârlarını paşaların hademeleri, yerli vücûh ve onlara mensup guruh ile paylaşmak zorunda kalırken, Tanzimat'la beraber bu halin sona erdiğini ve Ermenilerin bu süreçten memnun kaldıklarını ifade etmektedir.⁴⁵⁹ Tanzimat'ın Van Vilâyetinde uygulanmasından kısa süre sonra şehre gelen Walpole, Tanzimat reformlarının vilâyetteki etkisinin, Vali ve askerî birliğin giydiği Avrupa tipi yeni resmi kıyafetlerin ötesine geçemediğini zira hukukun eşitsiz uygulanması ve vergilendirmenin ağırlığının olduğu gibi durduğunu ifade etmektedir.⁴⁶⁰

Şehirlerdeki muhafazakâr Müslüman halk karşı olsa da⁴⁶¹ Tanzimat'la başlayan reform süreci devam etti. Bu süreçte hazırlanan 1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi'yle, Ermeniler merkez ve taşra meclislerinde din, eğitim ve kültür konularında kendi kararlarını alıp uyguladılar.⁴⁶² Vilâyetteki idarî kurumlarda ve meclis üyeliklerinde Ermeni ve Nasturiler de yer almaya başladı.⁴⁶³

1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden sonra dış baskılar altında yeni bir reform süreci başladı. Berlin Antlaşmasınının 61. maddesinde yer alan, “*Osmanlı Devleti, Ermeniler için, mahalli ihtiyaçların gerektirdiği ıslahatı yapmayı ve Ermenilerin*

⁴⁵⁷ Nilay Özok-Gündoğan, “Ruling the Periphery, Governing the Land-The Making of the Modern Ottoman State in Kurdistan, 1840-70”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 34 (1), 2014, s. 160.

⁴⁵⁸ Meşteşşavili, *Dünden Bugüne Kürtler*, s. 182-183.

⁴⁵⁹ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, s. 237.

⁴⁶⁰ F. Walpole, *The Ansayri and the Assassins, with Travels in the Further East İn 1850-51 Including A Visit To Ninevah*, Vol II, London 1851, s. 91-92.

⁴⁶¹ Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, s. 126.

⁴⁶² Bkz. Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2004; Sabahattin Özel, “Batılıların Gözüyle”, Hikmet Özdemir (Ed.), *Türk-Ermeni İhtilaflı Makaleler*, TBMM Yayınları, Ankara 2007, s. 3.

⁴⁶³ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 134, 184.

Kürtlere ve Çerkeslere karşı güvenliğini sağlamayı taahhüt eder” ifadeleri Osmanlı devletini reformlar konusunda yükümlülük altına alıyordu.⁴⁶⁴

Osmanlı Devleti ile Avrupa Devletleri'nin İstanbul'daki diplomatik temsilcileri arasında reformlarla ilgili müzakereler daha sonuçlanmadan hükümet bazı adımlar atmaya başladı. Bu kapsamda Van Vilâyeti vali muavinliğine Agaton Efendi atandı.⁴⁶⁵ 1879 yılında Van'a gelen Tozer, vali yardımcısının Fransızca ve İtalyanca bilen bir Ermeni olduğunu belirtmektedir. Türk ve Hıristiyan otoriteleri arasında aracı olan vali yardımcısı, ancak merkezi hükümetçe görevden alınabilmektedir.⁴⁶⁶ Rassam 1880 yılında geldiği Van'da, Türkiye'deki yaygın pratiğin aksine Van'da vali yardımcısının Mıgırdıç Aghatonion Efendi olduğunu, selefinin de bir kendisi gibi bir Ermeni olduğunu ifade etmektedir. Rassam, gayrimüslim vali yardımcılarının benimsemedikleri kararlara onay vermediklerini belirtmektedir.⁴⁶⁷

Ağustos 1878'den itibaren Osmanlı Hükümet yetkilileri ile İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Layard öncülüğündeki Avrupa devletlerinin İstanbul'daki diplomatik temsilcileri arasında bölgede yapılacak reformların muhtevasını tespit etmek için uzun süren müzakereler devam ediyordu.⁴⁶⁸ İslahatın ne şekilde olacağı konusunda Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletler arasında fikir birliği yoktu. İslahat meselesini ortaya atan İngiltere ve Rusya, ıslahattan ziyade kendi çıkarlarını düşünüyorlardı. Bu sırada Avrupa güçlerini başka daha önemli meseleler de meşgul ediyordu.⁴⁶⁹ Bu siyasî etmenler ve birtakım ekonomik nedenlerden ötürü müzakere süreci 1895 yılına kadar uzadı.⁴⁷⁰

Osmanlı Devleti istenilen ıslahatı yapmak için işi ağırdan aldı. Gerçekte de Ermenilerin azınlıkta olduğu yerlerde onların lehine ve Müslümanların aleyhine görünebilecek ıslahatları uygulamaya imkân da yoktu. Çerkeslere ve Kürtlere karşı sert tedbirler alınması oldukça güçlü. Zira 1875'den beri Balkanlardaki Hıristiyan halk ve

⁴⁶⁴ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Alkım Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2010, s. 746.

⁴⁶⁵ *BOA. DH. MKT. 1332/3, 14 Ş 1297 (22 Temmuz 1880).*

⁴⁶⁶ Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 374.

⁴⁶⁷ Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 127.

⁴⁶⁸ Musa Şaşmaz, “Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897)”, Hasan Celal Güzel (Ed.), *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 173-188.

⁴⁶⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi-I Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, c. VIII, TTK, Ankara 2011, s. 133; Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 181, Ankara 1968, s. 162.

⁴⁷⁰ Şaşmaz, “Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897)”, s. 173-188.

devletlerin Müslümanlara yaptıkları zulüm ve eziyetler, Müslüman halkta olumsuz duygulara neden olmuştu.⁴⁷¹ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ise bu etkileri daha da derinleştirmişti.⁴⁷²

93 Harbi'nin yıkıcı etkilerini gören ve Rusya ile İngiltere tarafından desteklenen Ermeni faaliyetlerinin Doğu Anadolu'da toprak kaybıyla sonuçlanacak bir gaileye dönebileceğini sezen Sultan II. Abdülhamid,⁴⁷³ ülkenin genelinde olduğu gibi bölgede idarenin hâkimiyetini sağlamak ve dış etkileri azaltmak için merkezileşme politikasına ağırlık verdi. Beyliklerin ortadan kaldırılmasıyla oluşan boşluğun aşiretler tarafından doldurulduğunu gören padişah, büyük aşiretlerle yakın ilişkiler kurarak onlar aracılığıyla bölgede kontrolü sağlamaya çalıştı. Böylece aşiret kavgalarının oluşturduğu karmaşa, vergi kaybı ve asker kaçağının önüne geçilebildiği gibi çeşitli iddialarda bulunan Ermenilere karşı bir denge de meydana getirilebilecekti.⁴⁷⁴ Bu düşünceler neticesinde Kürt aşiret reisleri, Arap uleması örneğinde olduğu gibi padişahın daimi misafirleri oldu. Sarayda ağırlanan reislere maaş, çocuklarına mekteplerde ücretsiz tahsil imkânı sağlandı.⁴⁷⁵

Merkezleşmenin diğer ayağı da aşiretlerin nüfuz alanı olan kazalara dışarıdan ve eğitilmiş kaymakamların atanması oldu. Mesela eskiden beri mirlik merkezi olan Mahmudi Kazasına 1891 baharında Foça(teyn) Kaymakamı Raşid Efendi,⁴⁷⁶ Karçikan Kazasına Zeytun Kaymakamı Mehmed Bey ve MamüretülHamid Kazasına Konya Vilâyeti İskân-ı Muhâcirin memuriyetinden müstafi Bahaeddin Efendi atandı.⁴⁷⁷ Yeni nahiye ve kazalar teşkil edilerek buralarda hükümet konakları ve müdürlük binaları inşa edildi.⁴⁷⁸ Bu yerlerde zaptiye bulunduruldu.⁴⁷⁹ İlerleyen zamanlarda önce merkez daha sonra da kazalarda devleti temsil etme bakımından mühim mevkiye sahip olan başta

⁴⁷¹ Karal, *Osmanlı Tarihi-I*, s. 133.

⁴⁷² Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 124.

⁴⁷³ Çetin, *Sultan II. Abdülhamid Han-Devlet ve Memleket Görüşlerim-2*, s. 43.

⁴⁷⁴ Kodaman, *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu*, 14; Klein, *Hamidiye Alayları*, s. 44, 47, 117.

⁴⁷⁵ Çetin Yetkin, *Türk Halk Hareketleri ve Devrimler*, Say Yayınları, İstanbul 1984, s. 335-336.

⁴⁷⁶ *Takvim-i Vekayi*, 10 Şevval 1308, nr. 22, s. 1. (19 Mayıs 1891).

⁴⁷⁷ *Takvim-i Vekayi*, 17 Şevval 1308, nr. 25, s. 1. (26 Mayıs 1891).

⁴⁷⁸ *BOA, DH. MKT.* 35/41, 22 L 1311 (28 Nisan 1894).

⁴⁷⁹ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 29.

hükümet konakları olmak üzere diğer kamu binaları -ahalinin de yardımıyla- yapılmaya devam edildi.⁴⁸⁰

1895-1896 yıllarında ülkenin birçok yerinde olduğu gibi Van Vilâyetinde de Ermeni olayları had safhaya vardı. Ancak daha önce başlayan 1894 Sason İsyanı Avrupa kamuoyunda tepkiye ve bu tepki de hükümet üzerinde baskıya dönüşünce, İngiltere 11 Mayıs 1895 yılında Babiâli'ye memorandum verdi. Ardından başlayan görüşmelerle aynı yılın Ekim ayında reform taslağı son halini aldı. Reform projesinde bölgeye genel müfettiş tayini, teftiş komisyonu, idarî, adlî ve malî reformlar, nahiyelerin yeniden teşekkülü, polis ve jandarma teşkilatının düzenlenmesi ve Kürt aşiretlerinin kontrol altına alınması yer alıyordu. Bunun için öncelikle İstanbul'da bir ıslahat komisyonu kuruldu. Başkanı Müslüman olan komisyonda 3 Müslüman 3 de gayrimüslim üye vardı.⁴⁸¹

Reformların altı ilde yapımı ve denetimi için padişahın yaveri Şakir Paşa bir heyetle birlikte bölgeye gönderildi.⁴⁸² Eski Petersburg Büyükelçisi olan Şakir Paşa'nın yardımcıları ise Şura-yı Devlet üyesi Rum Mavrakordato Efendi ve Tahran Büyükelçisi İhsan Bey idi. Yanlarına birçok kâtip ve memur verilmişti. Sultan Abdülhamid, Sadrazam Kamil Paşa ve nazırlar Şakir Paşa'yı reformların eksiksiz uygulanması konusunda uyardılar.⁴⁸³

Yapılacak reformlar batılı güçlerin temsilcileri tarafından denetlenecekti. Van, 1878 Kasımından beri Erzurum'da olan İngiliz Yarbay Trotter'in denetleme bölgesine giriyordu.⁴⁸⁴ Reform planının ilk altı maddesi idarî konularla ilgiliydi. Bu kapsamda vali ve kaymakam yardımcılarının azınlıklardan seçilmesi, nahiyelerin yeniden teşekkülü, jandarma ve polis teşkilatında nüfus oranlarına göre atama yapılması kararlaştırıldı. Islahat Komisyonu Müslüman ve gayrimüslim mülkî idarecilerin atanacağı vilâyet, sancak ve kazaları belirlemiş ardından da bu atamaları yapmıştı. Komisyon Van'daki Hıristiyan nüfus oranını % 32 olarak tespit etmişti.⁴⁸⁵ Bu amaçla öncelikle vilâyetteki

⁴⁸⁰ BOA. Şura-yı Devlet Mazbataları (ŞD.) 1879/16, 27 Z 1309 (23 Temmuz 1892); BOA. DH. MKT. 1995/68, 9 S 1310 (2 Eylül 1892); BOA. BEO. 1471/110253, 14 Z 1317 (15 Nisan 1900); BOA. DH. MKT. 992/7, 24 Ca 1323 (27 Temmuz 1905).

⁴⁸¹ Şaşmaz, "Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897)", s. 173-188.

⁴⁸² Dadrian, *The History of the Armanian Genocide*, s. 134.

⁴⁸³ Şaşmaz, "Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897)", s. 173-188.

⁴⁸⁴ Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, s. 162, 187.

⁴⁸⁵ Şaşmaz, "Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897)", s. 173-188.

memuriyetlere getirilecek Müslüman ve gayrimüslim seçimi için Vilâyet Naibi Hafız Bey başkanlığında, Vali Muavini Ohannes Ferid, Defterdar Vekili Rafet, İdare Meclis Üyesi Mehmed Ağa ve Avides Efendilerden oluşan bir komisyon kuruldu.⁴⁸⁶

Van Vali Muavinliğine eski Atina Sefaret Başkâtibi Ermeni Stefan Melik Efendi atandı. Babıâli, Müslümanlar ile Ermeniler arasında çatışmayı hızlandıracağından endişe ederek Gregoryan Ermeniler yerine Rum veya Katolik milletinden adayları atadı. Reform projesinde yer almamasına karşın Mayıs 1896'da kazaya dönüştürülen Tiyari'ye,⁴⁸⁷ Nasturi patriği Mar Şamun'un yeğeni David Efendi kaymakam olarak tayin edildi. Bu tayin sultanın bizzat şahsi isteği ile olmuştu. David'e yardımcı olarak Ahmed Bey atandı. Hıristiyanların yoğun olduğu bazı kazalara kaymakam muavinleri atandı. Gevaş, Hıristiyan muavinin atanacağı yerlerden biri olarak belirlenmişti.⁴⁸⁸ 17 Ekim 1896 tarihinde Van'ın Gevaş ve Şatak kaza kaymakamlıklarına gayrimüslim kaymakam muavinleri atandı.⁴⁸⁹

Nüfus oranı nispetinde idarî memuriyetlere Hıristiyan atanması Reform projesinin 5. maddesi idi. Bunun için her vilâyette mahalli komisyonlar teşkil edildi. Van'daki komisyonun çalışmaları neticesinde, vilâyetteki memuriyetlere 146 Hıristiyan tayin edilmesi gerektiği kararına varıldı. Eylül-Aralık 1896 ayları arasında Van'da 41 Hıristiyan idarî görevlere tayin edildi. Şakir Paşa bilhassa kaymakamların yeterliliği üzerinde durmaktaydı. Merkezi otoritenin tesisi, Ermeni hadiselerine meydan vermemek ve yerel güç unsurlarını etkisizleştirilmek için vilâyetteki kazalara ehliyetli, güvenilir⁴⁹⁰ ve ülkenin farklı yerlerinde görev yapmış kaymakamlar tayin edilmesine önem verildi. 1897 yılında Karçıkan Kazası kaymakamlığına Mekteb-i Mülkiye mezunu Mehmed Kemal Bey, 1899 yılında Şemdinan Kazası Kaymakamlığı'na Ahmed Şevki Efendi, yine aynı yıl Bargiri Kazası Kaymakamlığına Mekteb-i Mülkiye mezunlarından Mustafa Hulusi Efendi tayin edildi.⁴⁹¹ Yine bu kapsamda 1895 yılında Adilceviz Kazası

⁴⁸⁶ Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 135.

⁴⁸⁷ Tiyari, Hakkâri Sancağı içindeki Çal (Çukurca) bölgesinde yer alan ve o dönem tümüyle Hristiyan Nasturilerin yaşadığı dağlık bir mıntıkadır.

⁴⁸⁸ Şaşmaz, "Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897)", s. 173-188. Tiyari, bugün Hakkâri'nin Çukurca ilçesi sınırları içindeki bir köydür. O dönem tamamen Nasturi yerleşimi idi.

⁴⁸⁹ Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899*, s. 164; BOA. *Dâhiliye Nezâreti Tesri-i Muamelat ve Islahât Komisyonu (DH. TMİK. S.)* 4/14, 03 B 1314 (8 Aralık 1896).

⁴⁹⁰ BOA. *DH. ŞFR.* 111/95, 25 B 1296, varak no 2 (15 Temmuz 1879).

⁴⁹¹ BOA. *İ. DH.* 1350/12, 28 R 1315 (26 Eylül 1897); BOA. *İ. DH.* 1366/45, 22 Ra 1317 (31 Temmuz 1899); BOA. *İ. DH.* 1368/14, 18 Ca 1317 (24 Eylül 1899).

Kaymakamlığına Simav Kaymakamı Ali Rıza Efendi bir yıl sonra ise Erciş Kazası Kaymakamlığına Geyve Kazası Kaymakamı İsmail Hakkı Efendi atandı.⁴⁹² Böylece kaymakamların üçte ikisi değiştirildi. İngiliz konsoloslarından, mutasarrıf ve valiler hakkında bilgi alınarak halka kötü muamele yapan veya kötü karakterli olanlar görevlerinden alınıp yerlerine yenileri tayin edildi. Reform sürecinde valiler zaman zaman Müslüman olmayan halkla görüşerek şikâyetlerini dinlemiş ve sorunlar büyümeden çözülmeye çalışılmıştır. Nitekim bu gayretli çalışmalar neticesinde mevcut idarî sistem fark edilir şekilde düzelme emareleri göstermiştir.⁴⁹³

Reformun diğer bir maddesi nahiyelerin yeniden teşekkülü ile ilgiliydi. Her nahiyeye müdür, müdür yardımcısı tayini, nahiyeye meclisine 4 üye seçimi, bir kâtibin atanması ve bunun yanında her köye bir bekçi tayini öngörülüyordu. Şakir Paşa köylerin sayısı, dağılımı ve nüfusunu görevliler ve halkın yardımıyla tespit ettirerek nahiyeye olabilecek köyleri belirledi. Nüfusu 200 hanenin üzerinde olmasına dikkat edilen ve nahiyeye olmasına karar verilen bu yerleşimler için nahiyeye müdürü, müdür yardımcısı ve nahiyeye meclisi için aza seçimi yapıldı. Buralara yine bir kâtip ile polis ve zabıta atandı. Van Vilâyetinde Mayıs 1897'ye gelindiğinde bu işlemlerin tamamlandığı bildiriliyordu.⁴⁹⁴

Gelişme sağlayarak toplumu dönüştüren bir sonuca ulaşması bakımından reformların başarı şansı her açıdan azdı. Birincisi ve belki de en önemlisi halkın reformların önemini kavrayamamasıydı. İkincisi bir zaman meselesi olan reformların yerleşmesi belli bir ekonomik maliyet gerektirmekteydi ve ülkenin ekonomik durumu bu bakımdan yetersizdi. Öte yandan daha önce ifade edildiği gibi Müslüman halkın yaşadığı derin acıların uyandırdığı tepkiler ve niyetleri başka olan Ermeni çetecilerin her fırsatta reform sürecini baltalamaları, sağlıklı sonuçlar elde etmenin önündeki önemli engellerdi. Diğer husus ise büyük devletlerin sadece çıkarlarıyla ilgilenecek yaptıkları müdahalelerdi. Şakir Paşa'nın heyetinde yer alan Mavrokordato Efendi, bölgenin başta kara ve tren yolları olmak üzere eksikliklerinin farkında olduklarını, yapılan reformların yeni atanan yetenekli yönetici ve memurlarla yürürlüğe konulduğunu, fakat Avrupalı diplomatların oturdukları boğazlardaki köşklere ard arda

⁴⁹² BOA. İ. DH. 1328/19, 09 Ca 1313 (28 Ekim 1895; BOA. İ. DH. 1343/3, 08 B 1314 (13 Aralık 1896).

⁴⁹³ Şaşmaz, "Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897)", s. 173-188.

⁴⁹⁴ Şaşmaz, "Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897)", s. 173-188.

yaptıkları reform planlarının halkın muhafazakâr tutumu ve ülkenin mevcut şartları nedeniyle pratik bir değerinin olmadığını ifade ediyordu.⁴⁹⁵

Osmanlı Devleti'nin davetlisi olarak 1894 Martından Kasım ayına kadar bölgeyle birlikte Van'ı da gezen İspanyol Seyyah Ximenez,⁴⁹⁶ politik yargılarla reform olarak önerilen çözümlerin pratik olmadığını, zira bunların Kürtleri provoke edip daha çok karmaşaya ve belki de bir felakete neden olabileceğini dile getirmekteydi.⁴⁹⁷ Hakikatte de bu reformlara hem Müslüman hem de gayrimüslim halk hazır değildi. Whitman; *"Sultan bazı uzak bölgelere İstanbul'da sivil okullarda eğitim görmüş kaymakamlar gönderdi. Bu kaymakamlar dürüst, modern fikirlerle teması olan, şevkle çalışan, halka faydalı olma endişesi olan insanlardı. Kaymakam reformları uygulamaya, görevli olduğu yerde yollar yapmaya çalıştı. Bu çalışmaya katkıda bulunmaları için halka çağrıda bulundu. Sonuç: Müslümanlar ve Ermeniler el ele verdiler ve hükümete dilekçe yazarak kaymakamın buradan kaldırılmasını istediler. Onlar eskiden olduğu gibi hiçbir şey yapmayan eski kafalı adamları tercih ettiler"* demektedir.⁴⁹⁸ Ermeni komitacılar reformları çıkarlarına bir araç olarak gördüklerinden asayiş sağlamaya çalışan Vali Ali Bey'i yeni tayin edildiği görev yerine giderken Batum'da katlettiler. Aynı şekilde Gevaş Kaymakam muavini Armenak Efendi'yi⁴⁹⁹ de emellerine alet olmadığı için öldürdüler.⁵⁰⁰ Van Vali Muavini Ohannes Ferid Efendi Ermeni fesad cemiyetince sürekli tehdit edildiği için merkeze alındı.⁵⁰¹

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde, idarî anlamda eski şikâyetlerin önemli bir kısmı devam ediyordu. Gelen şikâyetler neticesinde yapılan incelemelere göre, Vilayat-ı Şarkiyeye'ye atanan görevlilerin, memuriyet vasfından yoksun, halkın sorunlarıyla ilgilenmeyen ve rüşvet alan insanlar olduğu tespiti yapılmıştı. Şikâyetlerin başında idarecilerin sorunlara duyarsız kalması geliyordu. Şikâyetlere getirilen çözüm ise görevlilerin bir kazadan alınıp diğerine tayin edilmesi olduğundan sonuç değişmiyordu. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki yönetimi Doğu Vilâyetleriyle ilgilenmeye başladı. Bu kapsamda Van, Erzurum ve Bitlis vilâyetlerine tayin edilecek

⁴⁹⁵ Sidney Whitman, *Turkish Memories*, London 1914, s. 80.

⁴⁹⁶ The Daily Star – Jan 10, 1895, page 4; The Times–April 11, 1895, page 1.

⁴⁹⁷ Saturnino Ximenez, *Kurds and Armenians*, The Dore Printing Company, London 1895, s. 13-14.

⁴⁹⁸ Whitman, *Turkish Memories*, s. 79, 81.

⁴⁹⁹ BOA. DH. MKT. 1010/7, 24 B 1323 (24 Eylül 1905).

⁵⁰⁰ BOA. DH. ŞFR. 384/28, 05 C 1325 (16 Temmuz 1907).

⁵⁰¹ BOA. DH. MKT. 1184/57, 11 C 1325 (22 Temmuz 1907).

memurların bilinçli ve mili meselelere duyarlı kişiler olmasına özen gösterilmesine dikkat çekildi. Sözü edilen vilâyet valilerine geniş yetkiler verildi. Memuriyetler, aşiretler nezdinde üstünlük göstergesi olarak görüldüğünden birini diğerine tercih etmemek için memur tayininde liyakata önem verildi. Asayiş, güvenlik ve sosyal barışın sürdürülmesine gayret edildi.⁵⁰² Van'a vali olarak atanan Tahsin Paşa tarafsız ve iyi bir yönetimle Müslüman ve Ermeniler tarafından hüsn-i kabul gördü. II. Meşrutiyet şehirde olumlu ve umutlu bir hava meydana getirdi.⁵⁰³ Ancak bütün bunların Ermeni çetecilerin farklı amaçları, halkın bilinçsizliği ve dönemin şartları nedeniyle istenilen sonucu vermediği anlaşılmaktadır.

1.7. VAN BELEDİYESİ

1.7.1. Belediyenin Kuruluşu, Yapısı ve Faaliyetleri

1864 ve 1871 vilâyet nizamnameleri, 1877 yılında çıkarılan Dersaadet Belediye Kanunu ile Vilâyet Belediye Kanunu ve belediyelerin çalışmalarını düzenleyen nizamnameler, merkez ve taşrada belediyelerin çalışma esaslarını düzenleyip kurumsallaşmalarını sağlamıştır.⁵⁰⁴

1871 tarihli Vilâyet Nizamnamesinin 111. ile 129. maddeleri arasındaki bahisler ile bir ek madde, belediyelerin kuruluşu ile belediye başkanları ve belediye meclisleri ile ilgili esasları tespit etmiştir. Buna göre vilâyet, sancak ve kazalarda beledi işleri ifa etmek için belediye meclisi ismiyle bir meclis bulunacaktır. Belediye İdare Meclisi; bir reis, bir muavin ve altı azadan oluşacaktır. Mühendis ve memleket tabibi ise danışman niteliğindeki azalar olacaktır. Belediye meclisinde bir kâtip, bir sandık emini ve lüzumu kadar hademe yer alacaktır. Yayınlanan kanuna bakıldığında belediyelerin faaliyet alanları bugünküler ile birçok yönden benzer olduğu görülmektedir.⁵⁰⁵

5 Ekim 1877 tarihinde yürürlüğe giren Vilâyetler Belediye Kanunu'yla belediyeler idarî bir varlık olmaktan öte tüzel bir kişilik kazandı. Belediyelere nüfus

⁵⁰² Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918*, s. 56-69.

⁵⁰³ Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 508, 510; Aydın Talay, *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi*, Van Belediyesi Yayınları, İstanbul 1996, s. 156.

⁵⁰⁴ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri (IX): Rusûm-ı Belediye Kanunu", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 6 (2), Eylül 1996, s. 106.

⁵⁰⁵ "İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnâmesi" s. 648-751.

sayımı, itfaiye kurma gibi birtakım yeni görevler yüklendi. Bunun dışında belediye müşavirleri arasına baytar da dâhil oldu.⁵⁰⁶

Van'da belediye kurumunun varlığı kaynaklarda ilk kez 1870 tarihli Erzurum Vilâyet Salnamesinde yer almaktadır. Bu tarihteki Van Belediye Teşkilatı; belediye meclisi, bir reis vekili, altı aza ve bir kâtipten oluşmaktadır. Belediye Meclis Reis Vekili Mustafa Efendi, azalar Abbas Ağa, Mahmud Ağa, Feyzi Ağa, Karabet Ağa, Mıgırdıç Ağa, Karabet Ağa (aynı isimli başka biri), Kâtip ise İsmail Efendi'dir.⁵⁰⁷ Van belediye binası kale surlarına yakın Tebrizkapı Mahallesi'ndedir.⁵⁰⁸

1876 yılında Erzurum Vilâyetine bağlı bir liva olarak zikredilen Van'da, Belediye Reisi Numan Ağa'dır. Belediye azaları Ahmet Bey, Mıgırdıç Ağa, Abbas Ağa, Kiğork Ağa ve kâtip Hacı İsmail Ağa'dır.⁵⁰⁹

Belediye teşkilatı zaman içerisinde işlevsel ve kurumsal olarak gelişmiştir. 1893-1894 yıllarında belediye reisi olan Demirzade hanedanından Galip Paşa zamanında belediye teşkilatı, belediye meclisinin yanında belediye kalemi, tabip, eczacı, aşçı memuru, biri sandık emini olmak üzere 2 kâtip, müfettiş, mimar kalfası, 9 çavuş-odacı ve 1 ameleden oluşmaktadır.⁵¹⁰

Kazalarda ise belediyenin kurulması tabii olarak daha geç tarihlerde gerçekleşmiştir. 1897 yılında Gevaş, Erciş, Gevar, Saray (Mahmudi) kazalarında belediye dairesi varken, Karçikan, Şatak, Müküs, Adilcevaz, Bargiri ve Şemdinan kazalarında yoktu. Sancak olması itibarıyla aynı tarihte Hakkâri sınırları içindeki Çölemerik ve Başkale'de belediye heyeti mevcuttu.⁵¹¹ 1907 yılına gelindiğinde Şemdinan, Şatak, Mahmudiye ve Adilcevaz kazalarında da belediye teşkilatının oluşturulduğu görülmektedir.⁵¹²

Diğer memuriyet ve idarî görevler gibi belediye yönetimi de şehrin önde gelen ailelerinin elindedir.⁵¹³ Belediye başkanlığı seçimden ziyade tayinle gerçekleşmektedir. Van Nüfus Nazırlığında bulunan Demirzade Tahir Bey, Van-Erciş yolunun inşasındaki

⁵⁰⁶ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840-1880*, s. 186-190.

⁵⁰⁷ *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1287/1870, s. 58.

⁵⁰⁸ Talay, *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi*, s. 176.

⁵⁰⁹ *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1293/1876, s. 101.

⁵¹⁰ *BOA. Y. EE.* 132/11, 27 R 1314 (5 Ekim 1896).

⁵¹¹ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 159-200.

⁵¹² *BOA. DH. TMIK. S.* 71/44, 25 Z 1325 (29 Ocak 1908).

⁵¹³ Lynch, *Travels and Studies*, s. 83, 84.

çaba ve gayretleri neticesinde önce rütbe taltifiyle ödüllendirilmiş ve daha sonra da belediye başkanlığına tayini yapılmıştı.⁵¹⁴ 1883-1889 yılları arasında Van Belediye Reisliğini sürdüren Tahir Bey'e daha sonra paşa rütbesi tevcih edilmişti.⁵¹⁵ 1890 yılında belediye reisi Hüseyin Efendi,⁵¹⁶ 1893 yılında “*hanedan-ı mahalliyeden*” Dilaverzade Hasan Paşa,⁵¹⁷ 1896 yılında Demirzade Galip Paşa'dır.⁵¹⁸ 1909 yılında ise Van'da Belediye Başkanlığına, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı ülkesinin diğer birçok kenti gibi Van'da da değişen siyasî atmosferin bir neticesi olarak Van İdare Meclis azalarından Bedros Kapamacıyan isimli bir Ermeni getirilmişti.⁵¹⁹ Arsen-Minnassian, Rus konsolosuna atfen, Kapamacıyan'nın “*Türkler arasında geniş bir çevresi ve İstanbul'daki Ermeni liderleriyle yakın ilişkisi*” bulunduğunu ifade etmektedir.⁵²⁰

Manifatura ticaretiyle uğraşan bir ailenin ileri gelenlerinden olduğu bilinen Kapamacıyan, çalışmalarıyla her kesimden geniş bir kitlenin takdirini alan bir belediye reisi olmuştu. İşinde ciddi ve adalete büyük önem veren Kapamacıyan, Haçboğan Caddesi'nde çalışan iki fırının hatalı ekmek çıkardığını tespit ettirince kapatmakta tereddüt göstermemişti. Halkın hizmetlerini takdir ettiği bu insan, Ermeni komitacılarına karşı durduğu için Taşnak çetelerince katledilmiştir.⁵²¹

Belediye, dönemin kanunları gereği sivil sağlık hizmetlerini karşıladığı gibi çeşitli sosyal hizmetleri de ifa etmektedir. Kurum şehirdeki acizler ile muhtaçlara yardım yapmakta, hapishanedeki yoksullara elbise vermektedir.⁵²² Fakat artan gider kalemler belediye bütçesini zorlamıştı. Nitekim belediye gelirinden hapistekiler için elbise parası ayrıldığı vakit, yaşlı ve muhtaçlara tayinatı ödenmez olmuş ve bu kesimden şikâyetler başlamıştı.⁵²³ Zikredilen harcama kalemlerine daha sonra malî karşılık bulunmuş olmalı ki bu tayinat tekrar verilemeye başlanmıştı.⁵²⁴

⁵¹⁴ Demiroğlu, *Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)*, s. 8.

⁵¹⁵ BOA. İ. DH. 893/71044, 19 L 1300 (23 Ağustos 1883); BOA. ŞD. 1877/52, 8 N 1306 (8 Mayıs 1889).

⁵¹⁶ BOA. DH. MKT. 1756/48, 14 M 1308 (30 Ağustos 1890).

⁵¹⁷ BOA. DH. MKT. 141/38, 18 Ra 1311 (29 Eylül 1893).

⁵¹⁸ BOA. Y. EE. 132/11, 27 R 1314 (5 Ekim 1896).

⁵¹⁹ Arsen Avagyan-Gaidz F. Minnassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki-İşbirliğinden Çatışmaya*, (Çev.: Mutlucan Şahan), Aras Yayınları, İstanbul 2013, s. 39; Oktay, “Van Belediye Reisi Kapamacıyan Efendi'nin Ermeni Taşnak Komitesince Katline Dair”, s. 839-845.

⁵²⁰ Arsen Avagyan-Gaidz F. Minnassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki-İşbirliğinden Çatışmaya*, s. 39.

⁵²¹ Talay, *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi*, 158; Oktay, “Van Belediye Reisi Kapamacıyan Efendi'nin Ermeni Taşnak Komitesince Katline Dair”, s. 839-845.

⁵²² BOA. DH. MKT. 1597/18, 19 C 1306 (20 Şubat 1889).

⁵²³ BOA. DH. MKT. 1581/72, 03 Ca 1306 (4 Şubat 1889).

⁵²⁴ Bkz. Tablo 1. 2.

Şehirdeki belediye hizmetleri genel olarak iyi değildi. Yağmur mevsiminde bir evden diğerine ulaşmak için bileklere kadar çamur içinde yürümek zorunda kalınıyordu. Üstelik bahsedilen evler kenarda kıyıda değil bahçeler şehrinin merkezi caddesi üzerindeydi.⁵²⁵ Kentin yol ağı gibi ışıklandırmasını da düzeltmek için fazla çaba harcanmamıştı.⁵²⁶ Şehirde yollardan açılan kanallar kanalizasyon işlevini görüyordu.⁵²⁷ 1889 yıllarında Vali Halil Bey zamanında şehirde modern Sıhke ve Erek caddeleri yapıldı ve caddelerin her iki tarafına ağaçlar dikildi. Açılan yeni kanallardan sular akıtıldı.⁵²⁸

Rüşvet ve yozlaşma diğer kurumlarda olduğu gibi belediyede de kendini göstermekteydi. Belediye reisinin adı buğday istifçiliği ile anılıyordu.⁵²⁹ Yönetimin yolsuzlukları ekmek fiyatını etkilediği gibi kalitesini de etkilemekteydi. Ekmek fırınları denetim adı altında sürekli baskıya maruz kaldıklarından, fırıncılar gerekli rüşveti vermek için, Lynch'in deyimiyle kum ve çamurun hamurla karışımı olan kötü ekmek çıkarmak durumunda kalıyorlardı.⁵³⁰

1896 yılında teftiş için şehirde bulunan Sadettin Paşa, belediye idaresine sert eleştirileri yöneltmiştir, Paşa; *"Belediyenin bir şeyden haberi yoktur. Hele, nizam, kaide, talimatname diye bir şey bilinmez. Reis ve azaları ve memurları adeta dünyadan habersizdirler."*⁵³¹ ifadelerini kullanmıştır.

Van'ın doğal güzellikler içindeki bakımsız halini göre Lynch, *"Van Cenneti"* deyimini, eserinde yer alan Van bahsinin birçok yerinde iğneleyici anlamda kullanmaktadır. Yazarın ifadesiyle yapılan birçok reform kâğıt üzerinde kalmıştır.⁵³²

Belediyenin malî yapısı problemliydi. 1896 yılında Anadolu Islahatı kapsamında belediye dairesi hesaplarının teftişi neticesinde, belediye kasasında 1365 kuruş gösterildiği halde esasen hiç para bulunmadığı görülmüştü. Sebebi sorulduğunda bu paranın "cülus-ı hümâyun" törenleri için harcanıp senet alındığı, fakat senedin henüz

⁵²⁵ Lynch, *Travels and Studies*, s. 90.

⁵²⁶ Anahide Ter Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, (Editör: P. Dumont-F. Georgeon), (Çev.: Ali Berktaş), *Tarih Vakfı Yurt Yayınları*, İstanbul 1996, s. 124.

⁵²⁷ Kieser, *İskalanmış Barış*, 509; Minnasian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 124.

⁵²⁸ Demiroğlu, *Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)*, s. 7.

⁵²⁹ Klein, *Hamidiye Alayları*, s. 253.

⁵³⁰ Lynch, *Travels and Studies*, s. 90.

⁵³¹ *Sadettin Paşanın Anıları*, s. 74. Cümleden ağır ifadeler çıkarılmıştır.

⁵³² Lynch, *Travels and Studies*, s. 90.

tahsil edilemediği cevabı alınmıştı. Belediyenin gelirlerinden olan su hâsılatının ayrı bir kaydı alınarak hesaba dâhil edilmediği ve ayrıca belediyenin alacağı olan 127.695 kuruşun bakaya kaldığı tespit edilmişti. Teftiş heyeti usulsüzlüklerin giderilmesi ve alacakların hemen tahsili için talimat vermişti.⁵³³

Malî yapının dengesizliğinin bir nedeni de belediyede fazla ve gereksiz memur istihdamıydı.⁵³⁴ Bundan dolayı gelirlerin büyük kısmı maaşların ödenmesine harcanmakta ve kalan para hizmetlerin yürütülmesine yetmemekteydi.⁵³⁵ Bahsedilen olumsuzluklarda kötü idare kadar, ülkedeki genel malî darboğazın da etkisi vardı. Nitekim merkezi hükümet vilâyetlere yeterince malî yardım yapamadığından, belediye gelirlerinden bir kısmı 1888 yılında vilâyet mal sandıklarına devredilmişti.⁵³⁶ Bu kapsamda Van Belediyesine ait olan bazı vergilerin hazineye devrine karar verilmişti.⁵³⁷ Uygulama sadece merkez belediye ile sınırlı değildi. Şatak Kazası Belediyesinin de gelirlerinin yarısı hazineye devredilmişti.⁵³⁸ Van Belediyesi 1901 yılında Dâhiliye Nezaretine yazdığı bir yazıda, 85.000 kuruşa varan maaş giderlerinin ödenmesinden sonra kalan paranın ihtiyaca yetmediğini ve “*menafi-i memlekete aid bazı müessesat ve teşebbüsat akim kalmakta bulunduğundan*” daha önce tamamıyla belediyeye ait olup 1887 yılından beri bir kısmı mal sandıklarına alınan kantar, kile ve zebhiye vergilerinden hazineye ait olan senelik 53.000 kuruşun belediyeye bırakılmasını talep etmişti.⁵³⁹ Fakat bu talep maliye meclisinin olumsuz görüş bildirmesi üzerine hükümet tarafından kabul edilmemişti.⁵⁴⁰

Van Belediyesi malî sıkıntıları aşmak için kale surlarının hemen dışındaki hendekleri doldurarak üzerinde dükkân inşa etmiş ve kiraya vermişti. Başlangıçta 6 olan hendekler üzerindeki dükkân sayısı zamanla artarak 24’e ulaşmıştı. Dükkân âdeti 21 iken belediyenin bunlardan sağladığı gelir yıllık 8.000 kuruş civarındaydı. 1895 yılında IV. Ordu müşirliği, hendeklerin ordu malı olduğu gerekçesiyle ya dükkânların yıkılması

⁵³³ BOA. Y. EE. 132/11, 27 R 1314, varak no 2 (5 Ekim 1896).

⁵³⁴ BOA. ŞD. 1890/22, 19 Za 1321 (6 Şubat 1904).

⁵³⁵ BOA. DH. MKT. 2518/130, 19 R 1319 (5 Ağustos 1901). Vilâyet Salnamesi’nde harcamaların büyük kısmının maaşlar olduğu görülmektedir. Bkz. Tablo 2.

⁵³⁶ Yakup Akkuş, “Osmanlı Devlet ve Vilâyet Bütçeleri (1840-1913) Nasıl Okunmalıdır?” *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 40 Ağustos 2013, s. 166. Arşiv belgesine göre bir kısım gelirlerin devri 1888’de değil 1887 yılında başlamıştır. BOA. DH. MKT. 1564/99, 11 Ra 1306 (15 Aralık 1888).

⁵³⁷ BOA. DH. MKT. 1564/99, 11 Ra 1306 (15 Aralık 1888).

⁵³⁸ BOA. DH. MKT. 1629/68, 19 L 1306 (18 Haziran 1889).

⁵³⁹ BOA. DH. MKT. 2518/130, 19 R 1319 (5 Ağustos 1901).

⁵⁴⁰ BOA. BEO. 1735/130089, 06 B 1319 (19 Ekim 1901).

ya da gelirinin nizamiye hazinesine aktarılmasını istemişti. Fakat bu yöndeki talep kabul görmemiş ve belediye dükkân sayısını yukarıda ifade edildiği gibi zaman içerisinde arttırmıştı.⁵⁴¹ Gösterilen çabalara rağmen ülkenin genelinde olduğu gibi⁵⁴² Van Belediyesi'nin de gelir azlığından kaynaklanan malî güçsüzlüğü devam edecektir.

1.7.2. Belediye Gelirleri

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıl boyunca belediyelerin başlıca gelir kaynakları; devlet tarafından ayrılan vergiler, para cezaları, kantar, çeki, kile vergisi, hayvan alım satım vergisi, zebhiye vergisi ve kontrato gibi kalemlerdir.⁵⁴³ Van Belediyesinin gelir kalemleri de buna benzer şekilde hayvan alım satımı ve kesiminden alınan vergi, ticari amaçla kullanılan tartı ve ölçü aletlerinden alınan vergi, dükkân, mezbaha, baraka, kahvehane ve ambarlardan alınan kira, damga vergisi, resmi muamelelerden alınan harç, para cezaları, bina inşa ruhsat vergileri ve su vergisinden oluşmaktadır.⁵⁴⁴

Tablo 1.1. Van Belediyesi 1893 ve 1894 Yılı Gelir Kalemleri ve Miktarları

Vergiler		
	1893 Yılı	1894 Yılı
Ortakapı Kantar ve Kile Rüsümü	15.000	12.250
Ortakapı Zebhiye Rüsümü	6.010	5.575
Ortakapı Hayvanat Rüsümü	5.075	4.300
İskele Karyesi Kantar ve Kile Rüsümü	4.430	3.330
İskele Karyesi Zebhiye Rüsümü	6.40	3.50
Şahbağı Zebhiye Rüsümü	112	112
Tepebaşı Köşesi Zebhiye Rüsümü	750	450
Haçboğan Zebhiye Rusumu	1.250	1.250
Erek Meydanı Zebhiye Rüsümü	2.500	2.000
Erek Meydanı Kantar ve Kile Rüsümü	1.400	1.000
Meyhaneci Köşesi Zebhiye Rüsümü	925	925
Küçük Kendirci Zebhiye Rüsümü	600	325
Erek Altı Dükkânları Zebhiye Rüsümü	3.000	1.750
Acem Haço Köşesi Zebhiye Rüsümü	1.275	925
Boya Oğlu Köşesi	400	300
Büyük Kendirci Zebhiye Rüsümü	430	430
Toplam	43.797	35.272

⁵⁴¹ BOA. DH. MKT. 373/72, 17 Za 1312 (12 Mayıs 18959; BOA. DH. MKT. 1109/14, 23 C 1324 (14 Ağustos 1906).

⁵⁴² Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840-1880*, s. 190-192; Seyitdanlıoğlu, "Rusûm-ı Belediye Kanunu", s. 106.

⁵⁴³ Seyitdanlıoğlu, "Rusûm-ı Belediye Kanunu", s. 106. Zebhiye hayvan kesiminden alınan, kontrato ise sözleşmelerden alınan bir vergi türüdür.

⁵⁴⁴ BOA. Y. EE. 132/11, 27 R 1314 (5 Ekim 1896).

Kira ve Hâsılatlar		
	1893 Yılı	1894 Yılı
Salhane (Selh-hane-Mezbaha) İcarı	2.000	1.500
Dekakin İcarı	17.765	14.205
Barakalar İcarı	1.165	500
Kahvehane İcarı	1.550	1.550
Hınta ve Gazyağı Anbarları İcarları	4.500	4.500
Resm-i Kontrato	150	430
Kabristan Kihay(ot) Esmani	1.000	900
Tamga Resmîyesi Hâsılatı	15	235
İnşaat ve Tamirat Hâsılatı	2.000	1.500
Ceza-i Nakdi	1.200	1.500
Toplam	31.345	26.820
Su Gelirleri		
	1893 Yılı	1894 Yılı
Keşiş ve Sıhke ve Doni Göllerinin Su Hasılatı	53.000	-
Şahmiran Suyu Hâsılatı	15.000	9.000
Toplam	68.000	9.000
Genel Toplam	143.142	71.092

Tablo incelendiğinde Van Belediyesinin gelirlerinin tamamına yakınının su, hayvan kesimi, hayvan alım-satımı ve kiralardan oluştuğu görülmektedir. Diğer kalemlerdeki gelir hâsılatı oldukça düşük seviyede kalmıştır. Bu da gelir kaynağı azlığını bariz bir şekilde göstermektedir. 1894 senesi gelirlerinde önceki yıla oranla açık bir azalma görülmektedir. Birçok vergi kaynağı ödemelerinde düşüş olmakla beraber, farkı su geliri açmıştır. Arşiv belgesinde bunun nedeni Keşiş, Sıhke ve Doni Gölleri'nin su hâsılatının vilâyet idare meclisi kararıyla emaneten idare olunduğu ve hâsılat miktarının 1894 senesinde tahakkuk etmemesi olarak açıklanmıştır.

1.7.3. Belediye Giderleri

Belediye giderleri maaşlar, vergi, kira, sosyal yardımlar, yol, temizlik, harcırah, cenaze, kırtasiye, yakıt, tamirat, su ve diğer bazı kalemlerden oluşmaktadır.⁵⁴⁵

Tablo 1.2. Van Belediyesi 1893 ve 1894 Yılı Masraf Kalemleri ve Miktarları

Maaşlar		
	1893 Yılı	1894 Yılı
Belediye Başkanı Galip Paşa'nın Maaşı	9.000	9.000
Tabip Fethi Bey	14.400	14.400
Eczacı Mehmed Efendi	3.000	3.000

⁵⁴⁵ BOA. Y. EE. 132/11, 27 R 1314 (5 Ekim 1896).

Aşı Memuru Nuri Efendi	“	-	2.530
Kâtip Hacı Mehmed Efendi	“	6.000	6.000
Katib-i Sani ve Sandık Emmini Osman Efendi	“	2.400	2.400
Müfettiş Şiran Ağa	“	4.800	4.800
Çavuş Mehmet Ağa	“	1.200	1.200
Çavuş Efendiler(8kişi)	“	9.600	9.600
Odacı Hacı Numan Ağa	“	1.200	1.200
Amele Emo	“	600	600
Mimar Kalfası Menas	“	1.200	1.200
Muvakkaten istihdam olunan Süvari Çavuşları Mehmed ve Recep Ağaların Maaşı		-	750
Toplam		53.400	57.280
Vergi, Kira ve Sosyal Yardımlar			
		1893 Yılı	1894 Yılı
Dükkânların Emlak Vergisi		1.067	1.067
Kayaçelebi Camisi Zemin İcarı		420	420
Abbas Ağa Camisi Zemin İcarı		200	200
Mahmud Ağa Cami Zemin İcarı		200	200
Karahoca Cami Zemin İcarı		250	250
Kimsesiz Çocuklar için Harcamalar		2.520	2.520
Muhtaç Mahpuslara Yapılan Yardımlar		1.560	1.560
Muhtacine Tayinat		7.000	3.500
Toplam		13.217	10.437
Yol, Temizlik, Harcırah, Cenaze, Kırtasiye, Yakıt ve Diğer Masraflar			
		1893 Yılı	1894 Yılı
Cadde ve Köprülerin Tamiratına		2.000	1.000
Tanzifat ve Tathirat		4.000	2.500
Harcırah		500	-
Kırtasiye ve İhtirakiye		2.000	2.000
Veladet-i Culus-u Hümayun		6.000	5.000
Techiz ve Tekfin Masrafına		4.500	2.000
Mesarif-i Müteferrika		1.500	500
Dükkan ve Saire Tamiratına		2.500	1.000
Emval-i Menhuse Hayvanatı için Mübaaya olunan Çayır Bahası		-	2.375
Toplam		23.000	16.375
Su Harcamaları			
		1893 Yılı	1894 Yılı
Sihke Gölü Suyunun zabt edildiği tarla Bahasına		2.500	-
Demirbaş Tamiratına		2.500	300
Sihke Gölünün Doldurulması		4.500	-
Göllerin Bekçilerine		2.000	2.000
Göller için Amele ve Saireye		1.000	1.000
Toplam		12.500	3.300
Genel Toplam		103.717	87.392

Tabloda da görüldüğü gibi gerek 1893 ve gerek 1894 yıllarında en büyük harcama kalemi maaşlardır. 1893 senesinde maaşlar masrafların % 50'si kadardır. 1894 yılında gelirler azaldığından bu kez maaşlar masrafların % 65'ini geçmiştir. Yatırımlar olarak ifade edilen su temini ve çevre temizliği için ayrılan para son derece azdır. 1894 yılında masrafların azalması gelirlerin azalmasının neticesidir. Fakat burada da görülüyor ki maaşlar azalmamış bilakis artmıştır. Tabloda dikkati çeken diğer husus en yüksek maaşın belediye tabibine ödenmesidir.

İKİNCİ BÖLÜM

YERLEŞME, SOSYAL YAŞAM VE NÜFUS

2.1. ŞEHRİN KONUMU VE YERLEŞME

Seyyah ve coğrafyacılar, şehre nazır son tepeyi aştıktan sonra uzaktan görünen Van şehrinin görünümünden hayranlıkla bahsetmişlerdir. Göl ile bütünleşen bahçe ve yeşilliklerle kaplı hafif meyilli arazi, arazinin çevresinde yüksek karlı dağ zirveleri ve göle yakın bir noktada heybetli bir şekilde yükselen kale, etkileyici bir manzara oluşturmaktadır. Onlara göre şehir bu görüntüsüyle eski bir İran veya Ermeni deyimini olan “*Bu dünyada Van, ötekinde cennet*” sözünü fazlasıyla hak etmektedir.⁵⁴⁶

1730 metre yüksekliğine karşın kilometrelerce uzunluk ve genişliğiyle Van gölü, şehre deniz kenarında bir yerleşim yeri görüntüsü vermektedir. Yüksek rakıma rağmen mikro iklimin yumuşaklığı Van Gölü çevresinde birçok sebze ve meyve yetiştirmeye uygun bir iklim oluşturmaktadır.⁵⁴⁷ Lynch, Van için “*İklimi zindeleştirici, suları bol, güneşi sıcak, insanları misafirperver ve medenidir*” ifadelerini kullanmıştır.⁵⁴⁸

XIX. yüzyıl sonlarına doğru Van, yerleşim yeri olarak üç kısımdan oluşmaktadır. Bunlar Van Kalesi, kalenin hemen dibinden başlayan surlar içindeki şehir ve Bahçeler denilen mevkidir.

2.1.1. Kale

Van Kalesi doğu-batı istikametinde 1800 metre uzunlukta, 20-120 metre arasında değişen genişlikte ve takriben 100 metre yükseklikte doğal bir kütleyle sahiptir.⁵⁴⁹ Üzerinde küçük bir yerleşimin olduğu kale, doğu-batı doğrultusunda, ortası dar ve yüksek, uçları nispeten geniş olması cihetiyle deve sırtına benzetilmiştir.⁵⁵⁰ İran ile olan savaşların nihayete ermesi, kale surları ve savunması üzerinde olumsuz etkide bulunmuştur. Surlar zayıf, kaledeki silahlar eski model ve bakımsızdır. Kaledeki toplar

⁵⁴⁶ Isabella L. Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan-Including a Summer in The Upper Karun Region and a Visit The Nestorian Rayahs*, Vol II, London 1891, s. 337-338; Edward. L. Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, London 1878, s. 138; Lynch, *Travels and Studies*, s. 38-39; Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 108; Walpole, *The Ansayri and the Assassins*, s. 85.

⁵⁴⁷ Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 116; Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 97.

⁵⁴⁸ Lynch, *Travels and Studies*, s. 40.

⁵⁴⁹ S. T. Serdar-E. Işık- A. Akkılı-F. Hattatoğlu, “A Study on the Route of Silk Road in Lake Van Basin”, *International Journal of Scientific and Technological Research*, 1 (2), 2015, s. 59.

⁵⁵⁰ Lynch, *Travels and Studies*, s. 108.

bayramlarda ve paşa karşılamalarında kullanılır olmuştur.⁵⁵¹ Bu olumsuzluğun giderilmesi için 1905 yılında zikredilen eski topların değiştirilmesi askerî yetkililerce talep edilmiştir.⁵⁵²

Asıl surlarla çevrili olan ve askerî bir garnizonun bulunduğu kale, sivil girişlere kapalı tutulmaktadır.⁵⁵³ Kaledeki süslenmiş eski bronz toplar kullanımda olmayıp ramazan ayında ateşlenmektedir. Kaleyi gezmesine izin verilen Tozer, kalenin en yüksek yerinde komutanın evinin olduğunu ifade ederek, burada kahve ikramı eşliğinde Süphan, Nemrut, Erek Dağları ile şehir ve göl manzarasının muazzam bir görüntü oluşturduğunu ifade etmiştir. Ancak İslam karşıtı duygularını zapt edemeyerek bu görüntüyü kubbeli camiler ve birkaç minarenin bozduğunu söylemiştir.⁵⁵⁴ Uzaktan bakıldığında kalede yüksek gözetleme kuleleri, göndere çekilmiş bayrak ve caminin minaresi ile kubbesi görünmektedir.⁵⁵⁵

2.1.2. Merkezi (Eski) Şehir

Göle takriben iki kilometre uzaklıkta yer alan kale dibindeki bu yerleşim; yönetim, ekonomi ve dinî hayatın merkezi olan eski şehirdir.⁵⁵⁶ Kalenin güney tarafında konumlanan ve hemen kale dibinden başlayan merkezi şehir, dıştaki daha az yüksek olmak üzere çift sur ve surun etrafında 1880'lere kadar varlığını sürdüren bir hendekle çevrilidir.⁵⁵⁷ Mazgallı kale surları, iri taşlı temeller üzerinde yükselmektedir.⁵⁵⁸ Taş kısımlar dışında topraklı kerpiçten yapılan surlar, yıllardır bakım görmediğinden zayıflamıştır.⁵⁵⁹ Yüksek bir noktadan bakıldığında fiziki görünümüyle şehir düzensiz bir dikdörtgene benzemektedir.⁵⁶⁰

⁵⁵¹ James Brant-A.G. Glascott, "Notes of a Journey Through a Part of Kurdistán, in the Summer of 1838", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 1840, s. 394; Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, s. 234.

⁵⁵² BOA. Y. MTV. 277/44, 11 C 1323 (11 Ağustos 1905).

⁵⁵³ Lynch, *Travels and Studies*, s. 108.

⁵⁵⁴ Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 349-350. Lynch'e kaleyi gezmek için verilmemiştir. Bkz. Lynch, *Travels and Studies*, s. 108.

⁵⁵⁵ Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, s. 144.

⁵⁵⁶ Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 136.

⁵⁵⁷ Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, s. 143; Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 344.

⁵⁵⁸ Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 117.

⁵⁵⁹ Lynch, *Travels and Studies*, s. 89.

⁵⁶⁰ Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 343.

Birbirine bitişik çok sayıda toprak evlerin yanı sıra⁵⁶¹ geçmiş dönemlerden kalma güzel binaların olduğu eski şehirde,⁵⁶² sokaklar taş döşeli, dar, dolambaçlı ve kirlidir.⁵⁶³ XIX. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru şehre gelen seyyahların anlatımları dikkate alındığında,⁵⁶⁴ geçmişten bu çalışmanın konusu olan zaman dilimine kadar geçen süreçte şehrin estetik görünümünde olumlu yönde fazla bir gelişmenin olmadığı anlaşılmaktadır.

Şehrin dört kapısı bulunmaktadır. Doğu cihetinde yer alan Tebrizkapı, giderek gelişen ve büyüyen yerleşim yeri olan Bahçeler mevki ya da semtine açılan ana çıkış kapısıdır.⁵⁶⁵ Ortaçağdan kalma mazgallı yapısıyla Tebrizkapı son derece güzel bir görünüme sahiptir.⁵⁶⁶ İkincisi olan İskelekapi, Van'ın limanı konumunda olan Avantz İskelesi'ne giden batı yönündeki kapıdır. Diğer iki kapı ise şehrin güneyinde yer alan Orta ve Saray kapılarıdır.⁵⁶⁷ 1870'li yıllarda Van'a gelen Millingen, farklı noktalarda yer alan üç ahşap köprüden şehre giriş olduğunu ifade etmiştir.⁵⁶⁸ Söz konusu köprüler surların etrafında kazılmış hendekleri geçip yukarıda zikredilen şehrin giriş kapılarına ulaşmak için yapılmıştır. Fakat zamanla güvenlik kaygılarının sona ermesi ve şehrin genişleyerek ihtiyaca yetmemesi üzerine, dönemin Van Belediyesi gelir sağlamak üzere bu hendekleri doldurarak üzerinde dükkânlar inşa ettirmiştir.⁵⁶⁹ Zamanla artan dükkân sayısı nedeniyle⁵⁷⁰ 1890'dan sonra hendekler tamamen kapanmıştır.⁵⁷¹

Şehrin batısında harap olmuş yapılar,⁵⁷² Ulu Cami'nin kalıntıları ve nadir sayıda mütevazı ev yer almaktadır. Daha ileride kale kayalıklarına bitişik bataklık bir alan bulunmaktadır. Kalenin kuzeyinde ise ev olmayıp burası boş veya meralık bir alandır.⁵⁷³

⁵⁶¹ BOA. ŞD. 1882/23, 24 C 1312 (23 Aralık 1894).

⁵⁶² Vital Cuinet, *La Turquie D'asie, Geographie, Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'asie Mineure*, c. II, Paris 1892, s. 692.

⁵⁶³ Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, s. 143.

⁵⁶⁴ Brant-Glascott, "Notes of a Journey", 393; Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia Kurdistan Persia and Mesopotamia*, s. 261.

⁵⁶⁵ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 693; Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 117.

⁵⁶⁶ Lynch, *Travels and Studies*, s. 104.

⁵⁶⁷ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 693; Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 117.

⁵⁶⁸ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 109.

⁵⁶⁹ BOA. DH. MKT. 373/72, 2 Za 1312 (27 Nisan 1895).

⁵⁷⁰ BOA. DH. MKT. 1109/14, 23 C 1324 (14 Ağustos 1906).

⁵⁷¹ Bu tarihten sonra gelen seyyahların anlatımlarındaki şehrin fiziki yapı tarifinde hendeklerden hiç söz edilmemektedir.

⁵⁷² Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 109.

Şehrin ana caddesi doğudan batıya doğru uzanmaktadır. Cuinet'in sayısını 95 olarak verdiği dar ve dönemeçli sokakların bir kısmı ana caddeye paralel, diğerleri diktir.⁵⁷⁴ Şehirde hanlar, zanaatkârların işyerleri, pazaryeri, çarşı, camiler, kiliseler ve resmi kurumlar bulunmaktadır.⁵⁷⁵ Ana cadde ile cami ve pazarları içine alan bölüm şehrin en yoğun yeridir. Gıda maddeleri ve birçok çeşit malın satıldığı çarşı (pazar) rengârenk kalabalıklarla doludur. Buradaki dükkân sahiplerinin aynı zamanda Bahçeler mevkinin işlek caddesinde de işyeri ve dükkânları vardır. Gün içerisinde yaptıkları gel-git, hareketlilik meydana getirmektedir. Dükkânların yanı sıra geçici çardakların da kurulduğu Pazar,⁵⁷⁶ Avrupa malları bakımından giderek zenginleşmektedir.⁵⁷⁷

Önemli idarî yapılar güneydoğudaki mahallede, saray kapısı çevresinde yer almaktadır. Bunlar; Vali Konağı, Adliye, Merkez Cezaevi, Polis Karakolu, Kışla, Posta ve Telgrafhane, Osmanlı Bankası, Duyun-ı Umumiye İdaresi, Tütün rejisi, Sağlık Ocağı Ziraat İdaresi, Gümrük Binası ve Müslüman Mektepleridir.⁵⁷⁸

Esas yerleşim kalenin güneyinde toplanmıştır. Geçmiş zamanlardan beri azalarak da olsa devam eden güvenlik kaygılarından ötürü kale surları içindeki eski şehirde yoğun bir yerleşim oluşmuştur.⁵⁷⁹ Bu nedenle Ermeni ve Müslümanların birlikte yaşadığı surlar içindeki şehir artık kalabalık nüfusa dar gelmektedir.⁵⁸⁰

Kıyısı bataklık ve göle yakın bu tarihi şehir yerleşimi nem, rutubet ve çevre kirliliği nedeniyle giderek gözden düşmektedir. Yeni idarî binalar ile zengin sınıf, konsolosluklar ve misyonerlerin tercihi artık bahçeler mevki olmaya başlamıştır.⁵⁸¹

1876 yangını, 1879 kıtlığı, 1896 olayları ve nihayet I. Dünya Savaşı'nda şehrin bir çatışma alanına dönmesi eski kentin önemini peyderpey azaltmıştır. Yeni yerleşim, inşa edilen resmi kurumlarla birlikte artık surların dışına çıkmıştır.

⁵⁷³ Lynch, *Travels and Studies*, s. 105, 108.

⁵⁷⁴ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, 109; Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 694.

⁵⁷⁵ Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 118.

⁵⁷⁶ Lynch, *Travels and Studies*, s. 81, 104-105.

⁵⁷⁷ Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 509.

⁵⁷⁸ Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 118.

⁵⁷⁹ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 154.

⁵⁸⁰ Lynch, *Travels and Studies*, s. 80-81, 105.

⁵⁸¹ Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 357; Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, s. 231.

2.1.3. Bahçeler (Yeni) Şehri

Merkezi (eski) şehrin doğusunda ve surların dışında sonradan büyüüp gelişen ikinci bir şehir meydana gelmiştir. Bahçeler şehri veya semti denilen bu yerleşim eski şehrin surlarına yaklaşık 2 kilometre uzaklıktaki bir noktadan başlayarak doğuya doğru uzanmaktadır. Merkezi şehirden Bahçeler mevkiine ulaşmak için 15-20 dakika yürümek gerekmektedir.⁵⁸² Aradaki alan büyük boş arazidir.⁵⁸³ İmar edilmemiş bu boş alanların çevresinde göçebeler ve özellikle de Çingeneler oturmakta bazen de burada gezici panayırlar kurulmaktadır.⁵⁸⁴

Ermenilerin Aygestan,⁵⁸⁵ Müslümanların Bahçeler diye isimlendirdiği yerleşim, geniş bir ovaya yayılmış yeşil çayırlar ve meyve ağaçlarıyla kaplı bir alanın içindedir.⁵⁸⁶ Kale surlarının dışından doğuya doğru, Erek dağlarının aşağı kısımlarına kadar birkaç kilometre boyunca uzanan bir alandır.⁵⁸⁷ Henüz yerleşimin olmadığı toplam bağ ve bahçelik alanlar da dâhil edildiğinde burası yaklaşık 11-12 kilometre uzunluk ve 6-7 kilometre genişliğinde, seyyahın ifadesiyle enfes bahçelerin olduğu bir yerdir.⁵⁸⁸ Akşamları bahçelerinden sayısız güzel kokular yükselen⁵⁸⁹ bu semtte ikamet edenler, evlerinin bitişiğindeki bahçelerinin keyfini yaşamaktadırlar.⁵⁹⁰ Meyve bahçeleri, çeşitli sebzeler ve yeşilliğin oluşturduğu coşku yaz boyunca devam etmektedir.⁵⁹¹

Şahmiram Suyu,⁵⁹² Keşiş ve Sıhke Gölleriyle birlikte⁵⁹³ doğu cihetinden gelen soğuk sular, bahçeleri belirli bir düzene göre sulamaktadır. Tüm yollar su akıntılarıyla keşimmektedir.⁵⁹⁴ Yerin üstünde akan suların yanında antik dönemlerden kalma, "Kehriz" veya "Kankan" adı verilen yer altı kanallarıyla uzak mesafelerden bahçelere

⁵⁸² Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 118.

⁵⁸³ Lynch, *Travels and Studies*, s. 104.

⁵⁸⁴ Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 121.

⁵⁸⁵ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 691.

⁵⁸⁶ Walpole, *The Ansayri and the Assassins*, 85; Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, s. 228.

⁵⁸⁷ Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, 143; Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 112.

⁵⁸⁸ Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 391. Rassam, Bahçeler Semti'nin büyüklüğünün, güney ve güneydoğuya doğru 5'er milden fazla olduğunu belirtiyor. Bkz Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 123.

⁵⁸⁹ Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 509.

⁵⁹⁰ Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 123.

⁵⁹¹ Lynch, *Travels and Studies*, s. 82.

⁵⁹² Lynch, *Travels and Studies*, s. 122.

⁵⁹³ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 155.

⁵⁹⁴ Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 123

su sağlanmaktadır.⁵⁹⁵ Zikredilen kanallarının sayısı yirmi dördtür.⁵⁹⁶ Parlak güneş ve kuru iklim sayesinde sulanan yeşillik alanda yosun ve küf yoktur.⁵⁹⁷

Bir zamanlar halktan sıradan insanların ve göçebelerin yaşadığı Bahçeler mevki surların dışında kalan varoş niteliğinde bir yer iken zamanla eski şehrin artan nüfusa yetmemesi ve 1876 yangını gibi etkenler Bahçeler muhitinin önemini arttırmıştır.⁵⁹⁸

Güvenliğin artması neticesinde Bahçeler denilen yerleşim, sadece kasaba merkezindeki zenginlerin yazlık tercihi olmaktan çıkarak Müslüman olan ve olmayan herkesin yerleştiği bir yer haline gelmiştir. Eski şehre göre havasının temiz ve rutubetsiz olması nedeniyle zenginler bağ ve bahçeler içinde evler yaparak buraya kalıcı olarak yerleşmiştir. Eski tarihlere dayanan bahçelerdeki halk yerleşimi giderek artmış ve yeni inşa edilen resmi kurumlar da burada kurulmaya başlayınca bu mevki kasabaya tercih edilir olmuştur.⁵⁹⁹

Burası aynı zamanda eski şehirdekilerin yazlık olarak kullandıkları bahçeli evlerin bulunduğu mekân olduğu için hem dağınık hem de toplu yerleşimin olduğu bir yerdir.⁶⁰⁰ Kare planlı inşa edilen evler büyük bahçeler içinde yapılmıştır. Bahçelerin etrafında aile mahremiyetini sağlayan topraktan yapılmış yüksek duvarlar vardır. Bahçelere suyun giriş-çıkışını sağlamak için duvarın tabanında tahta kapaklı boşluklar ya da oyuklar açılmıştır. Suyu ağ gibi dağıtan bu yöntem aynı zamanda bostan labirentinde ev ve bahçeler arası geçişi de kolaylaştırmaktadır. Zaptiye takibindeki siyasî veya adî suçlardan firari olanlar bu boşluklardan geçerek kaçabilmektedir.⁶⁰¹ 1896 olaylarında Ermeni komitacıların mevzi ve atış yeri olarak kullandığı buradaki bir kısım ev tahrip olmuştu. Hadiseler yatıştıktan sonra bu evler yeniden yapılmış veya onarılmıştı.⁶⁰²

⁵⁹⁵ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 53; Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van" s. 124-125

⁵⁹⁶ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 65. Salnamede 9 tanesinin adı verilmiştir.

⁵⁹⁷ Lynch, *Travels and Studies*, s. 82.

⁵⁹⁸ Minnassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 118.

⁵⁹⁹ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 154.

⁶⁰⁰ Demiroğlu, *Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)*, s. 17-18; Lynch, *Travels and Studies*, s. 81-82; Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 122.

⁶⁰¹ Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 121, 124.

⁶⁰² Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 508.

Bahçeler mevkiinde 11 ana mahalle bulunmaktadır.⁶⁰³ Bu mahalleler içinde ayrıca farklı isimlerde semtler yer almaktadır.⁶⁰⁴ Doğu-batı doğrultusundaki bu mahalleler; Şahmiramaltı, Hayvanak, Haçboğan, Yukarı Nurşin, Akköprü, Augusner, Aerek (Erek), Guelortagh, Nurşin, Araroutstagh, ve Sıhke Köyü'dür.⁶⁰⁵ Bunlar arasında Ermeni veya Müslüman yoğunluklu mahallerin yanı sıra her iki kesimin birlikte yaşadığı karma mahalleler de vardır.⁶⁰⁶ Sıhke Caddesi'nin Haçboğan kısmından aşağıya doğru gidildiğinde sağ tarafta Müslümanlar, sol tarafta Ermeniler yerleşiktir. Haçboğan'dan Erek'e doğru olan hattın solunda Ermeniler, sağında ise Müslümanlar yaşamaktadır.⁶⁰⁷ Her mahallenin kendisine ait kilise, cami, okul ve çeşmeleri vardır. Erek mahallesinde Ararents Meydanı civarında Van'ın ikinci pazarı yer almaktadır.⁶⁰⁸ Van'da mahallelerin dinî gruplara göre fiziksel ayrışımının nasıl ortaya çıktığını tespit etmek güçtür. Bunun her iki kesim arasında meydana gelen bazı meselelere çözüm getirmek amacıyla birtakım nizamnamelerle oluşturduğu söylenebilir. Ancak kilise, cami ve akrabalara yakın olma gibi insanların sosyal ve dinî ihtiyaçları yoluyla şekillenmiş olması⁶⁰⁹ daha kuvvetli bir ihtimaldir.

Bahçeler mevkiinde 148 sokak bulunmaktadır.⁶¹⁰ Kenarlarında söğüt ve kavak ağaçlarının dikili olduğu sokaklara, boyunca devan eden sulama kanalları eşlik etmektedir. Bu kanallara bağlı su ağları, etraftaki elma, armut, kiraz, kayısı, nar bahçeleri ile bostanlar ve bağları çevrelemekte ve sulamaktadır.⁶¹¹

Bahçeler mevki söğüt ağaçlarıyla gölgelenen uzun işlek bir caddeye sahiptir.⁶¹² Van Vilâyet Salnamesi'ndeki ifadeyle "*doğuya doğru geniş-ferah caddeleri, nezih ev ve bahçeleriyle Sıhke Ceddesi*"ne,⁶¹³ Vali Halil Paşa döneminde (1887-1892) taş döşeme

⁶⁰³ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 691; Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 122.

⁶⁰⁴ Bkz. *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 163-165; *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 70, 78, 163. Rahmi Tekin, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Van'ın Mahalleleri", *Dünyada Van Dergisi*, (20), 1999, s. 2-5.

⁶⁰⁵ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 691.

⁶⁰⁶ Lynch, *Travels and Studies*, s. 80.

⁶⁰⁷ Talay, *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi*, Van Belediyesi Yayınları, İstanbul 1996, s. 162.

⁶⁰⁸ Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 122. Cutts Bahçeler Semtinde 2 kilise bulunduğunu ifade etmektedir. Bkz. Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, s. 143

⁶⁰⁹ Bkz. Ali İhsan Karataş, "Bursa'daki Uygulamalar Işığında Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Meskenleriyle İlgili Düzenlemeler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (2), 2007, s. 123-154.

⁶¹⁰ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 694.

⁶¹¹ Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 121.

⁶¹² Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, s. 143.

⁶¹³ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 154.

yapılmış kenarlarına ağaçlar dikilmiş ve cadde boyunca su kanalları açılmıştır.⁶¹⁴ Bu hat üzerinde paşanın özel konutunun yanı sıra bahçeleri bol dereciklerle sulanan zengin sınıfa ait sayısız ev mevcuttur.⁶¹⁵ Lynch, sözü edilen ana caddeye bitişik bahçeli bir dizi görkemli ev olduğunu belirtmektedir.⁶¹⁶

Doğu-batı doğrultulu bu geniş ve uzun caddenin iki yanı kavak dizilidir. Her kesiti ayrı bir isim taşıyan bu caddenin uzunluğu yaklaşık 5 kilometre olarak ifade edilmişse de,⁶¹⁷ Lynch'ın verdiği haritadan yararlanarak yaptığımız tespite göre 3 veya 3.2 kilometreye denk gelmektedir. Caddeden doğusundan başlayarak yüründüğünde önce Müslüman evleri sonra Ermeni evleriyle karşılaşmaktadır. Bu hat üzerindeki evlerin yerleşim planları doğru, görüntüleri temizdir.⁶¹⁸ Cadde tüccar ve tezgâhtarların eski şehirdeki pazar ve buradaki iş yerlerine gidip gelmeleriyle bir hayli canlı hareketliliğe sahiptir.⁶¹⁹ Bilhassa sabah ve akşamları bu işlek cadde yaya ve atlı akışıyla dolmaktadır.⁶²⁰

Caddeyi hemen hemen ortasından kesen ikinci derece kuzey-güney doğrultusunda başka bir cadde mevcuttur. Bu ikisinin kesiştiği kavşak noktası ana meydan olan Haç Poğotz veya Haçboğan'ı oluşturmaktadır. "Bahçeler Şehri"nin (Garden Towns) merkezi ve neredeyse en kalabalık yeri olan bu ana kavşağın⁶²¹ çevresinde; vitraylı camlarıyla meydana bakan İngiliz konsoloslugu, bir otel, varlıklı Ermeni tüccarların ve Türk memurların konutları yer almaktadır. Bu kavşaktan Erek Mahallesi'nin Meydanı olan Ararents Meydanı'na uzanan caddeye Nalbantoğlu Caddesi veya sokağı denilmektedir.⁶²²

Haç Kavşağı ve kavşağı meydana getiren bulvarlar üzerinde yer alan yüksek, pencereci, balkonlu ve modern çizgiler taşıyan yapılar ile dükkânlar, iş yerleri ve resmi kurumlar, Bahçeler mevkiine şehir dokusu vermektedir. Bu alanın çevresinden başlayarak uçlara uzanan kısımlar, rengârenk çiçek ve ağaçların oluşturduğu

⁶¹⁴ Demiroğlu, *Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)*, s. 7.

⁶¹⁵ Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 356.

⁶¹⁶ Lynch, *Travels and Studies*, s. 81.

⁶¹⁷ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 112; Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 121-122.

⁶¹⁸ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 112.

⁶¹⁹ Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, s. 143.

⁶²⁰ Lynch, *Travels and Studies*, s. 80-81.

⁶²¹ Lynch, *Travels and Studies*, s. 81-82.

⁶²² Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 121-122.

yeşilliklerin içinde evler ile arkaya doğru ahır ve ağıllarla devam etmektedir. Bunları ise meyve ve sebze bahçeleri çevrelemektedir. Bu haliyle merkezin dışında kalan yerler haricinde bahçeler mevkii büyük bir köy görünümündedir.⁶²³ Yeni şehrin dış kısımlarında, çifte vergilendirmeden kurtulmak için köyden göç eden yarı yerleşik, yoksul şehirli Kürt öğelerin ikamet ettiğini söylemek mümkündür.⁶²⁴

Bahçeler mevkiinin en doğu ucunda Amerikan misyon merkezi ve misyonerlerinin evleri vardır.⁶²⁵ Dr. Reynolds ve diğer misyonerler Barnum ve Scott'un evleri hafif bir tepeliğin üstünde yer almaktadır. Bahçeler semtinin dış mahallesi sayılan buranın kaleye mesafesi yaklaşık 5 kilometredir.⁶²⁶ Buradan öteye Erek Dağı'nın altında yükselen bir vadide ise Ermeni başpiskoposluğuna ait kilise, manastır ve okul vardır.⁶²⁷ Burası kaleye 2-3 saat yürüme mesafesindedir.⁶²⁸

Bahçeler semti yoğun bir özel, toplumsal ve kamusal inşaat faaliyetiyle giderek seçkin bir banliyöye dönüşmektedir. Burada camiler, kiliseler, okullar, pazar yeri, Kışla, Askerî Hastane, Telgraphane İstasyonu, Ziraat Bankası, Mahkeme Binası, Gümrük Binası, Duyun-ı Umumiye Binası, Tütün Rejisi, Belediye Eczanesi gibi kamu hizmeti gören yapıların yanında Amerikan Hastanesi, otel, İran Hanı gibi şahsi girişime ait yapılar yer almaktadır.⁶²⁹ Vali konutu, zengin Ermeni tüccarlar ve eşraf kesimi ile üst düzey devlet memurlarının evleri ve yeni inşa edilen İngiliz, Fransız, Rus, İran ve İtalyan konsolosluklarının burada olması yeni şehrin önemini arttırmaktadır.⁶³⁰ Vali konağı, konsolosluklar ile Amerikan ve Fransız misyoner kurumları birbirine yakın yerdedir.⁶³¹

II. Abdülhamid döneminde Van'da arttırılan askerî kuvvetlerin yerleşim alanları da yeni şehirdir. Toprakkale, güneyde Hacıbekir, merkezde Haç yakınındaki Hamund Ağa olmak üzere bahçeler semtinde 3 kışla yapılmıştır.⁶³²

⁶²³ Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 124.

⁶²⁴ Nikitin, *Kürtler*, s. 157-158.

⁶²⁵ Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, s. 143; Lynch, *Travels and Studies*, s. 92.

⁶²⁶ Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 356. Amerikan Misyonerleri bugünkü eski Vali konağı yerinde ikamet etmekteydiler. Bkz. Talay, *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi*, s. 176.

⁶²⁷ Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 350.

⁶²⁸ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 262.

⁶²⁹ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 694; Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 136, 264; Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 121.

⁶³⁰ Lynch, *Travels and Studies*, s. 81; Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 264.

⁶³¹ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 694.

⁶³² Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 122.

2.1.4. Konut Mimarisi

1894 yılında yaklaşık 6.000 evin olduğu şehirde,⁶³³ istisnalar hariç şehirdeki yapılar klasik Van şehir mimarisi sayılan topraktan yapılmış kerpiç evlerdir.⁶³⁴ Kerestelik ağaç azlığı ve yakın mesafede yapı taşlarının bulunmaması şehirdeki evlerin kerpiçten yapılmasında muhtemelen önemli rol oynamıştır.⁶³⁵ Fakat duvarları güneşte kurutulmuş kerpiçten örülen, damları ise ağaç ve toprakla kaplı bu evler,⁶³⁶ yapışkan bir harçla sıkı şekilde inşa edildiğinden 50-60 sene tamir görmeden ayakta durabilmektedir.⁶³⁷ Daha iyi evler ayrıca toprak ve saman karışımından oluşan harçla sıvalıdır.⁶³⁸ Evler genellikle iki katlı, düz damlı⁶³⁹ ve kare planlıdır.⁶⁴⁰ Bazı evlerin odalarında birden fazla pencere bulunmaktadır.⁶⁴¹ XX. yüzyılın başlarında çoğu evin penceresinde artık cam bulunmaktadır.⁶⁴²

Güneşte kurutulmuş kerpiçten yapılan ve görünümü pekiyi olmayan bu evler caddelere fakir bir görüntü vermektedir.⁶⁴³ Fakat yakından bakılınca -yoksul olanları hariç- evlerin görünüşü nahoş değildir.⁶⁴⁴ Bilhassa Bahçeler muhitinde ana cadde üzerinde bulunan evler son derece güzel ve yüksek yapılmıştır. İçlerinden bazıları farklı şekillerdeki verandalara sahiptir.⁶⁴⁵ Diğerlerindeki kafesli, dışa çıkık ahşap (iç sofalı) pencereler⁶⁴⁶ ise toprak evlerin tekdüzeliğine ortadan kaldırmaktadır.⁶⁴⁷

Resmi binalar verandaları, balkonları ve süslemeleriyle dikkat çeken 2-3 katlı yüksek yapılardır.⁶⁴⁸ Bunlardan askerî kışla iki katlı yüksek ve kare şeklinde inşa

⁶³³ BOA. ŞD. 1882/23, 24 C 1312 (23 Aralık 1894).

⁶³⁴ Mark Sykes, *Through Five Turkish Provinces*, Bickers and Son, London 1900, s. 97; Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 261.

⁶³⁵ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 55.

⁶³⁶ BOA. ŞD. 1882/23, 24 C 1312 (23 Aralık 1894).

⁶³⁷ Brant-Glascott, "Notes on a Journey", s. 390.

⁶³⁸ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 261.

⁶³⁹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 109.

⁶⁴⁰ Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 121.

⁶⁴¹ Walpole, *The Ansayri and the Assassins*, s. 89.

⁶⁴² Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 264; Lynch, s. 82. 1870 yıllarında şehre gelen Millingen, pencerelerde cam yerine gazete kâğıdı kullanıldığını, zengin evlerde ise kâğıdın orasına küçük bir cam yerleştirildiğini ifade etmektedir. Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 112.

⁶⁴³ Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 344.

⁶⁴⁴ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 261.

⁶⁴⁵ Lynch, *Travels and Studies*, s. 81.

⁶⁴⁶ Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 344.

⁶⁴⁷ Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, s. 339.

⁶⁴⁸ Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 121.

edilmiştir. Alt katı hayvanlar için ahır olarak kullanılırken üst katta personel odaları vardır. Binbaşının kaldığı odanın duvarları beyaz badanalı ve İran halılarıyla kaplıdır.⁶⁴⁹

Van'da topraktan yapılmış ev tipi, şehrin görünümü üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptir. Şehrin genel görünüşü toprak evlerin oluşturduğu büyük bir kütle olarak görünmektedir.⁶⁵⁰ 1908 yılına doğru şehir artık iyice büyümüş ve topraktan evler kilometrelerce uzanmış görüntüsü vermeye başlamıştır.⁶⁵¹

2.2. SOSYAL YAŞAM

2.2.1. Şehrin Gelişimi ve Yaşam

XIX. yüzyılın ortalarına doğru imparatorluğun daha yoğun şekilde Batıyla temasının getirdiği değişim ve dönüşüm süreci Van'da da hissedilmeye başlanmıştır. Şehirdeki bu değişim ilk önce valinin giydiği Avrupa tipi dar elbise ile düğmeli frakında ve oluşturulan askerî birliğin yeni üniformalarında kendisini göstermiştir.⁶⁵² Uygulamaya konulan Tanzimat reformları, Van'da üretmeden tüketen, üreten kesimlerden pay alarak onlar üzerinde baskı kuran imtiyazlı zümrenin varlığına son vermiştir.⁶⁵³

Mevcut düzenin değişmesi en çok Ermenilere yaramıştır. XIX. yüzyılın ortalarına doğru Van Ermeni Piskoposluğunun tuttuğu kayıtlara göre binlerce Ermeni; işçi, kapıcı, sanatçı ve bazen de sarraf olarak iş bulmak için İstanbul'a gitmiştir. Birçoğu bu şekilde giderken yılda ortalama 3.000 kişi de para biriktirip İstanbul'dan Van'a geri dönmüştür.⁶⁵⁴ Yüzyılın ortalarına doğru İstanbul ve ardından Van'a gelen Amerikalı Misyoner Southgate, İstanbul'daki Ermeniler arasında Vanlı olanların en saygın çalışanlar olduğunu ifade ederek, bu insanların İmparatorluk kanunları ailece göçe izin vermediğinden İstanbul'da kalıcı olarak kalmayıp bir zaman sonra geri döndüklerini söylemektedir. Southgate, şehirden çok sayıda insanın iş aramak için başkente gidip birkaç yıl sonra geri döndüğünü ve böylece oluşan kültürel etkilenme nedeniyle buranın herhangi bir ara şehirden başkente çok daha yakın olduğunu ifade etmektedir. Yazar,

⁶⁴⁹ Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, s. 229.

⁶⁵⁰ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 261.

⁶⁵¹ Sykes, *Through Five Turkish Provinces*, s. 97.

⁶⁵² Walpole, *The Ansayri and the Assassins*, s. 91-92.

⁶⁵³ Mehmed Hürşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, s. 237.

⁶⁵⁴ Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 395.

Van'daki hem Müslüman hem de Ermeni karakterinden oldukça etkilendiğini dile getirerek bu etkileşime atıfta bulunmaktadır.⁶⁵⁵

Ailelerini arkada bırakarak giden Vanlıların göçü⁶⁵⁶ sonraki yıllarda devam etmiş ve 1880'lerden sonra Van Gölü çevresi İstanbul'a muhacirlerin sık geldiği yerlerden biri olmuştur.⁶⁵⁷ 1895 tarihli bir arşiv belgesinde Van Valisi Ferik Bahri, İstanbul ve “*bilad-ı saireye*” giden şehirli ve köylü Ermenilerin buralarda hamallık, amelelik gibi işler yaptıklarını belirtmiştir.⁶⁵⁸ Vasıfsız iş gücü şeklinde çalışan bu insanlar para biriktirip memleketine dönmekte ve 5 yıl sonra çalışmak için tekrar evlerinden ayrılmaktadırlar. Bir kısmı da ev kurarak İstanbul'a yerleşmektedir.⁶⁵⁹ Para kazanıp daha iyi şartlarda yaşamak için İstanbul'a giden ve bu vesile ile dış dünyayı tanıyarak belirli ustalıklar kazanan Ermeni erkekleri, döndüklerinde⁶⁶⁰ elde ettikleri para ve deneyimlerle de kent ekonomisini geliştirmeye başlamışlardır.

Başkente çalışmaya gidenler arasında Vanlı Müslümanlar olsa da⁶⁶¹ konuyla ilgili arşiv belgelerinin geneline bakıldığında Ermenilere nispetle sayılarının çok az olduğu anlaşılmaktadır. Ermenilerin aksine Müslümanlar ve bilhassa Kürtlerin genelde uzak yolculuklar ile gurbeti sevmemeleri ve dolayısıyla tanımadıkları uzak ve yabancı yerlere nadiren gitmelerinin bundaki temel faktör olduğunu söylemek mümkündür.⁶⁶² Bu nedenle de Müslüman kesimdeki gelişim ve değişim komşuları olan Ermenilerle temas, devlet eliyle yapılan kurumsal modernleşme ve bu kurumlarda görev yapan bürokrat, asker ve eğitimcilerin bıraktığı etkilerle gerçekleşirken, Ermenilerde ise doğrudan görme ve temas etmeyle gerçekleşmektedir.

Büyük kentle tanışma ve var olan fırsatları öğrenmenin ardından şehirde başlayan gelişim süreci, ekonomik ve kültürel alanda etkisini göstermeye başlamıştır. Şehirde ekonomik ve sosyal bakımdan farklı insan grupları olmakla beraber Müslümanlardan

⁶⁵⁵ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 262.

⁶⁵⁶ Lynch, *Travels and Studies*, s. 91.

⁶⁵⁷ Quateart, “19. Yüzyıl Islahatlarına Genel Bakış- Islahatlar Devri 1812-1914”, Halil İncalcık-Donald Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, (Çev.: Süphan Andıç), II, Eren Yayınları, İstanbul 2004, s. 910.

⁶⁵⁸ *BOA. DH. ŞFR. 171/22, 11Kânûn-ı Sâni, 1310 (23 Ocak 1895).*

⁶⁵⁹ Quateart, “19. Yüzyıl Islahatlarına Genel Bakış- Islahatlar Devri 1812-1914”, s. 911.

⁶⁶⁰ Lynch, *Travels and Studies*, s. 91.

⁶⁶¹ *BOA. DH. MKT. 2273/107, 17 B 1317 (21 Kasım 1899); BOA. İ. ML. 70/41, 14 S 1324 (9 Nisan 1906).* İstanbul'da çalışan Vanlı Müslümanlardan bahseden söz eden sayısı azdır. Oysa başkentteki Vanlı Ermenilerden farklı konularla ilgili bahseden birçok arşiv belgesi mevcuttur.

⁶⁶² Mella Mahmudé Beyazıdı, *Kürtlerin Örf ve Adetleri*, Peri Yayınları, İstanbul 1998, s. 64; Ximenez, *Kurds and Armenians*, s. 8.

müteşekkil yüksek bir kesim ile dinamik ve temayüz etmiş bir Ermeni milleti tabakası oluşmuştur. Buna karşın şehirdeki gelişim ve değişimde Ermenilerin rolü baskındır. Zira yukarıda ifade edildiği gibi ülke içinde göç ve ticari hareketliliğin yanı sıra İran ve Rus Ermenileriyle ticari ve kültürel alışveriş bu kesimde ekonomik ve kültürel bir zenginlik meydana getirmiştir.⁶⁶³

Sosyal ve ekonomik hayattaki gelişim ve dönüşümü yalnızca kısmî zamanlı göçlerle açıklamak yetersiz olacaktır. Hayata bakış, karakter ve alışkanlıkların da bundaki rolü az görülemez. Nitekim Lynch, Van'da Müslümanlar ile Ermeniler arasında belirgin farklar olduğunu belirterek, iki toplum arasında en göze çarpan şeyi, Ermenilerin neredeyse Avrupa standartlarıyla ölçülebilen hareketli bir enerjiye, buna karşın Müslümanların pasif ve değişken bir hareketliliğe sahip olmaları olarak ifade etmiştir. Devamında, bunun neticesi olarak Ermenilerin çalışkan ve şehrin sahip olduğu her türlü maddi zenginliği oluşturmalarına karşılık Müslümanların ise şehrin egemenleri olarak yüksek maaşlı memuriyetlerde bulduklarını ifade etmiştir.⁶⁶⁴

Bu tespitleri önyargılı bir gayrimüslimin düşünceleri olarak görmek ne yazık ki mümkün görünmemektedir. Osmanlı-İran hudut tespiti için Van'a gelen komisyonunda yer alan Mehmed Hurşid Paşa, ziraat ve ticaretin Ermenilerin elinde olduğunu ve Müslümanlardan birkaç bakkaldan gayri esnaf olmadığını belirttikten sonra; "*Buranın Ermenileri al-e'l-umum çalışkan kâr ve temettü tarikine hahişkar âdemler olup ehl-i İslam onların aksinedir*" şeklindeki ifadeyle vaziyeti ortaya koymaktadır.⁶⁶⁵ 1896 yılında şehre gelen Sadettin Paşa ve farklı tarihlerde Van'da bulunan diğer gözlemciler de aynı tespiti yapmışlardır. Buna göre Müslümanlar ticaret ve zanaat erbabı olmayıp hatta bunları küçümsediklerinden,⁶⁶⁶ Van'daki ticaret ve endüstriyi Ermeniler ellerinde tutmaktadır.⁶⁶⁷

Bu mesleklerle işigal eden Ermenilerin şehirde kuyumcu ve zücakiye dükkânları, kumaş mağazaları⁶⁶⁸ ve Amerikan dikiş makineleriyle elbise diken imalathaneleri

⁶⁶³ Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 136.

⁶⁶⁴ Lynch, *Travels and Studies*, s. 83.

⁶⁶⁵ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, s. 237.

⁶⁶⁶ Mayewski, *Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistikî*, s. 115; Ximenez, *Kurds and Armenians*, s. 8; *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 75.

⁶⁶⁷ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, 113; Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, s. 237; Lynch, *Travels and Studies*, s. 89.

⁶⁶⁸ Talay, *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi*, s. 159, 178.

bulunmaktadır.⁶⁶⁹ Zengin Ermeniler ayrıca köylerde arazi kiralarak burada ekim yapmakta, elde edilen buğdayın bir kısmını çalışanlara verdikten sonra kalanı tüketim veya ticaret metaı olarak kendilerine kalmaktadır.⁶⁷⁰

Millingen, Van'daki Ermenilerin zenginlik ve eğitim düzeyi bakımından Müslümanlardan daha iyi durumda olduklarını ifade etmektedir.⁶⁷¹ Nitekim bu zenginlik Ermenilerin gösterişli evleri ve yaşam tarzlarında kendini göstermektedir.⁶⁷² Şehrin zenginleri servetlerini giderek arttıran sarraf ve bankerlerdir.⁶⁷³ Tefecilik de denilebilecek bankerlik büyük ölçüde Ermenilerin elinde olup⁶⁷⁴ edinmiş oldukları zenginlikte önemli paya sahiptir.⁶⁷⁵ Vali Bahri Paşa, para sahibi bazı Ermenilerin poliçecilik ve komisyonculuk adı altında fahiş fiyatlarla borç verdiklerini yani tefecilik yaptıklarını belirtmektedir. Vali, bu şekilde binden bin beş yüz liraya kadar nakid para ve üç bin liraya yakın emlak ve akar sahibi olan Ermeniler arasında Keşişyan Kirkor, Cidacıyan, Aramyan, Kapamacıyan Bedros, Hovasiyan Hamparsum, Kalkıyan Avadis'ten başka üç dört kişiyi daha saymıştır.⁶⁷⁶ Ancak şehrin zenginleri arasında sayılan bu şahsiyetlerin sadece paradan para kazanan ve üretmeyen insanlar olarak düşünmek yanıltıcı olacaktır. Zira Cidacıyan, Halep'ten -muhtemelen başka yerlerden de- kervanla kumaş getirip satan bir tüccardır.⁶⁷⁷ Kapamacıyanlar Van'da saygın bir tüccar aile olarak görülmektedir. Ailenin bir üyesi 1913 yılında Van Belediye Başkanlığına seçilmiştir.⁶⁷⁸

Şehirdeki Müslümanların ticareti ise sahip oldukları 50-60 bakkalda kuru üzüm, havuç, fındık, şeker satmak ve bahçelerinde yetişen meyveleri cadde üzerinde satmaktan ibarettir. Buna bağlarından elde ettikleri üzüm ve bahçelerindeki otları toptan satmaları da eklenebilir.⁶⁷⁹ Diğerleri de bahçeleriyle meşgul olmakta veya memurluk

⁶⁶⁹ Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, s. 339-340.

⁶⁷⁰ Talay, *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi*, s. 159, 178.

⁶⁷¹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 113.

⁶⁷² Lynch, *Travels and Studies*, s. 80; Talay, *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi*, s. 179; Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 509.

⁶⁷³ Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 397.

⁶⁷⁴ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 160.

⁶⁷⁵ Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, s. 340.

⁶⁷⁶ BOA. DH. ŞFR. 171/22, 11 Kânûn-ı Sâni 1310 (23 Ocak 1895).

⁶⁷⁷ BOA. A. MKT. MHM. 647/31, 29 Ca 1313 (17 Kasım 1895).

⁶⁷⁸ Arsen Avagyan-Gaidz F. Minnassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki-İşbirliğinden Çatışmaya*, s. 39.

⁶⁷⁹ Sadettin Paşa'nın Anıları, s. 62, 71, 75.

yapmaktadır.⁶⁸⁰ Devam eden vaziyetle Ermeniler zenginleşirken Müslümanlar fakir kalmışlardır.⁶⁸¹ Bu bilgiler dönemin tanıklarının çizdiği genel bir çerçevedir. Elbette şehrin bütün zenginleri Ermeniler veya ticaret yapanlar değildirler. Gerek Müslüman ve gerek gayrimüslimlerden aşar ihalelerini alan mültezimler, askerî birliklere hububat temin eden müteahhitler ve geniş arazi sahibi Müslüman ileri gelenler de yine bu cümledendir.

Şark vilâyetlerinin genelinde olduğu gibi,⁶⁸² Van'da da bazı önde gelen aileler, şehir idaresinde önemli mevkileri elinde tutmakta, menfaat elde etmekte ve çeşitli yöntemlerle devamlılıklarını sağlamaktadırlar.⁶⁸³ Valiler idareyi kolaylaştırmak için bu aileler arası dengeyi gözetmek zorunda kalmaktadır.

Müslüman halktan Timuroğulları (Demirzade-Timurzade), Camuscuoğlu (Camızzade), Topçuoğlu ve Dilaverzade aileleri servet, mevkii ve konum itibarıyla şehirde ön plana çıkmış ailelerdir.⁶⁸⁴ Van'ın eşrafı sayılan bu aileler, belediye başkanlığı, şehir meclis üyelikleri ve mahkeme azalığı gibi doğrudan merkezden atanmayan görevler ile birtakım memuriyetleri ellerinde bulundurarak bir nevi oligarşi oluşturmuşlardır. Giderek etkinlik kazanan merkezileşme politikalarıyla güçleri zayıflasa da yönetim mekanizmasında varlıkları devam etmektedir. Bu aileler arasında, güç ve mevki paylaşımından kaynaklanan rekabet ve mücadele öteden beri süregelmektedir.⁶⁸⁵ Bilhassa şehirde yerel idare meclisinin açılmasından sonra burada hâkimiyet kurmak için verdikleri mücadele aralarındaki rekabeti arttırmıştır.⁶⁸⁶

Ermeni toplumunda da önemli aileler mevcut ise de aileler değil daha ziyade bu aile üyelerinden temayüz etmiş şahsiyetler ön plana çıkmıştır. 1870'lerde Şeran Bey Ermenilerin başlıca zenginlerindendir. Döneminin sanayisi ile meşgul olan Şeran Bey, Hıristiyan ve Müslümanlar arasında güvenilen ve önemli adam olarak görülen tahsilli bir şahsiyettir. Kendisine il meclisinde yer verilmiştir.⁶⁸⁷ 1880 yılında Keork Bey ve Van Metropolit Yeramia Efendi şehrin önde gelenleri arasındadır. İngiliz arkeolog

⁶⁸⁰ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 113.

⁶⁸¹ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 155.

⁶⁸² Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918*, s. 56.

⁶⁸³ Kodaman, *Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, s. 24, 126.

⁶⁸⁴ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 118; Lynch, *Travels and Studies*, s. 83; Demiroğlu, *Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)*, s. 8.

⁶⁸⁵ Lynch, *Travels and Studies*, s. 83-84.

⁶⁸⁶ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 118.

⁶⁸⁷ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 119.

Rassam, evi şehrin kuzey ucunda yer alan Keork Bey'i Van'daki Ermeni cemaatinin önde geleni olarak tanımlar. Daha sonraki yıllarda Cidacıyan, Aramyacıyan, Kapamacıyan Bedros, Natanyan Karabet şehirde ön plana çıkmış Ermenilerdir.⁶⁸⁸

Ermenilerle kıyaslandığında Müslüman eşrafın zengin olmadığı anlaşılmaktadır. 1896 yılında şehirde olan Sadettin Paşa, Demirzadelerin devlet hizmetinde memuriyetle, Camışzadelerin ellerindeki bir miktar araziyi Ermenilere ekip biçtirerek burada gelen hasılatla, Aruş Ağa'nın ise senelik 20-24 liraya kiraya verdikleri birkaç evin kirasıyla geçindiğini, Hasan Paşa'nın da Hakkâri Mutasarrıflığı görevine geçim nedeniyle bir nevi mecbur kaldığını ifade etmektedir.⁶⁸⁹

Hanedan sayılan aileler dışında şehirde ileri gelen saygın şahsiyetler de mevcuttur. Bahri Paşanın Van Valiliği'ne tayin edilmesi dolayısıyla Van eşrafının padişahlık makamına çektikleri teşekkür telgrafında imzaları bulunanlardan hareketle, 1892 yılında şehrin ekâbir takımını tespit etmek mümkündür. Telgrafta imzası olanlar şunlardır; Halil Ağa Cami Müderrisi Mustafa, Hüsrev Paşa Müderrisi Ahmed, İskender Paşa Müderrisi Hamdi, Hafızade Mustafa, Ermeni Marhasası Oseb, Belediye Reisi Hasan, Van Müftüsü Hüseyin, Marutyan, Terzi Başyan, Temurzade Haydar, Rıdvanzade Abdullah, Temurzade Tevfik, Kalçıyan Artin, Kalfayan Mıgırdıç, İmam Zeynelabidin Evladından Şeyh Abdurrahman Gazi Tekkesi Şeyhi Rıf'et, Meşayih-i Kadiriyeden Şeyh Gazi Paşa Tekkesi Şeyhi Şeyh Ahmed, Hüsrev Paşa İmamı İsmail, Hülefa-ı Kadiriyeden Hüseyin, Meşayih-i Kadiriyeden Şeyh Mahmud Baba Tekkesi Şeyhi Mürsel, Meşayih-i Kadiriyeden Hindi Baba Tekkesi Şeyhi Abdülhamid, Hülefa-i Kadiriyeden Mahmud Nuri ve Behram Şem'i, Gavsülazam Sülalesinden Gevri.⁶⁹⁰

Birtakım doğal hadiseler ile sosyo-ekonomik vaka ve gelişmeler şehrin olağan yaşamının seyrini değiştirebilmektedir. Bunlardan biri şehirde huzursuzluğa neden olan yapay zahire ve ekmek kıtlıklarıdır. Bazıları resmi görevlilerle bağlantılı muhtekirlerden oluşan ticari kartel, zahireyi stoklayıp piyasada arz kıtlığına neden olmakta ve meydana gelen panikte halka ve askerî birliklere yüksek fiyatla zahire satmaktadır.⁶⁹¹ Bu yapay kıtlıklar bir döneme mahsus olmayıp aralıklarla ortaya çıkmakta veya çıkarılmaktadır. Lynch, 1894'teki ziyareti sırasında buğday fiyatlarının fahiş rakamlarda olduğunu, buna

⁶⁸⁸ Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 122.

⁶⁸⁹ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 75.

⁶⁹⁰ *BOA. Y. PRK. AZJ.* 21/55, 19 Ş 1309 (12 Mart 1892).

⁶⁹¹ *BOA. BEO.* 3247/243519, 09 M 1326 (12 Şubat 1908).

da tahılın stoklanması'nın neden olduğunu sanıldığını belirtmektedir.⁶⁹² 1899 yılında Haydaran Aşireti reisi Hüseyin Paşa ile Van Belediye Başkanının fiyatların yükselmesini sağlamak için birlikte buğday istifçiliği yaptığı söyleniyordu.⁶⁹³ Özellikle 1905 ve sonrasında bu vakaların olduğu anlaşılmaktadır. Büyük aşar mültezimi Patnoslu Hüseyin Paşa, Van'ın zahire ihtiyacını karşılayan Adilcevaz Kazası ve çevresine de hükmettiği için zahireyi stoklayabilmekte ya da Van'a hububat sevkini engelleyebilmektedir. Nitekim Erciş'teki Haydaranlı Aşireti mensuplarından Emin Paşa ve biraderi Ali Bey ile yaptığı mücadelede rakiplerini cezalandırmak için bir yandan zahire sevkini engelliyor diğer yandan da Adilcevaz'da zahireyi toplayarak satımını kıtlık fiyatına çıkarmağa çalışıyordu.⁶⁹⁴ Merkezi hükümetin ifadesi ve ithamıyla; *"Muhtekirlerin en ileri gelenlerinden biri meşhur Patnoslu Hüseyin Paşa olup hükümet-i mahalliye mumaileyhe karşı bir şey yapamamaktadır."*⁶⁹⁵ Van'ın kıtlık zamanlarında eldeki tahılı stoklayarak tekel oluşturan kesimlerden biri de Ermeni tüccarlardır.⁶⁹⁶

Böyle zamanlarda Van'da ekmek fiyatları artmakta, fırınlar önünde kuyruklar oluşmakta, toplanan kalabalıklar içinde tartışmalar meydana gelmektedir. Aynı zamanda tahıl kıtlığından dolayı ekmek gramajı düştüğü gibi fırıncılar ekmeklere her nevi unlar karıştırdıklarından ekmek kalitesi de düşmektedir. Yönetim, fırınları denetleme yetkisi bulunan belediye memurlarını görevlerini yapmamakla itham ederken, halk da yönetimin ilgisizliğinden şikâyet etmektedir. Bu yapay buhranların birinde İngiliz konsolosunun raporuna göre yakında bir yokluk ve kıtlık tehlikesi olmadığı halde şehirde sefalet artmaktadır.⁶⁹⁷

1907 yılının Haziran ayının sonlarında birkaç günden beri şehirde başlayan ekmek kıtlığından dolayı fırınlar önünde kuyruklar oluşmuştur. Ekmek almak için toplanan kalabalıklar arasındaki tartışmalardan endişelenen esnafın bir kısmı dükkânlarını

⁶⁹² Lynch, *Travels and Studies*, s. 89.

⁶⁹³ Klein, *Hamidiye Alayları*, s. 253.

⁶⁹⁴ BOA. BEO. 3091/231789, 21 Ca 1325 (2 Temmuz 1907).

⁶⁹⁵ BOA. BEO. 2566/3, 28 S 1323, varak no 3 (4 Mayıs 1905).

⁶⁹⁶ Mark Sykes, *The Calips' Last Heritage*, s. 417; Klein, *Hamidiye Alayları*, s. 253; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi-I Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, c. VIII, TTK, Ankara 2011, s. 145.

⁶⁹⁷ BOA. BEO. 2566/3, 28 S 1323 (4 Mayıs 1905); BOA. BEO. 3219/241419, 25 Za 1325 (30 Aralık 1907); BOA. DH. MKT. 2671/68, 1 Za 1326 (25 Kasım 1908); BOA. BEO. 3247/243519, 09 M 1326 (12 Şubat 1908). Lynch, sürekli denetime tabi ve rüşvet vermek zorunda kalan fırıncıların artan tahıl fiyatlarıyla birlikte maliyeti karşılayamadıklarından kötü ekmek çıkardıklarını belirtmektedir. Bkz. Lynch, *Travels and Studies*, s. 90.

kapatarak kaçmak istemişlerse de teskin edilmişlerdir.⁶⁹⁸ Aynı tarihte Van İngiliz Konsolosu, birçok aşar tahsildarı ve tahıl spekülâtörünün büyük miktarda tahıl istiflediklerini, böylece amaçladıkları fiyat yükselmesiyle kâr ettiklerini fakat bundan dolayı şehirde neredeyse kıtlık meydana geldiğini bildirmiştir.⁶⁹⁹ Van'dan gönderilen ve Tercüman-ı Hakikat gazetesinde neşr edilen bir mektupta benzer şekilde, Van'da sefaletin son dereceye vardığı hatta kıtlık korkusunun meydana geldiği yazılmıştır. Bunun sebep olarak kötü idare ve yerel idarecilerin öteden beri görevi kötüye kullanmaları gösterilmiştir. Dâhiliye Nezareti zikredilen gazetede çıkan yazı üzerine Van Vilâyetinden bilgi istemiştir. Vilâyet cevabî yazısında, her sene bu mevsimde zahire fiyatları arttığından böyle bir farkın oluştuğunu ancak belediyece alınan tedbirlerle iki-üç gün zarfından fırınlara % 25 tenzille ekmek sattırılmasına muvaffak olduğu bilgisini iletmiştir. Vilâyet ayrıca karaborsacılara meydan bırakılmadığını ve yapılan ihbarın asılsız olduğunu belirtmiştir.⁷⁰⁰ Fakat vilayet yetkililerinin yaptığı savunma pek gerçekçi gözükmemektedir. Nitekim Van'a vali olarak yeni atanan Ali Rıza Bey, şehre geldiğinde pazarda hububat olmadığını, fakir halkın kıtlık olur korkusundan adeta heyecan içinde olduğunu ifade etmiştir. Vali ihtiyacı karşılamak için hariçten 20.000 kile yani 512.000 kilogram buğday getirilerek, alınan fiyatla çarşıya, fakirlere ve çiftçilere satıldığını belirtmiştir.⁷⁰¹ Ancak bu girişim yetersiz olacak ki kısa bir süre sonra Vali Ali Rıza, buğdayın azlığından dolayı ahalinin ihtiyaçları için merkezi hükümetten 500.000 kuruş talep etmiştir.⁷⁰²

Van'da kıtlık olaylarının olduğu⁷⁰³ ve sefaletin arttığı böyle zamanlarda memurların suiistimalleri de artmıştır.⁷⁰⁴ Artan ekmek fiyatları halkı güç durumda bırakırken, idareci, faizci ve vurguncular yükselen tahıl fiyatlarından kâr elde etmişlerdir.⁷⁰⁵ Bu gibi zamanlarda insafli idareciler ile şehrin önde gelenleri birlikte karaborsacılığa karşı mücadele etmiştir. Kıtlıkların birinde Hacı Bekir Ağa adındaki bir

⁶⁹⁸ BOA. Y. MTV. 299/139, 19 Ca 1325 (30 Haziran 1907).

⁶⁹⁹ Klein, *Hamidiye Alayları*, s. 254.

⁷⁰⁰ *Takvîm-i Vekayi*, 3 Teşrîn-i Sâni 1324, nr, 40, s. 1-2 (16 Kasım 1908).

⁷⁰¹ BOA. BEO. 3247/243519, 9 M 1326 (12 Şubat 1908)

⁷⁰² BOA. BEO. 3306/247901, 4 R 1326 (16 Mayıs 1908).

⁷⁰³ BOA, DH. MKT. 259/13, 2 B 1297 (10 Haziran 1880).

⁷⁰⁴ BOA, DH. MKT. 2640/38, 29 N 1326 (25 Ekim 1908).

⁷⁰⁵ Celil, *Şeyh Ubeydullah Nehri Ayaklanması*, s. 54.

hayırsever, ocaklar kurdurup yemek dağıtarak kıtlığın etkilerini hafifletmeye çalışmıştır.⁷⁰⁶

Vilâyette can kaybına neden olmayan küçük depremler sıklıkla meydana gelmektedir.⁷⁰⁷ 1907 yılında Saray Kazasında meydana gelen depremde bazı evler ile kamu binaları zarar görmüştür. Van Vilâyeti ve çevre vilâyetlerden gelen yardımlarla toplanan paranın muhtaç olanlara usul dairesinde dağıtılması talimatı verilmiştir.⁷⁰⁸ Yine İstanbul Şehremanetinden buradaki deprem için toplanan 300 lira yerine ulaştırılmaya çalışılmıştır.⁷⁰⁹

Van Şehri çok kültürlü bir yapıya sahiptir. Müslüman ve Ermeni toplumunun yanı sıra Amerikan, Alman ve Fransız misyonerler ve onlara ait yetimhane, hastane, kilise, manastır, okul ve bu okullardaki çok sayıda öğrenci, şehirde görev yapan gayrimüslim eczacı, doktor, nafia mühendisi, Amerikan, İngiliz, Rus ve İran Konsoloslukları ile burada çalışan konsoloslar, maiyetleri ve tercümanları çok kültürlü tabloyu oluşturan unsurlardır.

Van merkez ve diğer kasaba merkezlerinde Türkçe konuşulmaktadır. Kürt asıllı olanlar anadillerini kaybetmediklerinden Kürtçe de bilmektedirler. Van şehir merkezindeki halkın şivesi Azericedir. “*Babam meni bazara apartacah, mene pantar alacah*” gibi.⁷¹⁰

Dönemin kaynaklarına göre şehirde canlı bir sosyal hayat vardır. Eski şehirdeki Van çarşısı (pazar) estetik bir yapıya sahip değilse de temizdir. Genel yoksulluğa ve güvensizliğe mukabil pazarda gıdadan elbiseye, ilaçtan süs eşyasına kadar birçok çeşitte mal bulmak mümkündür. Misyoner Bayan Bird’i şaşırtan şey ise kadınların pazardaki rahatlığıdır; “*Çok memnuniyet vericidir ki Van pazarında kadınlar serbestçe dolaşabiliyorlar. Onları ne erkeklerin bağırması ne de dinî taassup engelliyor*”⁷¹¹ demektedir. Pazardaki rahatlığa mukabil Rassam, kadınların evlerinde yabancıların

⁷⁰⁶ Talay, *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi*, s. 177.

⁷⁰⁷ BOA. Y. A. HUS. 345/36, 20 Ş 1313; *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 18, 23.

⁷⁰⁸ BOA. Y. A. HUS. 512/96, 20 Ca 1325 (1 Temmuz 1907).

⁷⁰⁹ BOA. Y. MTV. 301/25, 12 B 1325 (21 Ağustos 1907).

⁷¹⁰ Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tetebbular*, Altınoluk Matbaası, Ankara 1960, s. 59- 60.

⁷¹¹ Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, s. 339.

yanında rahat davranmadıklarını ve burunlarına kadar yüzlerini örttüklerini ifade etmektedir.⁷¹²

Bahçeler mevkiindeki işlek cadde, tüccar ve tezgâhtarların eski şehirdeki pazar ile buradaki iş yerlerine gidip gelmeleriyle bir hayli canlı hareketliliğe sahiptir.⁷¹³ Bilhassa sabah ve akşamları bu işlek cadde yaya ve atlılarla dolmaktadır. Burada gelenek ve modernizmin izlerini bir arada görmek mümkündür. Az sayıda sarıklı insanın yanında fesli, doğu kıyafetli ve Avrupa tarzı kıyafetler içinde insanlar bulunmaktadır.⁷¹⁴ Bunun yanında sınır vilâyeti olma hasebiyle şehirde kültürel bir çeşitlilik de göze çarpmaktadır. Büyük türbanıyla Türk'e, koyun derisinden yapılmış ceketiyle Kürt'e, uzun şapkasıyla bir İranlı'ya rastlamak mümkündür.⁷¹⁵ Kültürel çeşitliliğe dâhil edilmesi ne derece doğru olur bilinmez ama şehirde Edremit Sokağı, Bozhane ve Tebrizkapı mahallelerinde ikamet eden ve arşiv belgesinin ifadesiyle “*Kıpti Taifesi'nden*” bir kesim de yaşamaktadır. Kendilerine gasp, hırsızlık ve yankesiciliği meslek edinen bu şahısların Musul ve Halep gibi vilâyetten uzak ve Ermenilerin olmadığı mahallere sürülmesi vilâyetçe talep edilmiştir.⁷¹⁶

Şehirde Ramazan ayı renkli geçmektedir. Sahur ve iftar vakitleri, kaleden ateşlenen top atışıyla duyurulmaktadır. Akşam vakti ise Ramazan gecesi şenlikleri için paşanın sarayı ışıl ışıl aydınlatılmaktadır.⁷¹⁷ Paşa sarayı veya hükümet konağı önü şenlik, ilan ve benzeri durumlar için halkın toplanma ve kutlama alanıdır. Vali Hamid Paşa döneminde, Sultan Abdülhamid'in tahta çıkış yıldönümünde idareci ve ekâbir takımıyla birlikte şehir halkı, Van Hükümet Konağı önünde toplanarak *cülus-ı hümayun*'u tebrik etmişlerdi.⁷¹⁸ Telgraf, şehrin başkentle iletişimini arttırmıştır. I. Meşrutiyet'in ilanı şehirde haber alınınca, vilâyet idare meclisi bir teşekkür mazbatasını hazırlayarak vali dâhil 10 kişinin imzasıyla başkente gönderilmişlerdi.⁷¹⁹

⁷¹² Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 128.

⁷¹³ Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, s. 143.

⁷¹⁴ Lynch, *Travels and Studies*, s. 80-81.

⁷¹⁵ Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 344.

⁷¹⁶ BOA. *Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muâmelât ve Islahat Komisyonu (DH. TMIK. M.)* 55/25, 12 S 1316 (2 Temmuz 1898). Çingene veya Mıtrıp denilen kesim kastedilmektedir.

⁷¹⁷ Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 350, 359.

⁷¹⁸ *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 2157, s. 1, 25 Zilkâde 1302 (5 Eylül 1885).

⁷¹⁹ BOA. *Y. EE.* 69/60, 22 M 1294 (6 Şubat 1877).

Akköprü Mahallesi'nin Müslüman halkı at besleme ve at yarışlarına meraklı olduğundan, bu yarışmaları bir nevi resmi hale getirmek ve her yıl Hıdrellez Bayramı'nda bir at yarışı düzenlenmesi için valilikten izin talebinde bulunmuşlardı.⁷²⁰

Şehirdeki Vanlıların başlıca gurur kaynakları, zenginliklerini göstermesi bakımından sahip oldukları bahçelerdir. Her türlü meyvenin yetiştiği bahçelerin gölgeleri, bilhassa yaz sıcaklarında mükemmel dinlenme yeri olmaktadır. Yoksul ve orta sınıf insanlar, bu mevsimde bahçelerinde yetiştirdikleri meyve ve sebzeyle beslenmekte, tüketemediklerini kurutup kışlık olarak muhafaza etmektedir. Hemen her bahçede söğüt ağacı bulunmaktadır. Bol miktarda söğüt ağacı yetiştirilmesinin nedeni odununun kereste, dallarının da çatılarda kullanılmasıdır.⁷²¹

Sultan II. Abdülhamid döneminde artan merkezileşme ve kurumsallaşma, şehirde kurulan idarî ünitelerde ve yeni inşa edilen binalarda kendini göstermektedir. Sözü edilen yapıların yanında şehrin geniş caddeleri üzerindeki 2-3 katlı modern sivil konutlar, dükkânlar ve çarşının bütünleştiği manzara, imparatorluk idarecilerinin merkezden çevreye yaymak istedikleri gelişmişlik olgusunun uzak bir taşra şehrinde az da olsa belirginleştiğini göstermektedir.⁷²²

Dönem içerisinde gelişimini sürdüren şehirde; 1 kütüphane, 1 hükümet konağı, 3 kışla, 1 depo, 32 cami 10 medrese, 5 minare, 10 tekke ve zaviye, 15 manastır ve kilise, 4 han, 3 hamam, 163 dükkân, 27 değirmen, 30 fırın, 55 kahvehane, 5 gazino, 3 lokanta, 4 bezirhan, 5 debbağhane, 1 eczane, 3 boyahane ve 2 tabhane bulunmaktadır.⁷²³ Ayrıca fiziksel büyüme, imkânların gelişmesi ve artan ulaşım ihtiyacına paralel olarak şehirdeki faytonların sayısı 200'ü bulmuştur.⁷²⁴

Van şehir merkezinde yeni tarzda inşa edilmiş ve kamu hizmeti gören birçok kurum mevcuttur. Eski Şehir ve Bahçeler mevkiine dağılan bu kurumlar; Vali Konağı, Adliye Binası, Merkez Cezaevi, Polis Karakolu, Askerî Kışla, Zaptiye Kışlası, Posta ve Telgrafhane, Duyun-ı Umumiye İdaresi, Belediye Eczanesi, Gümrük Binası, Müslüman ve gayrimüslim mektepleri, Ziraat Bankası, Rüsumat Dairesi, Reji İdaresi, Karantina Dairesi, Van Hastanesi, Amerikan Hastanesi, Otel, İran Hanı, İngiliz, Fransız, Rus, İran

⁷²⁰ BOA. DH. MKT. 981/1, 22 R 1323 (26 Haziran 1905).

⁷²¹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 112-113.

⁷²² Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 124.

⁷²³ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 215.

⁷²⁴ Demiroğlu, *Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)*, s. 7.

ve İtalyan Konsoloslukları ile Amerikan ve Fransız misyonerlik binalarıdır.⁷²⁵ Şehirdeki Osmanlı Bankası ise⁷²⁶ 1911 yılında kurulmuştur.⁷²⁷

Dönemin sonlarında Van çeşitli yönleriyle artık bir Avrupa şehri izlenimi vermektedir. Avrupai tarzda giyinen genç erkekler, bisiklete binen insanlar, yayımlanan gazeteler, telgraf ve telefon hatları, kırmızı-beyaz lamba direkleri, Rus reklam panoları, Standart Oil Company Şirketi'ne ait gazyağı bayii, Singer Dikiş Makinesi Acentesi gibi unsurlar şehre bu havayı veren görüntülerdir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra doğan serbest havadan yararlanan Ermeni gençlerinin, şehrin kenarlarında kalan bağlardaki flörtleri de kimilerine göre bu modern görüntüye eklenebilirdi.⁷²⁸

Sözü edilen gelişime rağmen Van'da pek çok şey eksik ve eğretidir. Bunların başında altyapı sistemi gelmektedir. Şehirde kanalizasyon sistemi yoktur, yollar ise kötüdür. Şehir sosyal ve ekonomik sorunlarla boğuşmaktadır. Fakir ve zengin kesim arasında çarpıcı bir zıtlık vardır. Sokaklarda çoğu kadın çok sayıda dilenci bulunmaktadır.⁷²⁹ 9 Ocak 1894 tarihinde vilâyetten gönderilen telgrafta şehirde yüzden fazla kişinin “aç ve biilaç” olduğu ve beş ay için 20 bin kuruşluk buğdaya ihtiyaç duyulduğu bildirilmiştir. Dâhiliye Nezareti, vilâyetteki muteberan, memurin ve emsali tarafından bu insanlara yardım edilmesi gerektiğini ifade ederek cevap vermiştir.⁷³⁰

Şehrin yol ağı ve ışıklandırması gelişmemiştir. Eski ve yeni şehirde sokaklardan akan derecikler atık suları taşıma görevi de üstlenmiştir. Belki de bu nedenle bahçelerdeki dükkânların ahşap tabanları sokak seviyesinin yaklaşık bir metre üzerindedir.⁷³¹ I. Dünya Savaşı'ndan kısa süre önce Van'a gelen Sykes, -daha önce iki kez gelmiştir- yeni yapılan evler dışında şehirde değişen bir şeyin olmadığını belirterek; “kavaklar, siperler, toprak evler, hastalık her şey eskisi gibi” yorumunda bulunmuştur.⁷³²

⁷²⁵ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 634, 694; Lynch, *Travels and Studies*, s. 81; Kieser, *Iskalanmış Barış*, 136, 264; Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 121; *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1896, s. 57-58, 64-65.

⁷²⁶ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 77.

⁷²⁷ <http://www.obarsiv.com/ob-tarih.html>. Erşim Tarihi: 26.06.2016.

⁷²⁸ Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 264, 509.

⁷²⁹ Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 509.

⁷³⁰ BOA. BEO. 343/25662, 07 B 1311 (14 Ocak 1894).

⁷³¹ Minasian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 124.

⁷³² Sykes, *The Calips' Last Heritage*, s. 419.

2.2.2. Hanedan Mücadeleleri

Van'da Demirzade Ailesi'nin ayrı bir yeri vardır. Bu aile, “*Van'ın en kadim hanedanından*”⁷³³ ve XIX. yüzyılın ilk yarısında Van'ın önde gelen şahsiyeti ve muhafızı İshak Paşa'nın torunlarından⁷³⁴ Arşiv belgelerinde Demirzade, Timurzade, Teymurzade, Timurtaşzade gibi isimlerle anılan bu ailenin ileri gelenleri vilâyette önemli mevkilerde bulunurken, diğer mensupları çeşitli devlet memurluklarında yer almaktadırlar. 1870'lerde Demirzadelerin reisi Derviş Bey'dir. Millingen'e göre Derviş Bey sahip olduğu güç ve nüfuz sayesinde vilâyet meclisine girmiş, servetini arttırmış ve kendisine güzel bir ev inşa ettirmiştir.⁷³⁵ Rassam 1880 yılında Van'a geldiğinde, Demirzadelerden Yusuf Beyi, Van'ın tanınmış ailelerinden ve Müslüman cemaatin önde geleni olarak tanımlar. Yusuf Bey'in Bahçeler muhitinde yazlık olarak kullandığı büyük bahçeli bir köşkü bulunmaktadır.⁷³⁶ Ailenin önemli dört şahsiyeti 1889 yılı itibarıyla Meclis-i İdare-i Vilâyet Azası Mehmed Ali Galip, Belediye Reisi Tahir, mülga Elbak Mutasarrıfı Mehmed Hurşid ve Nüfus Nazırı Hasan Rıza'dır.⁷³⁷ Görüldüğü gibi vilâyetin en önemli görevlerinin bazılarında bu aileden kimseler bulunmaktadır. Paşa rütbesini alan Tahir Bey bir müddet Van Belediye Başkanlığında bulunarak öne çıkmışsa da yıldızı giderek parlayan aile üyesi Galip Bey'dir. Zira Galip Bey – muhtemelen zaptiye alay beyliği vekâletinde iken- 93 Harbi'nde Bayezid cephesinde savaşan orduya 3 bin kişilik takviye kuvvetin yanı sıra, ordu için istenen levazımın sevk ve idaresinde muvaffakiyet göstermiştir. Daha önce birçok memuriyette bulunan Galip Bey, bu zor dönemdeki hizmetinden dolayı Muş Mutasarrıflığına tayin olunmuş⁷³⁸ ve daha sonra Paşa rütbesini almıştır.

Galip Paşa birçok kere vilâyetin ihtiyaç duyduğu hassas ve önemli görevlere tayini istenen kişidir. Bir dönem Van Belediye Başkanlığı görevinde bulunan Galip Paşa, İran sınır problemleri komisyon üyesi, Hakkâri Sancağı gibi zorlu bölgelerde nüfus sayımına yardımcı olan kişi ve kazalarda ortaya çıkan yerel meselelerin halli için ilgili yere gönderilen itibarlı şahsiyettir. 1893 yılında Vilâyetin talebi üzerine Seraskerlik makamı, Galip Paşa'nın Van Jandarma Kumandanlığına tayin edilmesini

⁷³³ BOA. Y. MTV. 206/22, 03 Ca 1318 (29 Ağustos 1900).

⁷³⁴ BOA. Y. MTV. 206/22, 03 Ca 1318 (29 Ağustos 1900).

⁷³⁵ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 118-119.

⁷³⁶ Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 122-123.

⁷³⁷ BOA. DH. MKT. 1619/53, 24 Ş 1306 (25 Nisan 1889).

⁷³⁸ BOA. Y. MTV. 206/22, 03 Ca 1318 (29 Ağustos 1889).

istemiştir.⁷³⁹ İletilen hal tercümesinde Galip Bey'in bir aralık zaptiye alay beyliği vazifesini vekâleten ifa ettiği ve “*erbab-ı dirayet ve iktidardan ve eshab-ı sadakatten olduğu*” ifadeleri yer almıştır.⁷⁴⁰ Şayet Galip Paşa bu göreve tayin edilirse zaptiye taburlarında inzibatın temin edileceği ve memleketin asayişinin bir kat daha istikrar sağlayacağı belirtilmiştir.⁷⁴¹

Demirzadelerin bu dönemdeki en büyük rakibi Dilaverzade Ailesi ve özellikle de bir ara belediye başkanlığı ve ardından mahkeme azalığında bulunan bu ailenin kudretli şahsiyeti Hasan Paşa'dır. Bu nedenle belge ve yazışmalarda taraftarlarına Dilaverzadeler değil, Hasan Paşa'ya izafeten “*Hasanyan Fırkası*” denilmiştir. Dilaverzade Hasan; Camuşcuoğlu Mehmed Ağa, Gevaş Kaymakamlığından uzaklaştırılan Hakkı Efendi, Hacı Yusuf Efendi, görevinden alınan Mektupçu Hamdi ve merkez mutasarrıfı gibi beş altı gayri memnunla ittifak kurarak Demirzadeler ve Vali Hamid Paşa'ya karşı muhalefete başlamışlardır. Bu fırka geceleri bir yerde toplanarak görüşmeler yapmakta ve halk ile diğer eşraf ailelerini taraflarına çekmeye çalışmaktadırlar. Şehirde faaliyet göstermekle yetinmeyen grup, Vali Hamid Paşa ve Demirzadeler aleyhine telgraflar tanzim ve imza ederek hükümete göndermektedirler.⁷⁴²

Vali Hamid Paşa döneminde (1887-1892) şiddetlendiği anlaşılan mücadele, vilâyet sınırlarını aşarak hükümetin ilgilenmesi gereken bir mesele haline gelmiştir. Şehirde bu aileler arasında meydana gelen gruplaşmalar hükümet nezdinde şikâyet konusu olunca Vali Hamid Paşa vaziyeti tahliller yaparak açıklamıştır. Vali göreve geldiğinden beri Demirzade ailesinin “*müessir-i hidemat-ı sadıkanelerinden başka malayani bir guna hal ve hareketlerini*” görmediğini, ailenin önde gelen fertlerinin vilâyet ve ülkeye pek çok hizmetlerinin dokunduğunu ve bu uğurda bazen şahsi varidatlarından masraf yaptıklarını, aile üyesi Hasan Paşa'nın Van Belediye Başkanlığında bulunduğunu, Galip Paşa ve diğerlerinin çeşitli hizmetlerde bulduklarını ve bu gayretlerinden dolayı da hükümetçe taltif edildiklerini ifade etmiştir.⁷⁴³

⁷³⁹ BOA. Y. PRK. BŞK. 33/41, 29 Ra 1311 (10 Ekim 1893); BOA. Y. MTV. 63/102, 20 Za 1309 (16 Haziran 1892).

⁷⁴⁰ BOA. Y. MTV. 84/139, 29 Ra 1311 (10 Ekim 1893).

⁷⁴¹ BOA. Y. MTV. 87/50, 10 Ca 1311 (19 Kasım 1893).

⁷⁴² BOA. Y. A. RES. 30/23, 15 Za 1302 (26 Ağustos 1885). Vali Hamid Paşa Yazısı.

⁷⁴³ BOA. Y. A. RES. 30/23, 15 Za 1302 (26 Ağustos 1885).

Vali Hamid Paşa devamında sosyolojik bir tahlille, Emeni Milletinin Demirzadeler Hanedanını bu memlekette eskiden beri nüfuzlu ve haysiyetli gördüklerini, bu nedenle aileye büyük hürmetleri olduğunu, onların dışındakiler içinse böyle bir saygı hissi taşımadıklarını ve dolayısıyla bu ailenin yokluğu halinde sosyal düzenin bozularak Ermenilerin olumsuz etkileneceğini ve bunun da siyasî ve idarî birçok sakıncalarının olacağını ifade etmiştir. Vali, Dilaverzade Hasan'ın ise sıradan bir hizmetkârlıktan yetişmiş ve Demirzadelerden Tahir ve Galip paşaların yardım ve referanslarıyla hükümet işlerine girdiğini ve biraz tecrübe kazanınca kendi velinimetlerinin nüfuz ve haysiyetlerine galebe çalarak şahsi menfaati için çalışmaya başladığını belirtmiştir. Ayrıca Hasan Bey seçilmeden nizama aykırı bir şekilde belediye riyasetine tayin olunmuştur. Bunun yanında Dilaverzade Hasan'ın on beş sene evvel Ermenilerin ibadet ve inançlarına dokunur muamelede bulunmuş olması Ermenilerce hala unutulmamıştır. Ermenilerin “*dilgir*” olduğu bu şahsiyetin önemli mevkilere getirilmesinin pek çok sakıncalara yol açacağı beyanında bulunmuştur.⁷⁴⁴

Ancak merkezi hükümet, zikredilen ayrıntılı ve dikkate değer rapora rağmen Vali Hamid Paşa'yı, şehirde muteberan ile memur çekişmesini nihayete erdiremediği gerekçesiyle görevinden almıştır.⁷⁴⁵ Hamid Paşa'nın görevinden alınması ise meseleyi daha olumsuz bir noktaya taşımıştır. Zira Vekâleten Van Valiliğine tayin edilen yeni vali Halil Bey, uzlaşmacı olması gereken yerde selefinin tam aksi yönde tavır almıştır. Başlangıçta Demirzadeler ile iyi geçinen Halil Bey, daha sonra onların âdeta yeminli hasmı kesilmiştir. Vali artık tümüyle ailenin hasmı olan Dilaverzadeleri ve özellikle “*Hasanyan Fırkası*”nı desteklemiş,⁷⁴⁶ Demiroğullarından yüz çevirerek hükümet dairelerinde çalışan aile üyelerinin vazifelerine son vermiştir.⁷⁴⁷

Yeni valinin öncekinin aksine Demirzadelerle bozuşması, Van Kumandanı Mirliya Hamdi'nin ifadesiyle valinin, makamına yakışmayan hareketlerinden kaynaklanmıştır. Zira Vali Halil Bey, Dilaverzade Hasan Paşa aracılığıyla Demirzadelerle bir mazbata tanzim ettirmiş sonra da o mazbatayı onlardan alarak kendi yanında saklamıştır. Muhtevası hakkında bilgi verilmeyen mazbatanın vali tarafından saklanması Demirzadeleri şüpheye düşürmüştü ve “*bundan bazı işler çıkacak*”

⁷⁴⁴ BOA. Y. A. RES. 30/23, 15 Za 1302 (26 Ağustos 1885).

⁷⁴⁵ BOA. MV. 10/30, 22 Ş 1303 (26 Mayıs 1886).

⁷⁴⁶ BOA. Y. MTV. 49/16, 04 Ş 1308, varak no 2 (15 Mart 1891).

⁷⁴⁷ Demiroğlu, *Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)*, s. 9.

endişesiyle geri istemişlerdir. Valinin bu talebi ret etmesi taraflar arasında üç buçuk yıl boyunca süren bir anlaşmazlığa yol açmıştır. Demirzadeler bu sürenin sonunda görüşmek maksadıyla konağa gitmişlerse de valinin son derece kaba davranışları karşısında üzgün ve kırgın bir şekilde geri dönmüşlerdir.⁷⁴⁸

Öte yandan valinin desteğini arkasına alan Dilaverzade Hasan Paşa, hasmı olan Galip Paşa ve taraftarlarını alt etmek veya belgelerin ifadesiyle “*ahz-ı sar*” için Ermeni bozguncularından Nadanyan Karabet ile işbirliği yapmaktan çekinmemiştir. Bu vaziyet, kendini bir nevi taraf tutmak mecburiyetinde hisseden şehir halkını bile tefrikaya götürmüştür. Hükümete ulaşan şikâyetler üzerine Van’a soruşturma için gönderilen Serkatip Süreyya Bey bile hangi tarafı haklı bulacağına karar verememiş ve tereddütte kalmıştır.⁷⁴⁹

Halil Bey artık bütünüyle Dilaverzaları daha doğrusu o ailenin önde gelen şahsiyeti Hasan Paşa’yı desteklemiştir. Bu kapsamda eski defterleri karıştırarak, Demirzade ailesinden olan Van belediye Reisi Tahir Paşa’yı cezalandırma teşebbüsünde bulunmuştur.⁷⁵⁰ Yine aileden mülga Elbak Mutasarrıfı Hurşid Bey’in evini iki saat boyunca polis ve zaptiye ablukasına alıp arattırması, evdeki evraklara el koyarak vilâyet merkezine götürmüştür.⁷⁵¹

Demirzadeler gerek bu iki olayla ilgili olarak ve gerekse de göreve geldiği günden beri suç ve cinayet zanlısı birtakım niteliksiz insanları himaye ve koruduğu iddiasıyla valiyi telgraflarla birkaç kez hükümete şikâyet etmiştir.⁷⁵² Şikâyetlerin birinde beş yüz yıldır aile olarak sadakatle hizmet ettiklerini, ancak bugün validen gördükleri zulüm nedeniyle kendi çabalarıyla kazandıkları emlak ve arazilerini terk etmek noktasına gelerek Van’dan göç etmeye karar verdiklerini yazmışlardır.⁷⁵³

Vali Halil Bey ise hakkında yapılan şikâyetlerden haberdar olarak, yukarıda zikredilen teşebbüslerle yetinmeyip hükümet nezdinde girişimlerde bulunarak ailenin

⁷⁴⁸ BOA. Y. MTV. 49/16, 04 Ş 1308, varak no 2 (15 Mart 1891). Van Kumandanı Mirliva Hamdi’nin Tahriratu.

⁷⁴⁹ BOA. Y. PRK. BŞK. 27/66, 23 S 1310 (16 Eylül 1892); BOA. Y. MTV. 68/26, 06 Ra 1310, varak no 1 (28 Eylül 1892).

⁷⁵⁰ BOA. ŞD. 1877/52, 8 N 1306 (8 Mayıs 1889).

⁷⁵¹ BOA. ŞD. 1877/38, 22 Ra 1306 (26 Kasım 1888).

⁷⁵² BOA. Y. MTV. 38/25, 24 B 1306, varak no 2 (26 Mart 1889).

⁷⁵³ BOA. Y. MTV. 49/16, 04 Ş 1308, varak no 5 (15 Mart 1891).

şehirden sürgün edilmesi talebinde bulunmuştur.⁷⁵⁴ Vali Halil Bey gerekçe olarak bu ailenin önde gelenlerinin mahalli hükümetin icraat ve muamelatına müdahale ettiklerini,⁷⁵⁵ Galip ve Tahir Paşalar ile Hurşid ve Hasan Beylerin sahip oldukları mevki itibarıyla devletin nüfuzundan yararlanarak menfaat sağladıklarını ve bu uğurda kendisi aleyhinde Ermenileri dahi teşvik ettiklerini belirtmiştir. Vali ayrıca, kendisini hükümete şikâyet etmek için güya halktan insanların gönderdiği telgrafların da Demirzadelerin akrabaları ve yakınları tarafından imzalanıp gönderildiklerini ifade etmiştir.⁷⁵⁶

Valinin sürgün teklifi, sadrazam imzalı bir yazıyla ve dikkate değer bir gerekçeyle reddedilmiştir. Yazıda, Demirzadelerin aslen Konyalı olduğu oradan göç ederek Van'a yerleştiklerini ve; *“erbabı temkin ve istikamette ve esdikâ-yı bendegân-ı alliyeden olarak muharebe-yi zailde (93 Harbi) dahi her biri başka başka ibraz-ı himmet ve sadakat etmiş olmakla beraber istikamet-i hal ve hareketlerinden dolayı her sınıf ahalinin hürmet ve raiyyetine de mazhar olmuş ve devletçe kendilerinin istifade edilecek takımda bulunmuş olmaları cihetiyle başka mahale nakl gibi hanedanlarını mahv edecek bir muamelenin caiz olmayacağı”* ifade edilmiştir.⁷⁵⁷

İki aile arasındaki mücadelenin halka yansımaları, asayiş ve şehrin huzurunu bozması ve giderek şiddetini artırması üzerine, hem meselenin tahkik ve tedkiki hem de sözü edilen ailelerinin uzlaştırılması için hükümet tarafından Trabzon'dan bir heyet gönderilmiştir. “Anadolu Teftiş Heyeti” adındaki komisyon şehre gelerek araştırma ve soruşturmalara başlamıştır. Komisyonun tespitine göre Van'da halk iki taifeye ayrılmıştır. Müslüman ve Ermenilerin kimi Demirzadeleri tutarken, kimileri de Hasanyan Fırkası'nı desteklemektedir. Heyetin ilk incelemesine göre sorunun kökeni vilâyet idare meclisi ile adliye dönem azalıklarının seçimleriyle ilgilidir. Her iki kurum üyeliklerine tayin olunanlarından bazıları politik suç isnadıyla hapis ve sürgün olmuş bazıları ise aşar işlerinde lekedâr olmuş kişilerdir. Ahalinin katiben ihtimal vermediği bu kişilerin seçime dâhil edilmesi sorun olmuştur. Üstelik Vali Halil Bey'in çoğunluk oylarını aldığı halde bazı kişileri dikkate almayarak yeni türemekte olan Hasanyan Fırkasını kayırması ve bunun yanında Kırımıyan ve Portakalyan gibi baş müfsidlerin fikirlerini yayan Nadanyan Karabet'in vilâyet meclis üyeliğine seçilmesi meselenin

⁷⁵⁴ BOA. İ. DH. 1146/89381, 05 Za 1306 (3 Temmuz 1889).

⁷⁵⁵ BOA. İ. DH. 1146/89381, 05 Za 1306 (3 Temmuz 1889).

⁷⁵⁶ BOA. Y. MTV. 38/25, 24 B 1306, varak no 1 (26 Mart 1889).

⁷⁵⁷ BOA. Y. A. HUS. 227/21, 06 Za 1306 (4 Temmuz 1889).

aslını oluşturmaktadır. Her iki seçim sonuçlarına bakıldığında sadece Hasanyan Fırkasına mensup olanların seçilmesi diğer tarafta infial uyandırmıştır.⁷⁵⁸

Komisyona göre valinin bu tutumu kabul edilemezdi. Zira bu tavır şehri ikiye böldüğü gibi Ermeni fesadının bundan istifadeyle yayılmasına neden olabilirdi. Komisyon Vali Hamid Paşa gibi sosyolojik bir tahlille, Halil Bey'in; "*ahval-i mahalliyeye ve emzice-i aşayir ve kabail ile kabil-i telif olmayan hal ve hareketi mevkiyan ve siyaseten pek ziyade ve mazarrat ve vehameti intaç edeceği*"ni ifade etmiştir. Komisyon valinin derhal azl ve yerine yenisinin tayinini teklif etmiş ve sonrasında da vilâyet idare meclisi ile adliye aza seçiminin, atanacak yeni valinin gözetiminde yeniden yapılmasını önermiştir.⁷⁵⁹

Komisyon ayrıca şehrin huzurunu bozan Vanlı Hamdi, Polis Komiseri Nuri, Polis Neferi Avadis ve Piyade 32. Alayın 2. Tabur Tabibi Aristidi Efendi'nin Van'dan uzaklaştırılması ve ayrıca mevcut adliye ile zaptiye memurlarının yerine bilgi sahibi ve görevini ihtimam ve şevkle yapacakların tayinlerini teklif etmiştir.⁷⁶⁰

Komisyonun önerileri dikkate alınarak evvela Vali Halil Bey görevden alınmıştır. Yeni tayin edilen Bahri Bey, ilk önce bu işle meşgul olarak iki tarafı uzlaştırmıştır. Yeni vali Ferik Bahri, daha önce Trabzon'dan gönderilen komisyonun da değindiği gibi şehrin huzurunu bozan bazı kişilerin de mutlaka uzaklaştırılması gerektiğini belirtmiştir. Buna göre Müslümanlardan Abdurrahman Ağazade Hamdi Bey ve Hacı Yusuf Efendi, Ermenilerden Nadanyan Karabet, Polis İkinci Komiseri Avadisin Akrabası Sarıkeşişoğlu Kigork, Kalikyan Mıgırdıç ve Sabuncuyan Sahak sürgün edilmeliydiler. Vali şayet bu 5 kişi vilâyetten gönderilirse, Van havalisinde Ermeni fesadının ve İslam nifakının sona ereceği ve "*kîl ü kâli çok olan*" bazı ayan takımlarının da ürkeceklerini ifade etmiştir.⁷⁶¹ Nitekim bu öneriler dikkate alınarak sözü edilen kişiler daha sonra Konya'nın Karapınar kazasına sürgün edilmişlerdir.⁷⁶²

Vali Hamid Paşa'nın öngörüsü doğru çıkmış ve Demirzade ailesinin itibarı şehirde giderek azalmıştır. Öyle ki 1896 yılı iç karışıklıklardan sonra Ermeniler Galip

⁷⁵⁸ BOA. Y. MTV. 41/101, 10 Ca 1307 (2 Ocak 1890).

⁷⁵⁹ BOA. Y. MTV. 41/101, 10 Ca 1307 (2 Ocak 1890).

⁷⁶⁰ BOA. Y. MTV. 41/101, 10 Ca 1307 (2 Ocak 1890).

⁷⁶¹ BOA. Y. MTV. 68/26, 06 Ra 1310, varak no 2 (28 Eylül 1892).

⁷⁶² BOA. BEO. 318/23785, 18 Ca 1311 (27 Kasım 1893); BOA. Y. A. RES. 61/2, 07 Ra 1310 (29 Eylül 1892).

Bey'e tavrı olarak onun dükkân ve emlaklerini kiralamayınca, geçimini bununla sağlayan Galip Bey maddeten zor durumda kalmış ve ya bir maaş bağlanması ya da rütbesine mütenasip bir göreve tayinini istemiştir.⁷⁶³ Doğrudan ilgisi olmazsa da yukarıdaki tahlillerden da anlaşılacağı üzere, sözü edilen hadiselerden sonra Vanlı Ermenilerde artık Demirzade ailesinin şahsında devlete olan saygıyla karışık itaat hissi giderek kaybolacak ve ortaya çıkan netice şehirde doğacak Ermeni Meselesi'ne biraz da olsa zemin hazırlayacaktır.

2.2.3. Müslüman-Ermeni İlişkileri

Dönemin tanığı yaşlı insanların ifadelerine dayanan çalışmalara göre Van'da Müslüman ve Ermeniler insani, ticari ve komşuluk açısından iyi ilişkilere sahiptir. Şehirdeki Ermeni toplumu gündelik yaşamını Müslümanlarla yan yana ve iç içe sürdürmektedir. Kendilerine ait okul, kilise ve manastırları bulunmaktadır. Ermeniler şehirdeki yirmiden fazla kiliselerinde ibadetlerini rahatça yapmakta,⁷⁶⁴ paskalya bayramlarını kutlamaktadırlar.⁷⁶⁵ Karma mahalleler varsa da Ermeni ve Müslümanlar ayrı mahallelerde oturmakta, çocukları farklı okullarda okumaktadır.⁷⁶⁶ İki toplumu karşılaştıran Rassam, Müslümanların bağnaz olarak kabul edilmelerine karşın, onları Ermenilere nazaran daha uzlaşmacı ve daha hoşgörülü bulduğunu söylemektedir.⁷⁶⁷

Şehirde ticaret ve zanaatla uğraşanların yanı sıra kamu kurumlarında çalışan Ermeniler de bulunmaktadır. Nitekim İngiliz seyyah Lynch ile sohbet eden ahvale vakıf bir şehir sakini, yerel idareyi oldukça eleştirmesine karşın yönetimde Ermenilerin hiçbir şekilde dışlanmadığını ifade etmiştir.⁷⁶⁸ 1893 yılında Van Defterdarlığı ve Valiliğinin imzasıyla hazırlanan bir cetvelde, Van Vilâyeti dâhilinde meclis azalıklarında ve çeşitli devlet dairelerinde 70 Ermeni'nin görev yaptığı görülmektedir.⁷⁶⁹ Ermeniler polis ve jandarma gibi zahmetli görevlere pek istekli olmadıklarından 1894 yılında 18 silahlı

⁷⁶³ BOA. Y. MTV. 206/22, 03 Ca 1318 (29 Ağustos 1900).

⁷⁶⁴ Talay, *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi*, s. 159, 162, 178; Hüseyin Çelik, *Görenterin Gözüyle Ermeni Mezalimi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2005, s. 93, 152. Klein, Fransız konsolosunun ilişkilerin iyi hatta kardeşçe olduğunu belirttiğini ifade etmektedir. Bkz. Klein, *Hamidiye Alayları*, s. 256, dipnot bilgisi.

⁷⁶⁵ BOA. DH. TMIK. M. 243/26, 26 Ra 1325 (9 Mayıs 1907).

⁷⁶⁶ Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 137, 264.

⁷⁶⁷ Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 123.

⁷⁶⁸ Lynch, *Travels and Studies*, s. 90.

⁷⁶⁹ BOA. Yıldız Perakende Dâhiliye Nezâreti Evrakı (Y. PRK. DH.) 6/62, 19 M 1311 (2 Ağustos 1893).

Ermeni ve Nasturi polis ve zaptiye olarak görev yapmaktadır.⁷⁷⁰ Aynı tarihlerde Reji İdaresi'nde 3, Duyun-ı Umumi İdaresi'nde de 1 Ermeni çalışmaktadır.⁷⁷¹

Yenileşme hareketleri kapsamında kabul edilen 1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi'ne göre, Ermeni milleti ruhani ve cismani meclisler kurabilecekti. Nizamname, İstanbul'daki patrik seçimi ile ruhani ve cismani meclislerinin teşekkülünün yanı sıra 4. bölümün 94. maddesinden başlayarak 5 maddeyi taşıradaki yapılanmaya ayırmıştır. Buna göre dinî bölgeler olan marhasalıklarda, ruhani ve cismani meclisler olacak ve bu meclislerin üyeleri seçimle belirlenecektir. Marhasa yani başpiskopos seçimi ise karma meclisteki seçimle belirlenecektir. Marhasa kendi marhasalığı içindeki millet meclislerinin başkanıdır ve yürütme yetkisi ona aittir.⁷⁷² Van, Ermeni Marhasalığının yani Başpiskoposluğunun bulunduğu merkezlerden biridir. Şehirde azaları bir nevi seçimle belirlenen hem ruhani hem de cismani Ermeni Meclisleri bulunmaktadır. Seçilen üyeler İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi tarafından tasdik edilmektedir. Bu azaların Van Marhasası'nı seçme yetkileri de bulunmaktadır.⁷⁷³

Müslümanlarla aynı haklara sahip ve rahat bir yaşam sürdüren şehirdeki Ermeniler, genel itibarıyla ayrılıkçı düşünceler taşımamaktadır. Ermeni ahali işiyle gücüyle meşgul iken devlet dairelerinde çalışanların çoğu da sadakatle görevlerini sürdürmektedir.⁷⁷⁴ 1899 yılında Van Valisi Tahir Paşa hükümete gönderdiği telgrafta, Van'ın Erçek Nahiyesindeki Ermeni manastırında, asayışı ve huzuru sağladığı için padişaha dua edildiğini bildirmiştir.⁷⁷⁵ Yine 1905'te padişahın tahta çıkış yıldönümü sebebiyle şehirdeki Ermeni marhasası, mutebaranı, mektep muallimleri ve talebeleri, hükümet konağına gelerek tebriklerini ve devlete bağlılıklarını izhar etmişlerdir.⁷⁷⁶

Dış müdahale ve kışkırtmalarla Ermeniler arasında başlayan ayrılıkçı hareketlerin Van'a sirayet etmesi ve dolayısıyla Ermeni-Müslüman ilişkilerinde bozulmalar, şehirdeki bazı Ermeni milliyetçi propagandistlerin faaliyetleriyle başlamıştır. Daha önce bahsedilen hem Kırimyan hem de Portakalyan Van'dan sürgün

⁷⁷⁰ BOA. Y. PRK. UM. 30/63, 12 Ra 1312 (13 Eylül 1894).

⁷⁷¹ BOA. Y. PRK. UM. 35/124, 28 R 1314 (6 Ekim 1896).

⁷⁷² Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*, s. 259-261. Nizamnamenin tam metni kitapta yer almaktadır.

⁷⁷³ BOA. BEO. 320/23972, 23 Ca 1311 (2 Aralık 1893); BOA. BEO. 330/24705, 11 C 1311 (20 Aralık 1893).

⁷⁷⁴ BOA. DH. ŞFR. 142/63, 01 Şubat 1305 (13 Şubat 1890).

⁷⁷⁵ BOA. Y. MTV. 193/110, 22 R 1317 (30 Ağustos 1899).

⁷⁷⁶ BOA. Y. A. HUS. 492/88, 06 B 1323 (6 Eylül 1905).

edilse de, onların fikirlerinin etkisinde kalan rahip, muallim ve birtakım kimseler olmuştur. Şehirde Kırimyan ve Portakalyan'ın fikirlerinin müdafisi bir dönem vilâyet idare meclis azalığı da yapan Nadanyan Karabet'tir. Meclis azalığına getirildiği dönemde, bir kısım kamu kurumlarında çalışanlar ile halktan bazı kimseleri fikirleriyle ifsad etmiştir.⁷⁷⁷ Van Valisi Halil Bey, 1886 yılında hükümete çektiği şifreli telgrafta, Van'da mektep muallimleri olan ve Ermeni milliyetçiliği propagandası yaptıkları için daha önce şehirden uzaklaştırılan Arslanyan ve Portakalyan adındaki şahısların yetiştirmeleri ile bazı öğrencilerin, ihtilal fikrini benimseyen bir cemiyet oluşturduklarını ifade etmiştir. Vali, bu cemiyetin polisçe takip edildiğini ancak cemiyet üyelerinin rahat durmayacakları bilindiğinden, bunlara ön ayak olan iki-üç şahsın şehirden uzaklaştırılmalarıyla meselenin çözülebileceğini belirtmiştir.⁷⁷⁸

Ermeni Meselesinin başlamasıyla milliyetçi kanat ile muhafazakâr kanat arasında gerek cismani ve ruhani meclis azalığı seçimleri ve gerekse de marhasa seçimi konusunda çekişmeler olmuş ve seçimler ile seçim sonuçları şehirde Ermeni toplumunu bölen meseleler haline gelmiştir. Marhasa seçimi, Ermeni milliyetçiliğine taraftar birinin seçilme ihtimalinden dolayı aynı zamanda vilâyet yetkilileri için de tedirginlik konusu haline gelmiştir.⁷⁷⁹

Ermeni bozguncu ve komitacıları, Van Vilâyetinde asayişinin tamamen çöktüğünü Avrupa devletlerine göstermek için, meclis azalığı seçimini neredeyse 1879 yılından beri bir şekilde engellemiş veya ertelemişlerdir. 1885 yılındaki seçim döneminde milliyetçi gruplar yine olay çıkarınca, hükümet seçim mahalline askerî birlikler göndermiş ancak alınan tedbirlere rağmen seçim gerçekleştirilememiştir. Usul ve nizam dairesinde Van Marhasalığı Meclis-i Umumi azası seçimi ancak 1891 yılında yapılabilmıştır.⁷⁸⁰

Faaliyetlerini genişleten Ermeni Komitacılar, "*milletin mukaddes işlerine sarfedilmek*" gerekçesiyle Ermeni ahaliden herkesin malî gücüne göre para talebinde

⁷⁷⁷ BOA. DH. ŞFR. 142/63, 01 Şubat 1305 (13 Şubat 1890); BOA. A. MKT. MHM. 500/26, 15 C 1307 (6 Şubat 1890).

⁷⁷⁸ BOA. DH. MKT. 1382/93, 08 Ra 1304 (5 Aralık 1886).

⁷⁷⁹ BOA. BEO. 320/23972, 23 Ca 1311 (2 Aralık 1893); BOA. BEO. 330/24705, 11 C 1311 (20 Aralık 1893).

⁷⁸⁰ BOA. Y. A. HUS. 256/37, 09 B 1309 (8 Şubat 1892).

bulunmaya başlayarak⁷⁸¹ şehirde propaganda amaçlı gazeteler yayımlamaya başlamışlardır.⁷⁸² Dâhiliye Nezaretine ait şifreli bir belgede, bu gazetelerin bazı ihtiyarlar müstesna Van Ermenilerinden ekseriyetinin ahlakını ifsad ettiği ve hatta Müslümanları da “*daire-i infaklarına idhal*” gayretinde olduğu ifade edilmiştir.⁷⁸³

Ermeni milliyetçilerin faaliyetleri şehirde Müslümanlar ile Ermeniler arasında soğukluk getirdiği gibi Ermeni toplumunu da ayrıştırarak bölmüştür. Şehirde ticaret ve zanaatla uğraşan varlıklı Ermeniler, huzurlarının bozulmasını istememiş ve bu nedenle de sözü edilen gruplara tavır alarak devletin yanında yer almışlardır. Buna tepki gösteren Ermeni bozguncular, devlet yanlısı Ermenilere saldırıp yaralamış ve hatta katletmekten çekinmemişlerdir.⁷⁸⁴

Amerikalı bir gazete sahibi tarafından, Ermeni meselesini araştırmak için Anadolu’ya gönderilen gazeteci Hepworth’a bazı Ermeniler, ihtilalcilerden ve Avrupa’nın ikiyüzlülüğünden şikâyet etmişlerdir. Onlardan biri; “*Bizim için otonomi hayaldir. Çünkü biz burada bir bölgede çoğunluk oluşturmuyoruz. Ermeni köyleri yarım düzine Kürt köyleriyle çevrilidir. Biz ihtilalcilerin ahmaklığından çile yaşıyoruz. ...Biz eskiden mutluyduk, büyük vergiler verirdik, büyük işletmelere sahiptik. Memnun ve zengindik. Fakat Berlin Antlaşması ve İngiliz müdahalesi.... ..Eğer Avrupa bizi başımız bıraksaydı biz hâlâ bir geleceğe sahip olabilirdik. Fakat ölüme terk edildik gözüküyor. Avrupa Türklerin bize karşı şüphesini uyandırdı. Sonra bizi bıraktı.*”⁷⁸⁵ demektedir.

Ermeni gençlerinin ayrılıkçı Ermeni komitelerinin ihtilalci girişimlerine hayranlık duymaları,⁷⁸⁶ Van’da ileride büyük problemlere yol açacaktır. Ermeni gençlerinin geceleri bahçelerde içki içip eğlenmesi ve vali aleyhinde nümayişlerde bulunması Müslüman halkı rahatsız etmektedir.⁷⁸⁷ Gerginliğin arttığı dönemlerde Van geceleyin derin bir sükûta bürünmekte ve sokaklarda kimse kalmamaktadır. Sessizlik, Rus Konsoloshanesi civarındaki evlerinin büyük odalarında toplanıp münferid ve toplu

⁷⁸¹ BOA. Y. A. HUS. 243/97, 26 C 1308 (6 Şubat 1891). Aynı dosyadaki başka bir belgede 50’şer lira talep edildiği ifade edilmektedir.

⁷⁸² BOA. Y. MTV. 307/119, 20 S 1326 (24 Mart 1908).

⁷⁸³ BOA. DH. ŞFR. 387/6, 23 Ağustos 1323 (5 Eylül 1907).

⁷⁸⁴ BOA. Y. A. HUS. 240/99, 25 Ra 1308 (8 Kasım 1890); BOA. Y. PRK. ASK. 78/52, 27 Ca 1309 (28 Ocak 1892); BOA. BEO. 332/24878, 16 C 1311 (25 Aralık 1893); BOA. Y. MTV. 135/24, 05 Ş 1313 (21 Ocak 1896).

⁷⁸⁵ Hepworth, *Through Armenian On Horseback*, s. 331-332.

⁷⁸⁶ MAZICI, *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu’nun Kökeni 1878-1920*, s. 61.

⁷⁸⁷ DEMİROĞLU, *Van’da Ermeni Mezalimi (1895-1920)*, s. 10.

olarak talim yapmaya uğraşan Ermeni gençlerinin ara sıra heyecana gelip silah ateşlemesiyle bozulmaktadır.⁷⁸⁸

Mark Sykes, ayrılıkçı hareketlere katılan şehrli genç Ermenilerle ilgili ilginç tespitlerde bulunmaktadır. Sykes, bunları tuhaf bir küstahlık ve karşıdakine güvenmeyen bir kişilik olarak tanımlamaktadır. Sözü edilen Ermeniler fikri kapasitelerini aşırı abartmakta ve bu da başlarının belaya girmesine neden olmaktadır. Sykes, bu tavır ve davranışları yüzünden öngörüsüz ve hazırlıksız olarak işledikleri politik suçlar nedeniyle, hem kendileri için hem de başkaları için herhangi bir tereddüt duymadan yıkım ve felakete sebep olduklarını ifade ederek, “*Onlar kendi kardeşleri ve çok değerli vatandaşlarını dikbaşlı kaprisleriyle kurban ettiler*” demektedir.⁷⁸⁹

Ermeni toplumunu kendi çıkarlarına alet ederek şehrin huzurunu bozan unsurlardan biri de yabancı konsolos ve misyonerlerin faaliyetleridir. İngiliz Konsolosu köyleri ve bilhassa Ermeni köylerini ziyaret etmektedir. Konsolos Şatak’a geldiğinde politik suç ithamıyla tevkif edilmiş bulunan Tanil isimli bir Ermenin evinde iki gece kalmış ve gezisi boyunca daima Ermenilerle oturup kalkmıştır.⁷⁹⁰

1888 yılında henüz 20-25 gündür şehre gelmiş olan Rus viskonsolusu ise diplomatik nezaketin çok ötesine geçerek terbiyesizce bir tavır takınmıştır. Valilik makamını ziyaret etmesi gereken konsolos, teamüllere aykırı olarak yerine vilâyetçe henüz kim olduğu bilinmeyen tercümanını göndermiştir. Ayrıca konsolos, her vakit dört atın çektiği arabasına binip önüne ve ardına taktığı birçok “*haşarat*” ile Van caddelerinde doludizgin gidip gelmektedir. Bundan rahatsızlık duyan halk, aynı zamanda bu gürhunun birini ezip sakat bırakacağından da endişe etmektedir.⁷⁹¹

Konsolos ve misyonerlerin tavırlarından cesaret alan bazı Ermeniler, Müslümanlara karşı mesafeli olmaya başlayarak devlet aleyhine zararlı faaliyetler içine girmeye başlamışlardır.⁷⁹² Mesela kalp rahatsızlığı bulunan Van Valisi Hamid Paşa’nın ölüm vakasında, kendisine doz aşımı ilaç verdiği gerekçesiyle tutuklanan Belediye Eczacısı Giacomo Luige Domato, İngiliz tebaasından olduğunu iddia etmesi Osmanlı

⁷⁸⁸ Mayewski, *Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistikî*, s. 77.

⁷⁸⁹ Sykes, *The Caliphs’ Last Heritage*, s. 415.

⁷⁹⁰ BOA. BEO. 642/48084, 25 Z 1312 (19 Haziran 1895).

⁷⁹¹ BOA. Y. A. HUS. 217/10, 03 M 1306 (9 Eylül 1888).

⁷⁹² BOA. Y. PRK. ASK. 55/106, 26 L 1306 (25 Haziran 1889).

Devleti ile İngiltere arasında ufak da olsa diplomatik bir krize yol açmıştır.⁷⁹³ Yine Karşlıoğlu Mahallesi ahalisinden olan Karşlıoğulları Ailesi, Osmanlı tebaasından oldukları halde vergi ve askerlik bedelinden kaçınmak için Rus tabiiyeti iddiasında bulunmuş ve mesele, merkezi hükümeti Van Rus Konsosluğuyla muhatap etmek durumunda bırakmıştır.⁷⁹⁴

Sözü edilen gelişmelerden biraz farklı olarak, kırsaldaki bazı Kürt grupların Ermenilere zarar vermesi ve bunların cezasız kalması, Ermeniler arasında heyecan yaratıyor ve bundan dolayı gösterdikleri birtakım olumsuz tavırlar neticesinde de şehirdeki Müslümanlarla aralarında soğukluk meydana getiriyordu. Müslümanlar komşularındaki bu değişimi yabancı konsoloslukların tahrikine bağladığından, 1891 yılında Van'daki bir kısım Müslüman halkın İngiliz Konsoloshanesine saldırdığı haberi alınmıştı. Şehirdeki vaziyetten rahatsız olan merkezi hükümet, meselenin tahkiki ve iki toplumun arasının bulunması için, Ermeni muhtelit meclisi tarafından bölgeye özel bir heyet gönderilmesinin kararlaştırıldığı bilgisini vermişti.⁷⁹⁵

1895-1896 olayları halk arasında korku ve karmaşa meydana getirdiği gibi Müslüman ve Ermeni toplumu arasında da gittikçe belirginleşen mesafeler oluşturmuştur. Bastırılan isyandan sonra vilâyete gönderilen teftiş heyeti ve bilhassa Sadettin Paşa, Müslüman halk ve Ermeni ileri gelenlerine nasihat ederek olayların yatışmasını sağlamaya çalışmıştır.⁷⁹⁶ Yine aynı hadiseler müddetince Ermeniler ile aşiretler arasında meydana gelen anlaşmazlık ve çatışmaların sona erdirilmesi için teftiş heyeti, aşiret reislerine ve Ermeni ileri gelenlerine de nasihatlerde bulunmuştur.⁷⁹⁷ Bütün bu çabalara karşın zikredilen hadiselerin iki toplum arasında bir kırılma oluşturduğu kuşkusuzdur.⁷⁹⁸ Fakat yine de 1900 yıllarına doğru acılar küllenmiş ve şehirdeki Müslüman-Ermeni ilişkileri I. Dünya Savaşı'na kadar büyük ölçüde barışçıl bir şekilde sürmüştür.⁷⁹⁹

⁷⁹³ BAO. Y. PRK. HR. 11/4, 15 C 1305 (28 Şubat 1888). Daha geniş bilgi için bkz. Yahya Yeşilyurt, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Tercümanların Rolü: Luigi Damato Vakası", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2014 Bahar (20), s. 261-282.

⁷⁹⁴ BOA. BEO. 359/26925, 9 Ş 1311 (15 Şubat 1894).

⁷⁹⁵ BOA. Y. PRK. HR. 14/31, 23 B 1308 (4 Mart 1891).

⁷⁹⁶ BOA. YA. HUS. 345/99, 27 Ş 1313 (12 Şubat 1896).

⁷⁹⁷ BOA. Y. A. HUS. 348/75, 10 L 1313 (25 Mart 1896).

⁷⁹⁸ Klein, *Hamidiye Alayları*, s. 256, dipnot bilgisi.

⁷⁹⁹ Talay, *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi*, s. 49

2.3. KAZALARA GENEL BAKIŞ

2.3.1. Gevaş

Vilâyet genelinde Ermenilerin yoğunlukla yaşadıkları kazalardan olan Gevaş,⁸⁰⁰ pek büyük bağ ve bahçelere sahiptir.⁸⁰¹ Gevaş kazasının merkezi olan Vastan, zikredilen meyve bahçeleri ve onları besleyen her daim bol sularıyla meşhur bir yerdir.⁸⁰² Alçak ve göl kenarındaki şirin kaza, bu yönüyle Van'daki vali ve diğer şehir memurlarının yazlık tercihidir.⁸⁰³ Lynch'ın ne köy ne de şehir olarak tanımladığı Vastan, burada yaşayanlara göre 4-5 yüz ev barındırmaktadır. Ancak Lynch, dağınık biçimdeki yerleşime bakarak ev sayısının söylenen rakamların yarısını geçemeyeceğini ifade etmektedir.⁸⁰⁴ Osmanlı resmi rakamlarına göre ise kaza merkezinde 342 ev bulunmaktadır.⁸⁰⁵ Kazaya hâkim tepedeki antik kale harap haldedir.⁸⁰⁶

Gevaş'ta Evremiç, Orta, Ulya ve Matmanis isimlerini taşıyan 4 mahalle bulunmaktadır. Bu genişçe mahalleler de kısımlara ayrılmıştır. Evremiç mahallesi iki kısımdan oluşmakta ve bir kısmına Nurşin denilmektedir. Orta Mahalle ise Heşt, Hopyar, Beruç ve Bağlar isimleriyle dörde ayrılmaktadır. Ulya Mahallesi de iki kısma ayrılıyor ve bir kısmına Dağık denilmektedir.⁸⁰⁷

Halk bağ-bahçe, tarım ve hayvancılıkla işigal etmektedir.⁸⁰⁸ Kaza merkezinde bir kısım esnaf dokuma imalatıyla uğraşmaktadır.⁸⁰⁹ Bu daldaki üretimde şepik denilen elbise, bir çeşit şal, nakış işlenmiş seccade ve her türden keçenin yanında, yörede makbul ve muteber olarak kabul edilen kilim ve seccadeler dokunmaktadır.⁸¹⁰

1886 yılı yazında vilâyete bağlı kazaları gezerek teftiş eden Vali Hamid Paşa, Gevaş'ta en büyük noksanın eğitim olduğu ifade etmiştir.⁸¹¹

⁸⁰⁰ Mehmed Hürşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, s. 231.

⁸⁰¹ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 158.

⁸⁰² F. R. Maunsell, "Central Kurdistan", *The Geographical Journal*, 18 (2), Ağustos 1901, s. 122.

⁸⁰³ Percy, *Higlans of Asiatic Turkey*, s. 160.

⁸⁰⁴ Lynch, *Travels and Studies*, s. 124

⁸⁰⁵ *BOA. ŞD.* 1882/23, 24 C 1312 (23 Aralık 1894).

⁸⁰⁶ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 87; Lynch, *Travels and Studies*, s. 125.

⁸⁰⁷ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 152.

⁸⁰⁸ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 164.

⁸⁰⁹ *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1294/1877, s. 163.

⁸¹⁰ *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1294/1877, s. 163.

⁸¹¹ *BOA. Y. EE.* 8/21, 19 Ra 1304, varak no 2 (16 Aralık 1886). Vali Hamid Paşa Layihası.

2.3.2. Erciş

Erciş Kaza merkezi göle 2 mil yani 3,2 kilometre uzaklıktadır.⁸¹² Halk, geçmişte kabaran gölün pek çok köy ve kasabayı sular altında bıraktığını ve bugün (1896) sadece bir cami minaresi ile kalenin görüldüğü eski şehrin sular altında kaldığını söylemektedir.⁸¹³

Yaklaşık 440⁸¹⁴ ila 500 arasında hanenin yer aldığı kasabanın⁸¹⁵ evleri, kerpiçten yapılmış, toprak damlı, geniş ve düzgün yapılardır. Bağ ve bahçelerin içindeki evlerin intizamından kasaba güzel görünmektedir.⁸¹⁶ Lynch, sulama imkânına sahip bahçeler içindeki kasaba evlerinin pencereleri camlı, duvarları düzgün iyi evler olduğunu ifade etmiştir.⁸¹⁷ Erciş yakınlarındaki tarihi kalıntılarda ise kötü şöhrete sahip, kendilerinden çekinilen bir Kürt taifesi yerleşiktir.⁸¹⁸

Kasabada Haydaranlı ve Adamanlı Kürtlerine ait birkaç Hamidiye karargâhı bulunmaktadır.⁸¹⁹ Erciş Hamidiye Alay Kaymakamı İshak Bey'in burada bir çeşit toprak keşfettiği, damlara serilen bu toprağın eriyen kar ve yağmur akıntılarından evleri koruduğu ifade edilmektedir.⁸²⁰

Kazada Ermeni ve Müslümanlar birlikte yaşamaktadır. Fakat Müslüman nüfusu daha fazladır.⁸²¹ İdari görevlerde ve yargıda gayrimüslimler de bulunmaktadır.⁸²² Kasabada Rupen Mıgırđıçyan isimli bir Ermeni eczacılık yapmaktadır.⁸²³ Kaymakam, Ermenilerin kırsalda Kürtler tarafından kötü muameleye uğradığını kabul etmekle birlikte Ermenilerin de bağlı buldukları makamlara daima sorun çıkarttıklarından

⁸¹² Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 117.

⁸¹³ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 89; *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 25-26; Lynch, *Travels and Studies*, s. 30.

⁸¹⁴ BOA. ŞD. 1882/23, 24 C 1312 (23 Aralık 1894).

⁸¹⁵ Lynch, 26. Sadettin Paşa burada 1300 ev olduğunu ifade etse de kasaba nüfusuna bakıldığında bunun gerçeği yansıtmadığı kanaatine varılmaktadır. Ayrıca Lynch'e 500 rakamını kaza kaymakamı vermiştir.

⁸¹⁶ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 26-27.

⁸¹⁷ Lynch, *Travels and Studies*, s. 26-27. Van kazalarının yıllar içerisindeki gelişme derecesini Erciş üzerinden göstermek mümkündür. 1838 yılında şehre gelen Brant-Glascott, şehirde 100 Müslüman ailenin yanı sıra çok az da Ermeni aile olduğunu belirterek şehirdeki eski evlerin yarı kısmına kadar toprak altında olduğunu ifade ediyordu. 1894 yılına gelindiğinde yani yaklaşık 50 yılda şehir fiziki olarak 5 kat büyüyerek ev sayısı 500'e ulaşmış, evler de toprak üstünde ve güzel bir şekilde yapılır olmuştur.

⁸¹⁸ Lynch, *Travels and Studies*, s. 30.

⁸¹⁹ Lynch, *Travels and Studies*, s. 26.

⁸²⁰ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 26-27

⁸²¹ Lynch, *Travels and Studies*, s. 26.

⁸²² *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 24

⁸²³ Talay, *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi*, s. 78.

şikâyet etmektedir.⁸²⁴ Ermenilerin yönetime karşı olumsuz tavrında öteden beri süren Rus propagandasının etkisi de vardır. Nitekim Rusya'ya gidip gelen bir papazın yaydığı haberlerle, Erciş'teki herkesin Rusya'daki mutlu hayatı konuştuğu çünkü isteyene para isteyene de toprak ve ev verildiği söylenmektedir.⁸²⁵

Halk tarım, küçük ve büyük baş hayvancılıkla geçinmektedir.⁸²⁶ Erciş kasaba merkezinde halkın alışveriş yaptığı ve han gibi kapısı açılır-kapanır bir çarşı bulunmaktadır. Buradaki esnaf kış aylarında dükkânlarının içinde kurdukları tandırla ısınmaktadır.⁸²⁷ Kasabanın güneydoğusunda bir tekne-kayık istasyonu mevcuttur.⁸²⁸

Kasaba halkı cömerttir. Bilhassa Ramazan aylarında iftar sofraları zengin-fakir herkese açıktır. İftarlar bir ziyafet niteliğindedir. Kasabada vakâ-yı âdiyeden olaylar da yaşanabilmektedir. Erciş'te bir papazın evli bir kadınla ilişkisi şehirde adeta skandala neden olmuştur. Kadının kocası papazı zina ile suçlamıştır.⁸²⁹ Yine Takvim-i Vekayi'de yayımlanan bir habere göre kasabada bir Ermeni diğer bir Ermeni'yi öldürmüştür.⁸³⁰

Van ve kazalarına gelen yabancılar vali, kaymakam ve diğer yetkililerin yakın ilgisinden memnuniyet duyduklarını ifade etmişlerdir. Burnaby, Van Valisinin kendisini oldukça kibar karşıladığını ifade ederken,⁸³¹ Rassam, Erciş ve Başkale'de gördüğü nezaket ve iyi ağırlamadan övgüyle bahsetmektedir. Erciş Kaymakamı Raşid Efendi'den Rumeli yerlisi ve dindar bir Müslüman olarak bahseden Rassam, Van'a doğru yola çıktığında Kaymakamın son derece bilgili ve aynı zamanda dindar bir üst düzey memuru kendisine refakat etmek için görevlendirdiğini ifade etmektedir.⁸³²

1890 yılında Erciş'te halkı rahatsız eden ve hayvanlarını zorla kendilerinden alan türedi bir grup ortaya çıkmıştır. Şikâyetler üzerine kazaya nizamiye askerlerinden bir müfreze gönderilerek hayvanların hemen hepsi geri alınmış ve zorbalığa cüret edenler yakalanarak mahalli hükümete teslim edilmiştir.⁸³³

⁸²⁴ Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 117.

⁸²⁵ Walpole, *The Ansayri and the Assassins*, s. 140.

⁸²⁶ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 169-170.

⁸²⁷ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 27.

⁸²⁸ Lynch, *Travels and Studies*, s. 30.

⁸²⁹ Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 117.

⁸³⁰ *Takvim-i Vekayi*, 19 Zilka'de 1326, nr. 23, s. 1 (13 Aralık 1908).

⁸³¹ Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, s. 228.

⁸³² Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 117.

⁸³³ *BOA. Y. MTV. 45/120, 29 S 1308* (14 Ekim 1890).

Vilâyete bağlı kazaları gezerek teftiş eden Vali Hamid Paşa, Gevaş gibi Erciş'te de en büyük noksanlığın eğitim olduğunu ifade etmiştir. Kazada rüşdiye ve diğer mekteplerin açılması konusunda halkın talebkâr olduğunu ve bu hususta eşraf ve servet sahiplerinin masraflarını üstlenerek rüşdiye açma teşebbüsünde olduklarını ifade etmiştir.⁸³⁴

2.3.3. Elbak

İran sınırındaki Elbak Kazasının merkezi olan Başkale'de yaklaşık 500 ev bulunmaktadır.⁸³⁵ Cuinet, İran sınırına bitişik bu kaza kırsalında yaşayan aşiretlere mensup ayrıca 11.500 kişilik nüfus olduğunu ifade etmektedir.⁸³⁶ Öteden beri ticari hareketliliğe sahip olan kaza, yaz-kış ticaret kervanlarının uğrak merkezidir. Haça benzeyen, üstü açık ve dört uzantının bitiminde birer kapısı olan Başkale çarşısında, İran'dan gelen gıda, kumaş, kuru meyve ve çeşitli mallar bulunmaktadır.⁸³⁷ Kazaya yerleşmiş Siirtli yerel tüccarların yanı sıra Erzurum, İmadiye, Halep ve Musul'dan gelmiş tüccarlara rastlamak mümkündür. Kasaba pazarında İran'ın yanı sıra Avrupa ve Rusya'dan gelen ithal mallar yer almaktadır.⁸³⁸

Kasabadaki evler topraklı kerpiçten yapılmadır.⁸³⁹ Dışarıdan buraya önemli bir ziyaretçi ya da görevli geldiğinde kendisine bir Ermeni⁸⁴⁰ veya bir Yahudi'nin evi - muhtemelen iyi evler onlara ait olduğundan- tahsis edilmektedir.⁸⁴¹ Bir zamanlar önemli bir Yahudi kitlesinin yaşadığı kazada, başta güvenlik olmak üzere farklı nedenlerle sayıları giderek azalmıştır.⁸⁴²

1877-1880 yılları arasında savaş ve kuraklığın yol açtığı açlık, sefalet ve salgın hastalıklar kazayı bir hayli etkilemiş ve kırsal bölgelerde çok sayıda kişinin ölmesine

⁸³⁴ BOA. Y. EE. 8/21, 19 Ra 1304, varak no 2 (16 Aralık 1886). Vali Hamid Paşa Layihası.

⁸³⁵ BOA. ŞD. 1882/23, 24 C 1312 (23 Aralık 1894).

⁸³⁶ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 735.

⁸³⁷ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 123.

⁸³⁸ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 65.

⁸³⁹ Sykes, *The Caliphs' Last Heritage*, s. 424.

⁸⁴⁰ Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 135.

⁸⁴¹ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 121.

⁸⁴² Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 135.

neden olmuştur.⁸⁴³ Bu felaket yıllarında vilâyetin diğer yerleriyle birlikte Başkale'den de gayrimüslimler İran ve Rusya'ya göç etmişlerdir.⁸⁴⁴

Bir kısmı Elbak Kazasında mukim Arvas ailesi yörede saygın bir mevkiye sahiptir. Ailenin önde gelen şahsiyeti paşa rütbesi verilen Şeyh Hamid'dir. 1891 yılında "hükümet-i seniyyeye vukubulan hidmet-i memduhaları hasebiyle" denilerek kendisine 4. rütbeden Mecidi Nişanı ve bir gümüş madalya verilmiştir.⁸⁴⁵ Oğlu İbrahim Arvas, Sultan II. Abdülhamid'in özel bursuyla yatılı olarak Galatasaray Sultanisi'nde okumuş, sonraki yıllarda kaymakamlık ve milletvekilliği gibi farklı önemli görevlerde bulunmuştur.⁸⁴⁶ Mark Sykes 1907-1908 yıllarında geldiği bölgede Başkale'de Şeyh Hamid Paşa ile görüşmüştür. Sykes, onu büyük bir dinî şöhrete sahip, kibar bir insan ve hakkında kimsenin olumsuz bir şey söylemeyecek kadar sevilen biri olarak tanımlar. Ne zengin ne de gösterişli bir köye sahip olan Şeyh Hamid, ailesinin Osmanlı Padişahı Orhan Gazi zamanında bölgeye yerleştiğini söylemektedir.⁸⁴⁷

2.3.4. Edremit

Van gölünün güneyinde ve göle nazır bir mevkide olan Edremit Kazası, sahilden geriye doğru yükselen bir araziye sahiptir. Alçakta kalan yerler meyve bahçeleriyle kaplıdır. Van şehrinde ikamet eden Türkler yaz boyunca Edremit bahçelerini piknik alanı olarak kullanmaktadır.⁸⁴⁸ Van merkezdeki Amerikalı misyonerlerin de Edremit'te bir yazlık kampları bulunmaktadır.⁸⁴⁹ Büyükçe bir köy olan Edremit'te halk kayısı yetiştirmekte ve kurutarak satmaktadır.⁸⁵⁰

2.3.5. Adilcevaz

Yaklaşık 1.140 evin olduğu⁸⁵¹ Adilcevaz kasabası dağınık bir yerleşime sahiptir. Kerpiçten yapılmış evler dıştan bakımsız görünmektedir. Uzun ve geniş olan intizamlı bir çarşıya sahiptir. Kasabanın her tarafında sokaklardan bol sular akmaktadır. Halk bahçelerinin meyvelerini satarak ve hayvanlarıyla taşımacılık yaparak geçinmektedir.

⁸⁴³ Celil, *Şeyh Ubeydullah Nehri Ayaklanması*, s. 55; François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, (Çev.: Ali Berktaş), Homer Yayınevi, İstanbul 2006, s. 124-125.

⁸⁴⁴ Celil, *Şeyh Ubeydullah Nehri Ayaklanması*, s. 50, 57.

⁸⁴⁵ *Takvim-i Vekayi*, 25 Muharrem 1309, nr. 64, s. 2 (30 Ağustos 1891).

⁸⁴⁶ İbrahim Arvas, *Tarihi hakikatler*, s. 176.

⁸⁴⁷ Sykes, *The Caliphs' Last Heritage*, s. 425-246.

⁸⁴⁸ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 87-88.

⁸⁴⁹ Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 511.

⁸⁵⁰ Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 389.

⁸⁵¹ *BOA. ŞD.* 1882/23, 24 C 1312 (23 Aralık 1894).

Pek çok dilencinin olduğu kasabada, yoksul olan halkın yıpranan elbiseleri düğümlü ve yamalıdır.⁸⁵² Kaynaklarda bilhassa Adilcevaz'da yoksulluğun çok olduğu ifade edilmiştir. 1894 yılında Van Valisi, Adilcevaz'daki yoksullara sarfedilmek üzere vilâyet bütçesinden 50 bin kuruş harcanması için merkezi hükümetten izin talep etmiştir.⁸⁵³

Avrupalı giyim ve görünüşe sahip kaymakam, içinde çok az eşyanın olduğu, pencereleri demir şebekeyle korunan ve bir bahçe içinde yer alan sade kaymakamlık binasında devleti temsil etmektedir.⁸⁵⁴

2.3.6. Diğer Kazalar

Yukarıda zikredilen kazaların dışında Bargiri, Müküs, Karçikan ve Şatak kazaları varsa da bunların merkezleri köylerden büyük olmasına mukabil bir nevi köy olan vasıfları devam etmektedir.

Bargiri (Pergri) modern bir köy görünümüne sahiptir. Burası eskiden Bizans-İran sınır hattında olduğu için Bizans'ın buraya verdiği önemin izleri hala gözükmektedir.⁸⁵⁵

Ormanlarla kaplı Karçikan Kazasında halk tarım, hayvancılık ve biraz da göl taşımacılığı ile geçinmektedir.⁸⁵⁶

Şatak bir dokuma sanayi merkezidir.⁸⁵⁷ Fakat XX. yüzyılın başında bu önemini yitirmeye başlamıştır.⁸⁵⁸

Müküs ise meraları ile hayvan sürülerinin beslendiği bir yerdir.⁸⁵⁹

Bu kazaların ortak özelliği, temel geçimleri hayvancılık olan sakinlerinin yarı göçebe yaşamlarını sürdürmeleridir. Tarımsal üretim yetenekleri zayıf olan yarı göçebeler, yoksullaşmalarına neden olacağından yerleşik hayata geçmeyip geleneksel yaşam tarzlarını sürdürmektedirler.⁸⁶⁰

⁸⁵² Sadettin Paşa'nın Anıları, s. 18, 23.

⁸⁵³ BOA. BEO. 343/25662, 07 B 1311, varak no 3 (14 Ocak 1894).

⁸⁵⁴ Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 325-326.

⁸⁵⁵ Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 371-372.

⁸⁵⁶ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 703, 704-705.

⁸⁵⁷ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 703, 704-705.

⁸⁵⁸ Percy, *Higlands of Asiatic Turkey*, s. 161.

⁸⁵⁹ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 715.

⁸⁶⁰ Nikitin, *Kürtler*, s. 157.

2.4. NÜFUS

2.4.1. Nüfus Hareketleri

Nüfus hareketliliği, nüfusun yapısı üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Sosyal hareketlilik olgusunu oluşturan nüfusun yer değişimi için başlangıç tayin etmek mümkün değildir. Savaşlar, isyan hareketleri, yapay ve tabii felaketler göçlere ve hareketliliğe neden olan temel etkenlerdir. Geçmiş dönemlere bakıldığında Celali İsyanlarının ilk evresinde Van Vilâyeti de diğer bazı Anadolu eyaletleri gibi etkilenip tahrip olmuş ve bunun neticesinde birtakım göç hareketleri meydana gelmişti. Yine Osmanlı-İran savaşları nedeniyle 1735 senesinde, Van'dan 130 hane Erzurum taraflarına göç etmişti.⁸⁶¹ İncelenen dönem itibarıyla Van'da nüfus hareketliliğine yol açan faktörler, farklı tarihlerdeki savaş ve kıtlık gibi felaketler ile mecburi veya gönüllü iç ve dış göçlerdir. Savaş ve kıtlıklar nüfus kayıplarına yol açarken, göçler nüfusun artması, eksilmesi veya yer değiştirmesine neden olmuştur.

2.4.1.1. Savaş ve Kıtlık Kayıpları

XIX. yüzyıldaki Osmanlı-Rus savaşlarının tamamında Van'daki düzenli birliklerin yanı sıra çok sayıda gönüllü aşiret kuvveti de Kafkasya Cephesi'nde savaşmak üzere Osmanlı ordusunda yer almıştır. Van'dan giden asker ve gönüllü birliklere ait eratin bir kısmı bu savaşlarda hayatını kaybetmiştir.⁸⁶² 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Faik Paşa'nın emrinde 11.400 kişilik "*Van Ordusu*" adı verilen bir kuvvet Kafkasya Cephesi'ndeki savaşa katılmıştır.⁸⁶³ Bazı Kürt aşiretlerinin reisleriyle beraber iştirak ettiği bu savaşa, Şeyh Ubeydullah da gönüllü birlikleriyle katılmıştır. Aveyanov'a göre bu savaştaki gönüllü aşiret kuvvetlerinin ordu içindeki miktarı 8-9 bin ile ekseriyeti teşkil etmektedir.⁸⁶⁴ Savaşın devam ettiği sıralarda Van'a 70 kilometre uzaklıktaki Arnis Köyü'nde bir Kürt aşiret karargâhında bulunan Rassam, buradaki aşiret reisinin adamlarıyla beraber Bayezid Cephesi'nde savaştıklarını ve aşiret

⁸⁶¹ Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK, Ankara 1998, s. 34, 108.

⁸⁶² Aveyanov, *Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, s. 70, 74, 92.

⁸⁶³ Karal, *Osmanlı Tarihi-I*, s. 54; Komisyon, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi, Kafkas Cephesi Harekâtı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s. 54.

⁸⁶⁴ Aveyanov, *Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, s. 145, 153-154.

reisi de dâhil olmak üzere birçok aşiret mensubunun bu savaşta hayatını kaybettiğini ifade etmektedir.⁸⁶⁵ Katılan diğer aşiretlerden de kayıpların olması kaçınılmazdır.

1877-1880 yılları arasında savaş ve kuraklığın yol açtığı açlık, sefalet ve salgın hastalıklar Başkale Kazasını bir hayli etkilemiş ve adı geçen kaza mıntikasında çok sayıda kişinin ölmesine neden olmuştur.⁸⁶⁶ 1888,⁸⁶⁷ 1894⁸⁶⁸ ve 1898-99⁸⁶⁹ yıllarında bazen bir kazayı bazen de bir kaza içinde belirli yerleri etkileyen kıtlıklar meydana gelmiştir. 1899 yılında vilâyet dâhilinde bazı köyler sefaletе düşmüş ve açlıktan ölümler meydana gelmiştir.⁸⁷⁰

Bunun yanında 1895-1896 yıllarındaki Ermeni olayları azımsanmayacak insan kayıplarını neden olmuştur. Olaylar müddetince 418 Müslüman ve 1715 Ermeni hayatını kaybetmiştir.⁸⁷¹ İnsan kaybının 250'si Müslüman, 500'ü Ermeni olmak üzere 750 kadarı Van şehir merkezinde gerçekleşmiştir.⁸⁷² Kazalarda ise 500 civarında insan hayatını kaybetmiştir.⁸⁷³ Ölümün geri kalanı kırsal bölgelerde meydana gelmiştir.

2.4.1.2. Göçler

2.4.1.2.1. Geçici ve Gönüllü Göçler

Ticari sebeplerle yapılan yer değişimleri bu kapsamdadır. XVIII. yüzyılda Konya'da Van ve Ercişli tüccarlara,⁸⁷⁴ XIX. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır'de çeşitli hanlarda kalan Vanlı tüccarlara rastlandığına⁸⁷⁵ göre bu tür hareketliliği eskiye dayandırmak mümkündür. Dönem içinde bilhassa Vanlı Ermeni tüccarlar, İstanbul ağırlıklı olmak üzere farklı vilâyetlere ve yurtdışına ticari amaçlarla gidip gelmekte ve

⁸⁶⁵ Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 118-119.

⁸⁶⁶ Celil, *Şeyh Ubeydullah Nehri Ayaklanması*, s. 55; Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, (Çev.: Ali Berktaş), Homer Yayınevi, İstanbul 2006, s. 124-125.

⁸⁶⁷ *BOA. Y. PRK. A. 5/1, 11 L 1305* (21 Haziran 1888).

⁸⁶⁸ *BOA. Y. PRK. HR. 18/62, 05 Ş 1311* (11 Şubat 1894).

⁸⁶⁹ *BOA. A. MKT. MHM. 672/13, 14 N 1316* (26 Ocak 1889); *BOA. Y. PRK. HR. 26/98, 17 L 1316* (28 Şubat 1899); *BOA. Y. MTV. 188/121, 23 Za 1316* (4 Nisan 1899).

⁸⁷⁰ *BOA. A. MKT. MHM. 672/13, 14 N 1316* (26 Ocak 1899)

⁸⁷¹ Küçük, "Van'daki Ermeni İsyancıları", s. 140.

⁸⁷² Mayewski, *Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistikî*, s. 80.

⁸⁷³ Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1886-1916)*, s. 120.

⁸⁷⁴ Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumı*, s. 163.

⁸⁷⁵ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, TTK, Ankara 1995, s. 315.

bazıları uzun süre bazıları ise kalıcı olarak buralarda kalmaktadır. Yurtdışına ve İstanbul'a yerleşenler bir süre sonra ailelerini de yanlarına almaya çalışmaktadırlar.⁸⁷⁶

Diğer bir hareketlilik nedeni ise iş bulma ve daha iyi şartlarda yaşama amaçlı ülke içine ve dışına yapılan göçlerdir. İstanbul'a gelen Vanlılardan bazıları sarayın hizmetine girecek fırsatı bulmuşlardır. Vanlı Minas isimli şahıs bahçıvan,⁸⁷⁷ Derviş Said⁸⁷⁸ ve Hasan adlarındaki kişiler ise tulumbacı ve tulumba çavuşu olarak Saray-ı Hümayun'da bir müddet çalışmışlardır.⁸⁷⁹

Van'da köylü ve şehirli Ermeni erkekler arkalarında ailelerini bırakarak İstanbul'a birkaç yıllığına çalışmaya gitmektedir.⁸⁸⁰ Yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da işçi, kapıcı, sanatçı ve bazen de sarraf olarak çalışarak para biriktirip Van'a dönen Ermeni sayısı yılda ortalama 3.000 olarak gösterilmiştir.⁸⁸¹ 1880 yılından sonra İstanbul'a yapılan göçlerde artış olmuştur. Muhacirlerin en sık geldiği yerler Harput ve Kapadokya'nın yanı sıra Van Gölü civarındadır. Bunların çoğu hamallık yaparak para kazanmakta ve beş yıl sonra geri dönmektedir. Bir kısmı da burada kalıp ev kurmaktadır.⁸⁸²

Aynı nedenlerle ülke dışına da gidiş-gelişler olmaktadır. Ermeniler Van kasaba ve köylerinden her sene kış aylarında, İran'ın Van'a yakın sınır şehirleri olan Hoy ve Selmas gibi şehirlere “*amelelik suretiyle kesb kar için*” gider ve ziraat mevsiminde geri dönerlerdi.⁸⁸³ Yine her yıl Van ve Hakkâri'den Musul'un Dohuk kazasına bir kaç yüz hane çalışmak için gelir mevsim bitiminde geri dönerlerdi.⁸⁸⁴

Bunun yanında bireysel iş göçleri de mevcuttu. Edremid kazasından olan Ohannes'in oğlu Marat Sofya'da kahvecilik yapıyordu.⁸⁸⁵ Karçıkan ahalisinden Kirkor Manuk, Kirkor Karabet ve Murat isminde üç Ermeni Romanya'da amelelik yaptıktan

⁸⁷⁶ BOA. DH. ŞFR. 251/26, 11 Ca 1318 (6 Eylül 1900); BOA. DH. ŞFR. 251/96, 12 Eylül 1316 (25 Eylül 1900); BOA. DH. ŞFR. 367/67, 30 Ca 1324 (22 Temmuz 1906); BOA. DH. TMIK. M. 268/28, 3 R 1326 (5 Mayıs 1908); BOA. DH. TMIK. M. 21/10, 24 Ca 1314 (31 Ekim 1896).

⁸⁷⁷ BOA. İ. DH. 881/70285, 10 C 1300 (18 Nisan 1883).

⁸⁷⁸ BOA. İrade Maliye (İ. ML.) 70/41, 14 S 1324 (9 Nisan 1906).

⁸⁷⁹ BOA. DH. MKT. 2273/107, 17 B 1317 (21 Kasım 1889).

⁸⁸⁰ Lynch, *Travels and Studies*, s. 91.

⁸⁸¹ Brant- Glascott, “Notes of a Journey”, s. 395.

⁸⁸² Quataert, Donald, “19. Yüzyıl Islahatlarına Genel Bakış- Islahatlar Devri 1812-1914”, s. 910-911.

⁸⁸³ BOA. DH. ŞFR. 191/109, 05 Mayıs 1312 (17 Mayıs 1896); BOA. DH. ŞFR. 191/113, 05 Mayıs 1312 (17 Mayıs 1896).

⁸⁸⁴ BOA. BEO. 2752/206392, 04 Za 1323 (31 Aralık 1905).

⁸⁸⁵ BOA. DH. TMIK. M. 56/6, 25 S 1316 (15 Temmuz 1898).

sonra Van'a dönmek için yola çıkmıştı.⁸⁸⁶ Altı Ermeni ise Mısır'ın İskenderiye şehrinde on yıl çalıştıktan sonra memleketleri olan Van'a dönmek üzere yola çıkmışlardı.⁸⁸⁷

Ülke dışına çıkma durumunda Ermenilerin tercihi daha çok Rusya'ya göç ederek buraya kalıcı olarak yerleşmek şeklindedir.⁸⁸⁸ Bunun yanında Van Vilâyetinin yanı sıra Sivas, Bitlis, Ankara, Adana, Erzurum, Van, Mamûretülazîz, Diyarbekir vilâyetlerinden, geri dönmek üzere kendi istekleriyle Osmanlı vatandaşlığını terk ederek Amerika'ya göç eden Ermeniler de vardı.⁸⁸⁹

Ekseriyeti vilâyete bağlı Hakkâri Sancağı'nda yaşayan Nasturiler Avrupa, Amerika, Rusya ve İran'a iş arama, dilencilik, eğitim ve ticaret amacıyla göç etmişlerdir.⁸⁹⁰ Başkale Kazasında iyi şartlarda yaşayan çok sayıda Yahudi ülkenin başka bölgelerine göç etmiştir.⁸⁹¹ Köylerde yaşayan Yahudiler ise güvenlik veya daha iyi iş imkânları nedeniyle yaşadıkları yerleri bırakıp şehirlere yerleşmektedir.⁸⁹²

Geçici veya gönüllü göçlerden biri de işledikleri suçlardan veya yükümlü tutuldukları vergiden kaçan aşiretlerin gerçekleştirdiği göçtür. Şikak, Milan ve Haydaran aşiretlerinin yer değişimleri temelde bu sebeplere dayanmaktadır. Bilhassa Elbak Kazası sınırındaki Şikak Aşireti, yağma yapmak ve vergiden kaçmak için sıklıkla bir ülkeden diğerine geçmektedir. Bazen İran bazen de Osmanlı hâkimiyet alanında yaşayan bu aşiret, İran köylerini yağmaladığında Türk bölgesine çekiliyor, Türklerin baskısına maruz kalınca da İran'a gidiyordu. Bu aşiret mensuplarının bir kısmı da İran'dan gelerek Elbak Kazası köylerine kalıcı olarak yerleşmekteydi.⁸⁹³ İran tarafına göç etmiş olan Milan Aşireti ise geri dönmek için izin isteyince yetkililerce yerleşim için çalışmalar yapılmıştı.⁸⁹⁴

Şikak Aşireti'nin İran'daki reislerinden Ali Han oğlu Mehmed Ağa, İran devleti ile problem yaşadığından iltica isteğini Van Vilâyeti aracılığıyla hükümete bildirince⁸⁹⁵

⁸⁸⁶ BOA. DH. TMİK. M. 241/53, 9 Ra 1325 (22 Nisan 1907).

⁸⁸⁷ BOA. DH. ŞFR. 227/11, 13 Ağustos 1314 (25 Ağustos 1898).

⁸⁸⁸ Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 135.

⁸⁸⁹ BOA. Hariciye Siyasî Kısım (HR. SYS.) 2743/55, 07 Haziran 1908.

⁸⁹⁰ Murat Gökhan Dalyan, "19. Yüzyıl'da Nasturiler-İdari Sosyal yapı ve Siyasî İlişkiler", *SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Isparta 2009, s. 52 vd.

⁸⁹¹ Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 135.

⁸⁹² Erick Brauer & Raphael Patai, *Kürdistanlı Yahudiler*, (Çev.: Fahriye Adsay), İstanbul 2005, s. 263.

⁸⁹³ Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 135-136.

⁸⁹⁴ Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899*, s. 136.

⁸⁹⁵ BOA. Y. PRK. ASK. 97/14, 8 Ş 1311 (15 Mart 1894).

talepleri uygun görülmuş ve Elbak Kazası dâhilindeki Hıristiyan köylerinde geçici olarak kışlamalarına izin verilmişti.⁸⁹⁶ Ertesi yıl hükümet yetkilileri kendilerini kalıcı olarak Norduz denilen bölgeye yerleştirmek için çalışmalara başlayınca Ağa, eğer bu sene de kışlamaları için kendilerine mezkûr kaza dâhilindeki Hıristiyan köyleri verilmezse tekrar İran'a döneceklerini ifade etmişti.⁸⁹⁷

Bazen kendi içinde anlaşmazlık yaşayan aşiretin bir kısmı göç etmek zorunda kalabilmektedir. Mukri Aşireti reisi Ahmet Han'ın kötü şöhrete sahip oğlu Ehmê Ağa babasıyla ciddi bir kavga yapmış ve taraftarlarıyla beraber İran'dan göç ederek Van'a sığınmıştı.⁸⁹⁸

Bunun yanında iyi otlak ve daha iyi şartlar arayan Haydaran, Celali ve Yezidi aşiretleri, Rus sınırları içindeki Ermenistan, Gürcistan ve civar bölgelere göç edip daha sonra geri dönmüşlerdi. Yine Şemsiki, Şikaki, Rojki ve Yezidi aşiretlerinin bir kısmı Van çevresinden göç ederek İran'a yerleşmişlerdi.⁸⁹⁹

2.4.1.2.2. Kısmî Mecburi Göçler

2.4.1.2.2.1. Van'dan Dışarıya Göçler

Zorunlu göçlerin önemli kısmı Kafkasya Cephesi'ne yayılan Osmanlı-Rus savaşlarının sonuçlarıyla ilgilidir. 1829, 1855 ve 1878 savaşlarının akabinde Rus ordusu çekilirken, savaş alanı ve çevresindeki on binlerce Ermeni intikam korkusuyla onlarla beraber Rusya'ya göç etmiştir.⁹⁰⁰ 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşlarında savaş alanları ve buna civar yerlerden 100.000 kadar Ermeni çekilen Rus ordusuyla beraber bu ülkeye gitmiştir.⁹⁰¹ Bunun 40.000'ni Van'ın da içinde yer aldığı Vilayat-i Sitte'dendir. Rusların Ermenileri kabulündeki istekliliği onların sınaî-ticari yetenekleri ve biraz da asker olarak istihdam edilme potansiyelleridir. Benzer bir göç 93 Harbi'nden sonra olmuş ve bölgeden çok sayıda Ermeni Amerika'ya göç ederken⁹⁰² ülke genelinde ise 1890-1900

⁸⁹⁶ BOA. BEO. 514/38538, 13 Ca 1312 (12 Kasım 1894).

⁸⁹⁷ BOA. BEO. 516/38669, 19 Ca 1312 (18 Kasım 1894).

⁸⁹⁸ Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 136.

⁸⁹⁹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 95-97.

⁹⁰⁰ Neol Buxton, *Travel And Politics In Armenia*, London 1914, s. 8.

⁹⁰¹ Besim Özcan, "1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* (46), Erzurum 2011, s. 198.

⁹⁰² Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 17-18.

yılları arasında 12.000 kadar daha Ermeni yine Amerika'ya göç etmiştir.⁹⁰³ Bunun yanında Balkan savaşlarından sonra Hıristiyanlara yönelen “Kürt öfkesi” nedeniyle birçok Ermeni Van ve Bitlis'ten Rusya ve Amerika'ya gitmiştir.⁹⁰⁴

Diğer göç nedeni ise içteki asayiş hadiseleriyle ilgilidir. Özelde 1895-1896 olayları ve genelde Ermeni meselesiyle bağlantılı olarak Hamidiye Alayları ile bazı Kürt aşiretlerinin zorba ve keyfi tutumları,⁹⁰⁵ Ermenilerin farklı zamanlarda Van'dan göç etmelerine neden olmuştur. Zikredilen tarihte meydana gelen karmaşa sırasında Van ve bağlı kaza köylerindeki Ermenilerin bir kısmı başka bölgelere kaçmıştı.⁹⁰⁶ İran'daki Osmanlı Şehbenderliği 1.000 kadar kişinin göç ederek İran'a geldiğini ifade etmişti.⁹⁰⁷ İngiliz Konsolosuna göre Ermenilerin 125 köyleri vurulmuş ve buralardan 2.000 kişi Van şehir merkezine göç etmiş, bir o kadarı da kaza merkezlerine sığınmıştı.⁹⁰⁸ Olaylardan zarar gören Ermeniler, sahip oldukları mal ile mülklerini kaybetmişlerdi.⁹⁰⁹ Muhacir konumuna düşen bu insanların bir kısmına hükümet, Adilcevaz Kazasında evler yaparak iskânlarını sağlamıştı. Bu olaylarla birlikte Ermeni, Yezidi ve Türk kitleleri ülkenin başka bölgelerine giderken Ermeniler özellikle Rusya ve İran'a göç etmişlerdi.⁹¹⁰

Dışa yapılan bir diğer göç nedeni de kıtlıklardır. 1879-1880 yıllarında Van bölgesini de etkileyen kıtlıkta bazı insanlar buldukları yerleri terk etmişti.⁹¹¹ Bu dönemde kıtlık nedeniyle Van'dan Rusya'ya göç eden yoksul Ermeniler olmuştu.⁹¹² Yine 1892 ve 1893 senelerinde Erzurum, Bitlis ve Van vilâyetlerinde bir kuraklık hadisesi meydana gelmiş ve Van ile diğer vilâyetler ahalisinin bir kısmı Ankara, Tokat, Yozgat, Trabzon'a ve bir kısmının da Amerika'ya göç ettikleri anlaşılmıştı.⁹¹³

⁹⁰³ Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2005, s. 18.

⁹⁰⁴ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 42-43.

⁹⁰⁵ Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, s. 147.

⁹⁰⁶ Klein, *Hamidiye Alayları-İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, s. 255-256; Lynch, *Travels and Studies*, s. 79.

⁹⁰⁷ BOA. A. MKT. MHM. 669/2, varak no 2, 07 S 1314 (18 Temmuz 1896).

⁹⁰⁸ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 55.

⁹⁰⁹ Hepworth, *Through Armenian On Horseback*, s. 153.

⁹¹⁰ Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899*, s. 129, 136.

⁹¹¹ Celil, *Şeyh Ubeydullah Nehri Ayaklanması*, s. 55.

⁹¹² BOA, HR. SYS. 2764/34, 25 Z 1311 (29 Haziran 1894).

⁹¹³ Abdulkadir Gül, “Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık, (Erzurum Vilâyeti Örneği: 1892–1893 ve 1906–1908 Yılları)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, 2 (9), Fall 2009, s. 151, dipnot bilgisi.

2.4.1.2.2.2. Dışarıdan Van'a Göçler

1829 yılından I. Dünya Savaşı'na kadar maruz kaldıkları baskılardan dolayı yüz binlerle ifade edilen Çerkez ve diğer Müslüman topluluklar Rusya'dan Osmanlı topraklarına göç etmiştir.⁹¹⁴ I. Dünya Savaşı'na yaklaşıldığında göç ettirilenlerin sayısı 500.000'ni bulmuştur.⁹¹⁵ Meclis-i Vükelâ, topraklarından koparılan Kafkas muhacirlerin bir kısmının da Erzurum ile birlikte Van vilâyetlerindeki boş arazilere yerleştirilmesine dair karar almıştı.⁹¹⁶ Talep üzerine Van Vilâyeti, muhacirlerin iskânı için vilâyet dâhilinde elverişli ve boş olan araziye gösterir bir harita hazırlamış ve hükümete göndermişti.⁹¹⁷ 1889 tarihli bir arşiv belgesinde Çerkezlerden oluşan 660 hanenin Kafkasya'dan göç ettiği ve bunların Van, Erzurum ve Hakkâri'ye yerleştirilmelerinin düşünüldüğü ifade edilmiştir.⁹¹⁸ Gelen Çerkezlerin bir kısmı Van-Erciş çevresinde iskân edilmiştir. Muhacirlerin önemli kısmı tarımla uğraşırken bir kısmı da zaptiye olarak istihdam edilmiştir.⁹¹⁹

Rusya sınırları içinde yaşayan Kürtler, burada kendilerine yapılan zulümden dolayı Türkiye'ye göç etme eğilimlerine sahiptiler. Özellikle 1890'lı yıllarda Rusya'daki Kürtler kitlesel olarak Türkiye'ye göç etmeye başlamıştır.⁹²⁰ 1900 yılında Rusya'dan 718 nüfusu ihtiva eden bir muhacir kafilesi Van'a gelmişti. Bu kafileden sonra da göçler devam etmiş ve vilâyet idaresi gelen muhacirlerin iskân ve iaşesi için 10.000 kuruş sarfi için izin istemişti.⁹²¹ Kinyas Kartal liderliğinde Brukan Aşiretine mensup 3000 ila 5000 arasında hane, baskılar nedeniyle Rusya'dan göç ederek Van ve çevresine yerleşmişti.⁹²² Gelen insanların bir kısmı yerleştikleri köylerde tarım ve çiftçilikle bir kısmı ise ticaretle uğraşmış veya devlet memuriyetine girmiştir.⁹²³

⁹¹⁴ Whitman, *Turkish Memories*, s. 106; Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*, s. 11; Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 43,44; Ferhat Berber, "19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılan Göçler", *Karadeniz Araştırmaları*, (31), Güz 2011, s. 17-49.

⁹¹⁵ Leon Dominian, "The Peoples of Northern and Central Asiatic Turkey", *Bulletin of the American Geographical Society*, 47 (11), 1915, s. 842.

⁹¹⁶ BOA. Y. A. HUS. 314/14, 02 Ca 1312 (1 Kasım 1894).

⁹¹⁷ BOA. BEO. 583/43653, 10 N 1312 (7 Mart 1895).

⁹¹⁸ BOA. Hariciye Nezâreti İdarî Evrakı (HR. İD.) 12/17, 5 B 1306 (07 Mart 1889).

⁹¹⁹ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 653.

⁹²⁰ Aveyanov, *Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, s. 258, 262.

⁹²¹ BOA. A. MKT. MHM. 515/19, 26 C 1319 (10 Ekim 1901).

⁹²² Bkz. Kinyas Kartal, *Erivan'dan Van'a Hatıralarım*, Anadolu Basın Birliği Merkezi Genel Başkanlığı, Ankara 1987.

⁹²³ Dominian, "The Peoples of Northern and Central Asiatic Turkey", s. 842.

II. Meşrutiyet'in ilanı (1908) ile birlikte Transkafkasya'dan 40.000'e yakın Ermeni eski yerlerine geri dönmüş ve bunların yaklaşık 7.000'i Van'a gelmişti.⁹²⁴ Gelen Ermeniler ile Kürtler arasında birtakım anlaşmazlık olunca hükümet meselelerin halli için gayret göstermişti.⁹²⁵

Vilâyete yapılan göçlerden bir kısmı ise İran'dan gerçekleşmiştir. Bu ülkeden yapılan zorunlu göçlerin esas sebebi buradaki Sünni Müslümanların, İran Şii yönetiminden gördükleri zulümdür. 1906 yılında Makû Hanı'ndan zulüm ve hakaret gördüklerini beyan eden Sünni mezhebine mensup 200 hane halkı göç etmiş ve Bargiri ile Mahmudi hudutlarına gelerek iltica talebinde bulunmuşlardı. Vali Tahir Paşa, gelenlerin ehl-i ırz ve ziraatla meşgul ve bu tarafta akrabaları olduğunu beyan ettiklerinden iskânlarının mümkün olduğunu ifadeyle ne yapılması gerektiğini hükümete sormuştu.⁹²⁶ 1897-1898 yılından 1905 yılı sonlarına kadar İran'dan Van Vilâyetine yaklaşık 800 hane muhacir gelmişti. Bunlardan 40 hanenin iskânı için 30.000 kuruş paraya ihtiyaç olduğu bildirilmişti.⁹²⁷

2.4.2. Nüfus Miktarı ve İstatistikleri

Osmanlı Devleti'nde savaşlar, toprak kayıpları, salgın hastalıklar ve fazla sayıdaki çocuk ölümleri nüfus artış hızını düşürmüştür.⁹²⁸ Belirli dönemlerde yapılan nüfus sayımları uzun zaman almış ve bazı yerlerde tespit sorunları yaşanmıştır. Ülke genel itibarıyla genç bir nüfus yapısına sahiptir. 1884 yılında ülkenin toplam nüfusu 17.143.859 olarak tespit edilmiştir. Bu rakamın 12.590.352'si Müslüman, 4.563.507'sini ise gayrimüslimler oluşturmuştur. 1897 yılına gelindiğinde ise nüfus fazla bir artış kaydetmeyerek 19.050.307'ye yükselmiştir. Bu nüfusun da 14.111.945'i Müslüman, 4.938.362'si gayrimüslimdir.⁹²⁹ 1906/7 yılında ise toplam nüfus 20.884.630 olarak kaydedilmiştir.⁹³⁰ Bu rakamlar içinde Van Vilâyetinin nüfusu aşağıda yer verildiği üzere 1876 yılında 233.629, 1914 yılında ise 259.141 olarak tespit edilmiştir.

⁹²⁴ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 42.

⁹²⁵ BOA. *Dâhiliye Muhaberât-ı Umûmiye İdaresi (DH. MUI.)* 39-1/24, 19 Za 1327 (2 Aralık 1909).

⁹²⁶ BOA. *BEO.* 2866/214926, 13 Ca 1324 (5 Temmuz 1906).

⁹²⁷ BOA. *A. MKT. MKM.* 528/25, 02 Za 1323 (29 Aralık 1905).

⁹²⁸ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, (2. Baskı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 49.

⁹²⁹ Tefvik Güran, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Başbakanlık Devlet İstatistik Yayınları, Ankara 1997, s. 20, 26-29; Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s. 411.

⁹³⁰ Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s. 355.

2.4.2.1. Van Vilâyetinde Nüfus Tespitinin Güçlükleri

XIX. yüzyılda Osmanlı ülkesinin birçok yerinde olduğu gibi Van Vilâyetinde de nüfus miktarını tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Hareketli göçebe ve yarı göçebe nüfus, coğrafi zorluklar, bilgi ve teknik eksiklikler ve nihayet dönem içerisinde gerçekleşen idarî eyalet/vilâyet sınır değişimleri bunda etkili olan unsurlardır. Askere alınma ve vergi mükellefi olma kaygılarıyla aşiretlerin yapılmak istenen sayımlara yanaşmaması veya en azından kolaylık göstermemesi nüfus tespitini güçleştirmiştir.⁹³¹ Buralarda yapılabilen nüfus sayımları da ancak askerî birliklerin desteğiyle mümkün olmuştur.⁹³² Nitekim bir arşiv belgesinde Van Vilâyetinin Beytüşşebap, Çölemerik, Şemdinan, Gevar, Müküs, Şatak ve Mahmudi kazaları nüfusunun kısmen sayılabildiği bu nedenle de buralardaki Müslüman nüfus için, “*mikdar-ı sahihası hemen meçhul gibidir*” ifadesi kullanılmıştır.⁹³³ 1895 yılında Van Vilâyetinden merkeze gönderilen bir yazıda, Hakkâri Sancağında nüfus sayımının şimdiye kadar “*liva-ı mezkûr ahalsinin muhalefeti*” nedeniyle yapılamadığı ifade edilmiştir.⁹³⁴

Sözü edilen nedenlerden dolayı şehir merkezlerinin nüfusunu tespit etmek nispeten kolay iken, köyler ve göçebeler söz konusu olunca farklı ve sağlıklı olmayan yöntemler kullanılmıştır. Bu dönemde vilâyetin nüfus sayımının yapılamadığı bölgeler için yaygın olarak kullanılan yöntem şudur. Görevli, araştırmacı, gezgin veya diplomatlar tarafında önce köy sayıları isimleriyle beraber tespit edilir. Daha sonra bu köylerde yerleşik olan hane sayısı bölgeyi bilenlerden doğru veya yanlış öğrenilir. Son aşamada ise toplam hane sayısı ortalama olarak tespit edilen hanedeki insan sayısı ile çarpılarak bir rakam elde edilir.⁹³⁵ Bu nedenle çeşitli sebeplerle bölgeye gelen yerli ve yabancı müelliflerin eserlerinde birbirini tutmayan nüfus rakamları ve nüfus istatistikleri yer almıştır. İngiliz Subay Millingen, dağınıklık ve hareketliliğin nüfus sayımını

⁹³¹ BOA. DH. MKT. 1400/5, 22 Ca 1304 (16 Şubat 1887); BOA. DH. MKT. 1772/93, 04 Ra 1308 (18 Ekim 1890).

⁹³² BOA. DH. ŞFR. 165/25, 18 N 1311 (25 Mart 1894).

⁹³³ BOA. Y. PRK. ASK. 104/23, 17 Z 1312 (11 Haziran 1895).

⁹³⁴ BOA. Y. PRK. UM. 32/20, 26 Za 1312 (21 Mayıs 1895).

⁹³⁵ Mayewski, *Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistikî*, 154-155. Hane sayısının belirlenmesi nüfus tespitinde kullanılan diğer bir yöntemdir. Hane sayısı bir ailede ortalama kişi sayısı ile çarpılarak yaklaşık bir nüfus tespiti elde edilir. Burada şunu kaydetmek gerekiyor. Nüfus istatistiklerinde verilen hane, ev anlamında olmayıp aile anlamındadır. Kürtler arasında olduğu gibi Ermeni ve Nasturiler’de de baba ve evli birkaç çocuk aynı evi paylaşıyorlardı. Bu durum küçük köylerde verilen fazla hane sayısından da anlaşılabilir. Bölgeyi gezen İngiliz Subay Charles Noel, tecrübelerine dayanarak hane başına ortalama 5 kişinin düştüğünü ifade etmektedir. Bkz. Noel, *Kürdistan 1919*, s. 111-112.

imkânsız hale getirdiğini, kırsal nüfus için tek kaynağın aşiret yaşlılarının verdiği bilgiler ve bölgede çalışmış resmi görevlilerin raporları olduğunu fakat her iki kaynağın da güvenilir olmadığını ifade etmektedir.⁹³⁶

Bölgeyi 1919 yılında dolaşarak bir müddet buralarda kalan ve Osmanlı nüfus kayıtları üzerinde bir süre çalışan İngiliz Subay Charles Noel, Osmanlı orijinal nüfus kayıtlarının önemli ölçüde eksiksiz olduğunu belirterek Ermenilerin, Türklerin sayım kayıtlarında Müslüman nüfusu fazla, Ermeni nüfusu az gösterdikleri iddiasına cevaplar vermektedir. Noel' e göre evvela Ermeniler genellikle büyük şehirlerde veya ovalarda bulunan kalabalık köylerde yaşadıkları için buralarda nüfus sayımı zorluk arz etmemektedir. İkincisi Türkler, Ermenilerin nüfus sayımına dayanarak askerlik muafiyet vergisi yani cizye toplamaktadırlar. Dolayısıyla bu da sayımın mümkün olduğunca eksiksiz yapılması için kuvvetli bir nedendir. Üstelik Noel, birkaç Ermeni köyünde yaptığı çalışma neticesinde, bu köylerde nüfus sayımında izlenen yöntemin, Müslüman nüfusun yaşadığı yerlerle aynı olduğu tespitini yapmıştır. Bundan dolayı *"kayıtların organize bir girişimle bozulmuş olmasının mümkün olmadığı rahatlıkla söylenebilir"* ifadelerini kullanmıştır.⁹³⁷

Türklerin, sayımlardan sonra orijinal kayıtlar üzerinde çeşitli çarpıtmalar yaparak nüfus istatistiklerini yayımlamış olabilecekleri ihtimali için de, *"Türk yönetiminin İstanbul'da bastığı ve Barış Konferansı'nda (Paris) açıkladığı sayım sonuçlarını, kendi çalışmalarım ile karşılaştırdığımda bu ikisinin aynı olduğunu gördüm."* demiştir.⁹³⁸

Noel'e göre Osmanlı nüfus sayımlarında elbette birtakım eksiklikler vardır. Birincisi -çoğunlukla Kürt aşiretlerinin yaşadığı- dağlık kesimlerde nüfusun % 40'ı sayımdan kaçtığı için buralarda eksik hesaplama %40'a varmaktadır. Yine yerleşik alanlardaki nüfus sayım ve tespitinde %5'lik bir sapma mevcuttur. Bu sapmanın nedeni de Kürtler kadar Türklerin de bir ölçüde erkek çocuklarının askere gitmemesi için kaydettirmemiş olmalarıdır.⁹³⁹

⁹³⁶ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 97.

⁹³⁷ E. W. Charles Noel, *Kürdistan 1919*, Avesta Yayınları, İstanbul 2010, s. 45-46, 110-111.

⁹³⁸ Noel, *Kürdistan 1919*, s. 111.

⁹³⁹ Noel, *Kürdistan 1919*, s. 46, 110.

Sonuç olarak denilebilir ki yerleşik nüfusun tamamına yakını sayılabilirken, göçebe veya yarı göçebe nüfus tespitinde büyük eksiklikler mevcuttur. Ayrıca Ermenilerin nüfusu hemen tümüyle tespit edilebilmişken, Müslüman nüfusun göçebe aşiretlerden oluşan kısmı önemli ölçüde kayıt dışında kalmıştır.

2.4.2.2. Van Vilâyeti Genel Nüfusu

İncelenen dönemin başında Van Vilâyetinin genel nüfusu devlet salnamesine göre 233.629'dur.⁹⁴⁰ Kemal Karpat'ın çalışmasında da aynı tarih için aynı rakam yer almaktadır.⁹⁴¹ Osmanlı nüfusu üzerinde çeşitli inceleme ve araştırmaların yer aldığı eserinde J. Mc Carthy, 1885 ve sonrasına ait Hakkâri Sancağının da dâhil olduğu Van Vilâyetinin toplam nüfusunu aşağıdaki gibi vermektedir.⁹⁴²

<u>Yıl</u>	<u>Nüfus</u>
1885-1886	250.895
1890-1891	261.434
1894-1895	270.183
1899-1900	281.532
1903-1904	290.954
1907-1908	300.691
1911	310.754

İstatistikten anlaşılacağı üzere vilâyet nüfus miktarı her 3-4 yılda yaklaşık 10.000 kadar artmıştır. Farklı yıllar için vilâyetin toplam nüfusuna yer veren Karpat'ın çalışmasında 1894 yılı vilâyet nüfusu 273.000, 1914 nüfusu ise 259.141 olarak yer almaktadır.⁹⁴³ Van Vilâyet Salnamesi'ne göre vilâyetin 1897-98 yılına ait toplam nüfusu 309.120'dir.⁹⁴⁴ 1896 yılında Anadolu Islahatı kapsamında yapılan nüfus sayımında vilâyetin nüfusu 229.612 olarak tespit edilmiştir.⁹⁴⁵ Cuinet'in takriben 1890 yılına ait gösterdiği vilâyet toplam nüfusu ise 430.000'dir. Cuinet'in verdiği rakamın bu derece fazla olmasının nedeni, gerçekte uyuşmayacak bir şekilde Hıristiyan Nasturilerin

⁹⁴⁰ SDAO, H. 1294/1877, Defa 32, s. 482; SDAO, H. 1295/1878, Defa 33, s. 385.

⁹⁴¹ Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s. 255.

⁹⁴² Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, (Çev.: Bilge Umar), İnkılap Yayınevi, İstanbul 1998, s. 44.

⁹⁴³ Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s. 321, 382-385.

⁹⁴⁴ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 204.

⁹⁴⁵ Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899*, s. 141.

nüfusunu 100.000'ne yakın göstermesi ve nüfusu tam tespit edilemeyen göçebe Kürt aşiretleri için yüksek tahminlerde bulunmasıdır.⁹⁴⁶

Dinî cemaatlere göre vilâyetin nüfus tasnifi, Van Valisi Bahri Paşa'nın hükümete gönderdiği 1895 tarihli bir şifreli telgrafta yer almaktadır. Buna göre Van Vilâyeti'nin Hakkâri Sancağı da dâhil 1895 yılı nüfusu şu şekilde oluşmuştur.⁹⁴⁷

Müslümanlar : 173.773

Ermeniler : 61.933

Nasturiler: : 25.054

Yahudiler : 1.900

Toplam Müslüman Nüfus : 173.773

Toplam Gayrimüslim Nüfus: 88.887

Genel Toplam Nüfus : 262.660

Karpat'ın 1896 yılı için dinî tasnife dayalı vilâyet nüfusu bir farkla yukarıdakinin aynısıdır. Karpat, 25.054 olan nüfusun karşılığını Katolik olarak göstermiştir.⁹⁴⁸ Arşiv belgesi zikredilen rakamı yukarıda da gösterildiği gibi Nasturiler için kullanmıştır. Esasen bu tarihte vilâyette Katolik mezhebine mensup bu kadar insanın bulunması hiçbir araştırmada yer almamaktadır. Katolik mezhebine geçen Nasturi sayısı da Nasturiler üzerine yapılan müstakil çalışmalara bakıldığında çok azdır.⁹⁴⁹

Vilâyete ait nüfus araştırmalarında birbirine yakın yıllardaki nüfus rakamları arasında dahi farklılıklar bulunması olağan kabul edilmelidir. Buna yol açan nedenlerden birincisi dönemin kaynaklarından bazılarının göçebe ve yarı göçebe aşiretlerin tahmini nüfuslarını hesaba dâhil etmeleri/etmemeleri veya dâhil etme miktarlarının farklı oranlarda olmasıdır. İkinci neden ise günümüz araştırmacılarının nüfusu belirsiz olan bölgelerin veya toplulukların tespitinde farklı nüfus hesaplama tekniği kullanmalarıdır. Mesela McCarthy, nüfus hesaplamalarında birtakım araştırma

⁹⁴⁶ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 636.

⁹⁴⁷ BOA. DH. ŞFR. 172/57, 12 Mart 1311 (24 Mart 1895). Bir arşiv belgesinde Van Valisi Bahri Paşa 1893 tarihi itibarıyla Van Vilâyeti dâhilinde toplam 61.258 Ermeni olduğunu bildirmiştir. BOA. DH. ŞFR. 160/65, 21 Temmuz 1309 (2 Ağustos 1893).

⁹⁴⁸ Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s. 328-329.

⁹⁴⁹ Bkz. T. Z. Arvas, *Hakkâri'de Hristiyan Bir Topluluk-Nasturiler*, Hâkim Yayınları, Ankara 2015.

teknikleri kullanarak düzeltilmemiş ve düzeltilmiş nüfus sayılarını ayrı ayrı vermektedir.

Van Vilâyetinde nispeten kesinleşmiş bir nüfus miktarının tespit edilememesi, neredeyse bütünüyle vilâyet sınırları içinde yer alan Hakkâri Sancağı ile ilgilidir. Göçebe veya yarı göçebe aşiret yaşantısının yoğunlaştığı bu sancakta nüfus tespiti oldukça güç olmuştur. Mesela Şakir Paşa teftişinde Hakkâri Sancağı içindeki Beytüşşebap nüfusu 4.665 olarak tespit edilmişken, Van Vilâyet Salnamesi'nde bu sayı 37.665 gibi büyük bir farkla verilmiştir. Yine Gevar Kazasında nüfus Şakir Paşa teftişinde 13.268, vilâyet salnamesinde ise 22.828 olarak verilmiştir.⁹⁵⁰

Diğer önemli husus da yine Hakkâri Sancağında Çal, Gevar ve Çölemerik'te yaşayan Hıristiyan Nasturi aşiretlerine ait gösterilen nüfus rakamlarındaki farklılıktır. Zira Nasturi aşiretleri, nüfus sayımı hususunda öteden beri sorun çıkarmaktadırlar.⁹⁵¹ Bu nedenle onların nüfuslarına dair verilen rakamlar tahminlerin ötesine geçmemektedir. Fransız seyyah Vital Cuinet, Van Vilâyeti sınırları içinde 92.000 Nasturi yaşadığını belirtmektedir.⁹⁵² Millingen'e göre XIX. yüzyılın ikinci yarısında Nasturilerin Hakkâri'deki nüfusları 60.000 civarındadır.⁹⁵³ Bu rakam Osmanlı nüfus sayımlarında ise 1895 yılı için 25.054'tür. Bu sayıya yer veren arşiv belgesine göre üstelik bu rakamın 5054'ü sayım sonucu, 20 bini ise tahminendir.⁹⁵⁴ Nasturiler üzerine yapılmış çalışmalar incelendiğinde doğruya en yakın nüfus tahmininin Osmanlı resmi kayıtlarına ait olduğu görülmektedir. Zira Nasturilerin yaşadıkları Tiyari, Tuhup, Cilo ve Valto gibi mekânlar bugün dahi medeniyet eseri olmayan sarp dağ köyleridir. Bu dar ve dağlık alanlarda Batılıların bahsettiği sayılarda insanın yaşaması gerçeğe çok uzaktır.⁹⁵⁵ Gerek göçebe ve yarı göçebe Müslüman toplulukların yoğunluk kazandığı ve gerekse de Nasturi nüfusunun belirsizliğinden ötürü Hakkâri Sancağını dâhil etmeden Van Sancağı nüfusunu ayrı bir başlık altında incelemek daha sağlıklı olacaktır.

⁹⁵⁰ Krş. BOA. Y. EE. 132/13, varak no 2, 26 R 1314 (4 Ekim 1896) ile *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 204.

⁹⁵¹ BOA. DH. ŞFR. 169/39, 30 Eylül 1310 (12 Ekim 1894); BOA. BEO. 326/24411, 03 C 1311 (12 Aralık 1893).

⁹⁵² Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 719.

⁹⁵³ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 163.

⁹⁵⁴ BOA. DH. ŞFR. 172/57, 12 Mart 1311 (24 Mart 1295).

⁹⁵⁵ Lale Yalçın-Heckmann, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 75.

2.4.2.3. Van Sancağı Nüfusu

Osmanlı-İran sınırıyla ilgili 1847 Erzurum Anlaşması'nın üçüncü maddesi gereğince teşkil edilen sınır belirleme komisyonunda yer alan ve bu vesileyle 1850 yılında Van'a gelen Mehmed Hurşid Paşa, Seyahatname-i Hudûd isimli kitabında Van Sancağının erkek nüfus toplamını 45.260 kişi olarak vermiştir. Hurşid Paşa Van merkez, Gevaş ve Müküs kazaları ile Karkar ve Karçıkan nahiyelerinde gayrimüslim nüfusun Müslüman nüfustan fazla olduğunu, fakat Van merkez hariç diğer yerlerde bu fazlalığın cüz'i olduğunu ifade etmiştir.⁹⁵⁶

Amerikalı Tarihçi J. McCarthy, Van sancak nüfusunu 1878-1885 yılları arasında şu şekilde vermektedir.⁹⁵⁷

<u>Tarih</u>	<u>Nüfus</u>
1878	105.686
1878-1879	106.956
1879-1880	107.439
1880-1881	108.327
1881-1882	109.222
1882-1883	110.125
1883-1884	111.035
1884-1885	111.952

Bu bilgilere bakıldığında Van Sancağında ortalama yıllık 1.000 kişilik bir artışla düzenli bir nüfus yükselişi görülmekle birlikte artış oranı düşük kalmıştır. Nitekim 1878'den 1885 yılına kadar geçen sürede toplam nüfus miktarındaki yükseliş yaklaşık 6.000 kişi olarak gerçekleşmiştir. Dönemin sağlık koşulları ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın birtakım olumsuz neticeleri muhtemelen bunda etkili olan hususlardır.

Van Sancağı ve kazalarında yaşayan Müslüman ve Ermenilerin nüfusu 1881/1882 dönemi için aşağıdaki gibi gösterilmiştir.⁹⁵⁸

⁹⁵⁶ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, s. 231.

⁹⁵⁷ J. McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s. 44.

⁹⁵⁸ Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s. 306.

Tablo 2.1. 1881/82 Döneminde Van Sancağı ve Kazalarında Ermeni ve Müslüman Nüfus Miktarı

Van Sancağı		
	Müslümanlar	Ermeniler
Van Merkez Kaza	18.096	33.053
Erciş	7.735	3.711
Adilcevaz	6.229	4.040
Karçikan	6.193	4.366
Gevaş	4.428	4.802
Müküs	3.548	4.234
Muradiye	3.501	1.383
Şatak	2.852	3.793
Toplam	54.582	59.382
Genel Toplam	113.964	

Tabloya göre Ermeni nüfusu fazla görünmekte ve aşağıda da görüldüğü gibi bu vaziyet 1897 yılına kadar devam etmektedir. Bundaki temel nedenin daha önce ifade edildiği gibi sürekli sabit bir yerleşimleri olmayan göçebe ve yarı göçebe Müslüman aşiretlerin sayım dışı kalması olarak değerlendirilmektedir.

Araştırmalara göre 1894, 1897, 1906/1907 ve 1914 yılında Van Sancağında nüfus miktarı dinî cemaatler bazında şu şekilde oluşmuştur.⁹⁵⁹

<u>1894 Yılı</u>		<u>1897 Yılı</u>	
Müslüman	: 59.412	Müslüman	: 76.956
Gayrimüslim	: 60.448	Gayrimüslim	: 55.160
Toplam Nüfus: 119.860		Toplam Nüfus : 132.116	
<u>1906/1907 Yılı</u>		<u>1914 Yılı</u>	
Müsliman	: 54.582	Müslüman	: 109.517
Gayrimüslim	: 59.382	Gayrimüslim	: 61.533

⁹⁵⁹ Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s. 318-319, 332, 354-355, 382.

Toplam Nüfus: 113.964

Toplam Nüfus: 171.050

Gayrimüslim nüfusun 1897 yılı hariç çok az da olsa düzenli olarak arttığı görülmektedir. 1897 yılı istatistiğindeki gayrimüslim nüfusun azalması, 1895-1896 olaylarında hayatını kaybedenlerin yanı sıra köylerini kalıcı veya geçici olarak terk etmeleriyle açıklanabilir.⁹⁶⁰ Aynı tarih itibarıyla Müslüman nüfusun artışı da göçebeliğin azalmasıyla beraber yerleşik hayatın yaygınlaşması⁹⁶¹ ve bu itibarla aşiretlerin nüfus sayımına dâhil olmaları olarak düşünülebilir. 1906-1907 yılında Müslüman nüfusun azalması o dönemdeki kıtlık ve kolera hastalığı dolayısıyla Müslüman nüfusun bölgeyi terk etmesi ile ilgili olmalıdır. 1914 yılında Müslüman nüfusun iki katına çıkması; Rusya'dan gelen muhacirlerin sağladığı artışla, gayrimüslim nüfusun artmaması ise onların ülkenin başka yerlerine veya dış ülkelere göçleriyle açıklanabilir.

2.4.2.4. Şehir/Kasaba Merkezleri Nüfusu

1870'li yıllarda Van'a askerî bir görev gereği gelen ve zaman zaman Osmanlı sınır birliklerine komuta etme yetkisi bulunan İngiliz Subay Frederic Millingen, Van şehir nüfusunun 14.000 kişiden oluştuğunu, bunun 8.000'nin Ermeni, kalanının ise Müslüman Türk ve Kürtlerden oluştuğunu ifade etmektedir.⁹⁶²

1880 yılında şehre gelen Tozer, Ermeni vali yardımcısından aldığı bilgiye istinaden şehirde dörtte üçü Ermeni olmak üzere 30.000 kişinin yaşadığını ifade etmektedir.⁹⁶³ Burada verilen rakamın taraflı ve yönlendirmeye matuf olabileceği nazara verilmelidir.

1891 tarihli eserinde Cuinet, şehir merkezinde 35.500 kişinin yaşadığını ifade ederken,⁹⁶⁴ İsabilla L. Bird yine 1891 tarihli eserinde şehirde üçte biri Hıristiyan 32.000 kişinin yaşadığını belirtmektedir.⁹⁶⁵ Lynch'e göre 1894 yılında, şehirde tahminen 10.000'i Müslüman, 20.000'i Ermeni olmak üzere 30.000 kişi yaşamaktadır.⁹⁶⁶ 1900

⁹⁶⁰ Stanford J. Shaw, "Ottoman Population Movements During The Last Years Of The Empire, 1885-1914: Some Preliminary Remarks", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, (1), İstanbul 1980, s. 194, dipnot 11.

⁹⁶¹ Mentешaşvili, *Dünden Bugüne Kürtler*, s. 207

⁹⁶² Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 113.

⁹⁶³ Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 348.

⁹⁶⁴ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 700.

⁹⁶⁵ Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, s. 340.

⁹⁶⁶ Lynch, *Travels and Studies*, s. 79.

yılında ise şehirde 20.000 Ermeni, 17.000 Müslüman ve 4.000'i de diğerleri olmak üzere 41.000 kişi yaşadığı belirtilmiştir.⁹⁶⁷

Cuinet'in verdiği bilgilere göre Van Sancağı sınırları içindeki diğer kaza merkezlerinin nüfusu şöyledir.⁹⁶⁸ Karçıkan kaza merkezi Kindrantz veya Kindrantkz'de 4.064, Şatak merkezde 2.430, Gevaş'ın merkezi Vastan'da 4.239, Adilcevaz merkezinde 2.457, Erciş merkezde 2.179, Bargiri (Pergri) merkezde 3.067, Müküs (Moks) merkezde 3.857 kişi yaşamaktadır.

Hakkâri Sancağı sınırları içinde; Hakkâri merkezi Çölemerik'te 4.600, Elbak kazası merkezi Başkale'de 7.000, Gever kazası merkezi Diza'da 3.600, Şemdinan merkezi Nehri'de 2.900, Mahmudi merkezi Serai'de 3.000, Çal merkezde 1.200, Oramar merkezde 3.040, İmadiye merkezde 5000 kişi yaşamaktadır. Norduz merkez, Mamuretülhamid merkezi Hoşap ve Beytüşşebap merkezi Elki için rakam verilmemiştir.

2.4.2.5. Dönem İçinde Farklı Tarihlerle Ait Ayrıntılı Genel Nüfus İstatistikleri

1293 (1876) Erzurum Vilâyet Salnamesi'nde Van ve Hakkâri nüfusu, kaza ve nahiyeler bazında aşağıdaki şekilde gösterilmiştir.⁹⁶⁹

Tablo 2.2. 1876 Yılında Van Vilâyeti Nüfusu

Kaza ve Nahiye	Müslüman	Hıristiyan	Toplam
Van Kazası	10.035	23.425	33.460
Gevar kazası	5.790	3472	9.262
Çölemerik Kazası	35.000	5.000	40.000
Elbak Kazası	15.900	7.500	23.400
Mahmudi Kazası	18.600	3.000	21.600
Erciş Kazası	14.000	2.300	16.300

⁹⁶⁷ Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 264.

⁹⁶⁸ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 700, 703, 705, 707, 708, 710, 713, 714, 728, 733, 739, 743, 746, 750, 757, 759.

⁹⁶⁹ *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1293/1876, s. 141.

Adilcevaz Kazası	2.500	1.400	5.900
Müküs Kazası	4.300	3.400	7.700
Gevaş Kazası	2.720	300	6.020
Şatak Kazası	6.870	4.200	11.070
Abağa Nahiyesi	4.000	-	4.000
Şemdinan Nahiyesi	14.260	7.107	21.367
Humaro Nahiyesi	2.150	-	2.150
Oramar Nahiyesi	2.360	2.850	5.210
Beytüşebap Nahiyesi	2.400	1.200	3.600
Çal Nahiyesi	3.300	2.400	5.700
Hoşap Nahiyesi	3.600	1.700	5.300
Bargiri Nahiyesi	2.000	950	2.950
Karçikan Nahiyesi	2.500	1.000	3.500
Vastan Nahiyesi	2.400	1.700	4.100
Norduz Nahiyesi	2.600	500	3.100
Toplam	127.285	105.404	235.689⁹⁷⁰

Tablo incelendiğinde Van kazası hariç bütün yerleşim birimlerinde Müslüman nüfusunun Hristiyanlardan fazla olduğu görülmektedir. Araştırma konusu olan dönemin başında, vilâyet genelinde iki dinî cemaat arasında Müslümanların lehine yaklaşık 22.000 kişilik bir fark mevcuttur.

Ermeni olaylarından sonra büyük güçlerin baskısı ile planlan Anadolu Islahatı kapsamında, Doğu Vilâyetlerini teftiş eden Umum Müfettiş Ahmet Şakir Paşa'nın teftişi sırasında kendisine verilen nüfus defterine göre, Van Vilâyetinde 1896 yılındaki mevcut nüfus durumu şöyle idi.⁹⁷¹

⁹⁷⁰ Rakamlar toplandığında ortaya çıkan nüfusun 232.689 olması gerekmektedir. Elbak Kazası nüfusuna Kotur Nahiyesi dâhildir.

⁹⁷¹ BOA. Y. EE. 132/13, varak no 2, 26 R 1314 (4 Ekim 1896).

Tablo 2.3. 1896 Yılında Van Vilâyeti Nüfusu

Van Sancağı					
Kaza İsmi	Yahudi	Nasturi	Ermeni	İslam	Toplam
Van kazası	-	748	35.000	27.950	63.698
Erciş Kazası			3.883	13.555	17.438
Adilcevaz Kazası			4.916	8.776	13.692
Bargiri Kazası			1.694	9.489	11.183
Gevaş Kazası			5.048	4.785	9.883
Karçikan Kazası			4.503	6.866	11.369
Müküs Kazası			4.272	3.631	7.903
Şatak Kazası		399	4.862	8.301	13.562
Genel Toplam		1.147	64.178	83.253	148.578

Hakkâri Sancağı					
Kaza İsmi	Yahudi	Nasturi	Ermeni	İslam	Toplam
Çölemerik Kazası	-	1.158	400	6.402	7.960
Elbak Kazası	702	711	4.090	15.771	21.274
Gevar Kazası	346	4.117	629	8.176	13.268
Şemdinan Kazası	375	1.658	-	10.247	12.280
Beytüşşebap Kazası	-	-	137	4.528	4.665
Mahmudi Kazası	-	712	392	13.496	14.600
Hamidiye Kazası	-	147	1.090	5.750	6.987
Genel Toplam	1.423	8.503	6.738	64.370	81.034

Van ve Hakkâri Sancağı Genel Toplam: 229. 612

Bu tarihteki nüfus verileri 1876 istatistiği ile kıyaslandığında genel nüfusun olması gerektiği gibi artmak yerine bilakis azaldığı görülmektedir. Bu neticeye yol açan sebep Çölemerik Kazası nüfusunun 1876'da 40.000, 1896'da ise 7.960 olarak tespit edilmiş olmasıdır. Bu durum nüfus azalmasıyla ilgili olmayıp nüfus güçlükleri bahsinde izah edildiği gibi sayımın yapılamaması veya tamamlanmamasıyla ilgili olması gerekmektedir. Nitekim Çölemerik Kazasının aksine Van, Karçıkan, Şemdinan ve Bargiri kazalarında nüfusun iki veya daha fazla kat arttığı diğer yerlerde ise belirli bir artışın olduğu görülmektedir.

1897 yılına ait Van Vilâyet Salnamesinde Van Vilâyetinin nüfusu aşağıdaki gibi yer almaktadır.⁹⁷²

Van Sancağı

Van: 63.698, Adilcevaz: 14.692, Erciş: 19.338, Bargiri: 12.692, Şatak: 13.562, Gevaş: 9.833, Müküs: 7.903, Karçıkan: 11.369: Mahmudi: 16.700,

Toplam: 169.787

Hakkâri Sancağı

Elbak: 27.274, Çölemerik: 26.660, Şemdinan: 16.580, Gevar: 22.868, Hamidiye: 8.326, Beytüşşebap: 37.665.

Toplam: 139.373

Genel Toplam: 309.160.

Dönemin sonunda vilâyet nüfusunun azaldığı görülmektedir. 1909 yılında tamamlanan nüfus sayımına yer veren bir cetvelde, Van Sancağı nüfusu toplam 113.964 kişi olarak tespit edilmiştir. Bu rakamın 63.402'si Müslüman, 50.562'si ise Ermeni'dir.⁹⁷³ Hakkâri Sancağında sayım henüz bitmediğinden buradaki nüfusa yer verilmemiştir. Nüfusun azalmasındaki etkenler daha önce ifade edildiği gibi göçler, hastalıklar, çocuk ölümleri ve Müslüman erkek nüfusun uzun süren askerlik hizmetinin meydana getirdiği birtakım sonuçlar olarak açıklanabilir. Bu azalma sonraki nüfus sayımlarına yer veren çalışmalarda da yer almaktadır.

⁹⁷² *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 204.

⁹⁷³ *BOA. Y EE. 33/58, 6 R 1327 (27 Nisan 1909).*

1914 yılına gelindiğinde Van Vilâyeti'nin Nüfusu aşağıdaki gibi gösterilmiştir.⁹⁷⁴

Tablo 2.4. 1914 Yılında Van Vilâyet Nüfusu

Yerleşim	Müslüman	Ermeni	Yahudi	Keldani	Nasturi	Yezidi	Toplam
Van	45.119	33.789			828		79.736
Erciş	27.323	8.083					35.404
Şatak	8.132	4.292		293			12.717
Adilcevaz	10.820	4.849					15.669
Gevaş	18.123	10.520					28.643
Hakkâri	21.848	3.461	836		1.534		27.680
Çölemerik	7.450	296			1.258		9.004
Mahmudiye	10.230	528		835		1.366	12.959
Şemdinli	9.873		274		1.593		11.740
Gevar	12.771	959	273		2.878		16.881
Hoşap	7.691	1.015					8.706
Toplam	179.380	67.792	1.383	1.128	8.091	1.366	259.141

I. Dünya Savaşı'nın başlangıç tarihindeki nüfus miktarına yer veren yukarıdaki istatistiğe göre Ermeni, Nasturi ve Yahudi nüfusunda 1896 yılı verilerine göre fazla bir değişim olmamıştır. Müslüman nüfusunda ise takribi 33.000 kişilik bir artış gerçekleşmiştir. Genel nüfus da yine Müslüman nüfusun artışına eş bir sayıda yükselmiştir.

Kazalar bazında değerlendirme yapıldığında 18 yıl zarfında nüfusu en fazla artan yerler Van merkez kaza ile Gevaş ve Erciş kazalarıdır. Van'da nüfus 63.698'den 79.736'ya, Gevaş'ta 9.833'ten 28.643'e, Erciş'te ise 17.438'den 35.404'e yükselmiştir. Buna göre Van'da nüfus yaklaşık olarak 16 bin, Gevaş'ta 19 bin, Erciş'te ise 18 bin kişi artmıştır. Zikredilen yerleşim yerlerinin üçünde de Müslüman nüfus artışı daha fazladır. Van merkez kazada Ermeni nüfusu 35.000'den 33.789'a gerilerken, Gevaş'ta 5.048'den 10.520'ye, Erciş'te ise 3.883'ten 8.083'e çıkmıştır.

⁹⁷⁴ Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s. 382-385.

2.4.2.6. Nüfus Yapısı

Yaş oranlarına yer veren dönem istatistiklerine bakıldığında Van Vilâyetinin genç bir nüfusa sahip olduğu görülmektedir. 1897 yılında vilâyette Müslümanlardan 717 kız ve 700 erkek çocuk doğarken, Ermenilerden 54 kız ve 327 erkek doğmuştur. Zikredilen yılda doğum miktarı böylece 1808 olarak gerçekleşmiştir. Aynı yıl vefat sayısı Müslümanlardan 457 erkek ve 285 kadın, Ermenilerden ise 91 erkek ve 58 kadın olarak gerçekleşmiştir.⁹⁷⁵

1897 yılı itibarıyla Van Vilâyetinde 554'ü bakire ile ve 72'si de dul ile olmak üzere toplam 626 nikâh yapılmıştır. Aynı yılda gerçekleşen boşanma sayısı ise 2'dir. Bu yıldaki nikâhların vilâyetin nüfusuna oranı binde 4,74, boşanmaların oranı ise binde 0,01 seviyesindedir.⁹⁷⁶

1894/95 yılında bir işe sahip on yaşın üstündekilerin sayısı 130.000'dir. Bunun vilâyet nüfusuna oranı 47,61'dir.⁹⁷⁷

1894/95 yılında ticaret ve sanayi (el sanatları) alanında çalışanların sayısı 67.800 olup bu rakamın genel nüfusa oranı %25.09'dur.⁹⁷⁸

1894/95 yılında duyma engelli 3, görme engelli 2, akıl hastası 16, zekâ özürlü 17 kişi olarak tespit edilmiştir.⁹⁷⁹

⁹⁷⁵ Güran, *İlk İstatistik Yıllığı*, s. 26-29, 33, 36.

⁹⁷⁶ Güran, *İlk İstatistik Yıllığı*, s. 39.

⁹⁷⁷ Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s. 436.

⁹⁷⁸ Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s. 437.

⁹⁷⁹ Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s. 450.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EĞİTİM, KÜLTÜR VE DİNİ FAALİYETLER İLE KAMU HİZMETİ GÖREN KURUMLAR

3.1. EĞİTİM

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygınlaşan modern eğitim kurumları merkezden çevreye doğru genişlemiştir. Eğitimin modernleştirilmesi ve yaygınlaştırılması için Sultan II. Abdülhamid döneminde vilâyetlerde maarif idarelerinin teşkili gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda öncelikle Anadolu'nun diğer yerlerine göre eğitim bakımından geri kalmış olan yerler sayılan Sivas, Diyarbakır, Mamüretülaziz, Erzurum ve Van vilâyetleri merkezlerinde birer maarif meclisi ihdası ile birer maarif müdürü ve müfettişi tayin edilmesi planlanmış⁹⁸⁰ ve bu bağlamda 1882 yılında Van ve Sivas vilâyetlerine maarif müdürü tayin edilmiştir.⁹⁸¹ Daha sonra çıkarılan bir tezkere ile aynı yıl maarif müdürlüklerinin kurulduğu vilâyetlerde birer maarif meclisi ihdas edilmiştir. Yapılan faaliyetlerin denetlenmesi ve eğitimin yaygınlaştırılması amacıyla 1889 yılında vilâyetlere müfettişler atanmaya başlanmıştır. Bu çabaların neticesinde Tanzimat Devri'nde merkez ve merkeze yakın çevrede başlatılan modern eğitim faaliyetleri Sultan II. Abdülhamid döneminde yakın ve uzak vilâyetlere de yaygınlaştırılmıştır.⁹⁸²

3.1.1. Van Maarif İdaresi

Van Vilâyetinde maarif idaresi 1898-1903 yılları arasındaki maarif salnamelerine göre, muhasebe memuru görevini de ifa eden bir maarif müdürü ve bir sandık eminden oluşmaktadır.⁹⁸³ Van'a tayin edilen ilk maarif müdürünün Mehmed Emin Efendi olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁸⁴ 1884 yılında ise bu göreve Reşad Bey getirilmiş ve 1885-1886 yıllarında bu görevde kalmıştır.⁹⁸⁵ Arapça, Farsça ve Fransızca bilen

⁹⁸⁰ BOA. Y. A. RES. 14/48, 26 S 1299 (17 Ocak 1882).

⁹⁸¹ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK, Ankara 1991, s. 40.

⁹⁸² Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 39-40, 54-55, 86.

⁹⁸³ *Maarif Salnameleri*, H. 1316/1898, s. 1206; H. 1317/1899, s. 1422; H. 1318/1900, s. 1594; H. 1319/1901, s. 922; H. 1321/1903, s. 688. İsimlerini zikrettiğimiz maarif müdürleri Van'da yıl veya yıllar düzeyinde görev yapanlardır. Arşiv belgeleri ve hazırlanan bazı tezlerde Van Maarif Müdürü olarak gözüken bazı zatların görev yerine gitmedikleri veya gitmedikleri için başka yere atandıkları görülmektedir.

⁹⁸⁴ SDAO, H. 1300/1883, Defa 38, s. 313. BOA. İ. ŞD. 68/3975, 14 C 1301 (11 Nisan 1884).

⁹⁸⁵ SDAO, H. 1301/1884, Defa 39, s. 529; H. 1302/1885, Defa 40, s. 541; H. 1303/1886, Defa 41, s. 458

eğitimci-şair Faik Reşad (1851-1914),⁹⁸⁶ Van'da maarif müdürü iken yazdığı şiirleri İstanbul'a göndermiş ve şiirleri gazetelerde yayınlanmıştır.⁹⁸⁷ 1889-1892 yılları arasında Van Maarif Müdürü Mehmed Vehbi Efendi'dir.⁹⁸⁸ Daha sonra bu göreve Erzurum Maarif Müdürü Ahmed Feyzi Efendi getirilmişse de görevi kısa sürmüş⁹⁸⁹ onun yerine Diyarbakır İdadisi Müdürü ve aynı zamanda mektebin Fransızca muallimi Hüseyin Celal Efendi tayin edilmiştir.⁹⁹⁰ 1893-1894 yıllarında Van'da olan İngiliz Seyyah Lynch, maarif müdürünün Arnavut asıllı olduğunu ve iyi Fransızca konuştuğunu ifade ederek isim vermeden Hüseyin Celal Efendi'den bahseder. Gayretli ve yetenekli bir adam olarak tanımladığı maarif müdüründen etkilendiğini ifade ederek onun ilköğretim düzeyinde modern eğitimin temellerini attığını ve rüşdiye sayısını arttırdığını belirtmektedir. Hüseyin Celal, yeni açılan okullara Müslüman ve Hıristiyan çocukların birlikte gitmesi için çaba harcamakta ve bu iki unsurun beraber çalışmasının karşılıklı avantajlar sağlayacağı fikrini taşımaktadır. Ona göre böyle bir girişim, Ermeni okullarına karşı siyasî bir hamle olarak değil de sosyal ve eğitsel temelli bir çaba olarak görüldüğü takdirde başarıya ulaşacaktır.⁹⁹¹

Muhtemelen tasarruf tedbirleri çerçevesinde 1896 yılında Van Maarif Müdürlüğü lağvedilerek bu vazife muhasebe memuruna devredildi.⁹⁹² Sözü edilen tarihten itibaren maarif müdürü yetkilerine haiz kılınan muhasebe memuru Ahmet Behçet Efendi uzun müddet Van Maarif Dairesi'nin yöneticisi olarak görev yaptı.⁹⁹³ Vilâyet maarif idaresinin gayretleri eğitimin niteliği, yaygınlığı ve problemleri aza indirgeme hususlarında mühim bir mevkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır.

⁹⁸⁶ Ömer Faruk Akün, "Faik Reşad", *TDV*, c. XII, 1995, s. 103-109.

⁹⁸⁷ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2077, s. 3, 15 Şaban 1302 (30 Mayıs 1885).

⁹⁸⁸ *BOA. Maarif Nezâreti Mektûbî Kalemi (MF. MKT.)* 109/55, 28 L 1306 (27 Haziran 1889); *BOA MF. MKT.* 152/85, 8 R 1310 (30 Ekim 1892).

⁹⁸⁹ *BOA. MF. MKT.* 169/119, 14 Za 1310 (30 Mayıs 1893).

⁹⁹⁰ *BOA. MF. MKT.* 206/59, 6 Za 1311 (11 Mayıs 1894); *BOA. MF. MKT.* 231/21, 6 R 1312 (7 Ekim 1894). Hüseyin Celal Efendi'nin Fransızca muallimi olduğu bilgisi için Bkz. Selçuk Akşin Somel, "Melekler, Vatanperverler ve Ajan Provokatörler: Mutlakiyet Devri Diyarbakır Okul Gençliği, Bürokrasi ve Ziya Gökalp'in İdadî Öğrenciliğine İlişkin Soruşturma Kayıtları (1894-1895)", *Yakın Türkiye Tarihinden Sayfalar: Sina Akşin'e Armağan*, Mehmet Ö. Alkan (Ed.), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 18.

⁹⁹¹ Lynch, *Travels and Studies*, 99-100. Ancak bu çabalar sonuç vermeyecektir. Ermeniler çocuklarını ya kendi okullarına ya da misyoner okullarına göndermeye devam edeceklerdir.

⁹⁹² *BOA. MF. MKT.* 309/54, 23 L 1313 (7 Nisan 1896).

⁹⁹³ *Maarif Salnameleri*, H. 1316/1898, s. 1206; H. 1317/1899 s. 1422; H. 1318/1900, s. 1594; H. 1319/1901, s. 922; H. 1321/1903, s. 688; *BOA. MF. MKT.* 844/10, 28 M 1323 (4 Nisan 1905).

3.1.2. Vilâyet Maarif Bütçesi

Van Vilâyetinin maarif gelirleri ülkenin diğer yerlerinde olduğu gibi âşâr, vergi ve diğer bazı kaynaklardan sağlanmaktadır. En büyük kalem aşarla birlikte alınan maarif iane hissesidir. Fakat maarife ayrılan kaynaklar düzenli ve zamanında tahsil edilememektedir. Nitekim 1896 yılı teftişinde 1.536.575 kuruş gelirin geçmiş yıllardan bakaya kaldığı tespit edilmişti.⁹⁹⁴ Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın, Sadrazam Halil Rıfat Paşa'ya sunduğu 1896 yılına ait tezkîrede Van Vilâyeti Maarif bütçesi kuruş hesabıyla aşağıdaki şekilde gösterilmiştir.⁹⁹⁵

Gelir

Vilâyet	Yıl	Aşar	Vergi	Çeşitli gelirler	Toplam
Van	1896	166.865	61.027	3.504	231.396

Gider

Vilâyet	Yıl	Maaşlar	Diğer Masraflar	Toplam
Van	1896	138.984	92.412	231.396

Tablo incelendiğinde denk bir bütçe oluşturulduğu görülmektedir. En büyük gelir kalemi aşar vergisiyle birlikte alınan maarif iane hissesidir. Gider kalemlerinin büyük kısmını maaşlar oluşturmuştur.

Toplanan gelirler dört ana kurumun masraflarına gitmiştir. Buna göre maarif idaresi, ibtidaî, rüşdiye ve idâdî okullarına yapılan harcamalar gider kalemlerini oluşturmaktadır. Van Vilâyeti maarif bütçesi içinde maarif idaresinin giderleri şu şekilde tespit edilmiştir.⁹⁹⁶

Maarif İdaresi Harcamaları

Muhasebe Memuru	12.000 kuruş
Sandık Emni	1.200 “
Hademe	1.200 “
Çeşitli Masraflar ve Yakacak	2.160 “
Toplam:	16. 560 kuruş.

⁹⁹⁴ Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899*, s. 143

⁹⁹⁵ BOA. Y. EE. 131/22, varak no 4, 11 L 1313 (26 Mart 1896).

⁹⁹⁶ BOA. Y. EE. 131/22, varak no 4, 11 L 1313 (26 Mart 1896).

1903 yılı verilerine göre vilâyette yeni usulde eğitim veren 19 ibtidaî bulunmaktadır. Bu iptidaîlerin toplam masrafları 27.156 kuruş olarak gösterilmiştir.⁹⁹⁷ 1896 yılında muntazam olarak zikredilen ibtidaîlerde görev yapan öğretmen maaşları 3.792 kuruş tutmaktadır.⁹⁹⁸ Vilâyet dâhilinde bulunan rüşdiye okullarının 1896 yılı toplam masrafları ise kuruş cinsinden şu şekildedir.⁹⁹⁹

Rüşdiye Mektebi Harcamaları

Öğretmen Maaşları	53.592 kuruş
Hademe Maaşları	6.600 “
Diğer Masraflar	5.100 “
Toplam:	62. 984 kuruş.

Van şehir merkezinde idâdî bahsinde ifade edileceği gibi açılması planlanan gündüzlü idâdiye ayrılan tahsisat, kuruş olarak aşağıdaki gibi taksim edilmiştir.¹⁰⁰⁰

Müdür Maaşı	9.000 kuruş
Öğretmen Maaşları	34.800 “
Hademe Maaşları	3.000 “
Diğer Masrafları	1.200 “
Mahrakat (yakıt)	1.200 “
Tevzi-i mükâfat	750 “
Belletmen Maaşı	4.800 “
Toplam	54.750 kuruş.

Gelir bahsinde de belirtildiği gibi büyük kısmı köylülerin ödediği vergilerle sağlanan eğitim gelirlerinin çoğu, Van şehri ve bağlı kazalarda bulunan İbtidaî ve Rüşdiye okullarına harcanmaktadır. 1903 yılında yeni usulde eğitim veren sadece 19 ibtidaî bulunduğu göre köylerin hemen tamamının yeni usuldeki okullarla tanışmadığı ve çocukların köy imamının vazife gördüğü geleneksel sıbyan mektebi eğitimini sürdürdüğü söylenebilir. Tahsisatın ayrıldığı tarihte henüz açılmayan idâdî mektebi için ayrılan ödenek ise ya bina inşa masraflarına harcanmış ya da mal sandığında kalmış olmalıdır.

⁹⁹⁷ *Maarif Salnamesi*, H. 1321/1903, s. 691, 692.

⁹⁹⁸ *BOA. Y. EE. 131/22*, varak no 4, 11 L 1313 (26 Mart 1896).

⁹⁹⁹ *BOA. Y. EE. 131/22*, varak no 4, 11 L 1313 (26 Mart 1896).

¹⁰⁰⁰ *Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 123.

3.1.3. Mektepler

Fransız Seyyah Cuinet, 1890 yılında Van merkez sancağında 48 okulun bulunduğunu, bunların 43'ünün şehir merkezinde diğerlerinin kazalarda olduğunu ve bu okullardan 34'ünün Müslümanlara, 2'sinin misyonerlere, diğerlerinin ise Ermenilere ait olduğunu ifade etmiştir. Bu okullarda toplamda 2.928 öğrenci öğrenim görmekte ve 101 bay ile bayan öğretmen eğitim-öğretim görevini ifa etmektedir. Müslüman okulların masrafları devlet tarafından, Ermeni okulların masrafı ise farklı birimlerce karşılanmaktadır.¹⁰⁰¹ Devletin okullar için yaptığı masraflar büyük ölçüde halkın ödediği aşar vergisinden karşılanmaktadır.¹⁰⁰² Hem Müslümanlar hem de gayrimüslimlere yönelik yeni usulde eğitim veren okulların büyük kısmı Bahçeler denilen yeni şehirde inşa edilmiştir. Dönemine göre üst eğitim kurumu sayılan ve şehirde tek olan idâdî de daha sonra burada inşa edilecektir. Dinî grupların okulları farklıdır ve çocuklar mensup oldukları inançlara göre farklı okullarda eğitim görmektedirler.¹⁰⁰³

3.1.3.1. Müslüman Mektepleri

3.1.3.1.1. İbtidaî Mektepler

Osmanlı Devleti'nde temel eğitim mahalle ve köylerde caminin içinde, camiye bitişik veya tek odalı bir mekânda imam veya müezzin tarafından çocuklara okuma-yazma, İslam dininin kurallarını ve Kuran-ı Kerim'i öğretme esasına dayanıyordu. Sıbyan mektebi denilen bu okullarda devletçe belirlenmiş belirli bir program yoktu.¹⁰⁰⁴ Değişen şartların gerisinde kalan ilköğretimin modernize edilmesi için Sultan II. Mahmud döneminde başlayan faaliyetler Tanzimat Dönemi'nde de devam etmiştir. Sıbyan mektebinde bazı değişikliklerin yanı sıra 1872 yılında ilköğretim faaliyetini icra etmek için ibtidaî adıyla yeni okullar açılmıştır. İlköğretimde sıbyan ve ibtidaî adıyla ikili bir sitem ortaya çıkmış bu ikilik "*usûl-ı atîka*" ve "*usûl-ı cedîde*" olarak da tanımlanmıştır. Sultan II. Abdülhamid döneminde yeni usuldeki okullar giderek yaygınlaşmıştır.¹⁰⁰⁵

¹⁰⁰¹ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 695-696. Cuinet'in Van'a dair verdiği bilgiler, 1889 tarihli devlet salnamesinde yer alan Van'la ilgili bilgilere oldukça benzemektedir.

¹⁰⁰² Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899*, s. 184.

¹⁰⁰³ Krieser, *Iskalanmış Barış*, s. 136-137, 264.

¹⁰⁰⁴ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 57.

¹⁰⁰⁵ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 57, 68, 69.

İlköğretim kurumu olan ve yeni usulde eğitim veren ibtidaîlerin Van'da açılması 1890'dan sonra gerçekleşebilmiştir.¹⁰⁰⁶ Okulların inşa ve açılması merkezden çevreye sistematik bir şekilde gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. Şemdinli ve Karçıkan gibi kazalarda henüz okul bulunmazken belirli nahiyeye ve köylerde ibtidaî mektepler açılmıştır. Bu vaziyet Van, Hakkâri ve Patnos çevresindeki Aşiret Süvari Alayları reislerinin buldukları merkezlerde mektep inşası talebinde bulunmaları¹⁰⁰⁷ ve bu talebin konjonktürel nedenlerle hükümetçe uygun görülmesinden kaynaklanmıştır. Aşiretleri devlete bağlamanın bir yolu da mektep ve cami inşa etme olarak düşünülmüştür. Bu bakımdan Hamidiye Süvari Alayları merkezlerinde zabıt ve efradın çocuklarının talim ve terbiyesi için birer mektep ve cami inşasına girişilmiştir.

Hükümet 1891 yılında Saray Hassa Hazinesi ve Maarif Nezaretinden dörder bin lira tahsis edilmesi emrini vermiş ve okul inşa işlerine IV. Ordu Komutanı Mehmed Zeki Paşa'nın nezaret etmesine karar vermiştir. Belirlenen aşiret merkezlerinde birer okul ve küçük bir cami yapılması ve tamamlanan okul ile camilere Sultan II. Abdülhamid'in isminin verilmesi istenmiştir.¹⁰⁰⁸ Bu kapsamda 1892 yılı başlarında hükümet bölgede genç nüfusun eğitilmesi için belirlenen noktalarda okullar kurmaya başlamıştır.¹⁰⁰⁹ Lynch, seyahati esnasında geldiği Patnos'ta Ermeni duvarcılarının hükümetin gönderdiği para ile okul ve diğer amaçlı binalar yaptığını ifade etmektedir.¹⁰¹⁰

1892-1893 istatistiklerine göre Van Vilâyetinde toplam 129 ibtidaî bulunmaktadır. Bunların 120'si usûl-ı atîka, 9'u da usûl-ı cedîd üzere eğitim vermektedir.¹⁰¹¹ 1894-1895 yılı istatistiklerine göre ise vilâyette bu kademedeki okul sayısı 125'tir. İslam iptidaîleri olan bu okulların 71'i Van Sancağındadır. Okullarda toplam 1.218 erkek ve 150 kız öğrenci eğitim görmektedir. Aynı dönemde Hakkâri Sancağında ise 54 İslam ibtidaîsinde 585 erkek öğrenci öğrenim görmektedir. Bu

¹⁰⁰⁶ Lynch, *Travels and Studies*, s. 100; Kieser, s. 136; *Maarif Salnamesi*, H. 1321/1903, s. 691- 692.

¹⁰⁰⁷ *Takvim-i Vekayi*, nr. 77, s. 1, 10 Safer 1309 (15 Eylül 1891); *BOA. BEO.* 337/25253, varak no 2, 25 C 1311 (3 Ocak 1894).

¹⁰⁰⁸ *Takvim-i Vekayi*, nr. 77, s. 1, 10 Safer 1309 (15 Eylül 1891); *BOA. BEO.* 337/25253, varak no 2, 25 C 1311 (3 Ocak 1894).

¹⁰⁰⁹ Averyanov, *Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, s. 211.

¹⁰¹⁰ Lynch, *Travels and Studies*, s. 20.

¹⁰¹¹ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 86.

okullardan Van Sancağında olan 16 tanesi Sultan II. Abdülhamid döneminde açılmış ve 5'i yeni usul üzere eğitim vermektedir.¹⁰¹²

Yapımı tamamlanan okulların önündeki en büyük eksiklik muallim ve muallim ücreti ihtiyacıdır. Nitekim bu masrafın askerî¹⁰¹³ ya da maarif kaynaklarından mı karşılanacağı yazışmalara konu olmuş ve neticede maarif kaynaklarından karşılanması gerektiği ifade edilmiştir.¹⁰¹⁴

Ancak 1896 yılına gelindiğinde hala birçok nahiye ve köyde ibtidaî mektep olmadığı gibi var olanlarda da ehliyetli öğretmen bulunmamaktadır.¹⁰¹⁵ Şakir Paşa'nın gönderdiği bu yöndeki raporlar üzerine, Sultan II. Abdülhamid, Vilayat-ı Sitte'nin bütün nahiyelerinde ibtidaî açılması için talimat vermişti.¹⁰¹⁶ Zikredilen talimattan sonra çabalar arttırılmış ve bir kısım nahiye ile köylerde okul inşa etme girişimi tamamlanmıştı. Mesela Tirkesin Nahiyesi'ndeki mektep tamamlanarak resmi açılışı yapılmıştı.¹⁰¹⁷ Fakat biten okullarda istenildiği şekilde hemen eğitime başlandığını söylemek mümkün değildir. 1896 yılında Van'a gelen Sadettin Paşa, "*Aşiret reislerinin karargahının bulunduğu köy veya nahiyelerde birer büyük mektep yapılmış içinde öğrencisi de talebesi de yoktur. Beyefendilere selamlık dairesi hizmeti veriyor. ... Tirkesinde güzel bir mektep var ama öğrenci ile hoca yok*"¹⁰¹⁸ diyerek vaziyete işaret etmektedir.

Van şehrinde sayıları az da olsa hem kız hem de erkekler için ibtidaîler açılmıştır. 1897 tarihli Van Vilâyet Salnamesinde ibtidaî ismiyle iki okul görülmekte ve bu okulların ikisinin de kız ibtidaîsi olduğu belirtilmektedir.¹⁰¹⁹ Van merkezdeki bu okullardan biri 1892 yılında Hatuniye Mahallesi'nde diğeri ise 1893 yılında Halil Ağa Mahallesi'nde kurulmuştur.¹⁰²⁰ Hâdika-i Marifet ve Gülşen-i Edep ismini taşıyan bu

¹⁰¹² Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, c. 6, DİE, Ankara 2000, s. 96.

¹⁰¹³ BOA. BEO. 337/25253, varak no 2, 25 C 1311 (3 Ocak 1894).

¹⁰¹⁴ BOA. BEO. 352/26400, 25 B 1311 (1 Şubat 1894).

¹⁰¹⁵ Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899*, s. 182.

¹⁰¹⁶ Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899*, s. 184.

¹⁰¹⁷ BOA. Y. MTV. 87/133, 19 Ca 1311 (28 Kasım 1893).

¹⁰¹⁸ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 92, 133. Tirkesin, Şivli Aşireti Reisi Cafer Bey'in karargâhının bulunduğu köydür.

¹⁰¹⁹ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 59, 208.

¹⁰²⁰ *Maarif Salnamesi*, H. 1321/1903, s. 691-692.

okullardan ikincisi aynı isimdeki bir rüşdiyenin bünyesinde faaliyet göstermektedir. Okulların öğretmen ve öğrenci sayıları şöyledir.¹⁰²¹

Okul	Muallime-i Evveliyesi	Muallime-i Saniyesi	Öğrenci Sayısı
Hâdika-i Marifet	Naciye Hanım	Saniye Hanım	35
Gülşen-i Edep	Hayriye Hanım	Emine Hanım	36

Bunun yanında Van Vilâyet Salnamesinde sıbyan adı altındaki okullardan bazılarının modernleşmeye işaret eden isimleri ve kadro verilip öğretmen ataması henüz yapılmayan Hatuniye Mahallesi'ndeki mektep birlikte dikkate alındığında bunların da yeni usulde eğitim verdiklerini söylemek mümkündür. Nitekim bu okullardan, bazı arşiv belgelerinde ibtidaî olarak bahsedilmektedir. Bu okullar ve öğrenci sayıları şöyle verilmiştir.¹⁰²²

Okul	Muallimi	Öğrenci sayısı
Darülfeyz Hamidî Sıbyan Mektebi	Hacı Yusuf Efendi	40
Burhan Terakki Sıbyan Mektebi	Hasan Zihni Efendi	112
Darü't-tedris Sıbyan Mektebi	Hüsnü Efendi	67
Hafiziye Mahallesi Sıbyan Mektebi	Ali Efendi	35
Hatuniye Mahallesi Sıbyan Mektebi	Münhal	36

Lynch'in verdiği bilgiler, salnamelerdeki verileri -öğrenci cinsiyetleri hariç- doğrular niteliktedir. 1893-94 yılında Van'a gelen seyyah, Van şehrinde modern tarzda eğitim veren 6 ilkokulun bulunduğunu ve bu okullarda 240 erkek öğrencinin eğitim gördüğü belirtmektedir. Lynch bu okulların, vilâyete maarif müdürü atandıktan sonra kurulduğunu ifade etmektedir.¹⁰²³

Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere 1903 yılına gelindiğinde Sultan II. Abdülhamid zamanında açılan vilâyet genelinde yeni usuldeki ibtidaî sayısı 8'i merkezde olmak üzere 19'a yükselmiş ve Erciş Kazasında kızlara mahsus bir ibtidaî açılmıştır.

¹⁰²¹ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 208.

¹⁰²² *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 149-150, 208.

¹⁰²³ Lynch, *Travels and Studies*, s. 100.

1903 maarif salnamesinde bu 19 ibtidaînin kurulduğu yer, tarih ve masraflarına aşağıdaki gibi yer verilmiştir.¹⁰²⁴

Tablo 3.1. 1903 Yılında Van Vilâyeti'ndeki İptidaî Mektepler

Van Sancağı		
Kuruluş Tarihi	Yer ve Mektep	Masraf
1890	Hatuniye Mahallesi İbtidaîsi	1.200
1891	Bahçeler Hacı Mehmed Efendi İbtidaîsi	600
1891	Şabaniye Mahallesi İbtidaîsi	960
1891	Şehir Merkezi İbtidaîsi	600
1891	Hatuniye Mahallesi Kız İbtidaîsi	1.200
1892	Halil Ağa Mahallesi Kız İbtidaîsi	5.484
1892	Bahçeler Boyaoğlu Cami İbtidaîsi	3.720
1895	Hüsrev Paşa Camii İbtidaîsi	1.200
1896	Havasor Nahiyesi İbtidaîsi	1.200
1896	Cafer Bey Karyesi İbtidaîsi	1.200
1896	Bargiri Kazası İbtidaîsi	1.200
1896	Mahmudi Kazası Setmanis Köyü İbtidaîsi	1.200
1896	Erciş Aganıs(Merkez) Kasabası Kız İbtidaîsi	1.200
1896	Gevaş Vastan(merkez) Kasabası İbtidaîsi	1.200
1897	Bahçeler Halil Ağa Mahallesi İbtidaîsi	600
1897	Edremit Köyü İbtidaîsi	1.200

Hakkâri Sancağı		
1896	Elbak Kazası Doni Köyü	1.200
1896	Karabelyan Köyü	1.200
1900	Elbak Kazası Başkale Merkez Kasabasında	792

Okul sayısından hareketle ilköğretimde eski sitemin ağırlığı açıkça görülse de ilerleyen yıllarda yeni sistemdeki ibtidaî sayısı yavaş da olsa biraz daha artmıştır.¹⁰²⁵

¹⁰²⁴ *Maarif Salnamesi*, H. 1321/1903, s. 691-692.

¹⁰²⁵ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 90.

Nitekim 1905-1908 tarih aralığında vilâyette yeni usûl üzere öğretim yapan ibtidaî sayısı 33'e yükselmiştir.¹⁰²⁶ Buna göre;

Van Sancağı

Erkek İbtidaîsi	Kız İbtidaîsi	Karma İbtidaîler	Toplam
11	2	15	28

Hakkâri Sancağı

Erkek İbtidaîsi	Kız İbtidaîsi	Karma İbtidaîler	Toplam
2	-	3	5

1913-1914 yılına gelindiğinde 2'si kız olmak üzere 51 resmi ibtidaî sayısına ulaşılmıştır. Bu okullarda 1.670 erkek, 292 kız olmak üzere toplam 1.962 öğrenci eğitim görmektedir. Okullarda 63 erkek, 4 bayan toplam 67 öğretmen ders vermektedir.¹⁰²⁷ Erkek ibtidaîlerinin sayısı düzenli biçimde artarken kızlara mahsus okul sayısının 2'yi geçmediği görülmektedir.

3.1.3.1.2. Rüşdiye Mektepleri

Millingen Van'da devlet tarafında ilk kez 1864 yılında bir okulun kurulduğunu ifade etmiştir.¹⁰²⁸ Aydın Talay ise tam tarih vererek bu okulun 02.06.1864 yılında açılan Van Rüşdiyesi olduğunu belirtmektedir.¹⁰²⁹ Salnamelerde ise rüşdiyenin varlığına ilk kez 1871 yılında rastlanılmaktadır. 1871 yılına ait devlet salnamesine göre Van şehrinde 1 rüşdiye bulunmaktadır. 44 öğrencinin bulunduğu rüşdiyede Mehmed Şevki Efendi isminde bir öğretmen bulunmaktadır.¹⁰³⁰ Bir yıl sonra 1872'de Bahçeler mevkiinde muallim-i sani ile idare edilen ve 71 öğrencisi olan bir rüşdiye daha açılarak okul sayısı 2'ye çıkmıştır. Eski şehirdeki rüşdiyede 44 olan öğrenci sayısı da 78'e çıkmıştır.¹⁰³¹

¹⁰²⁶ Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, s. 156; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 90.

¹⁰²⁷ Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, s. 167-168.

¹⁰²⁸ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 113-114.

¹⁰²⁹ Talay, *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi*, s. 60.

¹⁰³⁰ SDAO, 1288/1871, s. 144.

¹⁰³¹ SDAO, 1289/1872, s. 239. Maarif salnameleri ile Devlet salnamelerindeki okul kuruluş yılları çelişmektedir.

1876 yılında yani dönemin başında Van'da 3 rüşdiye bulunmaktadır. Buna göre yukarıda zikredilen iki rüşdiyeden başka Başkale'de 20 öğrencisi olan ve muallim-i sani ile idare edilen bir rüşdiye daha açılmıştır.¹⁰³²

1893-94 yılları için seyyah Lynch, şehirde 3 rüşdiye bulunduğunu ve bu okullarda 350 öğrencinin öğrenim gördüğünü belirtmiştir. Rüşdiyeler kaleden Bahçeler mevkiine doğru uzanan ana yol üzerindedir. Lynch öğrencilerin temiz ve düzenli uniformalar giydiğini, öğretmenlerin de iki molla hariç resmi kıyafetler giydiklerini, okul binalarının geniş, sınıfların iyi, havalarının hoş ve zeminin temiz olduğunu ifade etmiştir.¹⁰³³

1898-1903 aralığındaki maarif salnamelerine bakıldığında, vilâyet genelinde rüşdiye sayısı 1'i askerî olmak üzere 9'a yükselmiştir. Bu salnamelerde, merkezdeki okullar bahsinde daha önce surların içinde kalan eski şehirdeki rüşdiye zikredilmeyip sadece Bahçeler mevkiinde bir rüşdiye olduğu belirtilmiştir.¹⁰³⁴ Muhtemelen şehir merkezindeki bu okul kız rüşdiyesine dönüşmüştür. Zira maarif salnamelerinde yer almayan kız rüşdiyesi bilgisi Van Vilâyet Salnamesinde yer almıştır.¹⁰³⁵ Öyleyse 1898 yılı itibarıyla Van Sancağında 7'si Sultan II. Abdülhamid döneminde açılmak üzere 10 rüşdiyenin bulunduğu söylenebilir. Nitekim başka bir çalışmada da 1895-1896 yılında Van Vilâyetinde 10 rüşdiyenin olduğu ve bu rüşdiyelerde 25 kız, 313 erkek toplamda 338 öğrencinin öğrenim gördüğü ifade edilmiştir.¹⁰³⁶

1892 yılında açılan Van'daki kız rüşdiyesine, 1894-1895 öğretim yılında 25 öğrenci kabul edilmiştir. Aynı dönemde okuldan 17 öğrenci ayrılmış, o yıl mezun öğrenci olmamış ve sonraki yıla 8 öğrenciyle eğitime devam edilmiştir.¹⁰³⁷ Gülşen-i Edep İnas Rüşdiye Mektebi ismini taşıyan okulda 1897 yılında 2 öğretmen 8 öğrenci bulunmaktadır. Muallime-i evveliyesi Naciye Hanım -daha sonra Esmâ Hanım- Muallime-i saniyesi ise Hayriye hanımdır.¹⁰³⁸

¹⁰³² SDAO, 1293/1876, s. 160.

¹⁰³³ Lynch, *Travels and Studies*, 100.

¹⁰³⁴ *Maarif Salnameleri*, H. 1316/1898, s. 1206-1208; H. 1317/1899 s. 1422-1424; H. 1318/1900, s. 1594-1595; H. 1319/1901, s. 922-923; H. 1321/1903, s. 688-691.

¹⁰³⁵ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 150, 208.

¹⁰³⁶ Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, Birey Yayınları, İstanbul 2004, s. 217-218.

¹⁰³⁷ Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, s. 91.

¹⁰³⁸ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 150, 208.

Van Merkez Rüşdiyesi, Bahçeler denilen kale surları dışındaki yeni şehirde, Hafızıye Mahallesi'nde inşa edilmiştir. Okulda 1 muallim-i evvel, 1 muallim-i sani ve 1 hüsni-hat muallimi olmak üzere 3 öğretmen bulunmaktadır. Okulun bir de hademesi vardır. Öğrenci sayısı ise 1898'da 30 iken, 1903 yılında 17'ye düşmüştür. Van Merkez Mekteb-i Rüşdiyesi için 37.000 kuruş masrafla bir bina inşa edilmiştir.¹⁰³⁹

Vilâyete bağlı Edremit, Adilcevaz, Gevaş, Erciş, Elbak, Gevar ve Çölemerik kazalarında birer rüşdiye bulunmaktadır. Öğretmen sayısı Elbak'ta 3, diğer yerlerde 2'dir. Ayrıca her okulda bir hademe bulunmaktadır.¹⁰⁴⁰

1896 yılında teftiş heyeti Van Vilâyetindeki rüşdiyeleri ve bu rüşdiyelerdeki öğrenci ve öğretmen sayısını şu şekilde tespit etmiştir.¹⁰⁴¹

Tablo 3.2. 1896 Yılında Van Vilâyetindeki Rüşdiyeler

Van Sancağı			
Okul	Öğrenci	Öğretmen	Nüvvab ve Hademe
Van Merkez Rüşdiyesi	92	4	2
Erciş Kazası Rüşdiyesi	22	2	1
Adilcevâz Kazası Rüşdiyesi	23	1	1
Gevaş Kazası Rüşdiyesi	2	1	1
Edremit Kazası Rüşdiyesi	16	1	1
Dârü'l-Feyz-i Hamîdî Rüşdiyesi	45	1	1
Hatuniye Mahallesi Rüşdiyesi	35	1	-
Hafızıye Mahallesi Rüşdiyesi	63	1	-
Gülşen-i Edeb İnâs Mektebi	72	1	1
Hadika-i Ma'rifet İnâs Mektebi	36	1	1
Toplam	406	15	9

¹⁰³⁹ *Maarif Salnameleri*, H. 1316/1898, s. 1206-1208; H. 1317/1899, s. 1422-1424; H. 1318/1900, s. 1594-1595; H. 1319/1901, s. 922-923; H. 1321/1903, s. 688-691.

¹⁰⁴⁰ *Maarif Salnameleri*, H. 1316/1898, s. 1206-1208; H. 1317/1899, s. 1422-1424; H. 1318/1900, s. 1594-1595; H. 1319/1901, s. 922-923; H. 1321/1903, s. 688-691.

¹⁰⁴¹ *BOA. Y. EE. 132/7, 27 R 1314 (5 Ekim 1896).*

Hakkâri Sancağı			
Başkale Merkez Rüşdiyesi (Bir adet sıbyan mektebi dâhildir.)	15	3	1
Gevar Kazası Merkez Rüşdiyesi	17	1	1
Çölemerik Merkez Rüşdiyyesi (Bir adet sıbyan mektebi dâhildir.)	32	2	1
Toplam	64	6	3
Genel Toplam	470	21	12

Merkez ve kazalarda bulunan rüşdiyelerdeki öğrenci sayıları ise 1898 ve 1903 yılları arasında 5 yıllık bir devirde farklı bir seyir izlemiştir. Edremit Mektebi Rüşdiyesi'nde öğrenci sayısı 16-17, Adilcevaz Mektebi Rüşdiyesi 22-17, Gevaş Mektebi Rüşdiyesi 8-21, Erciş Mektebi Rüşdiyesi 23-40, Elbak Mektebi Rüşdiyesi 20-50, Gevar Mektebi Rüşdiyesi 20-17, Çölemerik Mektebi Rüşdiyesi 18-16 arasında değişiklik göstermiştir. Buna göre Adilcevaz, Gevar ve Çölemerik'te öğrenci sayısı azalırken diğer yerlerde artmıştır.¹⁰⁴²

İfade edildiği gibi okulların öğrenci sayıları yıl içinde çeşitli sebeplerle değişiklik göstermiştir. Bu kapsamda 1894 yılında Van'daki 9 rüşdiyenin önceki yıldan 301 öğrenci ile başladığı eğitim yılında 12 öğrenci ders yılı içinde yeni kayıt yaptırmış, 57 öğrenci bir sebeple ayrılmış ve 31 öğrenci ise diploma almıştır. Okullar 225 öğrenciyi 1895 yılına yıla devretmiştir.¹⁰⁴³

Rüşdiyelerin 1903 tarihi itibarıyla yıllık giderleri Van merkez ve Elbak Kazası rüşdiyeleri 10.840 kuruş, Gevaş, Edremit, Adilcevaz, Çölemerik ve Erciş 8.200 kuruş, Gevar ise 5.800 kuruştur.¹⁰⁴⁴ Rüşdiyelerin ders kitapları ve risaleleri İstanbul'dan gönderilmektedir.¹⁰⁴⁵

Dönemin sonunda yani 1908 yılına gelindiğinde mevcut rüşdiyelerden 5'i kapanmış geriye 5 rüşdiye kalmıştır.¹⁰⁴⁶ Bu okullardaki azalmanın 1889 yılında alınan bir karar gereği olduğu ifade edilmektedir. Buna göre idâdî bulunan yerlerde

¹⁰⁴² *Maarif Salnameleri* H. 1316/1898, s. 1206-1208; H. 1317/1899 s. 1422-1424; H. 1318/1900, s. 1594-1595; H. 1319/1901, s. 922-923; H. 1321/1903, s. 688-691.

¹⁰⁴³ Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, s. 90.

¹⁰⁴⁴ *Maarif Salnamesi*, H. 1321/1903, s. 691.

¹⁰⁴⁵ *BOA. MF. MKT.* 39/120, 21 C 1293 (14 Temmuz 1876).

¹⁰⁴⁶ *SDAO*, 1326/1908, Defa 65, s. 390; Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, s. 156.

rüşdiyelerin kapatılması, öğretmen ve görevlilerinin idâdîlere nakledilmesi ve boş kalan rüşdiye binalarının ibtidaîlere tahsis edilmesi kararı alınmıştır.¹⁰⁴⁷

Van'da mülkî rüşdiyelerin yanında bir de askerî rüşdiye bulunmaktadır. Takvim-i Vekayi'ye göre bu okul 28 Haziran 1891'de *"bilcümle erkan-ı vilâyet ve efrad-ı zabitan-ı askeriye ile vücuh-ı memleket ve mu'teberan ve sairenin hazır oldukları"* resmi bir törenle açılışı yapılmıştır.¹⁰⁴⁸ Giriş artı iki katlı, toprak çatılı ve kareye yakın planlı askerî rüşdiye, ön ve arka bahçeye sahiptir. Giriş katında bir derslik, kütüphane, yemekhane, hizmetçi odası, depo ve dükkân bulunmaktadır. Bu birimlerin hepsi koridora açılmaktadır. Birinci kat kuzey-güney doğrultusunda uzanan koridor, bu koridora açılan 3 dersane ve çeşitli hizmet birimleri, ikinci katta ise giriş kapısının üzerinde yer alan dışarıya çıkık bölüm şeklinde müdür odası, dersaneler, mescit ve muallimler odasından oluşmaktadır.¹⁰⁴⁹

Askerî rüşdiye şehirde popüler ve diğer rüşdiyelere göre daha fazla talep görmektedir. Maarif müdürü Hüseyin Celal, Lynch'e bunun gerçekte bir askerî okul olmadığını fakat şartlar nedeniyle böyle görüldüğünü söylemiştir. Zira vilâyette iyi nitelikli sivil öğretmen olmadığından, İstanbul'daki askerî akademiye başvurulmuş ve derslere subayların girmesi sağlanmıştır. Buna karşın okulda askerî metotlar da terk edilmemiştir. Öğretmen ve öğrenciler belirli bir üniforma giymektedirler. Lynch bu okulu Erivan'daki Rus Enstitüsü'ne benzeterek istisnasız okuldaki tüm öğrencilerin Müslüman ve çoğunluğu da resmi yetkililerin çocukları olduklarını ve son derece zeki göründüklerini ifade etmiştir. Başlarında püsküllü temiz bir fes olan öğrenciler akşam olup ders bittiğinde kapalı süslü arabalarla evlerine gitmektedirler.¹⁰⁵⁰

Askerî rüşdiyedeki eğitimin niteliği hakkında da bilgi veren Lynch, müfredatın Fransızca, Arapça ve Farsça olduğunu çocukların ezber yaparak öğretilen bilgileri iyi öğrendiklerini belirtmiştir. Lynch; *"Avrupa ülkelerini tahtaya çizebiliyorlardı. Onlardan birisi ayağa kalktı ve bir Alman çocuğuyla yarışabilecek kadar tüm coğrafi soruları doğrulukla yanıtladı. İngiltere'nin anahatları hızlıca hafızadan çıkarılarak"*

¹⁰⁴⁷ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 101.

¹⁰⁴⁸ *Takvim-i Vekayi*, 21 Zilkâde 1308, nr. 39, s. 3 (28 Haziran 1891).

¹⁰⁴⁹ Esma İğüs, *II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 197-198.

¹⁰⁵⁰ Lynch, *Travels and Studies*, s. 101.

çizildi. Greenwich and Gravesend'in yerini sorduğumda her birisinin yerini doğru olarak saptadılar. Londra'nın nüfusu doğru olarak verildi. Öğrenciler son derece zeki görünüyordu."¹⁰⁵¹ demektedir.

Askerî rüşdiyenin okul müdürü 1898-1899 yıllarında kolağası rütbesindedir. Ayrıca okul idaresinde 1 yüzbaşı ve mülazım rütbesinde 3 zabıt bulunmaktadır. Askerî rüşdiyede okutulan dersler Arapça, Farsça, Fransızca, coğrafya, kavaid ve ilmihal, riyaziye, resim, imla ve hüsn-i hat'tır. Arapça, Farsça, kavaid ve ilmihal dersleri müderrisler tarafından, Fransızca dersi bir subay tarafından verilmektedir. Riyaziye ve resim derslerinin öğretmen kadrosu ise münhal gözükmektedir.¹⁰⁵² 1898 yılında Van Askerî Rüşdiyesi'nin öğrenci mevcudu 565 olarak verilmiştir. Bunun 165'i yatılı 400'ü ise gündüzlüdür.¹⁰⁵³

Bu okuldan diploma alanların bir kısmı Erzurum Mülkî İdâdîsi'ne giderek eğitimlerini sürdürmektedirler. Erzurum İdâdîsi yetkilileri yoğunluktan şikâyetle, bu öğrencilerin usûlen Erzurum Askerî İdâdîsi'ne gitmeleri gerektiğini ifade etmişlerdi.¹⁰⁵⁴ Muhtemelen Erzurum Askerî İdâdîsi'ne de Van'dan öğrenci gelmektedir.

3.1.3.1.3. İdâdî Mektebi

İdâdî mektepleri rüşdiye mezunu talebelerin öğrenim gördükleri okullardır. Van Vilâyeti'nde idâdî olmadığından Van rüşdiyelerini bitiren yetenekli öğrencilerin bazıları Erzurum ve Trabzon vilâyetlerindeki idâdîlerde, Maarif Nezaretinin talimatıyla kendileri için ayrılan kontenjanlara yatılı ve ücretsiz olarak kabul edilmektedirler. 1905 yılında Van'dan 2 öğrenci Erzurum İdâdîsi'ne kabul edilmiştir.¹⁰⁵⁵ Van'da idâdî kurma çabaları 1886 yılı ve belki de daha öncesine dayanmaktadır.¹⁰⁵⁶ İdâdî binası yapımına başlanamamanın önündeki temel etken kaynak yetersizliğidir.¹⁰⁵⁷ Şehirde idâdî kurma çabaları Maarif Müdürü Hüseyin Celal döneminde yoğunlaşmıştır. Göreve başladığı yıl yani 1893'de ibtidaîler kuran Hüseyin Celal gelecek yaz bir idâdî kurma

¹⁰⁵¹ Lynch, *Travels and Studies*, s. 101.

¹⁰⁵² *Maarif Salnamesi*, H. 1316/1898, s. 1208; *Maarif Salnamesi*, H. 1317/1899, s. 1424.

¹⁰⁵³ İğüs, *II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askerî Rüşdiyeler*, s. 197.

¹⁰⁵⁴ *BOA. BEO.* 2421/181558, 22 B 1322 (2 Ekim 1904).

¹⁰⁵⁵ *BOA. BEO.* 2492/ 186860, 20 Za 1322 (26 Ocak 1905). Van ve Bitlis'teki öğrencilerin bir miktarının yatılı ve ücretsiz olarak Erzurum Vilâyeti İdâdîsi'ne gönderilmeleri 1882 yılında neşredilmiş resmi bir tebliğe istinaden idi. Bkz. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, c. 3-4, s. 928-929.

¹⁰⁵⁶ *BO. MF. MKT.* 89/121, 9 Ca 1303 (13 Şubat 1886).

¹⁰⁵⁷ *BOA. DH. ŞFR.* 160/26, 03 M 1311 (17 Temmuz 1893).

umudundadır.¹⁰⁵⁸ Nitekim 1894 baharında idâdî inşa etmek için onun döneminde bir arsa satın alınmıştır.¹⁰⁵⁹ Ancak başlayan 1895-1896 olayları ve ardından Hüseyin Celal Efendi'nin Van Maarif Müdürlüğü'nden ayrılması bu çabaların sonuçsuz kalmasına neden olmuştur.

Buna mukabil 1896 tarihli vilâyet maarif bütçesini gösteren bir tezkîrede, vilâyet merkezinde bulunan nehârî idâdînin toplam 54.750 kuruş olan masraflarına yer verilmiştir.¹⁰⁶⁰ Aynı muhtevaya sahip belgeye istinaden Van Vilâyeti İdadisi'nin mevcudiyetine başka çalışmalarda da yer verilmiştir.¹⁰⁶¹ Fakat 1896 tarihinde Van'da ne nehari ne de leyli bir idâdînin bulunmadığı 1896-97 yılında Anadolu'ya gönderilen teftiş heyetinde aza görevinde bulunan Cemal Bey'in ifadelerinden anlaşılmaktadır. Cemal Bey, Van'da idâdî mektebi inşası için ahalice iki defa iki arsa bağışlanmış ve bina yapılmış iken mekteb açılmayıp yapılan binanın maarif idaresince kiraya verildiğini hükümete iletmiştir.¹⁰⁶² 1904 yılına gelindiğinde de Van'da idâdînin bulunmadığı Erzurum Vilâyeti maarif yetkililerinin şikâyetlerini konu edinen 1904 tarihli bir arşiv belgesinden anlaşılmaktadır. Belgede, Van ve Bitlis vilâyetlerinde rüşdiye mekteplerinden diploma alanlardan, Erzurum Mülkî İdadîsi'ne kayıt olmak üzere gönderilen ve her sene miktarı arttırılan parasız yatılı talebenin kabulüne devam olunduğu takdirde Erzurum Vilâyeti fukara talebesi için yer kalmayacağı ve bu nedenle henüz idâdî sınıfı açılmayan sözü edilen vilâyetlerden gönderilen öğrencilerin masraflarının ilgili vilâyetlerin maarif bütçesinden karşılanması talep edilmiştir.¹⁰⁶³ Öyleyse Van Vilâyeti maarif bütçesinde idâdî masraflarının yer alması bu derecedeki okulun açılması için yapılan hazırlık ve planlanmayla ilgili olduğu anlaşılmalıdır.

Vali Tahir Paşa döneminde şehirde idâdî açılması için adeta bir seferberlik başlatılmıştır. Açılması düşünülen idâdî için kapsamlı bir gelir-gider cetveli hazırlanmış ve malî kaynağın hazır olduğu Maarif Nezaretine 1906 tarihli bir yazıyla bildirilmiştir. İletilen söz konusu cetvel ve teklifte ayrıca, Van merkez ve Edremid rüşdiyelerinin bu uğurda ilga edilerek buralara harcanan paranın idâdîye aktarılması da yer almıştır. Vali

¹⁰⁵⁸ Lynch, *Travels and Studies*, s. 100.

¹⁰⁵⁹ BOA. MF. MKT. 196/4, 09 Ş 1311 (15 Şubat 1894).

¹⁰⁶⁰ BOA. Y. EE. 131/22, 11 L 1313, varak no 4 (26 Mart 1896).

¹⁰⁶¹ Kodaman, *Abdülhamdi Devri Eğitim Sistemi*, s. 123. (Kodaman'ın kaynağı: Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım A, no. 21/IIIId, zarf 21, karton 131).

¹⁰⁶² BOA. Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı (Y. PRK. KOM.) 9/73, 29 Z 1315 (21 Mayıs 1898).

¹⁰⁶³ BOA. BEO. 2421/181558, 22 B 1322 (2 Ekim 1904).

Tahir Paşa, Maarif Nezaretine yazdığı üst yazıda, şehirde idâdî olmadığından rüşdiye diploması alanların tahsillerine devam edemediklerini, başka vilâyetlerdeki idâdîlere gidebilenlerin ise ancak malî imkânları olanlar olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁶⁴ Bütün bu gayretlerle birlikte Van'da İdadi'nin açılması ancak 1907 yılında gerçekleşebilmiştir. Resmi açılışı 1907 yılında "cülus-ı hümayun" gününde yapılan Van İdadisi Müdürlüğü'ne Harput İdâdîsi Muavin-i Evveli Hüseyin Avni Efendi getirilmiştir. Hüseyin Avni Efendi aynı zamanda kitabet, Türkçe, Fransızca ve ziraat dersleri muallimidir.¹⁰⁶⁵ Daha sonra Van İdâdî Mektebi Muavinliği ile tarih, Türkçe, coğrafya ulum-ı diniye, ahlak, Arapça ve Farsça dersleri muallimliklerine de atamalar yapılmıştır.¹⁰⁶⁶ Kurulan Van Mekteb-i İdâdîsi bünyesinde rüşdiye sınıfları da yer almaktadır.¹⁰⁶⁷ Van nehârî idâdîsi'nin açıldığı 1907 yılında, nêhari kısmı 5, leylî kısmının öğrenim süresi 7 yıl olan idâdîlerin ders programı şu şekilde düzenlenmişti.¹⁰⁶⁸

Rüşdiye kısmı dersleri (1. 2. 3. sınıflar): Tecvitli Kur'an ve Farsça, Coğrafya, Ulûm-ı diniye, Fransızca, Tarih, Türkçe, Hesap, Hüsn-ı hat, Ahlâk, Hendese, Resim, Arapça.

Nehârî idâdî kısmı dersleri (4. 5. sınıflar): Kur'an-ı Kerim ve Ulûm-ı diniye, Farsça, Fransızca, Tarih, Kitâbet, Zirâat, Coğrafya, Türkçe, Ahlâk, Arapça, Hendese, Resim, Hesap, Hüsn-i Hat.

Leylî idâdî kısmı dersleri (6. 7. sınıflar): Ulûm-ı diniye, Ahlâk, Edebiyat, Kitâbet-i resmiye, Arapça, Mekanik, Fransızca, Usûl-ı defter, Kavânin, Cebir, Müsellesat, Hendese Kozmografya, İlm-i servet, Fizik, Tarih, Mevâlid, Hıfzı's-sıhha, Coğrafya, Hüsn-i hat, Kimya, Resim, Hikmet.

Şehir halkı ve yöneticilerin beklediği idâdî açılmış ve eğitim-öğretime başlamıştır. Dönemin eğilimi olan cemiyet kurma teşebbüsleri ileriki tarihlerde Van İdadisi öğrencileri arasında da kendini göstermiştir. İzmir İdâdîsi'nden bir öğrenci tarafından bastırılan ve bütün vilâyet idâdîlerine gönderilen bir cemiyet talimnamesi Van İdadisi'nde gündem olmuştu. İdadi öğrencileri cuma günleri okul dâhilinde bir

¹⁰⁶⁴ BOA. MF. MKT. 933/17, 12 Ra 1324 (6 Mayıs 1906).

¹⁰⁶⁵ BOA. MF. MKT. 1012/14, 6 B 1325 (15 Ağustos 1907); BOA. MF. MKT. 1016/44, 8 Ş 1325 (16 Eylül 1907); BOA. MF. MKT. 1028/28, 09 Za 1325 (14 Aralık 1907).

¹⁰⁶⁶ BOA. MF. MKT. 1076/88, 7 N 1326 (3 Ekim 1908).

¹⁰⁶⁷ BOA. MF. MKT. 1053/77, 10 R 1326 (12 Mayıs 1908).

¹⁰⁶⁸ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 132-133.

odada toplanıp cemiyet talimnamesi üzerine konuşma ve görüşmeler yapıyorlardı. Okul müdürü hadiseyi Maarif Nezaretine bildirince nezaret, öğrencilerin “*eğitim ve öğretim dışında bir şeyle uğraşmaları kesinlikle caiz değildir*” uyarısında bulunmuştu.¹⁰⁶⁹

3.1.3.1.4. Darümuallimin-i İbtidâî

Bazı istatistikî çalışmalar ile 1908 (H.1326) tarihli devlet salnamesinde Van’da 1905-1908 yılları arasında iki Darümuallimin-i İptidâî bulunduğu belirtilmektedir. Kuruluş yılları verilmeyen Darümuallimin-i İptidâîlerin biri Van diğeri Hakkâri Sancağında gösterilmiştir.¹⁰⁷⁰ Bir arşiv belgesinde Van Darümuallimin-i İbtidâî Mektebi’nin riyaziye, ulûm-ı dinîye ve Arapça dersleri muallimliğine müderrislerin tayin edildiği ifade edilmiştir.¹⁰⁷¹ Fakat bahsedilen bu iki okulun da fiiliyata geçmediği kuvvetle muhtemeldir. Zira taradığımız Van ile ilgili çok sayıda maarif belgesinde eğitim ve okullarla ilgili hemen her konuya yer verilmişken -biri hariç- darümuallimin-i ibtidâîden hiçbir biçimde bahsedilmemiştir.

Van Vilâyetinde 1903 yılında mevcut 4.042 öğrencinin 430.000 olan nüfusa oranı binde 9,4’tür. Yani her bin kişiden ancak 9,4’ü öğrencidir. Toplumun genç nüfus yapısı dikkate alındığında bu oran oldukça düşüktür.¹⁰⁷² Nitekim bu itibarla nüfusa oranla öğrenci sayısında Van, Anadolu vilâyet ve livaları içinde Ankara’dan sonra sondan 2. sıradadır.¹⁰⁷³ Bu istatistikî bilgi vilâyetin eğitim açısından geri kaldığını göstermektedir. Sultan II. Abdülhamid döneminin ortası ve sonlarında köy ve nahiyelerde eğitimin geri kaldığına dair resmi yetkililerin şikâyetleri devam etmiştir. 1896 yılında Anadolu’ya gönderilen bir teftiş heyetinde yer alan Cemal Bey, Doğu Anadolu’da cehaletin had safhada olduğunu, yapılan mekteplere muallim tayin edilmediğinden bu mekteplerin aşiret reislerince selamlık dairesi olarak kullanıldığını, aşiretler arasında Ermenilerden etkilenme neticesinde İslam’a mugayir şeylerin ortaya çıktığını bir rapor şeklinde hükümete göndermişti.¹⁰⁷⁴

¹⁰⁶⁹ BOA. MF. MKT. 1097/41, 9 M 1327 (31 Ocak 1909).

¹⁰⁷⁰ SDAO, 1326/1908, Defa 65, s. 390; Alkan, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, s. 156.

¹⁰⁷¹ BOA. MF. MKT. 1118/59, 23 R 1327 (14 Mayıs 1909).

¹⁰⁷² *Maarif Salnamesi*, H. 1321/1903, s. 688.

¹⁰⁷³ Alkan, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, s. 118.

¹⁰⁷⁴ BOA. Y. PRK. KOM. 9/73, 29 Z 1315 (21 Mayıs 1898).

Hükümet meselenin üzerinde durmuş ve bütçeye aylık yüz bin kuruş ilave ederek söz konusu yerlerde mektep açılarak öğretmen tayini için girişim başlatmıştı.¹⁰⁷⁵ Ancak bu teşebbüs de yetişmiş insan eksikliği nedeniyle sonuçsuz kalmıştı. 1906 yılında Van Maarif Müdürü nezarete yazdığı yazıda, nahiye ve köy merkezlerinde daha önce yüzer kuruş maaşla tayin edilen muallimlerin büyük kısmının Türkçe bilmediğini, bir kısmının talebeye Kürtçe eğitim verdiğini ve bir kısmının da görevlerine devam etmediklerini bildirmişti. Maarif Nezareti bu kişilerin tek tek merkeze çağırılarak Türkçe bilmeyenlerin ve muallim vasfını taşımayanların görevine son verilerek yerlerine yenilerinin tayin edilmesi talimatını vermişti.¹⁰⁷⁶

3.1.3.2. Gayrimüslim Mektepleri

Van şehrinde bulunan gayrimüslim mekteplerin tamamı -misyoner okulları hariç- Ermenilere aittir. Bu okullar kilise bünyesinde, şahsi girişim veya piskoposluğa bağlı olarak faaliyet göstermektedir.¹⁰⁷⁷ Bunun yanında Hayoc Miyacyal İngerrutyen isminde bir Ermeni cemiyetince kurulan ancak daha sonra kapatılan bir muallim mektebi de mevcuttur.¹⁰⁷⁸ Vilâyete bağlı Hakkâri Sancağı ile bazı kaza ve köylerde Nasturi, Yahudi ve Keldani okulları bulunmaktadır. Fakat Elbak kaza merkezi olan Başkale'deki Yahudi mektebi hariç Nasturi ve Keldani mekteplerinin misyonerlerin desteği ile açılmış okullar olduğu anlaşılmaktadır. Daha ziyade dağlık köylerde bulunan bu okulların müfredatının hazırlanması ve eğitimci kadrosunun temini buralarda faaliyet gösteren misyonerlerce sağlanmıştır.¹⁰⁷⁹ Zikredilen mektepler Amerikan ve İngiliz Protestan misyonerleri tarafından Nasturileri kendi mezheplerine çekme gayretiyle açılmıştır.¹⁰⁸⁰

3.1.3.2.1. Ermeni Mektepleri

Yenileşme sürecinden itibaren şehrin Bahçeler kısmında kurulan ve modern eğitim veren Ermeni okullarına giden öğrenci sayısı giderek artmıştır.¹⁰⁸¹ Bu artışta

¹⁰⁷⁵ BOA. DH. TMIK. S. 14/78, 21 Ca 1315 (18 Kasım 1897).

¹⁰⁷⁶ BOA. MF. MKT. 917/68, 21 M 1324 (17 Mart 1906).

¹⁰⁷⁷ *Maarif Salnamesi*, H. 1316/1898, s. 1210.

¹⁰⁷⁸ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, s. 762.

¹⁰⁷⁹ Bülent Özdemir, *Süryanilerin Dünyü Bugünü*, TTK, Ankara 2009, s. 23

¹⁰⁸⁰ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, s. 812.

¹⁰⁸¹ Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 264.

Ermeniler arasında eğitim bilincini yayan Ermeni aydın ve eğitimciler Mıgırdıç Kırımyan¹⁰⁸² ve M. Portakalyan'ın rolünün oldukça fazla olduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁸³

Lynch'e göre 1894'da Van'da 11 Ermeni Okulu bulunmaktadır. Okulların isimleri, öğrenci sayıları ve buldukları yer şöyledir.¹⁰⁸⁴

Tablo 3.3. Lynch'e göre 1894 Yılında Van'daki Ermeni Okulları ve Öğrenci Sayıları

Okulun İsmi	Erkek Öğrenci	Kız Öğrenci	Mevkii
Arakh	450	150	Bahçeler-Erek
Norashen	300	-	Bahçeler-Norşin
Yisusean	200	100	Kale İçi
Hankunser	-	250	Bahçeler
Sanduhtean	-	150	Bahçeler-Norşin
Khach-poghan	155	-	Bahçeler-Merkezi Cadde
Lusavorchean (özel)	90	30	Bahçeler-Merkezi Cadde
Haykavank	85	15	Haykavank
Paragamean (özel)	50	25	Bahçeler-Norşin
Pusantean (özel)	-	75	Bahçeler-Norşin
Lukasean	45	10	Bahçeler-Aşağı Norşin
Toplam	1.375	805	

Hem ilk hem de ortaokul düzeyinde eğitim veren bu okulların 6'sı dinî kurumlara yani kiliseye bağlı veya kilisece finanse edilen okul olup bağlı oldukları kiliseye bitişiktiler. Kilise okulları dışında 1'i Rus asıllı Sansaryan (Sanasarean) adında zengin bir Ermeni tarafından kurulmak üzere 5 tanesi de şahısların sahip olduğu ve yönettiği özel okullardır. Özel nitelikteki okullar zengin ailelerin çocuklarına hitap etmektedir. Sansaryan Mektebi yalnızca kız öğrencilere eğitim vermektedir. Okullardan Yisusean mektebi hariç diğerleri şehrin Bahçeler mevkiindedir. Kilise tarafından desteklenen Hankusner Okulu ise katoligosun özel konutundadır. Katoligos okulun

¹⁰⁸² Yavuz, "Ermeni Kimliği'nin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Kırımyan", s. 257-289; Lynch, *Travels and Studies*, s. 86.

¹⁰⁸³ Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 267.

¹⁰⁸⁴ Lynch, *Travels and Studies*, s. 96.

kurucusu ve patronudur. Van'daki en büyük Ermeni Okulu ise Arakh (Erek)'dir. En yüksek okul ücreti yılda iki mecrediye veya 40 kuruştur. Lynch, Van'da Ermenilere ait bir öğretmen yetiştirme okulunun olduğunu fakat hükümetin bu okulu politik sebeplerden dolayı birkaç yıl önce kapattığını belirtmektedir.¹⁰⁸⁵ Daha önce ifade edildiği gibi sözü edilen okul, patrikhaneye bağlı olmayan bir Ermeni cemiyetince kurulmuştur.¹⁰⁸⁶ Buxton, Mıgırdıç Portakalyan tarafından kurulan Erek okulunun iyi bir kariyerinin olduğunu belirtmektedir. Aynı yazar, iyi donanımlı okulların ülke içinde ve dışındaki zengin Ermenilerce finanse edildiğini ifade etmektedir.¹⁰⁸⁷ İsimleri zikredilen Ermeni okullarında öğrenim basamakları ilkokul, ortaokul ve lise şeklindedir. Her basamak 3-4 yıldan oluşmaktadır.¹⁰⁸⁸

Lynch, okullarda iyi eğitilmiş erkek ve bayan öğretmenlerin görev yaptığını, hükümetin eğitimin standardı için bir limit koymadığını, ders kitaplarının Avrupa kaynaklarından çeviri veya derleme olduğunu ifade etmektedir. Müfredatta ise Ermeni dili, edebiyatı ve dininin yanı sıra oldukça kapsamlı olarak Türk dilinin okuma ve yazması öğretilmektedir. Temel dersler olan Matematik, anatomi, coğrafya ve genel tarih hem alt hem de üst sınıflarda öğretilmektedir. Doğa bilimler dersi astronomi ve fiziki coğrafyayı içermekte, yabancı dil olarak Fransızca öğretilmektedir.¹⁰⁸⁹ Tarih, coğrafya ve edebiyat derslerinde eski zamanlardaki “Bağımsız Ermenistan Tarihi” yüceltilerek efsanevi bir şekilde anlatılmaktadır.¹⁰⁹⁰

Lynch, Müslüman ve Ermeni okullarını kıyaslarken düzensiz pamuklu elbiseler içindeki öğrencilerin gittiği Ermeni okullarının temiz olmadığını ve havalarının genel olarak kirli olduğunu belirtmektedir. Buna mukabil Türk okullarının temiz, ferah, geniş ve öğrenci kıyafetlerinin düzgün olduğunu ifade etmektedir. Ancak bilgi düzeyinde karşılaştırma yaptığında; “*Birincisi bilgiyi tasarlarlarken, ikincisi görüntüyü takip ediyor*” fikrini ileri sürmektedir.¹⁰⁹¹ Belki bu nedenle olacaktır ki bazı Müslüman öğrenciler Ermeni okullarına veya misyonerlerin Ermeniler için kurdukları okullara ilgi

¹⁰⁸⁵ Lynch, *Travels and Studies*, s. 96-98.

¹⁰⁸⁶ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, s. 762.

¹⁰⁸⁷ Buxton, *Travel And Politics In Armenia*, s. 39.

¹⁰⁸⁸ Lynch, *Travels and Studies*, s. 98.

¹⁰⁸⁹ Lynch, *Travels and Studies*, s. 96-98. Lynch, Yisusean okulundaki iki öğretmenin akıcı Fransızca konuştuğunu ifade etmektedir.

¹⁰⁹⁰ Dilşen İnce Erdoğan, *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van İsyanı(1896)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir 2007, s. 152.

¹⁰⁹¹ Lynch, *Travels and Studies*, s. 99-101.

göstermeye başlamışlardır. Nitekim Vakit ve Tercüman-ı Hakikat gazetelerinde, Ermeni okullarının Kürt çocuklarını asimile ettiği bilgisinin yer aldığı ifade edilmiştir.¹⁰⁹² Dönemin tanığı ve cumhuriyet devrinin ilk Van milletvekillerinden İbrahim Arvas; “*Hınçak partisinin hedefi, edebiyat lisanı zayıf ve yazısı bulunmadığından Kürt çocuklarını Ermeni mekteplerinde okutmak ve Ermeni harsıyla yetiştirilmekle en çok yarım asır içinde onları Ermenileştirmektir.*” demektedir.¹⁰⁹³

1896 yılı teftiş raporlarında Van’daki Ermeni okullarının öğrenci ve öğretmen sayıları şu şekilde tespit edilmiştir.¹⁰⁹⁴

Tablo 3.4. 1896 Teftişine Göre Van’daki Ermeni Okulları, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

Mektep ismi	Erkek Öğrt.	Bayan Öğrt.	Kız Öğr.	Erkek Öğr.
Acem Haço Mahallesi Protestan Mektebi	7	7	140	150
Acem Haço Mahallesi Sandukyan Mektebi	3	5	250	-
Nurşin-i Süfla Mah. Mârû'l-Ya'kûb Kilise Mektebi	-	2	-	100
Erek Mahallesi Kilise Mektebi	2	10	150	500
Acem Haço Mahallesi Kilise Mektebi	-	11	-	320
Nalbandoğlu Mahallesi Haparsum Mektebi	-	8	-	185
Şağooğlu Mahallesi Kilise Mektebi	3	7	150	180
Hetkevenk Mahallesi Meryem Ana Kilise	-	1	20	60
Sabuncuoğlu Mahallesi Meyr Ana Kilise Mektebi	2	8	100	200
Toplam	17	59	810	1.695

Teftiş raporlarına göre 1896’da Van merkezde 1’i kız, 3’ü erkek ve 5’i karma olmak üzere 9 Ermeni okulu bulunmaktadır. 76 öğretmenin görev yaptığı bu okullarda

¹⁰⁹² Celil, *Şeyh Ubeydullah Nehri Ayaklanması*, s. 74.

¹⁰⁹³ İbrahim Arvas, *Tarihi Hakikatler*, Biyografi.net Yayınları, İstanbul 2007, s. 22.

¹⁰⁹⁴ BOA. Y. EE. 132/7, 27 R 1314 (5 Ekim 1896).

2505 öğrenci öğrenim görmektedir. Okulların 6'sı kilise, 3'ü mahalle mektebidir. Acem Haço Mahallesi'ndeki Protestan mektebi misyonere ait olmalıdır.

Dr. Kevork K. Baghdjian "1901-1902 yıllarında İstanbul Ermeni Patrikhanesinin resmi İstatistiği" başlığı altında Van'da 21 Ermeni okulunda 1.034 erkek ile 284 kız öğrencinin eğitim gördüğünü bu okullarda 35 öğretmenin görev yaptığını ifade etmiştir.¹⁰⁹⁵ 1903 yılı salnamesine göre Van'da ikisi Katolik olmak üzere 9 Ermeni okulu bulunmaktadır.¹⁰⁹⁶ Dönemin sonunda yani 1908 yılına gelindiğinde vilâyet genelinde Ermeni okullarının sayısı ve dereceleri aşağıdaki gibidir.¹⁰⁹⁷

Van Vilâyeti

Van	İbtidai: 1 erkek, 2 kız, 27 karma	Toplam 30
	Rüşdi: 3 erkek, 1 kız, 1 karma	Toplam 5
	İdadi: 2 Erkek, 1 kız	Toplam 3
Hakkâri	İbtidai: 1 karma	Toplam 1

Genel Toplam: 38

Vilâyet idarecileri, bölgeyi ziyaret eden teftiş heyetleri ve hükümet yetkililerinin endişe ettiği husus Ermeni okullarında yapılan milliyetçi propagandanın doğuracağı muhtemel olumsuz sonuçlardır. Bu kaygıyı taşıyanlardan biri olarak Van Vilâyeti İstinaf Müdde-i Umumisi Mehmed Emin Efendi, hükümete sunduğu raporda giderek tehlikeli bir hal alan okullardaki Ermeni milliyetçiliğinin önlenmesi için vilâyetin uygun mevkilerinde karma mektepler kurulmasını önermiştir. M. Emin Efendi, bu okullarda sürekli kontrol altında tutulacak tedrisatla Ermeni çocuklarla Müslüman çocukların beraber okutturulması halinde buralarda Ermeni ayrılıkçılığının önünün alınabileceğini ifade etmiştir. Mehmed Emin Efendi'nin öneriler dikkate alınmış ve maarif nazırlığı bu konuda gerekli tetkikat ve tahkikatın yapılması hususunda Van Vilâyetine talimat vermiştir. Vilâyetten yazılan cevapta Ermeni mekteplerinde okutulan kitap, risale ve müfredatın Ermeni patrikhanesince onaylandığı, denetimden geçemeyen kitapların eğitimden men edildiği bildirilmiştir. Ancak öğretmenlerin sözlü olarak çocuklara

¹⁰⁹⁵ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, YYÜ Yayınları, Ankara 1990, s. 47-48.

¹⁰⁹⁶ *Maarif Salnamesi*, H. 1321/1903, s. 690. Diğerlerine nazaran Ermeni okulları ile ilgili derli toplu bilgi verdiği için sadece 1321 maarif salnamesinden yararlanmıştı. Ermeni okullarına ait benzer bilgiler için bkz. *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 208.

¹⁰⁹⁷ *SDAO*, 1326/1908, Defa 65, s. 390; Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, s. 156.

propaganda yapmasının her zaman ihtimal dâhilinde olduğu, okulların birleştirilmesi bu ihtimali sınırlayacak ise de Ermenilerin bu girişime ilgi göstermeyecekleri ve belki de katiyen muhalefet edecekleri belirtilmiştir. Bunun yerine Ermeni çocuklarının, kitap ve müfredatın sürekli teftiş edileceği kendi ilkokullarına gitmeleri, ardından buradan mezun olanların da devletin resmi rüşdiye ve idâdîlerine devam etmelerinin zorunlu kılınması önerilmiştir. Yine bu öğrencilerin dinlerini öğrenmeleri için sözü edilen devlet okullarına birer Ermeni muallim tayin edilmesinin uygun olacağı ifade edilmiştir.¹⁰⁹⁸ Ayrıca Van Vilâyetinde mevcut olan iki rüşdiye mektebinin, hem İslam hem de Ermeni çocuklarına eğitim verecek fiziki kapasiteye sahip olmadığı belirtilerek, mevcut olanlardan başka merkezde iki rüşdiye ve bir idâdî, Şatak Kazasında da bir rüşdiye mektebinin kurulması ve bunlara karşılık olarak 292.200 kuruşun tahsis edilmesi talep edilmiştir. Maarif Nezareti, böyle bir teşebbüsün ancak hükümetin takdirinde olan siyasi bir mesele olduğu cevabını vermiştir.¹⁰⁹⁹ Ancak zikredilen düşünce ve taleplerin fiiliyata geçmediği anlaşılmaktadır.

Ermeni okulları, Ermeni halkın verdiği okul ücretleri ve kilise gelirleriyle finanse ediliyordu. Ermeni okullarında istihdam edilen Lisan-ı Osmani muallimlerinin maaşları ise maarif bütçesinden karşılanıyordu.¹¹⁰⁰ Buxton, Van'da Ermeni köylerindeki okul sisteminin tamamen gönüllülüğe dayandığını belirterek köylerde genellikle tek öğretmenin olduğunu, bazen de dinî dersleri vermek için papazın kendisine yardımcı olduğunu ifade etmektedir. Yine öğretmenlerin yerelden seçildiğini ve maaşlarının yerelden ödendiğini belirtmektedir.¹¹⁰¹

3.1.3.2.2. Musevi Mektepleri

Hakkâri Sancağında -muhtemelen Elbak Kazası merkezi Başkale'de- 1 karma Musevi İbtidaisi bulunmaktadır.¹¹⁰²

3.1.3.2.3. Nasturi Mektepleri

Hakkâri Sancağında 7 karma Nasturi ibtidaîsi bulunmaktadır.¹¹⁰³

¹⁰⁹⁸ BOA. BEO. 314/23513, 10 Ca 1311 (19 Kasım 1893).

¹⁰⁹⁹ BOA. BEO. 314/23513, 10 Ca 1311 (19 Kasım 1893).

¹¹⁰⁰ BOA. Y. EE. 132/7, 27 R 1314 (5 Ekim 1896).

¹¹⁰¹ Buxton, *Travel And Politics In Armenia*, s. 39.

¹¹⁰² SDAO, 1326/1908, s. 390; Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, s. 156.

¹¹⁰³ SDAO, 1326/1908, s. 390; Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, s. 156.

3.1.3.3. Yabancı Okullar

XIX. yüzyıl Batılıların ekonomik, kültür ve dinî yayılmalarının parlak çağıdır. Bu çağda emperyalist Hıristiyan dünyasının girmedığı kıta, ülke ve hatta bölge adeta kalmamıştır. Yayılmacılığın önemli faaliyet kollarından biri de şüphesiz dinî amaçlı misyonerlik ve onunla birlikte yürütülen eğitim faaliyetleridir. Osmanlı Devleti'nin farklı yerlerinde olduğu gibi Van'da da Amerikan, Alman ve Fransız misyonları okul, yetimhane ve hastane kurarak faaliyet göstermişlerdir. Açılması merkezi hükümetin iznine tâbi olan¹¹⁰⁴ yabancı okulların müfredatı, müfredatta yapılacak değişiklikler ve görevlendirilecek öğretmenler, maarif müdürünün onayına sunularak yapılabilmektedir.¹¹⁰⁵

3.1.3.3.1. Amerikan Okulları

Amerikalıların Osmanlı topraklarındaki faaliyetleri daha ziyade kültür ve ekonomik çıkarlara dayanıyordu. 1810 yılında dış ülkelerde yapılacak çalışmalar için kurulan Amerikan Misyoner Örgütü Board (ABCFM), Anadolu'nun birçok yerinde hastane, okul, yetimhane vb. kurarak faaliyet yürütmüştür.¹¹⁰⁶ Board, Anadolu'daki faaliyetlerini bölgelere göre isimlendirerek görevlendirme yapmıştır. Bun göre Şark Misyon Bölgesi Van, Erzurum, Harput, Mardin ve Bitlis'i ihtiva etmektedir.¹¹⁰⁷

Önemli sayıda Ermeni nüfusuyla dikkat çeken Van, misyonerlik faaliyetlerinin yoğunlaştığı Anadolu kentlerinden biri olmuştur. Amerikalıların Van'daki misyonerlik faaliyetleri, Harput istasyonundan gelen Amerikalı misyonerler George C. Reynolds ve Crosby H. Wheeler'in, 1871 yılı Eylül ayında Van'a gelmeleriyle başlamıştır. Yaptıkları

¹¹⁰⁴ Percy, *Higlands of Asiatic Turkey*, s. 172. "Van'daki 1896 olayları sırasında perişan olan Ermenilerin durumundan yararlanma ahlaki zayıflığına düşen misyonerler, onların mezheplerini değiştirme durumunda kendilerini koruyacaklarını ya da askerlikten muaf tutulmalarını sağlayacaklarını söyleyerek kandırmaya çalışıyorlardı" Bkz. Percy, s. 168.

¹¹⁰⁵ Lynch, *Travels and Studies*, s. 100.

¹¹⁰⁶ Bunun için bkz. Fatih Gencer, *Amerikan Yakınoğu Yardım Komitesi*, Alternatif Yayınları, İstanbul, 2006; Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış-Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik Etnil Kimlik ve Devlet-1839-1938*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, Ayten Sezer, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", *Osmanlı II*, (Ed. Güler Eren), Ankara 1999, ss. 181-192; Gürsoy Şahin, "Türk-Ermeni İlişkilerinin Bozulmasında Amerikalı Misyonerlerin Rollerini Üzerine bir İnceleme", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VII (1), Haziran 2005, ss. 184-207; Mithat Aydın, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 2006, ss. 79-122; Esra Danacıoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler", *Dokuz Eylül Üniversitesi Çağdaş Türkiye Tarihi Dergisi*, (9), 2000, ss. 131-145.

¹¹⁰⁷ Erdoğan, *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van İsyanı(1896)*, s. 66.

incelemeler neticesinde aynı yıl şehirde 30 kişinin çalıştığı bir istasyon kuran¹¹⁰⁸ Amerikan misyonerlik kurumunun temsilcileri, kısa süre sonra misyoner hareketin vazgeçilmez faaliyeti olan okullar açtılar. 1871-1917 seneleri arasında Amerikan misyonerleri tarafından Van'da iki kız okulu, iki erkek okulu, bir kolej, bir nakış okulu ve üç anaokulu kurulmuştur. Türk eşraf çocukları için açılan bir anaokulu hariç, diğerleri Ermeni çocuklarına yönelik açılan okullardır.¹¹⁰⁹

Amerikan okullarının bir kısmı Bahçeler mevkiinde bir kısmı da eski şehir merkezinde birbirine bitişik veya yakın vaziyettedir. Amerikan misyonerlerinin 1874 yılında Van'da kurdukları kız okulundan biri şehir merkezinde kale surlarının güneyinde ve hükümet binalarının yakınında yerleşiktir. 1888 yılında kurulan diğer kız okulu ise Bahçeler mevkiinde bulunmaktadır. Okulun yöneticileri bayan misyonerlerdir. Erkek okulları da yine aynı şekilde biri kale surlarına bitişik bir yerde diğeri ise Bahçeler semti ya da mevkiinde olup 1875 yılında kurulmuştur. Okullarda hem yatılı hem de gündüzlü öğrenciler eğitim görmektedir. Okul yurtlarında kalan kız ve erkek öğrenciler yetim kalmış Ermeni çocuklardır. Bu nedenle yurtlar bir nevi yetimhane işlevi de görmektedir.¹¹¹⁰

İlk başlarda farklı mahallelerde kiralanılan binalarda faaliyet yürüten okullar daha sonra iki merkeze taşınmıştır. Bahçeler mevkiindeki okul, yanında bulunduğu misyon merkeziyle birlikte bir eğitim kompleksi şeklindedir. Söz konusu merkezde kız ve erkek okullarının yanı sıra bir kilise, bir dispensar, bir hastane, bir eczane, bir yetimhane, bir matbaa, bir nakış okulu ile dört adet misyoner lojmanı,¹¹¹¹ iki yemekhane, iki fırın ve iki ahır bulunmaktadır. Dönemin Van Valisi Bahri Paşa ve Maarif Müdürü Mehmet Vehbi Efendi tarafından 25 Ağustos 1892 tarihinde ruhsat verilen ve iki yıl sonra bir sanayi yani meslek kısmı ilave edilen okul, 14 dersane, 8 meslek dershanesi ve yatılı

¹¹⁰⁸ Erdoğan, *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van İsyanı(1896)*, s. 112.

¹¹⁰⁹ Neşe Tozkoparan, *19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri ve Bu Örgütlerin İhtilalci Ermeni Hareketlerindeki Rolü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2007, s. 144. Müslüman çocuklar için açılan anaokulunun kurulma tarihi 1913 gibi geç bir tarihtir. Bkz. Tozkoparan, *19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri*, s. 161.

¹¹¹⁰ Tozkoparan, *19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri*, s. 146-147. Bilhassa 1896 olaylarından sonra yatılı öğrenci sayısı artmış, yatılı öğrencisi olmayan merkezdeki okullar da yatılı öğrenci almak zorunda kalmışlardı.

¹¹¹¹ Tozkoparan, *19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri*, s. 125. Kiralanan binalarda eğitime başlandığı bilgisi için bkz. Tozkoparan, s. 146-147.

öğrencilerin kaldığı 10 bölmeden oluşmaktadır. Şehir merkezindeki okul ise sonradan eklenen meslek kısmı ve hizmet birimleriyle birlikte 49 bölmeye sahiptir.¹¹¹²

Okulların dönem dönem maddi ve donanım sıkıntıları olmaktadır. Yatakhanelerde ranza bulunmadığından öğrenciler yer yataklarında yatmaktadır. Maaşların ödenemediği zamanlarda Ermeni asıllı öğretmenler gönüllü olarak eğitime devam etmeleri için ikna edilmektedir.¹¹¹³

Okulların öğrenci sayıları yıllara göre değişmektedir. 1894 yılında Lynch, Bahçeler mevkiindeki okulda 110 erkek ile 115 kız öğrencinin eğitim gördüğünü, şehirdekinin ise bunun üçte biri olduğunu belirtmektedir.¹¹¹⁴ 1905 yılında okullarda 460 kız ve 537 erkek öğrenci öğrenim görmektedir.¹¹¹⁵ 1910 yılına gelindiğinde köylerdeki 31 ilkokul da dâhil edildiğinde öğrenci sayısı 1.686'ya ulaşmıştır.¹¹¹⁶ 1914 yılına ise Amerikan misyonerlerinin Van şehrindeki okullarında toplam 1.260 kız ve erkek öğrenci bulunmaktadır. Aynı dönemde köylerde 448 erkek ve 168 kız öğrenci ABCFM denetimindeki okullarda eğitim görmektedir. Böylece I. Dünya Savaşı öncesinde Van'da Amerikan Okulları'nda 1.876 öğrenci öğrenim görmektedir. Van'da ayrıca bir kolej açma düşüncesinde olan ABD misyonerleri,¹¹¹⁷ 1913 yılında bunu gerçekleştireceklerdir. Müfredat programı ve çalışanlar hakkında bilgi edinilemeyen kolej,¹¹¹⁸ I. Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle kısa süreli bir faaliyete sahip olmuştur.

Üç farklı devlet salnamesinde Van'daki Amerikan okullarının dereceleri, öğrenci sayısı ve bileşimi, kuruluş ve ruhsat tarihlerine yer verilmiştir. 1898 yılı salnamesine göre Van'da 3 tane Amerikan Okulu mevcuttur. İki ruşdiye, biri idâfî derecesinde olan okullarda toplam 201 öğrenci öğrenim görmektedir.¹¹¹⁹ 1903 yılı salnamesine göre ise şehirde 2 tane Amerikan Okulu bulunmaktadır. Bunlardan biri ruşdiye diğeri de İbtidâî mektebidir. Okullarda 285'i kız ve 380'ni de erkek olmak üzere 665 öğrenci

¹¹¹² Erkan Cevziziler&Nilüfer Cevziziler, "Van Vilâyetinde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar", *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, (9), 2004, s. 172.

¹¹¹³ Tozkoparan, *19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri*, s. 150-151.

¹¹¹⁴ Lynch, *Travels and Studies*, s. 94-95.

¹¹¹⁵ Erdoğan, *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van İsyanı (1896)*, s. 159.

¹¹¹⁶ İdris Yücel, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan BOARD'ın Osmanlı Ülkesinde Teşkilatlanması*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2005, s. 163-164.

¹¹¹⁷ Kıeser, *Iskalanmış Barış*, s. 515-516.

¹¹¹⁸ Tozkoparan, *19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri*, s. 160.

¹¹¹⁹ *Maarif Salnamesi*, H. 1316/1898, s. 1211.

eğitim görmektedir.¹¹²⁰ Şehirdeki Amerikan okullarının adedi ve bu okullardaki ğrenci sayısı konusunda salnameler ile yabancı kaynaklarda yer alan bilgilerin ait oldukları yıl dikkate alındığında az bir kısım hariç benzer olduğu görülmektedir.

Dönemin sonunda yani 1908 yılına gelindiğinde Amerikalılara ait Van Sancağında, üçü rüşdiye ve ikisi iddi düzeyinde olmak üzere 5 okul, Hakkâri Sancağında ise beŐi hariç diğerleri karma Şeklinde eğitim veren ibtidaî seviyesinde 21 okul bulunmaktadır.¹¹²¹

Amerikan okullarındaki ğretmen kadrosu ihtiyaaca göre deđiŐebilmektedir. Mesela 1903 yılında Bağlar (Bahçeler) mevkiindeki okulda ğretmen kadrosu 14’ Osmanlı tebaası biri Amerikalı 15 kişidir. Daha sonra büyüme ve geniŐlemeyle beraber kısi zamanlı 8 ğretmen daha kadroya dâhil edilmiştir. Kız okullarında bayan öğretmenler bulunmaktadır.¹¹²²

Okullarda eğitim her kademesi 3’er yıl olmak üzere ilk, orta ve lise Őeklinindedir. Erkekler için eğitim süreci 7 ile 18 yaş aralığındadır. Ermeni ğrenciler bu okullara eğitim kademesi ve niteliğine göre senelik 15 ila 60 kuruş arasında belirli bir ücret ödemektedirler.¹¹²³ Eğitim dilinin Ermenice olduğu okullarda Türkçe ve İngilizce de öğretilmektedir.¹¹²⁴ Mr. Greene isimli misyonere göre Amerika’daki bir babanın çocuklarıyla burada aynı eğitime sahip bir babanın çocukları arasında doğal yetenek açasından bir fark yoktu. Lynch’e göre, Misyonerlerin kurduğu iyi okullarda eğitim görerek canlılık kazanan Ermeni çocuklar İngilizceyi iyi okumakta, pratik tezleri iyi yorumlamakta ve yeni fikirler öğrenmektedirler.¹¹²⁵

Eğitimin amacı öğrencileri kabiliyetlerine göre uygun sahalarda iş sahibi yapmak ve yüksek öğretime hazırlamaktır. Van Amerikan Okulları’nda görev yapan misyonerler, okulların müfredat programlarını on yıllık planlama dâhilinde değişime aıık esneklikte hazırlamaktadırlar. Müfredatta pratik yöntemlere önem verilmektedirler. Coğrafya derslerinde kıtaların ana çizgilerini öğrenmek için kum masaları, okuma derslerinde el yapımı okuma kartları, ilkokullarda matematiği sevdirmek ve

¹¹²⁰ *Maarif Salnamesi*, H. 1321/1903, s. 690.

¹¹²¹ *SDAO*, 1326/1908, s. 390; Alkan, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, s. 156.

¹¹²² Cevzilizler&Cevzilizler, “Van Vilâyetinde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar”, s. 173.

¹¹²³ Lynch, *Travels and Studies*, s. 95.

¹¹²⁴ Tozkoparan, *19. Yüzyılda Van’da Misyoner rgtleri*, s. 147, 155; Cevzilizler&Cevzilizler, “Van Vilâyetinde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar”, s. 173.

¹¹²⁵ Lynch, *Travels and Studies*, s. 95.

kolaylaştırmak için hesaplamalarda yemişler kullanılmaktadır. Öğretmenler de derslere göre şekiller çizerek öğrenmeyi kolaylaştırmaktadır. İyi öğrenciler ayrıca 4 saat daha çalıştırılarak misyonun gelecekteki öğretmen ihtiyacına hazırlık yapılmaktadır. Eğitim sistemi bütünüyle yabancı olsa da Ermeniceye büyük önem verilmektedir.¹¹²⁶

Van Amerikan Lisesi'nde yabancı dil olarak İngilizce ve Fransızca öğretilmektedir. Diğer dersler cebir, geometri, matematik, fizik, psikoloji ve doğa bilimleridir.¹¹²⁷ Okullarda tarih ve coğrafya derslerine önem verilmektedir. Dr. Raynolds ve Misyoner Allen tarafından verilen bu derslerde, fiziki coğrafya, ulusal ve uluslararası tarih öğretilmektedir.¹¹²⁸ Tarih başta olmak üzere ders kitapları maarif müdürlüğüne kontrol edilmektedir.¹¹²⁹ Okulların sanayi yani meslek kısmında el sanatları marangozluk, dokumacılık, fırıncılık dersleri uygulamalı olarak verilmektedir. Mesleki eğitimden faydalanan pek çok Ermeni zanaatkâr olmuştur.¹¹³⁰

Van Amerikan Lisesi'nden mezun olan öğrenciler isteklerine göre tahsillerini ilerletmek için Sivas ve Merzifon ve hatta yurtdışında üst seviyedeki okullara gidebildikleri gibi Van'da Ermeni köylerindeki ilkokullara da öğretmen olarak gidebilmektedirler.¹¹³¹

II. Meşrutiyetle birlikte misyonerler bazı sıkıntılar yaşadılar. Meşrutiyetin getirdiği serbest ortamdan yararlanmak isteyen Ermeni komitacılar misyon okullarına da girmeye çalıştılar. Misyonerlerin ifadesine göre kendileri devrimcilerle o kadar meşgul oldular ki asıl işleriyle uğraşamadılar.¹¹³²

3.1.3.3.2. Alman Okulları

Alman ve Fransız misyonerler, Ermenilerin soğuk bakması nedeniyle ancak II. Abdülhamid döneminin ikinci yarısında Van'da faaliyet icra etmeye başlayabildiler.¹¹³³ Alman misyonu kapsamında 1901'de Vaiz Roesler ve Misyoner Pauline Patrunky, Van'a bir yetimhane kurmak için geldiler. Yaptıkları çalışmalar neticesinde bir süre sonra yetimhaneyi kurarak faaliyete geçirmeye muvaffak oldular. Yetimhane Amerikan

¹¹²⁶ Erdoğan, *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van İsyanı (1896)*, s. 162.

¹¹²⁷ Lynch, *Travels and Studies*, s. 94-95.

¹¹²⁸ Erdoğan, *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van İsyanı (1896)*, s. 162-163.

¹¹²⁹ Lynch, *Travels and Studies*, s. 94-95.

¹¹³⁰ Tozkoparan, *19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri*, s. 150.

¹¹³¹ Cevzîliler&Cevzîliler, "Van Vilâyetinde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar", s. 175.

¹¹³² Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 510.

¹¹³³ Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 137, 511-512.

misyona 5 dakikalık mesafedeydi. Ancak yetimhanedeki çocuk sayısı fazla personel ise azdı. Bunun üzerine Alman misyoner kurumu Hülfsbund'a (Deutstches Hülfsbund für Christliches Liebeswerk im Orient) bağlı olarak çalışan İsviçreli Misyoner Johannes Spörri ve Ernest Lohmann, 1905'te Van Yetimhanesine gelerek önceki iki misyonerle birlikte çalışmaya başladılar. Bir yıl sonra yani 1906 yılında Johannes Spörri'nin eşi Frieda Spörri-Knecht ve kızı İrene de Van'a gelerek Ermeni çocuklar için açılan yetimhanede göreve başladılar.¹¹³⁴

Bu yetimhanenin yetersiz gelmesi üzerine misyon, bir tarla ve bağ satın alarak yeni bina inşası teşebbüsünde bulundu.¹¹³⁵ 1909 yılında Ermeni nüfusunun yoğun olduğu Acem Haço Mahallesi'nde 300 kişilik olarak planlanan yeni bir yetimhane açıldı. Fiziki şartları yetersiz olan eski yetimhanedeki kimsesiz çocuklar buraya nakledildi. Burada kalan çocuk ve yetişkin yetimlere hem eğitim hem de tıbbi bakım hizmeti veriliyordu.¹¹³⁶ Alman Hülfsbun birliğinin misyon çalışmaları I. Dünya Savaşı'na doğru önemli ölçüde arttı ve köylere okul inşa edecek kadar ilerledi. 1913 yılına gelindiğinde birlik, şehir merkezindeki yetimhaneye ait okulda 11 öğretmen ile 235 kız ve erkek öğrenciye eğitim vermekteydi. Köylerde ise 22 kişilik öğretmen kadrosuyla 1.000'den fazla öğrenciye sahipti.¹¹³⁷ Misyonerler 1915 yılı Nisan ayındaki II. Van İsyanı'ndan sonra kimsesiz kalan 300 Müslüman çocuğu da bu yetimhaneye yerleştirmişlerdi.¹¹³⁸

1908 tarihli devlet salnamesine göre şehirde Almanlara ait 1 kız ve 1 erkek idâdîsi bulunmaktadır. Salnamede okullarla ilgili başkaca bilgi verilmemiştir.¹¹³⁹

3.1.3.3.3. Fransız Okulları

Fransız Dominikenler (Dominicains) 1856 yılından sonra Osmanlı topraklarında faaliyet göstermeye başladılar. Protestan misyonerlerinden farklı olarak kendilerini Protestanlığa karşı Katolikliğin ve Fransız nüfuz alanının hizmetkârları olarak gören veya tanımlayan Fransız Cizvit ve Kapuzenler, belirtilen tarihten itibaren ülkede 300'e yakın okul kurdular. Bu çalışmaların bir uzantısı olarak 1880 yılından sonra Van'da

¹¹³⁴ Tozkoparan, *19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri*, s. 118-119.

¹¹³⁵ BOA. BOE. 2846/213448, 17 R 1324 (10 Haziran 1906).

¹¹³⁶ Tozkoparan, *19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri*, s. 118-119.

¹¹³⁷ Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 137, 511-512.

¹¹³⁸ Tozkoparan, *19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri*, s. 120.

¹¹³⁹ SDAO, 1326/1908, s. 390; Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, s. 156.

kurumsal faaliyette bulunmaya başlayan Fransız misyonerler burada okul, yetimhane, kilise ve kabristanlar inşa ettiler.¹¹⁴⁰

Van'a 1880 yılından sonra gelen Fransız misyonu şehirdeki ilk mekteplerini 1893 yılında kurdu. Péres Dominicains Erkek Okulu ismiyle Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Bahçeler mevkiinde açılan okulda 3 öğretmen çalışmaktaydı. Bunun ardından bir müddet sonra Fransız misyonu Péres Dominicains Kız Okulu isminde şehirde ikinci bir okul açtı. Her iki okuldaki toplam öğrenci sayısı 675 idi. Bu okullarda yetim kalan Ermeni kız ve erkek çocuklar öğrenim görüyordu.¹¹⁴¹ Okul dışında Fransızlara ait Dominicains Manastırı'yla kilise ve yetimhanesi, Soeurs Manastırıyla yetimhanesi ve bir de Hıristiyan Kabristanı bulunuyordu.¹¹⁴² 1906 tarihli bir Osmanlı arşiv belgesinde Fransızların Yukarı Nurşin ve Terlemezoğlu mahallelerinde muhtelif tarihlerde aldıkları ve resmi kayıtları bulunan on ev ve bahçeleri olduğu, burada kız ve erkeklere mahsus mektepler, manastır, kilise, yetimhane ve kabristan inşa edildiği ifade edilmektedir.¹¹⁴³ Fransızlar 1917 yılına kadar Van'da kalarak eğitim ve misyonerlik faaliyetlerini sürdürdüler.¹¹⁴⁴

Vilâyette okullaşma oranı ve öğrenci başına düşen öğretmen sayısında Ermenilerin önde olduğu istatistiklerden anlaşılmaktadır. I. Dünya Savaşına yaklaşırken Vilayat-i Şarkıyye'deki hemen her vilâyette -yabancı ve cemaat okulları dâhil- okul ve öğrenci sayısının azaldığı görülmektedir.¹¹⁴⁵ Van Vilâyetinde de durum böyledir.

3.2. BASIN VE YAYIN

3.2.1. Matbaa ve Gazete

1864 vilâyet düzenlemesinin ilgili içeriğince vilâyet merkezlerinde matbaa kurulması basım alanında yeni bir dönem başlatmıştır. Valilere bağlı olması hasebiyle resmi nitelikteki matbaa idaresi; müdür, muhabir, tercüman ve baskı-dizgi ustalarından oluşmuştur. Bu matbaalarda vilâyet salnameleri, vilâyet gazeteleri, takvimler, dinî ve

¹¹⁴⁰ Şerife Yorulmaz, "Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları ve Bunların Meşruiyet Kazanması (19.yüzyıl-20.yüzyıl başları)", *A.Ü.DTCF, OTAM Dergisi*, (11), Ankara 2000, s. 697-768; Kieser, s. 323, 439.

¹¹⁴¹ Tozkoparan, *19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri*, s. 113-114; Yorulmaz, "Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları", s. 744.

¹¹⁴² Yorulmaz, "Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları", s. 757.

¹¹⁴³ *BOA. BEO.* 2859/214413, 06 Ca 1324 (28 Haziran 1906).

¹¹⁴⁴ Tozkoparan, *19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri*, s. 115.

¹¹⁴⁵ Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918*, s. 127.

edebi kitaplar basılmıştır. Taşrada halk gazeteler vasıtasıyla kültürel konular ve vilâyetiyle ilgili havadisleri öğrenerek bilgilenirken, yöneticiler de yasa, yönetmelik ve emirleri geniş biçimde halka duyurma imkânını sahip olmuşlardır.¹¹⁴⁶

Devlet tarafından 1867 yılından başlanarak kurulan vilâyet matbaaları giderek artmış ve 1893-1907 arasındaki gelişme dönemiyle birlikte matbaaların sayısı 199'a ulaşmıştır. Matbaaların çoğalmasıyla basılan kitap sayısında da artış olmuştur. Bu gelişme aynı zamanda matbaacılık mesleğine de olumlu katkı sağlamıştır.¹¹⁴⁷

Sultan II. Abdülhamid döneminde türleri ve tirajları açısından gazete ve dergi yayıncılığı alanında büyük gelişme görülmüştür. Edebi, mesleki, resimli ve kadın ile çocuk dergilerinin kalitesi ve sayısı oldukça artmıştır.¹¹⁴⁸ Basmajian, İmparatorluğun başkentinin her çeşit dil, konu ve nitelikte gazeteye ev sahipliği yaparak “gazetelerin anası” unvanını hak ettiğini ifade etmektedir.¹¹⁴⁹ Basım-yayın alanındaki gelişme İstanbul’la sınırlı kalmamış ve ülkenin birçok şehrinde de gazete çıkarılmaya başlanmıştır. Bu gelişme zaman içerisinde gazete okuma alışkanlığını taşra şehirlerine de yaymıştır.¹¹⁵⁰

Van’da ilk kez matbaa kurulması ve gazete çıkarılması Mıgırdıç Kırımıyan isimli Ermeni bir din adamınca 1856 ile 1858 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Vanlı bir Ermeni olan Kırımıyan, Rusya sınırları içindeki Eçmiyazın şehrinde ve ardından İstanbul’da bir müddet kaldıktan sonra Van’a dönerek yukarıda zikredilen tarihler arasında Varak (Erek) Manastırı’nda bir matbaa kurmuş ve burada Ocak 1858 tarihinde Artsvi Vaspurakan (Van Kartalı) adında bir gazete çıkartmıştır. Kırımıyan 1861 yılında Muş Piskoposluğu’na atanana kadar üç yıl boyunca Van’da yayın faaliyetini sürdürmüştür.¹¹⁵¹ Kırımıyan’dan sonra matbaanın faaliyetlerine devam etmediği ve matbaa makinesinin Varak Manastırı’nda kapalı kaldığı anlaşılmaktadır. 1890 yılında Van Vilâyeti kilisedeki kapalı matbaa makinesinin İstanbul’dan zamanında gelmeyen ağnam tezkîresi, vergi koçanı ve emsali gibi evrakların basımı için aylık 200-300

¹¹⁴⁶ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 291-292.

¹¹⁴⁷ Abdullah Saydam, “Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumunu”, Hasan Celal Güzel-Ali Birinci (Ed.), *Genel Türk Tarihi*, c. VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 533.

¹¹⁴⁸ Orhan Koloğlu, “Osmanlılar’da Basın ve Kamuoyu”, *Osmanlı ansiklopedisi*, İz Yayıncılık, c. 6, İstanbul 1996, s. 203.

¹¹⁴⁹ Krikor Hagop Basmajian, *Social and Religious Life in the Orient*, American Tract Society Publications, New York 1890, s. 105-110.

¹¹⁵⁰ Koloğlu, “Osmanlılar’da Basın ve Kamuoyu”, s. 203.

¹¹⁵¹ Yavuz, “Ermeni Kimliği’nin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Kırımıyan”, s. 263 vd.

kuruşla kiralanması hususunda merkezi hükümetten izin istemiştir. Kiliseye kirasının ödenmesi şartıyla verilen izin üzerine matbaa makinesi hükümet merkezine götürülmüştür.¹¹⁵²

Vilâyet merkezine getirilen matbaadan nasıl ve ne kadar yararlandığını tespit etmek mümkün olmamıştır. Fakat muhtemelen matbaa makinesinin teknolojik olarak eski veya yetersiz kalması nedeniyle, 1893 yılında Van Valisi Ferik Bahri, diğer vilâyetlerde olduğu gibi Van'da bir matbaa kurularak gazete çıkarılması için hükümet nezdinde girişimde bulunmuştur. Vali imzasıyla vilâyetten gönderilen yazıda ayrıca, çıkarılacak gazetenin bir yüzünün harfleri Ermenice, ibaresi Türkçe olmasının Ermeni mutebaranı tarafından talep edildiği ifade edilmiştir.¹¹⁵³ Dâhiliye Nezareti valiliğe yazı yazarak bunun ek masraf getirip getirmeyeceğini, getirecekse miktarının ne kadar olacağını sorunca Valilik, ek masraf çıkmayacağı sadece matbaada kullanılacak harflere ihtiyaç duyulacağı cevabını vermiştir. Ancak daha sonra Dâhiliye Nezareti herhangi bir gerekçenin yer almadığı bir yazıyla gazetenin bir yüzünün Ermeni harfleriyle çıkarılması teşebbüsünün uygun olmayacağını vilâyete bildirmiştir.¹¹⁵⁴ İki alfabeli gazete çıkarılmasına izin verilmezse de matbaa için gerekli onay alınmış ve harf ile diğer malzemeler İstanbul'dan sipariş edilmiştir. Yeniden kurulan bu matbaada 1893 yılında gazete çıkarılmış ve bir nüshası Dâhiliye Nezaretine gönderilmiştir.¹¹⁵⁵

Hükümet konağı civarındaki matbaa, resmi bir hüviyete sahiptir ve vilâyet matbaası adını taşımaktadır. Taş ve hurufat baskı yapan matbaanın yazı dili Türkçedir. Matbaada sadece yazı basılmakta resim baskı yapılmamaktadır.¹¹⁵⁶ Vilâyet mektubî kalemine bağlı matbaa dairesinde 1899 yılında müdür Celaleddin Efendi'dir. Celaleddin Efendi aynı zamanda litografya memuru görevini de üstlenmiştir. Bunun yanında matbaada farklı işleri yapan 5 memur çalışmaktadır. Bunlardan Ohanisyen Vartan Efendi mürettip (dizgici), Belauzyan Ohannes Efendi ise makineci görevlerini ifa etmektedir.¹¹⁵⁷ Kullanıma bağlı olarak aşınan matbaa harfleri¹¹⁵⁸ ile basım için gereken

¹¹⁵² BOA. DH. ŞFR. 143/48, 8 Nisan 1306 (20 Nisan 1890); BOA. DH. MKT. 1722/54, 16 N 1307 (6 Mayıs 1890).

¹¹⁵³ BOA. BEO. 301/22535, 16 R 1311 (27 Ekim 1893); BOA. DH. MKT. 152/39, varak no 3, 20 R 1311 (31 Ekim 1893).

¹¹⁵⁴ BOA. BEO. 374/28044, 10 N 1311 (17 Mart 1894).

¹¹⁵⁵ BOA. DH. MKT. 152/39, 20 R 1311, varak no 5 (31 Ekim 1893).

¹¹⁵⁶ *Maarif Salnameleri*, H. 1317/1899, s. 1427; H. 1318/1900, s. 1598; H. 1319/1901, s. 926; H. 1321/1903, s. 691.

¹¹⁵⁷ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 144.

kâğıt, mürekkep ve teknik edevat, ihtiyaç oldukça vilâyet tarafından merkezi hükümete bildirilmekte ve bu ihtiyaçlar ilgili nezaretlerce karşılanmaktadır.¹¹⁵⁹

Vilâyet yöneticileri matbaa dairesinin çalışmalarından memnundurlar. Nitekim ilerleyen zamanlarda dönemin valisi, matbaa müdürü ve aynı zamanda gazete muharriri Şükrü Bey'in iyi hizmetlerinden dolayı taltif edilmesini Dâhiliye Nezaretine teklif etmiş bu teklif nezaretçe uygun görülerek sadarete arz edilmişti.¹¹⁶⁰

Van matbaasının en önemli faaliyetinin gazete basımı olduğu anlaşılmaktadır. Matbaada resmi nitelikte Türkçe olarak “*Van Gazetesi*” isminde bir gazete yayımlanmaktadır.¹¹⁶¹ Temin edilebilen “*Van Gazetesi*”nin 13 Kasım 1899 tarihli nüshası 4 sayfadan oluşmaktadır. Gazete üzerinde yedinci yıl ibaresine bakılarak yukarıda ifade edildiği gibi yayın hayatına 1893 yılında başladığı anlaşılmaktadır. Haftada bir yayımlanan gazetenin nüshası 50 paradır. 13 Kasım 1899 Pazartesi gününe ait olan gazetede yer alan konu başlıkları şunlardır; *Leyle-i Celile-i Reğaib*, *Emniyet ve Sıhhat-ı Umumiye*, *Azimet*, *Tahvil-i Mevki*, *Vekâlet*, *Takdir*, *Köprü İnşası*, *Ahval-i Havaiye*, *Hariciye*, *Van Vilâyetinde Göller*, *İstidlalat-ı Hevaiye*, *Muktebesat*, *İlanat*.¹¹⁶² Buna göre gazetede hava durumu, dinî konular, dış havadisler, coğrafi bilgiler gibi güncel bilgilerin yanında atama, asayiş, takdir ve ilan gibi resmi konulara da yer verilmektedir.

Van Vilâyet Matbaası'nda gazete dışında diğer basım-yayın faaliyetinin de icra edildiği anlaşılmaktadır. 1896 yılında Mehmed Zeki adında bir şahsın yazdığı “*Nüsha-i Kebir*” isimli risaleye basım ruhsatı verilmesi bunu göstermektedir.¹¹⁶³

Van'da basın-yayın faaliyetleri sadece resmi alanla sınırlı değildir. Bilhassa Ermeni toplumu içinde milliyetçi gruplar fikirlerini yaymak amacıyla bu alanda faaliyet göstermektedirler. Van'da zikredilen kesimler tarafından “*Sabah-ül Hayr*”, “*Van Deprendi*”, “*Kaç Elli Bin*”,¹¹⁶⁴ “*Misl-i Cedit*”, “*Nevzadlar*” gibi gazeteler çıkarılmaktadır. Arşiv belgelerinde muhtevası hakkında bilgi verilmeyen bu gazeteler,

¹¹⁵⁸ BOA. DH. MKT. 382/67, 16 Z 1312 (10 Haziran 1905).

¹¹⁵⁹ BOA. DH. MKT. 2350/16, 25 M 1318 (25 Mayıs 1900).

¹¹⁶⁰ BOA. DH. MKT. 793/7, 20 Ş 1321 (11 Kasım 1903).

¹¹⁶¹ *Maarif Salnameleri*, H. 1317/1899, s. 1427; H. 1318/1900, s. 1598; H. 1319/1901, s. 926; H. 1321/1903, s. 691

¹¹⁶² *Van Gazetesi*, nr. 191, 10 Recep 1317 (13 Kasım 1899).

¹¹⁶³ BOA. MF. MKT. 327/24, 13 S 1314 (24 Temmuz 1896).

¹¹⁶⁴ BOA. Y. MTV. 307/119, 20 S 1326 (24 Mart 1908).

isimlerinden de anlaşılacağı üzere propaganda amaçlı gazetelerdir. Bu tür yayınlar hem merkezi hem de yerel idarecilerce Ermeni ahaliyi ifsad ettiği için zararlı sayılmıştır.¹¹⁶⁵

II. Meşrutiyet'in estirdiği liberal havadan etkilenen Vanlı bazı şahsiyetlerin gazete çıkartmak için izin talebinde buldukları görülmektedir. 1908 yılında Van Ermeni ahalisinden David Papasyan, “*Menafi-i devlet ve vatan ve terakki-i ulum ve maarife hadim ve Kanun-i Esasi ahkâmını müfesser olmak üzere*” diyerek Türkçe, Kürdçe ve Ermenice olarak “İttihad” ismiyle bir gazete çıkarmak için ruhsatname isteğinde bulunmuştur. Van Vilâyetinden hükümete iletilen bu talebe matbuat daire müdürünün imzasıyla verilen cevapta, öncelikle talepte bulunan kişi hakkında matbuat nizamnamesinin 3. ve 4. maddelerinin ilk fıkralarına uygun olarak muamele gerektiği ve buna ilaveten gazetenin günlük veya haftalık mı yayımlanacağına bildirilmesi istenmiştir.¹¹⁶⁶ Van Vilâyeti gerekli tahkikatı yaparak ilgili kişinin mahkûmiyetinin bulunmadığı ve gazetenin haftalık olarak yayınlanmasının planlandığı bilgisini ihtiva eden raporu, Dâhiliye Nezareti Matbuat-ı Dâhiliye Müdürlüğü'ne göndermiştir. Ancak 31 Mart Vakası ve ardından meydana gelen gelişmeler bu gazete girişimini sonuçsuz bırakmıştır.¹¹⁶⁷

Bir yıl sonra bu kez Fâide Surzade Fehmi Efendi, “Mebde-i Feyz” adında bir gazete çıkarmak için başvurmuştur. Van Vilâyeti bu kez önceki uyarıları dikkate alarak başvuru sahibi hakkında gereken tahkikatı yapmış ve gazetenin haftada iki defa çıkarılacağı bilgisiyle birlikte talebi Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir. Nezaretin matbuat dairesi resmi iş ve işlemleri müteakiben ruhsatnamenin tanzim edilerek Van vilâyetine gönderilmesi kararını almıştır.¹¹⁶⁸ Gelen ruhsat sahibine ulaştırılmışsa da gazetenin yayınlanıp yayınlanmadığı hususunda bir bilgiye ulaşılamamıştır.¹¹⁶⁹

Bu dönemde matbaa dairesi ile ilgili rahatsızlık uyandıran hadiseler de yaşanmıştır. Daha önce valilik muhasebe kaleminde istihdam edilen Mahmud Efendi burada yolsuzluk yapınca hiçbir memuriyete alınmamak üzere görevine son verilmiştir. Ancak Mahmud Efendi başmüdürlük iltimasıyla matbaa müdürlüğü görevine getirilince

¹¹⁶⁵ BOA. DH. ŞFR. 387/6, 23 Ağustos 1323 (5 Eylül 1907).

¹¹⁶⁶ BOA. DH. MKT. 2622/4, 07 N 1326 (Ekim 1908).

¹¹⁶⁷ Abdülaziz Kardaş, “Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Van'da Basın (1908-1915)”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume*, 8 (13), Fall 2013, s. 1194.

¹¹⁶⁸ BOA. DH. MKT. 2891/4, 16 B 1327 (3 Ağustos 1909).

¹¹⁶⁹ Kardaş, “Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Van'da Basın (1908-1915)”, s. 1195.

matbaada sermürettip olarak çalışan Ohannes isimli şahsın yardım ve aracılığıyla aylık 5 lira rüşvet karşılığında komitecilere ait gazete ve zararlı evrak bastırmaya başlamıştır. Bu olay bir ihbar mektubuyla ortaya çıkınca IV. Ordu düzeyinde konuyla ilgili askerî soruşturma başlatılmıştır.¹¹⁷⁰

İttihat ve Terakki yönetimi döneminde Van'da basın faaliyetleri farklı amaçla da olsa devam etmiştir. Ermenilerin basın yoluyla yurt içinde ve dışında oluşturduğu etki ve kamuoyuna karşılık, bilhassa Vilâyat-i Şarkıyye'de harekete geçilmiş ve bu amaçla bir yandan mevcut gazeteler desteklenirken diğer yandan da yeni gazeteler çıkarılmaya çalışılmıştır. Umumi müfettişlik merkezlerinden biri olan ve bu yönüyle de önemsenen Van, yeni yönetimin gazete çıkarttığı yerlerden biridir. Bu çerçevede Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Zaferine izafeten I. Dünya Savaşından önce “Çaldıran” isimli bir gazete çıkarılmıştır. Gazetenin çıkmasında dönemin Van valisi Tahsin Bey'in (Uzer) büyük katkıları olmuş ve yayın faaliyeti bir süre sonra beklenen etkiyi göstermiştir.¹¹⁷¹

3.2.2. Kitap ve Kütüphane

Osmanlı Devleti'nde kütüphaneler bilgi sunma ve aktarımında önemli rol oynayan vakıf kurumlarındandır. Kütüphaneler XV. yüzyıldan itibaren eğitim-öğretime ve ilmi faaliyetlere de önemli katkı yapmıştır.¹¹⁷²

Osmanlı Devleti'nin 1897 tarihli ilk istatistik yıllığında kütüphaneler bahsinde Van Vilâyetinin ismi geçmemektedir.¹¹⁷³ Buna karşın maarif salnamelerine göre Van merkezde iki kütüphane bulunmaktadır. Bunlardan biri İskender Paşa Kütüphanesi'dir. Sinaniye Mahallesi'nde yer alan kütüphane, 1903 yılı maarif salnamesine göre ismini kurucusundan almıştır. Kuruluş tarihi için ise “minel-kadim” ifadesi kullanılmıştır. Kitap âdeti 162'dir. Diğer kütüphane ise aynı salnameye göre “Cam-i Kebir” isimli caminin içinde yer almaktadır. Bu kütüphanedeki kitap sayısı 6 olarak gösterildiğine

¹¹⁷⁰ BOA. Y. MTV. 176/67, 20 Z 1315 (12 Mayıs 1895).

¹¹⁷¹ Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918*, s. 70-72; Kardaş, “Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Van'da Basın (1908-1915)”, s. 1195-1198.

¹¹⁷² Hakan Anameriç, “Osmanlılarda kütüphane kültürü ve bilimsel yaşama etkisi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (19), Ankara 2006, s. 53.

¹¹⁷³ Güran, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, s. 117.

bakılırsa buranın bir kütüphaneden ziyade bugünkü camilerde bulunan bir kitaplıktan farklı olmadığı söylenebilir.¹¹⁷⁴

Elbak Kazası merkezi Başkale’de Şeyh isminde bir kütüphane olduğu bilgisi 1898 tarihli maarif salnamesinde yer almakta ve başka da bir bilgi verilmemektedir.¹¹⁷⁵ Şeyh diye kastedilenin Şeyh Hamid Paşa olması kuvvetle muhtemeldir. Sultan II. Abdülhamid döneminin sonlarına doğru Başkale’ye uğrayan İngiliz yazar, diplomat, asker ve gezgin Mark Sykes, burada mukim ve çevresinde dinî şöhrete sahip olarak tanımladığı Şeyh Hamid Paşa ile görüşür. Arvas ailesine mensup Hamid Paşa Sykes’e, Van yakınlarındaki tekkelerinde 3.000 kitabın bulunduğu bir kütüphanelerinin olduğunu ve kitapların 45-50 tanesinin Kürtçe geri kalanın ise Arapça yazıldığını söyler.¹¹⁷⁶ İfade edilen yerin Müküs kazasındaki Arvas Kütüphanesi olması gerekir. Nitekim Hamid Paşa’nın oğlu ve cumhuriyet dönemi Van Milletvekili İbrahim Arvas, Müküs Kazasına bağlı Arvas Köyü’nde XV. yüzyılın ortalarında Arvas Medresesi’nin yanında bir de Arvas Kütüphanesi’nin kurulduğunu belirtmektedir. İbrahim Arvas, vaktiyle 3.000 kadar el yazması kitap bulunan ve bir kısmı müelliflerin orijinal yazmaları olan bu kütüphanenin, I. Dünya Savaşı sırasında Ruslarca yakıldığını ifade etmektedir.¹¹⁷⁷

Bunların yanında bir arşiv belgesinde “*Van’da kitapçılık eden Dikran isimli şahıs*” ifadesi de şehirde kitap satan bir yerin olduğu ihtimalini vermektedir.¹¹⁷⁸

3.3. MEDRESE, İLİM VE CAMİ

3.3.1. Medrese

Van Vilâyetinde bulunan medrese sayıları için farklı rakamlar verilmiştir. Bunun nedeni bilgi kaynaklarından bazıları sadece büyük ve köklü medreseleri sayarken diğerlerinin nispeten küçük medreseleri de zikretmesidir. Geleneksel informal medrese eğitiminde genellikle her medresenin bir hocasının olduğu bilinmektedir. Bazen cami imamı ve medrese hocası aynı kişidir. Yarım asır öncesine kadar Van’da da camiyle bitişik veya müstakil birçok köy medresesi bulunmaktaydı. 1876 (1293) Erzurum

¹¹⁷⁴ *Maarif Salnamesi*, H. 1317/1899, s. 1427; H. 1318/1900, s. 1598; H. 1319/1901, s. 926; H. 1321/1903, s. 691.

¹¹⁷⁵ *Maarif Salnamesi*, H. 1316/1898, s. 1210

¹¹⁷⁶ Sykes, *The Caliphs’ Last Heritage*, s. 425.

¹¹⁷⁷ İbrahim Arvas, *Tarihi Hakikatler*, s. 147-148.

¹¹⁷⁸ *BOA. İ. HUS.* 33/27, 05 B 1312 (5 Ocak 1895). Evinde “muzır” kitaplar bulundurduğu için belgeye konu olan Dikran’ın kitaplarla ilgilendiği için kendisinden “kitapçı” diye söz edilmesi de mümkündür.

Vilâyet Salnamesinde, Van Sancağı ve bağlı kazalar içerisinde medrese sayısı 40 olarak ifade edilmiştir.¹¹⁷⁹ Van Vilâyet Salnamesine göre bunların 25'i Van Sancağında bulunmaktadır.¹¹⁸⁰ Maarif salnamelerinde ise medrese sayısı vilâyetin geneli için 9 olarak verilmiştir.¹¹⁸¹

Vilâyetin ilim ve kültür hayatında belirgin bir yeri olan ve diğerlerine nispeten yerleşik bir geleneğe sahip olan medreseler kaynaklarda isim, buldukları yer ve öğrenci sayılarıyla birlikte yer almıştır. 1900-1902 dönemini kapsayan maarif salnamelerinde 9 medrese ve buldukları yerler aşağıdaki gibi verilmiştir. Salnamelerde müderris kısmı boş bırakılmıştır.¹¹⁸²

Tablo 3.5. 1900-1902 Dönemi Maarif Salnamelerinde Vilâyetteki Medreseler

Medrese	Bulunduğu Yer	Talebe Sayısı
Hüsrev Paşa	Van	5
Topçuoğlu	“	12
İskender Paşa	“	5
Cami-i Kebir	“	17
Yahya Bey	Erciş	7
Hatuniye	Adilcevaz	15
İzzeddin Şir Bey	Gevaş	17
Piran	Elbak	12
Meydan	Çölemerik	15

Bahis konusu olan maarif salnamelerinde yukarıda zikredilen köklü nitelikteki bazı medreselere yer verilmediği anlaşılmaktadır. Arvas Medresesi ile Nehri Medresesi gibi dönemin iki önemli ilim merkezi maarif salnamelerinde zikredilmemiştir. Bilhassa aşağıda görüleceği gibi Osmanlı arşiv belgelerinde Arvas Medresesi ve hocalarından sıkça bahsedilmiştir. Dönemin medrese âlimi Nehrili Molla Said, Rus Konsolos ve müsteşrik Basil Nikitin'e vilâyetteki mevcut medreseleri aşağıdaki şekilde aktarmıştır.¹¹⁸³

¹¹⁷⁹ *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1293/1876, Defa 7, s. 147.

¹¹⁸⁰ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 215.

¹¹⁸¹ *Maarif Salnameleri*, H. 1318/1900, s. 1596; H. 1319/1901, s. 924; H. 1321/1903, s. 690.

¹¹⁸² *Maarif Salnameleri*, H. 1318/1900, s. 1596; H. 1319/1901, s. 924; H. 1321/1903, s. 690.

¹¹⁸³ Nikitin, *Kürtler*, s. 534-535.

Tablo 3.6. Rus Konsolos Nikitin'in Derlemelerine Göre Medreseler

Bulunduğu Yer	Medrese	Müdürris
Van kazası		
Hüsrev Paşa Camisi	Medrese-i Hüsreviye	Molla Said-i Meşhur
İskender Paşa Cami	İskenderiye Medresesi	Molla Said Henari
Horhor Tekkesi	Derviş Medresesi	
Şemdinan Kazası		
Nehri Kasabası		Hacı Molla Ahmed, Molla Ömer, Molla Said
Biskan Köyü		Molla Muhammed Kasım
Gevar Kazası		
Diza (Gevar Merkezi) Kasabasında		Molla Tahir Efendi
Hırvata köyünde		Molla Muhammed
Çölemerik		
Çölemerik	Meydan Medresesi	Molla Yasin
Elbak Kazası		
Kaza Merkezi	Medrese-i Şeyhan	Şeyh Taha, Şeyh Abdülhakim
Kaza Merkezi	Medrese-i Müfti	Molla Osman
Resulanıs Köyü		Molla Aleaddin
Müküs kazası		
Arvas Köyü	Arvas Medresesi	Molla Masum

Her iki kaynaktan alınan bilgiler birlikte değerlendirildiğinde vilâyette 7'si Van Sancağı, 7'si de Hakkâri Sancağında olmak üzere yerleşik bir geleneğe sahip 14 medrese bulunduğu anlaşılmaktadır. 1840 yılı civarında Van'a gelen misyoner Southgate'nin Van şehrinde 4 medrese olduğu yönündeki ifadelerine bakılarak, yukarıda isimleri verilen şehir merkezindeki medreselerin eski tarihlere uzanan bir geçmişe sahip olduğu söylemek mümkündür.¹¹⁸⁴

Vilâyetteki medreseler ekseriyetle bir camiye bağlıdır ve öğrenci sayıları azdır. Öğrenci azlığı eğitimin yaygınlaşmamasına neden olmaktadır.¹¹⁸⁵ Dönemin

¹¹⁸⁴ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 262, 265.

¹¹⁸⁵ Mehmet Hürşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, s. 235.

medreselerinde dersler Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi dinî muhtevalıdır.¹¹⁸⁶ Bu medreseler içinde en iyisinin Hüsreviye Medresesi olması ihtimal dâhilindedir. Zira Nikitin'in aktardığına göre Hüsreviye bilimiyle ünlü bir medresedir.¹¹⁸⁷ İyi bir gözlem yeteneğine sahip Southgate, Van merkezdeki medreselerin alt düzeyde olduğunu belirterek genel olarak bölgedeki medreselerde sistematik ve iyi bir eğitim verilmediğini ifade etmektedir.¹¹⁸⁸

Daha önce ifade edildiği gibi köklü bir geleneğe sahip Van'daki bazı medreseler, bölgede ilim ve irfanın kaynağı olarak kabul ediliyordu.¹¹⁸⁹ Bunlardan biri Elbak yani Başkale'deydi. Vilâyet Salnamesinde bu medrese için; *“ulum-ı ulya ve âliye tahsiline mahsus ve hizmet-i tedrisiyesi bazı zevat-ı fazıla uhdesinde, mükemmel ve muntazam bir medrese”* ifadeleri kullanılmaktadır.¹¹⁹⁰ Zikredilen medrese Nikitin'in Şeyhan yani Şeyhler Medresesi diye aktardığı medresedir.¹¹⁹¹ 1896 yılında Sadettin Paşa Başkale'yi ziyaret ettiğinde medresenin başında Abdülhakim Arvasi bulunmaktadır. Şadettin Paşa; *“bu muhterem kişi 40 yaşlarında var. On-onbeş tane mükemmel icazetname öğrencisi var. Kimini Çölemerik'e, kimini Gevar'a, kimini de Şemdinan'a eğitim için göndermiş. Bugün dokuz kadar öğrencisi var. Çok çalışıyor. Gayretleri boşa gitmesin inşallah. Yalnız âlim değil, hilafeti de var. Nakşibendî tarikatındandır.”* demektedir.¹¹⁹²

Abdülhakim Arvasi'nin yetiştirdiği öğrenciler gittikleri farklı yerlerde ilim ve irfan hizmetini görmeye devam etmektedirler. Sadettin Paşa Elbak kazasında teftişte bulunurken Merziki aşiretinin merkezi olan ve bir medresenin olduğu Karaçoban Köyü'ne gelir. Sadettin Paşa; *“Burada mükemmel bir mektep var. Başkale'den gelme bir molla, sarf ve nahiv, Molla Cami gibi dersler okutuyor. Dokuz kadar talebesi var. ....mollanın hocası Başkale'deki Abdülhakim Efendi imiş”* demektedir.¹¹⁹³

Osmanlı Devleti, Abdülhakim Arvasi ve Arvas ailesinin diğer âlim ve fazıl şahsiyetlerini dönem dönem taltif etmiş ve kendilerine maaş tahsis etmiştir.¹¹⁹⁴ 1891

¹¹⁸⁶ Sadettin Paşanın Anıları, s. 119.

¹¹⁸⁷ Nikitin Kürtler, s. 534-535.

¹¹⁸⁸ Southgate, Narrative of a Tour, s. 262, 265.

¹¹⁸⁹ Sadettin Paşa'nın Anıları, s. 119.

¹¹⁹⁰ Van Vilâyet Salnamesi, 1315/1897, s. 188.

¹¹⁹¹ Nikitin, Kürtler, s. 534-535.

¹¹⁹² Sadettin Paşa'nın Anıları, s. 119, 122.

¹¹⁹³ Sadettin Paşanın Anıları, s. 119.

¹¹⁹⁴ Aile hakkında bkz. Dünder Alikılıç, “Arvas ve Arvasîlerin Van Gölü Havzasındaki Etkinlikleri”, II. Van Gölü Havzası Sempozyumu, Eylül, Ankara 2006.

yılında müderris Abdülhakim Efendi için, “*hükümet-i seniyyeye vukubulan hidmet-i memduhaları hasebiyle*” denilerek kendisine dördüncü rütbeden Mecidi Nişanı ve bir gümüş madalya verilmiştir.¹¹⁹⁵ Abdülhakim Arvasi’nin kardeşi ulemadan Taha Efendi’ye de; “*Başkale kazasında neşr-ı ulum ve maarif hususunda mesai-i daimesi müşahhed*” ifadesiyle üç yüz kuruş aylık tahsis edilmiştir.¹¹⁹⁶

Vali Tahir Paşa 1899’da Abdülhakim Efendi’nin tekkesinin malî sıkıntılarından bahisle merkezi hükümetten 200 “Van Çapı” yani yaklaşık 500 kilogram buğday tahsisini talep etmiştir. Ayrıca medresenin 400 kuruş olan tahsisatının; “*havalice maarifin intişarıyla ahali-i İslamiye’nin zulmet-i cehaletten kurtulmaları emrinde... ..ve bir hayli nüfus-ı Müslüman’ın malumat-ı mukteziye-i diniye istihsal etmelerine sebeb-i müstakil olan medrese için*” 1.000 kuruşa çıkarılması yönünde görüş beyan etmiştir.¹¹⁹⁷ Hükümet talebi uygun görerek medrese için istenen arttırmaya onay vermiştir.¹¹⁹⁸

Müküs Kazasında iki medrese bulunmaktadır. Merkezdeki Mir Hasan-ı Veli Medresesi’nin 30 talebesi vardı.¹¹⁹⁹ Kazaya bağlı Arvas köyünde ise 3.000 kitaplık kütüphanesi ve dinî ilimler alanında yetiştirdiği âlimleriyle eski geleneğe sahip bir medrese bulunuyordu. Sultan II. Abdülhamid Han döneminin başlarında Seyyid Fehim Arvasi medresede tedris faaliyetlerini yürütmektedir Seyyid Fehim sevenleriyle birlikte 93 harbinde Bayezid cephesinde Ruslara karşı savaşmıştı. Savaştan sonra hacca gitmek için İstanbul’a gelince Sultan II. Abdülhamid haber almış ve kendisini saraya davet etmiştir. Türkçe, Kürtçe, Arapça ve Farsça bilen Seyyid Fehim ile sohbet edip duasını alan padişah, onu 12 gün boyunca İstanbul’da misafir etmiş ardından hacca uğurlamıştır.¹²⁰⁰ İlmî faaliyetleri ve memlekete hizmetleri takdir edilerek kendisine daha sonra 400 kûsur kuruş civarında maaş tahsis edilmiştir.¹²⁰¹ Seyyid Fehim Arvasi vefat ettikten sonra açıkta kalan maaşı Van Vilâyetinin teklifi ile¹²⁰² hem âlim bir zat hem de

¹¹⁹⁵ *Takvim-i Vekayi*, nr. 64, s. 2, 25 Muharrem 1309 (30 Ağustos 1891).

¹¹⁹⁶ *Takvim-i Vekayi*, nr. 31, s. 2, 25 Zilkâde 1308 (2 Temmuz 1891).

¹¹⁹⁷ *BOA. BEO.* 186/36, 14 N 1316 (26 Ocak 1899). 1 Van Çapı 2 İstanbul kilesine denk sayılmaktadır. Bkz. Güran, *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, s. 238. 1 kile ise ortalama 1.250 kilogramdır. Bkz. Cengiz Kallek, “Okka”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, c. 33, s. 338-339.

¹¹⁹⁸ *BOA. BEO.* 1286/96387, 15 Za 1316 (27 Mart 1899).

¹¹⁹⁹ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 172.

¹²⁰⁰ İbrahim Arvas, *Tarihi Hakikatler*, s. 147-148, 153.

¹²⁰¹ *BOA. BEO.* 807/60463, 25 M 1314 (6 Temmuz 1896).

¹²⁰² *BOA. BEO.* 830/62227, 14 Ra 1314 (23 Ağustos 1896).

kazadaki karışıklıklara nasihatleriyle son verdiği ifade edilen oğlu Mehmed Efendi'ye tahsis edilmiştir.¹²⁰³

Seyyid Fehim'den sonra medrese geleneği onun oğlu Seyyid Muhammed Emin Efendi tarafından sürdürülmüştür. Kendisinin var olan bir hayli talebesinden her sene 3-4'ü eğitimlerini tamamlayıp icazet almaktadır.¹²⁰⁴ İlmî faaliyetleri dolayısıyla kendisine 200 kuruş maaş tahsis edilmiştir.¹²⁰⁵ Muhammed Emin Efendi'nin vefatından sonra Vali Tahir Paşa, kendisinden münhal kalan 200 kuruş maaşın 300 kuruşa çıkarılarak Arvas Medresesi'nde “*vezaiif-i tedrisiye-i ifa etmekte*” olan Molla Masum Efendi'ye tahsisini istirham etmiştir.¹²⁰⁶

Şemdinan Kazası merkezi Nehri'de 30 talebenin olduğu bir medrese bulunmaktaydı.¹²⁰⁷ Bu medrese Kadiri Tarikatına mensup “*Sadate Nehri*” ailesinin âlim şahsiyetleri veya onların himayesindeki mollalar ile tedrise devam ediyordu.¹²⁰⁸ Gevaş'ta ise İzzeddin Şir Medresesi bulunuyordu. Cami ile bitişik olan yapı, mutfak ve kileriyle birlikte çeşitli bölümlerden oluşuyordu. 1896 yılında 8 talebesi bulunan medreseye yıllık 1.000, mütevelliyeye 1.000, talebeye ise 270 kuruş tahsisat ayrılmıştı. Ancak tahsisatlara rağmen medrese oldukça bakımsızdı. Zira medrese gelirinin bir kısmı bazen hükümet sandığında bazen mütevellinin cebinde kalmaktaydı.¹²⁰⁹

Zikredilen bu medreseler dışında aşiret merkezleri olan nispeten büyük köylerde medrese bulunmaktadır.¹²¹⁰ II. Meşrutiyetten sonra İttihat Terakki, buradaki şubesinin aracılığıyla halktan yardım toplayarak Van'da bir medrese açmıştı.¹²¹¹

3.3.2. Cami

Erzurum Vilâyet Salnamesinde, Van Vilâyeti genelinde cami ve mescit sayısı 120 olarak belirtilmiştir.¹²¹² Van Sancağındaki cami ve mescit sayısı ise bu rakama yer

¹²⁰³ BOA. BEO. 884/66257, 16 B 1314 (21 Aralık 1896).

¹²⁰⁴ Van Vilâyet Salnamesi, 1315/1897, s. 79.

¹²⁰⁵ BOA. BEO. 868/65098, 12 C 1314 (18 Kasım 1896).

¹²⁰⁶ BOA. BEO. Y. MTV. 195/28, 05 C 1317 (11 Ekim 1899).

¹²⁰⁷ Van Vilâyet Salnamesi, 1315/1897, s. 199.

¹²⁰⁸ Erdost, Şemdinli Röportajı, s. 32-33.

¹²⁰⁹ Sadettin Paşa'nın Anıları, s. 152-153.

¹²¹⁰ Sadettin Paşa'nın Anıları, s. 99.

¹²¹¹ Aydoğan, İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918, s. 133. Aydoğan medresenin kuruluşu hakkında geniş bilgi vermiştir.

¹²¹² Erzurum Vilâyet Salnamesi, 1293/1876, s. 147.

veren Van Vilâyet Salnamesinde 61 olarak yer almıştır.¹²¹³ Şehir merkezindeki camilere gelince, 1840 yılında şehre uğrayan Southgate Van şehrinde 15 cami olduğunu belirtirken¹²¹⁴ onunla yakın tarihte şehre gelen Shiel, bu camilerin 4'ünün büyük olduğunu ifade etmiştir.¹²¹⁵ Yüzyılın sonlarına doğru şehri ziyaret eden Cuinet, Van'da 11 caminin olduğunu ve bunun 6'sının şehirde 5'inin Bahçeler mevki denilen yeni şehirde yer aldığını belirtmiştir. Cuinet bu camilerin büyüklüğü olarak Sinaniye, Hüsrev Paşa ve Ulu Cami'yi zikretmektedir.¹²¹⁶ Hurşid Paşa, Hüsrev Paşa Cami'nin kargir olduğunu ve camiye ait bir hayli evkâfın olduğunu belirtmektedir.¹²¹⁷

Şehri ziyaret eden İngiliz seyyah Lynch, Van'daki eski camilerin Arap mimarisini yansıttığını belirterek Hüsrev Paşa Cami'nin yazılarıyla dikkate değer olduğunu ifade etmektedir. Cami sayısı hakkında bilgi vermeyen Lynch, Bahçeler Sementi'nin kenar mahallesinde Hafiziye Cami'nin olduğunu belirterek güneyde-şehir merkezinde yer alan Kaya Çelebi ve Hüsrev Paşa camilerinin devamlı gelinen iki cami olduğunu, şehrin kuzeyinde yer alan Topçuoğlu caminin ise kullanılmadığını ifade etmektedir. Lynch ayrıca ibadet için şehirde mescitlerin olduğunu da belirtmektedir.¹²¹⁸

Van'ın en eski camisi olan Ulu Camii ise harap haldedir. Lynch, harap haldeki caminin gravürüne yer vererek caminin kale kayalığının uçurumu altında ve şehrin batı kısmında yer aldığını, yakınında, üzerinde Kral Xerxes yazılarının yer aldığı büyük bir tablet olduğunu ifade etmektedir. Yazar, hiç kimsenin camiye kimin inşa ettiğini ve neden yıkıldığını bilmediğini ifade ederek güvercinlerin kalan yarıklarda yuva yaptığını belirtmektedir.¹²¹⁹

Sadettin Paşa bir zamanlar vilâyette taştan yapılmış bir hayli cami bulunduğunu fakat bunların çoğunun zamanla bakımsızlıktan harap olduğunu ve artık yalnızca kalıntılarının kaldığını ifade etmektedir. Paşa, koskoca vilâyette 4 caminin sağlam kalabildiğini şehirdeki Hüsrev Paşa, Kayaçelebi ve diğerlerinin pek çok evkâfa sahip

¹²¹³ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 205.

¹²¹⁴ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 262.

¹²¹⁵ J. Shiel, "Notes on a Journey from Tabríz, Through Kurdistán, via Ván, Bitlis, Se'ert and Erbíl, to Suleimáníyeh, in July and August, 1836", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 8, 1838, s. 63.

¹²¹⁶ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 693.

¹²¹⁷ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, s. 235.

¹²¹⁸ Lynch, *Travels and Studies*, s. 105-106. Mescit yerine "küçük yerler" ifadesi kullanılmıştır.

¹²¹⁹ Lynch, *Travels and Studies*, s. 105-106. Xerxes, M.Ö 485-465 yılları arasındaki Pers kralıdır.

olmalarına karşın bakımsız olduğunu belirtmektedir.¹²²⁰ Vali Halil Paşa zamanında senelerden beri bakımsız kalan Hüsrev Paşa, İskender Paşa, Topçuoğlu Camii ve Abdurrahman Baba Tekkesi tamir edilmeye çalışılmıştır.¹²²¹

Kazalarda farklı tarihli ve büyüklükte camiler bulunmaktadır. Erciş merkezde iki cami mevcuttur.¹²²² Gevaş'taki İzzedin Şir Camisi tarihi bir camiidir.¹²²³ Şehir ve kazalardaki nüfus artışıyla beraber yeni camilerin yapımına ihtiyaç duyulmaktadır. 1899 yılında Başkale eşrafi, seyyidleri ve uleması tarafından, kazalarında “*şan-ı ali-i diyanet ve hükümete layık bir cami-i şerifin bulunmamasından*” dolayı bilhassa Cuma günleri ve bayramlarda müşkülata uğranıldığından bir cami inşası için Van Valisi Tahir Paşa'dan müsaade istenmişti.¹²²⁴ Caminin yapılıp yapılmadığı tespit edilememiştir.

3.3.3. Türbe, Tekke ve Ziyaretgâhlar

Vilâyet salnamesine göre vilâyette 10 tekke ve zaviye bulunmaktadır.¹²²⁵ Süleyman Sabri Paşa ise Sultan Abdülhamid devrinde Hakkâri'nin de dâhil bulunduğu Van vilâyetinde, en eskisinin Hicri 700 tarihli 7 tekke, 11 zaviye ve 6 türbe bulunduğunu belirtmektedir.¹²²⁶ Halkın mukaddes sayıp ziyaret ettiği bu mekânlardan biri Hazret-i Ali'nin oğlu İmam Zeynulabidin'nin torunlarından Şeyh Abdurrahman Baba türbesidir.¹²²⁷ Bundan başka Vastan'da göl kenarında çimli topraklar üzerinde küçük bakımsız bir türbe mevcuttur. Eski bir mezarlığın enkazı içindeki türbenin üzerindeki Arapça yazıya göre türbe Vastan Hâkimi Şeyh İbrahim'in kızı Halime Hatun'a aittir.¹²²⁸

Şemdinan kazası Nehri mevkiinde Seyyid Salih, Abdullah, Taha ve Nurettin Efendilerin; Hoşap'ta Arvasizade soyundan Şeyh Beyazıd-ı Veli'nin kabirleri; Başkale'de ise Şeyh İsmail-i Aliyyil Hakkâri'nin ziyaretgâhı bulunmaktadır. Müküs'te Mir Hasan-ı Veli ve Seyyid Fehim Arvasi medfundur. Yine kaza merkezine 3 saat

¹²²⁰ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 153, 155-156.

¹²²¹ Demiroğlu, *Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)*, s. 7.

¹²²² *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 169.

¹²²³ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 152.

¹²²⁴ *BOA. Y. MTV. 190/160, 27 M 1317 (7 Haziran 1899)*.

¹²²⁵ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 205.

¹²²⁶ Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tetebbular*, s. 92.

¹²²⁷ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 157. Bugün de Şeyh Abdurrahman Baba Türbe ve Camisi Van şehir merkezindeki önemli ziyaretgâh merkezlerinden biridir.

¹²²⁸ Lynch, *Travels and Studies*, s. 124-125.

mesafede Arvas köyünde Molla Muhammed Kutup, Şeyh Muhammed, Şeyh Abdullah ve Molla Resul gibi âlimlerin ziyaretgâhı bulunmaktadır.¹²²⁹

3.4. VAKIFLAR

Vakıf, bir mülkü kamu yararına ebedi olarak tahsis etmek manasında kullanılan bir terimdir.¹²³⁰ Vakıfların geçmişi oldukça eski tarihlere dayanmaktadır. İslam dininde büyük önem atfedilen sosyal yardımlaşma, hayırseverlik ve yüksek ahlak gibi önemli prensiplere nazaran vakıf müessesesi Müslümanlarca hayli geliştirilmiş ve İslam hukukunda mühim bir mevki edinmiştir.¹²³¹

Hayrat duygu, düşünce ve fiiliyatı özellikle Müslüman Türk medeniyetinin mayasını oluşturmuştur. Bu bakımdan bir vakıf medeniyeti olarak zikredilen Osmanlı Devleti'nde vakıflar, şehirde ve kırsalda pek çok alanda faaliyet göstermişlerdir. Cami, mescid, medrese, dârül-kur'ân, dârül-hadis, zâviye, hangâh, ribât, tekke, imaret, bîmâristan, dârüş-şifâ, köprüler, kervansaraylar, sulama şebekeleri, kaleler, deniz fenerleri, kanalizasyonlar, su yolları, çeşmelerin yapımı ve sürekliliği vakıf mallarından elde edilen gelirlerle sağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde pek çok medrese vakıf şeklinde kurulmuş hocaların, talebelerin ve diğer çalışanların bütün masrafları vakıflar tarafından karşılanmıştır. Sosyal işlevi bakımından en dikkate değer vakıf hayrat eserlerinden biri imaretlerdir. İmaretler zengin ve fakir bütün yolculara parasız yemek vermektedir. İstanbul imaretlerinde XVIII. yüzyılda her gün yemek yiyenlerin sayısı 30.000'nin üzerindeydi.¹²³² XVIII. yüzyıldan itibaren vakıf kurumları çözülmeye başlamasına rağmen 1908 yılına gelindiğinde bile Evkâf Nezaretinden aylık alanların sayısı 8.000'i aşmaktaydı. 1911 yılında Osmanlı Devleti genelinde çalışan toplam memur sayısı 97.225 kişi olduğu düşünülürse vakıfların devlet ve toplum hayatındaki önemini imparatorluğun son zamanlarına kadar koruduğu anlaşılacaktır.¹²³³

¹²²⁹ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 172, 188, 194, 199.

¹²³⁰ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 577.

¹²³¹ Bülent Köprülü, "Tarihte Vakıflar," *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, VIII (3-4), 1951, s. 518.

¹²³² Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf," *İslam Ansiklopedisi*, c. 42, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s. 479-486.

¹²³³ Mehmet Bayartan, "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, X (1), 2008, s. 159, 165.

Devletin maruz kaldığı zayıflama ve çözülme tabii olarak hemen bütün müesseselerde olduğu gibi vakıflar üzerinde de etkili olmuştur. Sosyal hizmetlerin kaynağı olan vakıfları ıslah etmenin yanında denetim, gözetim ve yönetim işlerini yürütmek amacıyla 1826 yılında Evkâf-ı Hümayun Nezareti kurulmuştur. Fakat vakıfların merkezi idareye bağlanması istenen sonucu vermediği gibi evkâf hazinesinden vakıflara para aktarımı yapılamadığı için, harap olan ve onarıma ihtiyaç duyan vakıf eserlerinin harabiyeti devletin son zamanlarına doğru gittikçe artmıştır.¹²³⁴

Başlıca gelir kaynaklarının kira ve arazi gelirleri olduğu anlaşılan Van Vilâyetindeki son dönem vakıfların vaziyeti yukarıda ifade edilen olumsuz gelişmelere benzer olmuştur. Nitekim Sadettin Paşa, vilâyette taştan yapılmış bir hayli cami bulunduğunu fakat bunların çoğunun zamanla bakımsızlıktan harap olarak artık yalnızca kalıntılarının kaldığını ifade etmektedir. Devamında; “*oysa bunların pek çok evkâfi bulunmaktadır. Caminin mefruşatı, kar küremesi, pabuççusu ve Cuma günü cemaate karlı-soğuk su dağıtan görevlisi için bile vakıf varken ehliyesiz kişiler nedeniyle tamirine vakıf ayrılmamıştır*” mealindeki sözleriyle üzüntüsünü dile getirmektedir.¹²³⁵

Van’daki vakıfların bir kısmının leh-meşrutu yani lehine vakfedildiği şeyler, bulunduğu yere veya kuruluş amacına göre cami giderleri, tedris masraflarının karşılanması, türbe bakımı ve imaretlerin iaşesi idi. Vilâyetteki bir kısım vakıflar da evladiye vakıfları idi. Yani kız ve erkek fark etmeden geliri evlada ve evladın evladına... meşrut olan (şart kılınan) vakıflardı.¹²³⁶ Bu vakıfların bir kısmı evkâf-ı mazbuta yani doğrudan doğruya evkâf idaresi tarafından idare olunan vakıf iken, bir kısmı da evkâf-ı mülhaka yani evkâf idaresinin nezaret ve murakabesi altında, mütevelliler marifetiyle idare olunan vakıflardı.

¹²³⁴ Adnan Ertem, “Osmanlıdan Günümüze Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, (36), Aralık 2011, s. 47-49.

¹²³⁵ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 153, 155-156

¹²³⁶ “Leh-Meşrut” kavramı için bkz. Servet Armağan, “İslâm Dininde Sosyal Güvenliğin Temel Müesseseleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (14), 2009, s. 74; Vakf-ı Evlâdiyye (veya evladiye) kavramı için bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, s. 576; Abdülkadir Şener, Eski Hukukumuza Göre Evladiye Vakıflarda Gelirin Taksimi”, *Vakıf Haftası Dergisi*, (12), 1995. s. 41-43.

3.4.1. Evkâf-ı Mazbuta / Doğrudan Evkâf İdaresi Tarafından İdare Olunan Vakıflar

1893 yılı itibarıyla bu nitelikte sancak genelinde dokuz vakıf vardı. Bunlardan ikisi Van merkez şehirde, üçü Erciş, biri Adilcevaz, ikisi Gevaş ve biri de Karçıkan Kazası'nda idi.¹²³⁷

Cami-i Kebir Vakfı: Van merkez şehirde bulunan bu vakıf, imam, hizmetleri gören görevlilerin maaşı ve diğer cami harcamalarına yönelik bir vakfiyedir. Vakfın geliri 2.544 kuruştur. Vakfa bazı köyler bağlıdır.¹²³⁸

Şeyh Hamza Vakfı: Van merkez şehirdeki vakıf, aşevi ve tedris hizmetlerine meşruttur. Vakfın meşrûtları münkarizdir yani son bulmuştur. Vakfın geliri 897 kuruştur.

Kara Yusuf Paşa Camii Vakfı: Erciş Kazasındaki bu vakıf aynı isimdeki camiye meşruttu. Vakfın geliri 2.541 kuruştur.

Yemi Bey Camii Vakfı: Erciş Kazasında bulunan vakıf aynı isimdeki camiye meşruttur. Vakfın geliri 1.754 kuruştur.

Kerdankanis (Kürdankanis) Vakfı: Aynı isimdeki mezrada kurulan vakfın meşrutları münkarizdir. Vakfın geliri 1.257 kuruştur.

Hatuniye Vakfı: Adilcevaz Kazasında tedrise vakfedilmiş vakfın meşrutları münkarizdir. Vakfın geliri 829 kuruştur.

Erkanis Vakfı: Gevaş Kazasında bulunmaktadır. Evladiye vakfi olup meşrutları münkarizdir. Vakfın geliri 343 kuruştur.

Hacı Zübeyir Vakfı: Gevaş Kazasında bulunmaktadır. Evladiye vakfi olup meşrutları münkarizdir. Vakfın geliri 743 kuruştur.

Ziyaret Vakfı: Karçıkan Kazasında bulunmaktadır. Evladiye vakfi olup meşrutları münkarizdir. Vakfın geliri 100 kuruştur.

¹²³⁷ BOA. Y. EE. 132/14, 09 Ca 1314 (16 Ekim 1896).

¹²³⁸ BOA. BEO. 3640/272949, 8 N 1327 (26 Ekim 1324).

Vilâyet Vakıf defterinde Van Sancağında bulunan 9 evkâf-ı mazbutanın 1893 yılı itibarıyla toplam geliri 11.008 kuruş olarak gösterilmiştir. Aynı yılın sonuna kadar parça parça tahsil edilebilmiş vakıf geliri 1.906 kuruştur. 9.102 kuruş ise bakaya kalmıştır.

3.4.2. Evkâf-ı Mülhaka / Evkâf İdaresinin Nezaret ve Murakabesi Altında, Mütevellileri Marifetiyle İdare Olunan Vakıflar

1893 yılı itibarıyla bu nitelikte sancak genelinde 20 vakıf vardı. Bunlardan 8'i Van merkez şehirde, 1'i Erciş, 1'i Bargiri, 4'ü Adilcevaz, 3'ü Gevaş ve 3'ü de Karçikan Kazasında idi. Bu vakıfların hizmet faaliyetleri bağlı buldukları yere veya kuruluş amacına göre cami giderleri, tedris masraflarının karşılanması, türbe bakımı ve imaret iaşesi idi.¹²³⁹

Hüsrev Paşa Vakfı: Van merkezde bulunmaktadır. Muhtemelen şehirde bulunan Hüsrev Paşa Camii ve Medresesi'ne vakfedilmiştir. Vakfın geliri 12.366 kuruştur.

İskender Paşa Vakfı: Van merkezde bulunan bu vakfın aynı isimdeki cami ve medreseye bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Vakfın geliri 11.678 kuruştur.

Mustafa Paşa Vakfı: Van merkezde bulunmaktadır. Hakkında başka bilgi verilmemiştir. Vakfın geliri 5.466 kuruştur.

Molla Kasım Vakfı: Van Kasabası dâhilinde bulunan vakıf, imaret iaşesine meşruttur. Vakfın geliri 3.157 kuruştur.

Şeyh İne Vakfı: Van Kasabası dâhilinde bulunup tedris faaliyetlerine meşruttur. Vakfın geliri 1.464 kuruştur.

Çoravanlı Vakfı: Van Kasabasında bulunmaktadır. İmaret iaşesine meşruttur. Vakfın geliri 733 kuruştur.

Şeyh Kara ve Göllü Vakfı: Van Kasabasında bulunmaktadır. İmarete meşruttur. Vakfın geliri 2.362 kuruştur.

Şeyh Abdurrahman Gazi Vakfı: Van Kasabasında bulunmaktadır. Günümüzde kale surlarının dibinde ve sağlam bir şekilde duran Şeyh Abdurrahman Gazi Mescidi'ne

¹²³⁹ BOA. Y. EE. 132/14, 09 Ca 1314 (16 Ekim 1896).

meşruttur. Vakfın geliri 384 kuruştur. Vakfın mütevellileri Fatma ve Mersu Hanımlardır.¹²⁴⁰

Göki Vakfı: Erciş Kazasındaki vakıf, imaret iaşesine meşruttur. Vakfın geliri 1.841 kuruştur.

Haneki Vakfı: Bargiri Kazasındaki vakıf, imaret iaşesine meşruttur. Vakfın geliri 5.544 kuruştur.

Abduselam Vakfı: Adilcevaz Kazasındaki vakıf, evladiye vakfidir. Vakfın geliri 1.073 kuruştur.

Kara Şeyh Vakfı: Adilcevaz Kazasındaki vakıf, imaret iaşesine meşruttur. Vakfın geliri 1.130 kuruştur.

Taşkın Baba Vakfı: Adilcevaz Kazasındaki vakıf, imaret iaşesine meşruttur. Vakfın geliri 551 kuruştur.

Horanis Vakfı: Adilcevaz Kazasındaki vakıf, imaret iaşesine meşruttur. Vakfın geliri 7.098 kuruştur.

Verkanis Vakfı: Gevaş Kazasında bulunmaktadır. İmaret iaşesine meşruttur. Vakfın geliri 1.475 kuruştur.

İzeddin Şir Bey Vakfı: Gevaş Kazasında bulunmaktadır. Talebenin tedris ve iaşesine mahsustur. Vakfın geliri 4.998 kuruştur.

Gazi Bey Vakfı: Gevaş Kazasında bulunmaktadır. Tedrise meşruttur. Vakfın geliri 141 kuruştur.

Karçikan Kazasında Olan Vakıf: Karçikan Kazasında bulunmaktadır. İmaret iaşesine meşruttur. Vakfın geliri 2.112 kuruştur.

Hızır İlyas Vakfı: Karçikan Kazasında bulunmaktadır. Camiye meşruttur. Vakfın geliri 516 kuruştur.

Şahmanis Vakfı: Karçikan Kazası'nda bulunmaktadır. Evladiye vakfidir. Vakfın geliri 454 kuruştur.

---

¹²⁴⁰ BOA. BEO. 174/13050, 03 N 1310 (21 Mart 1893).

Vilâyet Vakıf Defteri'nde Van Sancağında bulunan 9 evkâf-ı mülhakanın 1893 yılı itibarıyla toplam geliri 64.543 kuruş olarak gösterilmiştir. Aynı yılın sonuna kadar parça parça tahsil edilebilmiş vakıf geliri ise 28.114 kuruştur. Bu itibarla bakaya kalan miktar 36.429 kuruştur.¹²⁴¹

Hakkâri Sancağında ise 11 evkâf-ı mülhaka bulunmaktadır. Bu vakıfların toplam 14.251 kuruş geliri vardır.¹²⁴²

Vakıf idaresi gelirinin bir kısmı malî sıkıntı içindeki mal sandığına aktarılmaktadır. Nitekim 1893 yılında Van sancağı dâhilinde bulunan evkâf-ı mazbutanın mal sandığından alacağı 9.102 kuruştur. Yine 1893 senesinde Van Sancağı dâhilinde bulunan evkâf-ı mülhakanın mal sandığından alacağı ise 36.427 kuruştur. Aynı tarihte Hakkâri Sancağı dâhilinde bulunan evkâf-ı mülhakanın mal sandığından alacağı 14.251 kuruştur. Bu itibarla evkâf idaresinin toplam 59.780 kuruş alacağı bakaya kalmıştır.¹²⁴³

Vilâyetteki vakıfların birçoğu eski tarihlere dayandığı için lehlerine vakfedilen hizmetlerin sona erdiği ve bu bakımdan eski ve asli fonksiyonlarını yitirdiği anlaşılmaktadır. Yine vakıflara ait gelirlerin önemli kısmı tahsil edilemeyip bakaya kaldığı ve bu nedenle vakıflara ait kurumların bakımsız kalmakta olduğu, imaret gibi faaliyet icra eden kurumların da bu niteliklerini yitirdikleri anlaşılmaktadır. Nitekim 27019 numaralı ve 1890 tarihli vakıf defterinde, 1888 yılında masraf kalemleri arasında zikredilen; taşra evkâf memurları maaşı, masarifat-ı müteferrika, aidat, mefruşat, cami-i şerife vazifelileri, bilcümle imarat ve cami ve saire muayenatı, masarifat-ı mu'tad, tamirat, inşaat, bilcümle hayrat-ı şerifenin müteferrika-ı zuhuriyesi, muhtacin-i münkadin maaşı ve havalat gibi hiçbir kaleme harcama yapılmadığı görülmektedir. Öte yandan istense de sözü edilen kalemlere harcama yapılamayacaktır. Zira vakıf defterine göre tahakkuk eden 7.620 kuruşun sadece 113 kuruşu tahsil edilebilmiş, geri kalan 7.507 kuruş ise bakaya kalmıştır. Tahsil edilebilen 113 kuruş da maaşlara gitmiştir.¹²⁴⁴

Bunun yanında var olan vakıf gelirlerinin yerinde ve verimli kullanılmadığı görülmektedir. Mesela Hüsrev Paşa Vakfı gelirinden şehirdeki Çifte Hamamın 19.444

¹²⁴¹ BOA. Y. EE. 132/14, 09 Ca 1314 (16 Ekim 1896).

¹²⁴² BOA. Y. EE. 132/14, 09 Ca 1314 (16 Ekim 1896).

¹²⁴³ BOA. Y. EE. 132/14, 09 Ca 1314 (16 Ekim 1896).

¹²⁴⁴ BOA. Evkâf Defteri (EV.d.) 27019, 11 Ş 1306, s. 1 (12 Nisan 1889).

kuruşla tamiri için izin talep edilmiştir.¹²⁴⁵ Vilâyet vakıf idaresinin iyi yönetilmediği ve yolsuzlukla anılması da başka bir husustur. Van Evkâf Müdürü Mehmed Emin Efendi'nin vakıf gelirini zimmetine geçirdiği, cami ve mescid hisselerinden dahi yüzde beş veya on kuruş almadıkça ödeneklerini vermediği ve bu nedenle cami ve mescidlerin bakımsız bir hale gelebileceği Van Müftüsü Abdurrahman Efendi tarafından şikâyet edilmiştir.¹²⁴⁶

3.5. POSTA VE TELGRAF

Tanzimat Dönemi'nde merkezde başlayan ve ileriki dönemlerde taşraya yayılan modernleşme hareketlerinden biri de haberleşme alanındadır. Bu amaçla 23 Ekim 1840'da kurulan Posta Nezareti, devlete ait haberleşme evrakı ile halkın mektup ve diğer değerli eşyalarını taşımaya başlamıştır. Zaman içerisinde Anadolu'nun tümüne yayılan posta teşkilatı mektup, eşya ve parayı merkezler arasındaki mesafeyi atlı postanın kat edebileceği saati ve saat ücretini hesaplayarak taşımıştır.¹²⁴⁷ Ayrı idarelere sahip olan posta ve telgraf kurumları 1871 yılında birleştirilerek Posta ve Telgraf Nezareti kurulmuştur.¹²⁴⁸ Sultan II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Posta Teşkilatı yabancı postalarla rekabet edebilecek düzeye gelmiştir. Taşınan mektup sayısı 1888'de 11,5 milyona, 1904'te ise 24.38 milyona ulaşmıştır.¹²⁴⁹

Samuel F. B. Morse tarafından 1837 yılında icat edilen telgraf, Kırım Savaşı sırasında (1854) İngiliz ve Fransızlar tarafından imparatorluğa getirilmiştir.¹²⁵⁰ İlk telgraf hattı 1855 yılında İstanbul-Avrupa arasında döşenmiştir.¹²⁵¹ Önce Fransızca olarak Latin harfleriyle yapılan telgraf muhabereleleri 1861'den sonra Türkçe yapılmıştır. 1876 yılına gelindiğinde telgraf iletişimi imparatorluk sathına yayılmıştır.¹²⁵² Sultan II. Abdülhamid döneminde ise bu haberleşme teknolojisi geliştirilmiş ve

¹²⁴⁵ BOA. BEO. 2190/164234, 19 B 1321 (11 Ekim 1903).

¹²⁴⁶ BOA. BEO. 691/51772, 20 R 1313 (10 Ekim 1895).

¹²⁴⁷ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 294-296; Nesimi Yazıcı, "Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", *OTAM*, (3), Ankara 1992, s. 338-341.

¹²⁴⁸ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK, Ankara 1994, s. 113.

¹²⁴⁹ Shaw&Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s. 281.

¹²⁵⁰ Shaw&Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s. 156.

¹²⁵¹ Roderic H. Davison, *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, (Çev.: Mehmet Morali), Alkım Yayınları, İstanbul 2004, s. 193.

¹²⁵² Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 297-298; Osmanlı telgraf dili için bkz: Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Telgrafında Dil Konusu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26 (1), Ankara 1984, s. 751-764.

yaygınlaştırılmıştır. Telgraf sadece haberleşmeyi değil, mal alım-satımını kolaylaştırdığı için ülke ekonomisine de büyük katkıda bulunmuştur.¹²⁵³

1867 yılında telgraf hattının ilk kez ulaştığı Van'da,¹²⁵⁴ kurum bir müddet mütevazı bir teşkilatla hizmet görmüştür. 1876 tarihli Erzurum Vilâyet Salnamesine göre Van'da bir telgraf ve posta memuru bir de haber memuru olmak üzere iki kişi görev yapmaktadır. Vilâyet kazalarından sadece Erciş'te bu teşkilat olup burası da pusula merkezi olarak isimlendirilmiştir. Erciş'teki pusula merkezinde Hüseyin Hüsni Efendi namında bir telgraf memuru görev yapmaktadır.¹²⁵⁵

1890'a gelindiğinde ise vilâyetteki posta ve telgraf istasyonları sayısı artmış ve 8' ulaşmıştır. Bunların 4'ü Van sancağında, 4'ü de Hakkâri sancağında bulunmaktadır. Van merkezdeki istasyon uluslararası hizmet verebilen bir kurumdur. Bunun yanında Erciş, Vastan ve Karçikan'da birer istasyon vardır. Hakkâri Sancağında ise Başkale istasyonu uluslararası iken Çölemerik, Dize ve Mahmudi istasyonları yurtiçi hizmet veren noktalar.¹²⁵⁶ Telgraf hatlarıyla birleştirilen bu yerler arasında Başkale, İran'la telgraf iletişiminin sağlandığı önemli merkezlerden biridir.¹²⁵⁷

1897 yılında vilâyet dâhilinde 1.395 kilometrelik bir mesafeyi kat eden 1.425 km uzunluğunda telgraf nakil telleri bulunmaktadır. Van Vilâyeti Posta ve Telgraf Müdürlüğü sınırları içinde, telgraf iletişimde kullanılan 44 adet mors tarzı makine bulunmaktadır. Artan istasyonlarla birlikte kurumsallaşma da artmış ve aynı tarihte vilâyet genelinde 57 memur, 120 çavuş, hademe ve benzeri görevleri ifa eden toplam 177 çalışan sayısına ulaşılmıştır.¹²⁵⁸

Van Posta ve Telgraf İdaresi bazı dönemlerde çevre vilâyetlerle başmüdürlük veya müfettişlik adıyla tek çatı altında yönetilmiştir. 1890 yılında Erzurum-Van Telgraf Müfettişliği,¹²⁵⁹ 1899 yılında ise Van-Bitlis Telgraf ve Posta Başmüdürlüğü şeklindeki

¹²⁵³ Shaw&Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 157, 280; Anderson, "II. Abdülhamid'i eleştiren yazarlar dahi onu överler. Saltanatı süresince imparatorlukta önemli miktarda maddi gelişme sağlandı ve özellikle demiryolları ve telgraf gibi buluşlar imparatorluğa girdi." demektedir. Bkz. Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923-Uluslararası İlişkiler üzerine bir İnceleme*, (Çev.: İdil Eser), YKY, İstanbul 2010, s. 237.

¹²⁵⁴ Talay, *Bizim Eller Van*, s. 75.

¹²⁵⁵ *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1293/1876, s. 131.

¹²⁵⁶ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 635.

¹²⁵⁷ Protero, *Armenia And Kurdistan*, s. 37.

¹²⁵⁸ Güran, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, s. 303-304.

¹²⁵⁹ SDAO, H. 1307/1890, Defa 45, s. 668.

yapılanma görülmektedir. 1899'da merkezi Van olan başmüdürlükte 1 müdür, 1 müfettiş, 1 müfettiş muavini ve 2 kâtip çalışmaktadır. Aynı tarihte Van Merkez Telgraf ve Posta Dairesi'nde tercüman, kâtip ve muhabere memuru görevini ifa eden 11 personel bulunmaktadır.¹²⁶⁰ Çalışan müdür, amir ve diğer personeller zaman zaman görevlerindeki çabalarından dolayı rütbe ve nişanlarla taltif edilmişlerdir.¹²⁶¹

Osmanlı Devleti'nin 1897 tarihli ilk istatistik yılına göre Van Vilâyeti dâhilindeki postanelerden 1 sene zarfında ticari, resmi ve normal türden olmak üzere toplam 149.604 adet mektup gönderilmiştir. Yurtdışına bir yılda gönderilen mektup sayısı ise 2.034'tür. Vilâyet postanelerinden bir sene zarfında kabul veya sevk olunan resmi nitelikteki değerli eşya ve paranın toplam kıymeti 11.752.433 kuruş, gayri resmi nitelikteki değerli eşya ve paranın toplam kıymeti ise 9.575.722 kuruştur.¹²⁶² Sigortalı ve muhafızlı olan devlet postasıyla yapılan gerek resmi gerekse de gayri resmi nitelikteki para transferleri zaman içinde önemli meblağa ulaşmıştır.

Van Gölü kenarında kıvrımlı yolu takip eden ve direkleri arasında yaklaşık 300 metre olan telgraf hatları,¹²⁶³ rüzgâr ve benzeri nedenlerle¹²⁶⁴ zaman zaman tellerin kopması ve direklerin devrilmesi sebebiyle tamire ihtiyaç duymuştur. Nitekim 1892 yılında Bitlis, Van ve Hakkâri hattı için tanesi 30 kuruş masrafla 100 telgraf direğine ihtiyaç duyulduğu vilâyetçe ifade edilmişti.¹²⁶⁵

Telgraf hatları vilâyetin kazalarla bağlantısını kolaylaştırarak iş ve işlemleri hızlandırmakta ve otoritenin tesisine yardımcı olmaktadır. Bu sebepten vilâyet yöneticileri hattın diğer kazalara da ulaştırılması yönünde merkezi hükümet nezdinde zaman zaman girişimlerde bulunmuşlardı. Bu taleplerin bazıları gerekli görülüp karşılanırken, bazılarına da faklı gerekçelerle olumsuz cevap verilmişti. Bu bağlamda 1891 yılında İmadiye Kazasına bir telgraf hattının çekilmesi yönündeki talebi, "*ehemmiyet-i ticarisi olmadığı gibi ehemmiyeti siyasiyesi dahi ihtiyar olunacak masrafa değer derecede görülmediği*" gerekçesiyle kabul görmemişti.¹²⁶⁶ Yine 1894 yılında vilâyet, Hakkâri Sancağının Beytüşşebab ve Mahmudi, Van'ın ise Müküs, Şatak ve

¹²⁶⁰ Van Vilâyet Salnamesi, 1315/1897, s. 143.

¹²⁶¹ BOA. DH. MKT. 189/74, 19 C 1311 (28 Aralık 1893).

¹²⁶² Güran, Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, s. 296-300.

¹²⁶³ Percy, Highlands of Asiatic Turkey, s. 155-156.

¹²⁶⁴ BOA. Y. MTV. 132/77, 10 C 1313 (28 Kasım 1895).

¹²⁶⁵ BOA. BEO. 73/5414, 27 S 1310 (20 Eylül 1892); BOA. BEO. 137/10225, 21 C 1310 (10 Ocak 1893).

¹²⁶⁶ BOA. Y. A. HUS. 253/27, 06 R 1309 (9 Kasım 1891).

Bargiri kazalarına telgraf hattı için talepte bulunmuş ancak bütçenin elvermediği gerekçesiyle bu talep kabul edilmemişti.¹²⁶⁷

Daha önce reddedilen Şatak Kazasına hat çekilmesi talebi üç yıl sonra 1897 yılında vilâyet yöneticilerince tekrarlanmıştı. Talepte kazada hayli kar yağması nedeniyle buranın vilâyetle irtibatının kesilmesi ve ayrıca ehemmiyetli bir mevki olması gerekçe gösterilmişti. Van merkeze 14 saat ve en yakın telgraf hattının bulunduğu Gevaş'a 8 saat uzak olan Şatak Kazasına çekilecek hat için vilâyetin öngördüğü masraf 5.739 frank artı 398 frank tahsisattı. Yerel para birimi olarak da 49.370 kuruş artı 20.020 kuruştr. Hükümet talebi uygun görerek gereken işlemlerin yapılması için ilgili makamlara talimat vermişti.¹²⁶⁸

Van Telgraf İdaresi hakkında bazı şüphe ve şikâyetler de olabilmektedir. Şikâyetlerin genel çerçevesi kurum idareci ve memurlarının keyfi davranma, gizliliğe riayet etmeme ve bu itibarla kanun ahkâmına mugayir davranmalarıdır. Van Telgraf ve Posta Başmüdürü Tahsin Efendi, tütün ziraatçısı olan çiftçilerin telgraflarını çekmemek ve resmi olmayan telgrafların şifreli çekilmesi yasak olduğu halde şehir muteberanından Demirzade Haydar'a ait telgrafın şifreli çekilmesine müsaade etmekle şikâyet edilmiş ve bununla ilgili hakkında tahkikat başlatılmıştır.¹²⁶⁹ Yine kendisini devletin sadık bendesi olarak takdim eden bir Ermeni tarafından yazılan bir ihbar mektubuna göre, Van Telgraf ve Posta Başmüdürü Tahsin Efendi'nin belediye tabibi olan oğlu Fethi Bey, babasının vazifesi dolayısıyla vakıf olduğu "havadisat-ı telgrafiyeyi" ve dolayısıyla devlet sırlarını dostluk kurduğu Rus sefirine ifşa etmekteydi. 1898 yılında neticelenen tahkikata göre hadisenin doğruluğu ispat edilmezse de Tahsin Bey'in şahsi menfaatleri için yaptıklarından uzunca bahsedilmişti.¹²⁷⁰ Şikâyetler sadece Tahsin Bey ile sınırlı değildir. Van Merkez Telgraf Muhabere Memuru Yusuf Ziya Efendi'nin, gizli telgrafları ifşa ettiği yapılan tahkikatla sabit görülmüş ve bir başka yere nakline karar verilmişti.¹²⁷¹

¹²⁶⁷ BOA. DH. MKT. 180/21, 15 Ca 1312 (14 Kasım 1894).

¹²⁶⁸ BOA. BEO. 1032/77327, 29 Ca 1315 (26 Ekim 1897). Mesafe bilgileri için bkz. *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 105.

¹²⁶⁹ BOA. DH. MKT. 361/56, 15 L 1312 (11 Nisan 1895).

¹²⁷⁰ BOA. Y. MTV. 176/67, 20 Z 1315 (12 Mayıs 1898).

¹²⁷¹ BOA. BEO. 971/72770, 29 M 1315 (30 Haziran 1897).

Telgrafın yaygınlaşmasıyla esasen hemen bütün kurumlarla ilgili şikâyetler olmaktadır. Fakat yapılan bu şikâyetlerin bir kısmı gerçeği yansıtmamaktadır.¹²⁷² Kurum içi ve dışı rekabet, çekememezlik, görevden alınanların intikam alma güdüsü ve şehirdeki güç mücadeleleri asılsız şikâyetlere neden olabilmektedir. Nitekim Van Posta ve Telgraf İdaresi'nde çalışan eski kâtip Ahmed Rifat, ayrıldıktan sonra kurumu şikâyet etmiş ancak daha sonra ileri sürdüğü asılsız iddialardan pişman olmuştu.¹²⁷³

XIX. yüzyılın sonlarına doğru telgraf hatları ülkenin her tarafına uzandığı halde kurumun iyi yönetildiği söylenemez. Tozer, ülkedeki diğer pek çok şey gibi telgraf teknolojisinin de pahalı ancak verimsiz olduğunu söylemektedir. Van'da bulunan yabancılar, Bitlis ve Erzurum'dan Van'a çekilen telgraflarda bir hayli yanlışlık ve düzensizliklerin yer aldığını belirtmektedirler. Van'daki İngiliz Konsolos Yardımcısı Yüzbaşı Clayton'un bir ara Erzurum'dan aldığı bir telgrafın yarısından fazlasını anladığından şüpheli olduğu ifade edilmiştir.¹²⁷⁴ Şehirdeki yabancı görevlilerin telgraf idaresi ile ilgili şikâyetleri sefaretlere ulaştınca konu diplomatik kanallardan Hariciye Nezaretine iletilmiş ve nezaret, Van Posta ve Telgraf İdaresi'nin intizamsızlığını hükümetin ilgili makamlarına şikâyet ederek buna bir nihayet verilmesini istemiştir.¹²⁷⁵

Şakir Paşa Anadolu Islahatı kapsamında 1896 yılındaki teftiş görevi sırasında Van'a geldiğinde vaziyeti görerek posta teşkilatını da yeniden düzenleme gereği duymuştu. Buna göre Van postası, çevrili olduğu vilâyetlere göre Erzurum, İran, Hakkâri ve Bitlis Postası olarak 4 birime ayrılmış ve her birimin uğrayacağı güzergâhlar yeniden tespit edilmişti.¹²⁷⁶ Birkaç yıl sonra Van Gölü'nde küçük bir vapurun işletilmesinin diğer faydaları yanında postaya da yarar sağlayacağı önerisi yapılmışsa da,¹²⁷⁷ motorlu küçük bir yelkenlinin posta nakli için göle indirilmesi ancak 1909 yılında gerçekleşmişti.¹²⁷⁸

Posta işlerinde problem ve şikâyet konuları intizamsızlık, gecikmelerin meydana gelmesi, postanın uğraması gereken noktaya uğramadan geçmesi, eşkıya saldırıları ve

¹²⁷² Telgraf memurlarına yönelik şikâyetlere dair bkz. Ahmet Yüksel, "Suçluluk ve Suçsuzluk Arasında Osmanlı Telgraf Memurları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7 (33), (*The Journal of International Social Research*, Volume: 7 (33)), ss. 373-389

¹²⁷³ BOA. DH. MKT. 2180/82, 09 Za 1316 (21 Mart 1899).

¹²⁷⁴ Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 345-346.

¹²⁷⁵ BOA. Hariciye Tercüme Odası (HR. TO.) 258/13, 4 Aralık 1879.

¹²⁷⁶ Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899*, s. 136-137.

¹²⁷⁷ BOA. Y. EE. 150/33, 23 C 1317 (29 Ekim 1899).

¹²⁷⁸ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 34.

nakliyenin güçlüğüdür. Posta taşımacılığında esas unsur olan menzilhane ve yük hayvanlarının eksikliği, bakımsızlığı ve intizamsızlığı yukarıda zikredilen sorunların bir kısmının sebepleridir. Bu aksaklıklara bir örnek vermek gerekirse, Van'ın Bargiri Kazasına gelmesi gereken posta, yol üzerindeki Bargiri menzilhanesinde -önceden haber verildiği halde- hayvan tahsisi yapılmadığı için buraya uğramadan yoluna devam etmişti. Vakanın tespiti üzerine posta müteahhidinin ödeneği Bargiri'ye olan mesafe hesaplanarak tenzil edilmişti.¹²⁷⁹ Bir arşiv belgesinde Van Vilâyetinde posta işlerinin aksamasının baş sorumlusu olarak menzilhane ve hayvanların bakımı için ayrılan paraları başka işlere harcayan ve idaresizlik gösteren Başmüdür Rüşdü Efendi gösterilmişti.¹²⁸⁰ Bu nedenle Van ve Bitlis vilâyetlerine tebligat yapılarak düzensiz olan postanın nakliyatında sürat ve intizamın sağlanması ve mekkâri hayvanın temin edilmesi talimatı verilmişti.¹²⁸¹

Dönemin ulaşım ve güvenlik şartlarında posta taşımacılığı kolay bir iş değildir. Uzun ve kimi yerlerde güvensiz yollar risklere açıktır. 1892 yılında İstanbul'dan Van'a giden postada bir yük hayvanı nehre düştüğü için taşıdığı birçok evrak okunmaz hale gelmişti.¹²⁸² Risklerden bir de eşkıya saldırıdır. Van'la diğer vilâyetler ve İran arasında gelen-giden posta çeşitli eşkıya gruplarının saldırısına uğrayabilmektedir. Bunun için jandarmalarla posta güvenliği arttırılmaya çalışılmaktadır. Postaya saldıran eşkıyanın takibine önem verilmekte ve bazen bunlar yakalanarak gasp edilen emval geri alınabilmektedir.¹²⁸³ Saldırıya uğrayan postadaki para veya eşya, posta nizamnamesinin 38 ve 43. maddelerine göre sigortalı ise 3 ay, sigortasız ise 6 ay içerisinde ilgili posta müdürlüğünce tazmin edilmektedir. Nitekim İstanbul'a gönderilmek üzere Van Postanesi'ne teslim edilen 24.609 kuruş, taşıma esnasında Hıms civarında çalınmış ve Van Postanesi bunu sahibine tazmin etmek zorunda kalmıştı.¹²⁸⁴ Eğer para veya mal postaneye ulaştıktan sonra kaybolmuş veya çalınmışsa ilgili posta ve telgraf merkezi bundan sorumlu tutulmaktadır. Trabzon'a ulaşan Van Posta Çantası'ndan çalınan

¹²⁷⁹ *BOA. DH. MKT.* 2578/96, 12 L 1319 (22 Ocak 1902).

¹²⁸⁰ *BOA. DH. ŞFR.* 339/93, 10 Z 1322 (15 Şubat 1905).

¹²⁸¹ *BOA. DH. MKT.* 2672/11, 7 Za 1326 (1 Aralık 1908).

¹²⁸² *BOA. ŞD.* 2594/15, 15 L 1309 (13 Mayıs 1892).

¹²⁸³ *BOA. DH. MKT.* 1343/19, 1 R 1301 (30 Ocak 1884); *BOA. BEO.* 479/35898, 20 Ra 1312 (21 Eylül 1894); *BOA. BEO.* 2499/187408, 29 Za 1322 (4 Şubat 1905).

¹²⁸⁴ *BOA. BEO.* 738/55327, 19 Ş 1313 (4 Şubat 1896).

altınlar için Trabzon Posta ve Telgraf Merkezi Müdürü'nün maaşından her ay kesinti yapılmıştı.¹²⁸⁵

Başkale, vilâyetin doğusundaki Hakkâri Sancağı ve İran ile bağlantı noktası sayılan posta merkezidir. Buraya gelen posta Çölemerik, Nehri ve Gevar Kazası merkezi olan Diza'ya gönderilmektedir. Ancak Van'dan Başkale ve diğer kazalara ulaşması gereken posta her zaman nizami işlememektedir. Avrupa'dan misyoner ve diğer yabancılara gönderilen mektup ve gazetelerin Başkale'ye ulaşması, kış mevsimine denk gelmesi durumunda uzun zaman alırdı. Başkale'ye ulaşan mektup ve evraklar kimi zaman bir süre bu büroda kalırdı. Bazen bir zaptiyenin yolu bu güzergâha düştüğünde mektuplar ona verilirdi. Zaptiye ise eğer unutmaz ve/veya posta kolisi taşınmayacak kadar ağır değilse yanına alır gideceği yere götürürdü.¹²⁸⁶

Diğer yandan Ermeni komitacıların illegal faaliyetleri için postadan yararlanmaya çalıştığı görülmektedir. Ermeni marhasalığınca patrikhaneye ve ihtilalci faaliyetler peşinde olanlar tarafından İstanbul'a ekseriyetle imzasız mektuplar gönderiliyordu. Devlete sadık Ermeni tercümanlar vasıtasıyla zararlı muhtevaları tespit edilen bu mektup ve evraklara el konuluyordu¹²⁸⁷

3.6. SAĞLIK

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda sağlık hizmetleri, Batılı usulde teşkil edilen ordunun hekim ihtiyacını karşılamak üzere 1827 yılında "Tıphane-i Amire"nin kurulmasıyla başlamıştır. Yeni usûlde askerî bir tıp okulu olan kurum, sonraki yıllarda "Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane" adını aldı. Sağlık idaresi ise 1839 yılında kurulan "Mekteb-i Tıbbiye Nezareti"ne tevdi edildi. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanenin ihtiyaca kifayet etmemesi ve sivil doktor ile eczacı ihtiyacının karşılanması için 1867 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye" kuruldu. Sağlık işlerinin düzenli yürütülmesi amacıyla çeşitli tarihlerde nizamnameler hazırlanarak yürürlüğe konuldu. 1871 yılında ise "İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi" yayınlandı. Bu ve önceki talimatname ile nizamnamelerde sağlık hizmetlerinin işleyişi ve doktorların görevleri belirtilmişti.¹²⁸⁸

¹²⁸⁵ BOA. DH. MKT. 1520/22, 27 L 1305 (7 Temmuz 1888).

¹²⁸⁶ Wigram, *İnsanlığın Beşiği*, s. 279.

¹²⁸⁷ BOA. Y.PRK. UM. 20/61, 25 C 1308 (5 Şubat 1891).

¹²⁸⁸ Esat Aktaş, *Erzurum ve Trabzon Vilâyetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015, s. 12-13.

3.6.1. Sağlık Koşulları ve Hastalıklar

Zaman ve şartlar itibarıyla ülkenin genelinde sağlık hizmetleri yetersizdir. Hekim ve hastane sayısı ihtiyacın çok altındadır. Toplumun büyük kısmını etkileyen sağlık sorunlarının başında salgın hastalıklar gelmektedir. Salgınlara, imparatorluğun genelinde birçok yerde hariç kanalizasyon sisteminin olmaması, çöplerin düzenli toplanmaması ve su kirlenmeleri neden olmaktadır. Hastalıklara neden olan virüsler bazen de yabancı ülkelerden gelenlerden bulaşıp yayılabilmektedir. Tifüs, tifo, kolera, çiçek, tüberküloz ve frengi yaygın hastalıklardır. Sıtma ülkenin râkımı düşük olan her yerinde; kulak, burun, boğaz ve göz hastalıkları ise birçok yerde yaygındır. Çocuk ölümleri yüzde elliye yakındır.¹²⁸⁹ 1838 yılında “Karantina Meclisi (Nezareti)” ihdas edilerek¹²⁹⁰ salgın hastalıkların yayılmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Van'daki sağlık koşulları bu dönemde ülkenin birçok bölgesindekiyle benzer niteliktedir. Van'da 1876-1914 yılları arasında farklı tarihlerde frengi,¹²⁹¹ difteri (kuşpalazı),¹²⁹² çiçek hastalığı,¹²⁹³ dizanteri,¹²⁹⁴ sıtma,¹²⁹⁵ tifüs¹²⁹⁶ ve kolera gibi salgın hastalıklar görülmüştür.

Van şehrinin altyapı sorunları ve çevre şartları hastalıkların oluşmasına müsaittir. Temel problemlerden biri şehirde kanalizasyon sisteminin olmamasıdır. Yollardan açılan kanallar kanalizasyon işlevini görmektedir.¹²⁹⁷ Gölün nemli havası ve sazlık olan kıyı bölgesindeki bataklık, kale çevresindeki merkezi şehrin havasını oldukça olumsuz etkilemektedir. Zikredilen bu sağlıksız ortam ateşli hastalıklara ve bu hastalıkların sürmesine neden olmaktadır. 1877 yılında Van'da görev yapan Macar asıllı askerî doktor ve diğer yöneticiler, şehre yakın bataklığın kurutulması için İstanbul'daki yetkililere birçok defa şikâyette bulunmuştu. Yol açtığı hastalıklardan kaynaklı

¹²⁸⁹ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 3-4.

¹²⁹⁰ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, (1836-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 269.

¹²⁹¹ *BOA. DH. MKT.* 1386/16, 23 Ra 1304 (20 Aralık 1886); *BOA. DH. MKT.* 1392/113, 22 R 1304 (18 Ocak 1887).

¹²⁹² *BOA. DH. MKT.* 1120/2, 7 Ş 1324 (26 Eylül 1906).

¹²⁹³ *BOA. DH. MKT.* 1963/101, 25 Za 1309 (21 Haziran 1892).

¹²⁹⁴ Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, s. 246.

¹²⁹⁵ Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, 143-144; Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 193.

¹²⁹⁶ Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 514.

¹²⁹⁷ Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 509.

ölümlere rağmen bataklığın kurutulması veya ıslah edilmesine yönelik bir çalışma yapılmamıştı.¹²⁹⁸

Eski şehirden 3 mil uzakta, Erek dağının eteklerinde istasyon kuran misyoner Dr. Reynolds'a göre eski şehrin havasını sağlıksız yapan esas şey, yakındaki bataklık alan değil daha ziyade çevrede pislik birikmesi, su akıntılarının yerleri ıslak bırakması ve ağaçların gölgesinde kalan yerlerin kuru kalmamasıydı.¹²⁹⁹ Bu ve diğer etkenler nedeniyle şehirde hastalıklar eksik olmamaktadır.¹³⁰⁰

Şehre dışarıdan gelenlerin bir kısmı da olumsuz şartlardan dolayı hastalıklara yakalanabilmektedir. Binbaşı Burnaby dizanteriye¹³⁰¹, Bitlis'ten Van'a gelirken kıyıdaki bataklık alanların kenarından geçen Cutts ve ekibi ise sıtmaya yakalanmıştı. Söz konusu ekibi şehirdeki Amerikalı Misyoner Hekim Dr. Reynolds tedavi etmişti.¹³⁰²

Bu bilgilerden hareketle şehrin ortamı ve çevresinin genel geçer anlamda sağlıksız olduğunu çıkarmak doğru olmayacaktır. Bird, şehrin en işlek yeri olan çarşının (pazar) oldukça temiz olduğunu ifade etmektedir.¹³⁰³ Yine eski şehrin dışında giderek gelişen ve açık bir alana sahip olan Bahçeler (Yeni) şehri herkesin tercih ettiği bir yerleşim yeridir. Lynch, kuru ve parlak güneşli iklim sayesinde yeni şehirde sulanan yeşillik alanda yosun ve küf olmadığını belirtmektedir.¹³⁰⁴

Sağlık ve temizlik açısından genel olarak köylerdeki şartlar şehirden daha zordu. Temiz ve derli-toplu köyler bulunmasına rağmen,¹³⁰⁵ seyyahlar birçok köyde geceyi zorlukla geçirebildiklerinden bahsetmektedir. Tozer'e göre Ermeni köyü olan Erçek'teki bütün evler çok kötüydü.¹³⁰⁶ Saray kazası yolu üzerinde Asturci köyü civarı bataklık alan olduğundan buralarda sıtma ölümcül bir hastalıktı.¹³⁰⁷

Göçebelerde ise yaşadıkları karmaşık hayat nedeniyle temizlik koşulları çok yetersizdi. Salgın hastalıklara neden olabilen bu yaşam biçimi, bazen göçebe aşiretleri

¹²⁹⁸ Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, s. 231-232.

¹²⁹⁹ Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 356-357.

¹³⁰⁰ Sykes, *The Caliphs' Last Heritage*, s. 419.

¹³⁰¹ Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, s. 246.

¹³⁰² Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, s. 143-144.

¹³⁰³ Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, s. 339.

¹³⁰⁴ Lynch, *Travels and Studies*, s. 82.

¹³⁰⁵ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 231.

¹³⁰⁶ Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 368.

¹³⁰⁷ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 193.

yerleşik hayata geçmeye bile zorlardı. Kansızlık ve romatizma sık görülmeyle beraber solunum yolu hastalıkları ve ağır hastalıklar pek görülmemekteydi.¹³⁰⁸

Çevre ile ilgili şartlar dışında birtakım felaketler de salgın hastalıklara yol açmaktadır. Aynı döneme denk gelen 93 Harbi ve kurak geçen mevsim Van ve çevresinde açlık ve felakete neden olmuştu. Açlık ve sefalet sonucu salgın hastalıklar başlamış Hakkâri’de yayılan dizanteri amansız bir salgına dönüşmüştü. Hükümet salgını önlemek için Erzurum’dan Dr. Lanuani’yi Van’a göndermişti. Dr. Lanuani’ye göre Hakkâri ve Başkale’de çok sayıda insan ölmüş bazı insanlar buldukları yerleri terk etmek zorunda kalmışlardı.¹³⁰⁹

Osmanlı Devleti’nde salgın hastalıklara karşı aşı geliştirme ve uygulamaya yönelik ilk kuruluş 14 Mayıs 1880 tarihinde Dr. G.B. Violi’nin İstanbul’da açtığı aşı müessesesidir. 1892’de ise Dr. Hüseyin Remzi Bey’in idaresinde “Telkihane-i Şahane” açıldı. Ülkede yaygın olan çiçek hastalığı için etkili tedbirler aşı evinin kurulmasını müteakip 1880’li yıllardan sonra alınmaya başlandı. 1885 yılında yayınlanan “*Aşı Hakkında Nizamname*”de resmi ve özel okullarda okuyan çocuklar için aşı olma mecburiyeti getirildi ve aşı olmayanların okula kabul edilmeyeceği belirtildi. 1894 yılında yayınlanan “*Aşı Nizamnamesi*”nde ise uygulama genişletilerek doğumdan altı ay sonra bütün çocuklara aşı mecburiyeti getirildi ve her beş yılda aşının tekrar edilmesine karar verildi.¹³¹⁰

93 Harbi’nden sonraki yıllarda meydana gelen salgın dönemlerinde merkezi hükümet difteri serumu, çiçek aşısı ve benzeri ilaçlarla birlikte vilâyete aşı memuru göndererek salgın hastalıkları ortadan kaldırmaya gayret etmiştir.¹³¹¹ İleriki zamanlarda ise vilâyette bu aşılardan yapabilecek bir memur bulundurulmaya başlanmıştır.¹³¹² İfade edilen gelişmeler kapsamında 1884 yılında Van ve bağlı kazalarda çocuklara aşılardan yapılmış yapılan aşılarla ilişkin defter tutularak tıbbiye nezaretine gönderilmiştir. Kayıtlara göre zikredilen yılda Van kasabası ve mülhakatında 980 çocuğa aşı

¹³⁰⁸ Nikitin, *Kürtler*, s. 115, 136, 205. Romatizma çadırın korunaksızlığı ve soğuk toprağa basmaktan kaynaklanırdı. Bkz. Nikitin, *Kürtler*, s. 205.

¹³⁰⁹ Celil, *Şeyh Ubeydullah Nehri*, s. 54-55; Nejat Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret-Kürdistan ve 1843-1943 Türk-Fars Sınır Çatışmaları*, (Çev.: Mustafa Aslan), Avesta Yayınları, İstanbul 2009, s. 259.

¹³¹⁰ Aktaş, *Erzurum ve Trabzon Vilâyetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*, s. 126-127.

¹³¹¹ BOA. DH. MKT. 1386/16, 23 Ra 1304 (20 Aralık 1886); BOA. DH. MKT. 1963/101, 25 Za 1309 (21 Haziran 1892); BOA. DH. MKT. 1120/2, 7 Ş 1324 (26 Eylül 1906)

¹³¹² BOA. DH. MKT. 547/19, 17 R 1320 (24 Temmuz 1902).

yapılmıştır.¹³¹³ Sonraki yıllarda aşı yapımına devam edilmiş ve çiçek hastalığının tekrar görüldüğü zamanlarda vilâyetteki aşilar tükenince gelen talep üzerine merkezden tekrar çiçek aşıları gönderilmiştir.¹³¹⁴ Vilâyette aşı yapılmayan yıllarda bilhassa sağlık hizmetlerinden tamamen mahrum olan kaza ve köylerde zaman zaman çiçek hastalığı tekrar zuhur etmiştir.¹³¹⁵

Ancak dönemin şartları gereği aşı göndermek ve muhafaza etmek kolay olmadığından gönderilen aşı tüplerinde bozulmalar olabilmektedir. Bu nedenle belirli vilâyetlerde telkikhane yani aşı evi kurulması bir çözüm olarak düşünülmüştü. Bu kapsamda Erzurum, Diyarbakır, Bitlis ve Van'da birer telkikhane açılması talimatı verilmişti.¹³¹⁶

Osmanlı arşiv belgelerinde sağlık bahsinde Van'dan en ziyade kolera vakası münasebetiyle bahsedilmektedir. Aralıklarla birkaç kez vilâyette bu hastalığın görüldüğü anlaşılmaktadır. 1890 yılında Takvim-i Vekayi'de Van'da kolera hastalığının ortaya çıktığı yazılmıştı.¹³¹⁷ İran ve Rusya'nın Osmanlı topraklarına sınır şehirlerinde ortaya çıkan kolera, alınan tedbirlere rağmen Van'a ulaşmıştı.¹³¹⁸

1892'de hastalık ölümlere neden olmaya başlayınca¹³¹⁹ vilâyet, hükümetten 8 tabip talebinde bulunmuştu. Merkez ve kazaları etkileyen kolera'nın daha da yayılmasını engellemek ve hastalığı ortadan kaldırmak için vilâyete sivil ve askerî 4 doktor gönderilebilmişti. Yine buradaki sihiye heyetinin gerekli gördüğü tür ve miktarda ilaç gönderilmişti.¹³²⁰ Bu arada kolera salgını nedeniyle okullarda eğitime ara verilmişti.¹³²¹ Alınan tedbirlere rağmen 13 Kasım-24 Aralık 1892 tarihleri arasında Van vilâyetinin

¹³¹³ BOA. DH. MKT. 1437/61, 18 Za 1304 (8 Ağustos 1887).

¹³¹⁴ BOA. DH. MKT. 1980/38, 06 M 1310 (31 Temmuz 1892).

¹³¹⁵ BOA. DH. MKT. 491/9, 20 M 1320 (29 Nisan 1902); BOA. DH. MKT. 520/56, 03 Ra 1320 (10 Haziran 1902).

¹³¹⁶ BOA. DH. MKT. 2211/12, 5 S 1317 (15 Haziran 1899).

¹³¹⁷ Takvim-i Vekayi, nr. 10, s. 4, 7 Ramazan 1307 (27 Nisan 1890).

¹³¹⁸ Esat Aktaş, "Erzurum Vilâyetinde 1910 Kolera Salgını ve Etkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (39), Ağustos 2015, s. 246.

¹³¹⁹ BOA. Y. PRK. UM. 25/81, 24 R 1310 (15 Kasım 1892). Van Valisi Ferik Bahri, hasta ve vefat sayısını aralıklarla hükümete bildirmiştir

¹³²⁰ BOA. *Îrâde Sıhiye (İ. SH.)* 1/11, 06 B 1310 (24 Ocak 1893); BOA. DH. MKT. 2035/9, 06 C 1310 (26 Aralık 1892); BOA. DH. MKT. 2025/118, 08 Ca 1310 (28 Kasım 1892); BOA. DH. MKT. 2026/67, 10 Ca 1310 (30 Kasım 1892).

¹³²¹ Erdoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918*, s. 183.

merkezinde vaka sayısı 202, vefat ise 186 idi. Vilâyete bağlı birimlerde ise bu rakam 65 vaka ve 56 vefat olarak kaydedilmişti.¹³²²

Koleranın yayılmaması için merkezi hükümet ve yerel yetkililer modern tıbbın öngördüklerini uygulamış ve bu kapsamda kordonların vâzı ve karantina uygulaması başlatılmıştı.¹³²³ Yine hastalığın sirayetini önlemek için Avrupa’da koleraya karşı alınan tedbirler, maddeli bir talimat haline getirilmiş ve herkesin okuyacağı şekilde yazılarak şehrin farklı yerlerinde asılmıştı.¹³²⁴ Hastalık nedeniyle sınırın geçiş noktalarındaki yerleşimlerde karantina tabipleri bulundurulmuştu. Bu kapsamda İran ile sınır olan Saray Kasabasında sıhhiye tabibi Bogaçelos görevlendirilmişti.¹³²⁵

Salgının ortadan kaldırılmasında askerî tabipler azami gayret göstermişlerdi. Yerel yöneticiler bu gayretleri için başta Van Mevki Hastanesi baştabibi Kaymakam İsmail Bey olmak üzere diğer alay tabiplerinin ve karantina memurlarının taltif edilmesini talep etmişlerdi.¹³²⁶ Bir yıl sonra Van Hastanesi baştabibi Kaymakam İsmail Bey’in; “*memleketin hıfz-ı sıhhiye-i umumiyesi hakkında vaki olan ikdam ve gayretinden ve kıdem ve ehliyetinden*” bahisle rütbesinin bir derece terfisi talep edilirken,¹³²⁷ aynı yıl Belediye tabibi Tahsin Efendi de yaptığı hizmetlerden dolayı taltif edilmişti.¹³²⁸

Kolera hastalığının belirtileri şehirde kaybolunca sıhhiye nezaretinin izniyle karantina ve kordonlar kaldırılmış ancak Rusya ve İran’dan bulaşabilecek hastalığa karşı sınırlarda karantina uygulamasına devam edilmişti.¹³²⁹ Nitekim Takvim-i Vekayi’de, geçen sene kolera hastalığının etkilediği ve dikkat edilmesi gereken yerlerin İmadiye, Hakkâri ve İran hududuna civar olan yerler olduğu ifade edilmişti.¹³³⁰

Kolera hastalığı 1905-1906 yıllarında tekrar ortaya çıkmıştı. Bu kez Sıhhiye Nezareti tedbir alınması için yapılması gerekenleri vilâyete önceden bildirmişti. Buna göre hastalığın yayılmasına meydan vermemek için, Van’da bütün hastalar muayene

¹³²² Aktaş, *Erzurum ve Trabzon Vilâyetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*, s. 60.

¹³²³ BOA. BEO. 107/8020, 25 R 1310 (16 Kasım 1892).

¹³²⁴ BOA. Y. HUS. 266/154, 27 R 1310 (18 Kasım 1892); BOA. BEO. 107/8020, 25 R 1310 (16 Kasım 1892).

¹³²⁵ BOA. BEO. 92/6863, 29 Ra 1310 (21 Ekim 1892).

¹³²⁶ BOA. BEO. 166/12449, 18 Ş 1310 (7 Mart 1893).

¹³²⁷ BOA. BEO. 346/25931, 13 B 1311 (23 Ocak 1894).

¹³²⁸ BOA. DH. MKT. 14/7, 20 B 1311 (27 Ocak 1894).

¹³²⁹ BOA. BEO. 143/10720, 05 B 1310 (23 Ocak 1893).

¹³³⁰ *Takvim-i Vekayi*, nr. 16, s. 3, 21 Ramazan 1308 (30 Nisan 1891).

edilerek içlerinde şüpheli olanlar şehir dışında uygun bir yerde tesis edilecek bir mevkide tedavi edilecektir. Hastalık şüphesi taşıyanlar mutlaka muhtarlar tarafından bildirilecektir. Ölenlerin kıymetsiz eşyaları ve elbiseleri yakılacak, kıymetli eşyaları dezenfekte edilecektir. Hastalar beş gün müşahede altına alınacak, vefat edenler şehirden uzak kabristanlarda iki metre derinlikte mezar kazılarak üzerine bolca kireç döküldükten sonra defnedilecektir. Ayrıca memleketin temizliğine dikkat edilerek kolera görülen haneler dezenfekte edilip duvarları kireçle badana edilecektir. Kolera görülen mahallerde en önemli şey su olduğundan sular kaynatılarak içilecek ve çamaşır yıkanan yerlerden su alınmaması sağlanacaktır.¹³³¹ Alınan tedbirler 1910 yılında yeni bir kolera salgınının vilâyete yayılmasının önüne geçemeyecektir.¹³³²

3.6.2. Sağlık Hizmetleri

3.6.2.1. Tabip ve Eczane

Askerî ve stratejik bakımdan önemli bir şehir olan Van'da -yönetici ve askerî birliklerin sağlık ihtiyaçlarını karşılamak için de olsa- eskiden beri hekim bulundurulmaktadır.¹³³³ Fakat genel sağlık hizmetinin Van ile birlikte diğer taşra şehirlerine doktorlar eliyle götürülmesi 1871 yılından sonra gerçekleşebilmiştir. 1871 yılında “İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi” ile taşraya hekim tayini ve bu hekimlerin görevlerini belirten bir nizamname yayımlanmıştır. Bu yönetmelikle devlet, “*Memleket Tabibi*” adıyla vilâyetlere hekim tayinine başlamıştır. Tabiplerden beklenen, hastayı tedavi etme ve koruyucu sağlık hizmeti sunmalarıdır. Aynı nizamnamede her belediye bünyesinde bir eczane kurulacaktır. Belediye eczaneleri diplomalı bir eczacının yönetiminde ve memleket tabiplerinin denetimi altında bulunacaktır. Eczanenin ihtiyaç duyduğu ilaçlar tabip ve eczacının talebiyle, belediye tarafından bedeli ödenerek Nezaret-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin onayı ile İstanbul'daki merkezi eczaneden temin edilecektir. Belediyeler alınan ilaç ve malzemeleri kontrol edecek ve her altı ayda bir eczanenin muhasebesini inceleyecektir. 1882 yılındaki bir yönetmelikle de tabiplerin yanı sıra şehirlerde bulunacak cerrahlarla ilgili bir düzenleme yapılmıştır.¹³³⁴ Bahsedilen tabip ve eczacıların maaşları, hizmet verdikleri yer ve ilaçlar belediye

¹³³¹ BOA. A. MKT. MHM. 568/18, 24 L 1322 (1 Ocak 1905). 1906 yılında yani kolera hastalığıyla aynı dönemde Van'da kıtlık da meydana gelmişti. Bkz. Kansu, *1908 Devrimi*, s. 39.

¹³³² Esat Aktaş, “Erzurum Vilâyetinde 1910 Kolera Salgını ve Etkileri”, s. 246.

¹³³³ Walpole, *The Ansayri and the Assassins*, s. 115.

¹³³⁴ Erdem Aydın, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, *OTAM*, (15), 2004, s. 195-196.

varidatından karşılanması hasebiyle kendilerine belediye tabibi ve belediye eczacısı adı da verilmiştir. Nitekim arşiv belgelerinde daha ziyade “*belediye tabibi*” ve “*belediye eczacısı*” isimleri yer almaktadır.¹³³⁵ Bunun yanında “*sıhhiye tabibi*” ifadelerine rastlamak da mümkündür.¹³³⁶ 1888 yılından itibaren memleket tabiplerinin maaşları doğrudan devlet tarafından ödenmeye başlanmıştır.¹³³⁷ Tabip ve eczacılar İstanbul’daki Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye veya yine buradaki askerî tıp okulundan mezun olmaktadır.¹³³⁸

Sultan II. Abdülhamid devrinin başında, dönemin koşullarından dolayı yaygın olan salgın hastalıklara karşı, Van’da 1876 yılında karantina memuru kadrosu bulunduğu görülmektedir.¹³³⁹ Hekim sayısının çok az olduğu ülkede devlet, hayati öneme sahip ordunun sağlık ihtiyacını dahi yabancı doktorlara yüksek ücretler ödeyerek tamamlayabilmektedir. 1877 yılında Van’da bulunan Binbaşı Fred Burnaby, şehirde Macar asıllı askerî bir doktorun olduğunu ifade etmektedir. Hükümet, doktorla bir kontrat yaparak altın cinsinden ödenmek üzere kendisine aylık 171 lira maaş ödemektedir.¹³⁴⁰ Daha sonra yine şehre Macar asıllı Wallisch adında başka bir askerî doktor atanmıştır. Doktor İstanbul’dan deniz yolu ile Trabzon’a oradan da karayolu ile Van’a gelmek üzere yola çıkmıştı.¹³⁴¹

İlerleyen zamanlarda kurumsal sağlık hizmeti, bir kısmı gayrimüslim olan askerî hekimler ve merkezi atama ile belediye bünyesinde görev alan belediye tabibi veya eczacısı vasıtasıyla sağlanmıştır. Olağanüstü haller dışında takribi 1890 yılında 40.000 nüfuslu Van’da 2 askerî doktor, bir şehir doktoru ve bir karantina doktoru bulunmaktadır.¹³⁴²

¹³³⁵ BOA. DH. MKT. 1155/91, 13 S 1325 (28 Mart 1907); BOA. Y. PRK. UM. 11/19, 22 Ca 1305 (5 Şubat 1888).

¹³³⁶ BOA. BEO. 92/6863, 29 Ra 1310 (21 Ekim 1892).

¹³³⁷ Aydın, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, s. 200.

¹³³⁸ BOA. BEO. 355/26547, 30 B 1311 (6 Şubat 1894).

¹³³⁹ *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1293/1876, s. 135. Gerçi daha 19. yüzyılın ortalarında -belki daha öncelerde- şehirde resmi doktor bulunmakta ise de bu doktorun paşa yani valinin hizmetine tayin edildiği anlaşılmaktadır. Bkz. Walpole, *The Ansayri and the Assassins*, s. 115

¹³⁴⁰ Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, s. 241.

¹³⁴¹ Whitman, *Turkish Memories*, s. 65.

¹³⁴² Abidin Temizer, “Van’da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri Ve Van Amerikan Hastanesi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, II (2), (2013, s. 189.

Görevliler hakkında bilgi vermek gerekirse 1881 yılında Van Vilâyetine memleket tabibi olarak Hasan Abdülgaffar Efendi atanmıştır.¹³⁴³ 1888 yılında Aristidi Efendi,¹³⁴⁴ 1894 yılında Fethi Tahsin Efendi,¹³⁴⁵ 1907 yılında ise Todoraki Patraplos Van'da görev yapmış belediye tabipleridir.¹³⁴⁶ Fakat Van'da sürekli olarak tabip bulunmadığı veya yetersiz sayıda bulunduğu anlaşılmaktadır. Ülkedeki hekim açığı nedeniyle tayini çıkan bir hekimin yerine yeni birinin atanması kolay olmamakta ve zaman almaktadır. 1891-1892 yıllarında Van Vilâyetinde tabip bulunmadığından, maaşının belediyece karşılanmak üzere tabip atanması için gereğinin yapılması istenilmişti.¹³⁴⁷ Yine 1902 yılına ait bir belgede tekrar ortaya çıkan çiçek hastalığı nedeniyle bir belediye tabibi tayin edilmesi istenmişti.¹³⁴⁸ Memleket tabibi veya belediye tabiplerinin olmadığı dönemlerde bazı çözüm yolları bulunmaya çalışılmıştır. Yukarıda ifade edildiği gibi 1900'lü yıllarda şehirde belediye tabibi olmayınca bu vazifeye askerî hastane doktoru Nizamiye Tabip Yüzbaşısı Halil Efendi getirilmişti. Onun vefatı üzerine bu hizmet, geçici olarak karantina tabibi Doktor Feder tarafından ifa edilmiş ve daha sonra da bu göreve Mekteb-i Tıbbiye mezunu nizamiye askerî tabiplerden Yüzbaşı Ali Hüsnü Efendi tayin edilmişti.¹³⁴⁹ Arşiv belgeleri incelendiğinde askerî doktorların belediye tabipliğini kendi asli görevleri olan askerî hekimlikle birlikte yürüttükleri anlaşılmaktadır. Fakat sözü edilen tabipler, cerrah değildirler. 1891 ve 1892 yıllarına ait arşiv belgelerinde hapishaneden kaçarken yaralı olarak ele geçirilen bir firarinin vilâyette diplomalı cerrah olmadığından diplomasız –muhtemelen yerel hekim– bir cerraha tedavi ettirildiği ifade edilmektedir.¹³⁵⁰ 1909 yılına gelindiğinde Van Belediyesi bünyesine bir ebe tayin edilmiştir. Ebe kocasıyla beraber Batum-Kars güzergâhı üzerinden görev yeri Van'a gitmektedir.¹³⁵¹

¹³⁴³ *BOA. İ. DH.* 825/66455, 29 R 1298 (31 Mart 1881).

¹³⁴⁴ *BOA. İ. DH.* 1083/84931, 22 N 1305 (2 Haziran 1888).

¹³⁴⁵ *BOA. DH. MKT.* 14/7, 20 B 131 (27 Ocak 1894). Posta ve Telgraf Başmüdürünün oğlu olan Fethi Beyin diğerlerine nispeten uzun dönem Van Belediye Tabipliği görevinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1900 tarihli bir arşiv belgesinde kendisinin taltifinden bahsedilmektedir. Bkz. *BOA. DH. MKT.* 23/83, 6 R 1318 (3 Ağustos 1900).

¹³⁴⁶ *BOA. DH. MKT.* 1155/91, 13 S 1325 (28 Mart 1907).

¹³⁴⁷ *BOA. DH. MKT.* 1913/92, 19 C 1309 (20 Ocak 1892).

¹³⁴⁸ *BOA. DH. MKT.* 520/56, 02 Ra 1320 (9 Haziran 1902).

¹³⁴⁹ *BOA. DH. MKT.* 776/41, 20 B 1321 (12 Ekim 1903).

¹³⁵⁰ *DH. MKT.* 1902/44, 14 Ca 1309 (16 Aralık 1891); *DH. MKT.* 1981/75, 8 M 1310 (2 Ağustos 1892). Beyazıdı, halk içinde tecrübe edinmiş iyi cerrahların olduğunu ve hastalarını tedavi ettiklerini ifade etmektedir. Bkz. Beyazıdı, *Kürtlerin Örf ve Adetleri*, s. 67.

¹³⁵¹ *BOA. HR. İD.* 704/36, 29 Ra 1327 (20 Nisan 1909).

Bazı tabip ve eczacıların tayin edildikleri halde Van'a gitmedikleri bazılarının ise bir müddet kaldıktan sonra istifa ettikleri görülmektedir. Nitekim Van Vilâyeti Sıhhiye Müfettişliği görevine tayin edilen Doktor Mahmud Celaleddin Efendi bu görevden istifa ederek ayrılmıştı.¹³⁵² Yine askerî tıp mektebinden eczacı olarak mezun olan Danyel Efendi, mecburi hizmet yükümlülüğü kapsamında Van Belediyesi Eczacılığına tayin edilmiş ancak görev yerine gitmeyerek Selanik'te eczacılık yapmaya başlamıştı. Dâhiliye Nezareti Danyel Efendi'ye derhal görev yerine gitmesini aksi takdirde okul masrafları olarak kendisinden 100 liranın tahsil edileceğini bildirince¹³⁵³, Danyel Efendi Van'a gitmek yerine parayı ödemeyi kabul etmiş ve ödemeye esas bir poliçe vermişti.¹³⁵⁴

Bazı tabipler halk ve yöneticilerce takdir edilmekte ve sevilmektedir. Van idarecileri halkın mizaç ve meşrebine tamamıyla vakıf olduğu için Kolağası Askerî Tabip Bekir Bey'in Van Mevki Askerî Hastanesindeki vazifesine hâlel gelmemesi kaydıyla Van Karantina Tababetine tayinini talep etmiş ancak bu talep bir kişinin üzerinde iki görev olamayacağı gerekçesiyle kabul edilmemişti. Ayrıca Van Sıhhiye Tababeti münhal olmayıp Dr. Yuviç (Luvviç)'in geçici olarak Diyarbakır'da istihdam edildiği ve karantina tababetinin zaten Dr. Belavi tarafından ifa edildiği de gerekçede bildirilmişti.¹³⁵⁵

Gayretlerinden dolayı taltif edilen sağlık çalışanları olduğu gibi kendilerinden şikâyet edilenler de bulunmaktadır. İddiaya göre Belediye Eczacısı Luici yolsuzluk yaparak eczane hâsılatından zimmetine birkaç bin kuruş geçirmişti. Belediye başkanlığı tarafından bu durum ortaya çıkarılmış ve Luici mahkemeye sevk edilmişti. Sürdürülen tahkikatta bahsi geçen eczacının hastaya fazla ilaç vererek ölümüne neden olduğu da iddia ediliyordu. Tutuklanan Luici, daha önce Van'daki İngiliz Konsolosluğundan aldığı pasaportu dayanak göstererek İngiliz vatandaşı olduğunu söylemeye başlamış ve hatta İngiliz elçiliği Luici'nin serbest bırakılması için ısrarda bulunmuştu. Osmanlı makamları buna karşılık Luici'nin Mekteb-i Tıbbiye mezunu ve 700 kuruş maaşla

¹³⁵² BOA. DH. MKT. 778/27, 25 B 1321 (17 Ekim 1903).

¹³⁵³ BOA. DH. MKT. 2305/94, 13 L 1317 (14 Şubat 1900).

¹³⁵⁴ BOA. DH. MKT. 2337/101, 26 Z 1317 (27 Nisan 1900).

¹³⁵⁵ BOA. BEO. 605/45361, 27 L 1312 (23 Nisan 1895).

Van'da göreve başlatılan bir Osmanlı vatandaşı olduğunu ifade etmişlerdi. Van Valisi Halil Bey ile hükümet arasından konuyla ilgili uzun yazışmalar yapılmıştı.¹³⁵⁶

Bir diğer şikâyet konusu ise Saray Kasabası Karantina Tabibi Bogaçelos'un hastalığını bahane ederek Van şehir merkezine gelmesiyle ilgilidir. Van Valisi Ferik Bahri, Bogaçelos'un, yerine Hasan Efendi adında birini bırakarak vilâyete gezmeye geldiğini ve Saray Kasabası'nın tabipsiz kaldığını hükümete şikâyet ederek gereğinin yapılmasını istemişti.¹³⁵⁷ Van Belediye Tabibinin, Van Hastanesi Baştabibi olan askerî hekimin hastaya yanlış ilaç verip hamile bir kadının çocuğunun ölmesine neden olduğuna dair ileri sürdüğü iddia ise yine başka bir şikâyet konusudur.¹³⁵⁸

3.6.2.2. Hastane

Dönemin başında yani 1876 yılında Van'da hastanenin olmadığı anlaşılmaktadır. Gerek Van'ın bu tarihlerde bağlı olduğu Erzurum'a ait vilâyet salnamesindeki yapılar istatistiği¹³⁵⁹ ve gerekse kaleye bir hastane inşasının gerekliliğinden bahseden yerel yetkililerin ifadelerine yer veren 1877 tarihli bir seyahatname¹³⁶⁰ dikkate alındığında, bu tarihlerde şehirde hastanenin olmadığı sonucuna varılmaktadır. Şehirde bulunan hekim veya hekimlerin kendilerine tahsis edilen oda veya benzeri bir yerde ihtiyaç hâsıl oldukça hizmet ettiklerini söylemek mümkündür.

İlerleyen zamanlarda şehirde bir hastanenin yapıldığı görülmektedir. Nitekim 1888 tarihli bir arşiv belgesinde "Van Vilâyet Hastanesi" ifadesi geçmektedir.¹³⁶¹ Fakat takip eden arşiv belgeleri incelendiğinde sözü edilen hastanenin sivillere hizmet imkânları sınırlı olan askerî bir hastane olduğu anlaşılmaktadır. Belgelerdeki "Dördüncü Ordu-yı Hümayun Van Hastanesi"¹³⁶² ve "Dördüncü Ordu-yı Hümayun'a mensub Van Hastanesi"¹³⁶³ ifadeleri bunu doğrulamaktadır. Ancak mevcut askerî hastanenin müstakil ve donanımlı bir bina yerine eklentileriyle beraber revir tarzı bir yer olarak anlaşılması daha doğru olacaktır. 1896 yılında teftiş için şehirde bulunan Sadettin Paşa'nın anılarına göre başhekimlik kadrosu ve başhekimin de olduğu hastanenin

¹³⁵⁶ BOA. Y. PRK. UM. 11/19, 22 Ca 1305 (5 Şubat 1888).

¹³⁵⁷ BOA. BEO. 92/6863, 29 Ra 1310 (21 Ekim 1892).

¹³⁵⁸ BOA. DH. MKT. 1635/90, 10 Za 1306 (8 Temmuz 1889).

¹³⁵⁹ *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1293/1876, s. 147.

¹³⁶⁰ Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, s. 234.

¹³⁶¹ BOA. İ. DH. 1083/84931, 22 N 1305 (2 Haziran 1888).

¹³⁶² BOA. ŞD. 645/53, 29 B 1320 (1 Kasım 1902).

¹³⁶³ BOA. BEO. 1945/145850, 03 Ş 1320 (5 Kasım 1902).

koşulları iyi değildir. İki asker bir yorgan altında yatmaktadır. Şubat 1896 yılında hastanede 35 asker hayatını kaybetmiştir.¹³⁶⁴ Muhtemelen mevcut olumsuz şartları değiştirmek amacıyla IV. Ordu Müşirliği Eylül 1897 yılında Van'da askerî bir hastanenin temelini resmi merasimle atıldığı bilgisini Seraskerliğe bildirmişti.¹³⁶⁵ Bu hastane 1912 yılında 200 askerî yatırarak tedavi edebilecek kapasiteye ulaşmıştı.¹³⁶⁶

Sivil hastanenin açılması ise daha geç bir tarihte gerçekleşmiştir. Nitekim oldukça ayrıntılı bilgiler veren 1889 tarihli devlet salnamesine bakıldığında şehirde hastanenin bulunmadığı anlaşılmaktadır.¹³⁶⁷ On yıl sonra yani 1899 yılına gelindiğinde ise askerî hastaneden başka şehirde sivillere hizmet veren ve “*Van Hastanesi*” adında bir hastane bulunduğu görülmektedir. Doktorlar, Cerrah Mustafa Efendi ve Cerrah İbrahim Efendi'dir. Kurumda Mustafa Efendi isimli bir de kâtip bulunmaktadır. Muhtemelen kurumda yardımcı personel de mevcuttur.¹³⁶⁸ Fakat hastanenin yetersizliğinden olsa gerek 1905 yılında 20.000 kuruş ödenek ile yeni bir hastane inşası planlanmıştı.¹³⁶⁹ Yine 1899 yılı verilerine göre şehirde Tabib Belav Efendi'nin idaresinde müstakil bir karantina dairesi bulunmaktadır. Kurumda Hüseyin Hüsnü Efendi isimli bir de kâtip bulunmaktadır.¹³⁷⁰ İlerleyen zamanlarda sağlık hizmetlerinin kısmen genişlemesiyle daha kıdemli tabipleri ifade eden sıhhiye müfettişi¹³⁷¹ kadrosu ihdas edilerek şehre bir sıhhiye müfettişi atanmıştır.¹³⁷²

Van'da had safhaya varan sağlık hizmeti ihtiyacını karşılayan kurumlardan biri de Amerikan misyonerlerine aittir. Amerikalıların halkın tevecühünü çekmek için bölgede misyoner hekimleri görevlendirdikleri bilinmektedir. Daha 1830'lu yıllarda Hakkâri'de faaliyet gösteren Amerikalı Misyoner Dr. Grant, başta Hakkâri beyi Nurullah olmak üzere tedavi ettiği insanlarla yörede belli bir şöhrete sahip olmuştur.¹³⁷³ O ve benzerlerinin bıraktığı etkiyle bölgeye gelen her Avrupalı bir nevi hekim

¹³⁶⁴ *Sadettin Paşanın Anıları*, s. 71-72.

¹³⁶⁵ *BOA. Y. MTV. 165/171, 25 Ra 1315 (24 Ağustos 1897).*

¹³⁶⁶ Temizer, “Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi”, s. 195.

¹³⁶⁷ *SDAO, 1306/1889, s. 474 vd.*

¹³⁶⁸ *Van Vilâyet Salnamesi, 1315/1897, s. 149.*

¹³⁶⁹ *BOA. DH. MKT. 945/7, 03 S 1323 (9 Nisan 1905).*

¹³⁷⁰ *Van Vilâyet Salnamesi, 1315/1897, s. 58.*

¹³⁷¹ Aydın, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, s. 199.

¹³⁷² *BOA. DH. MKT. 778/27, 25 B 1321 (17 Ekim 1903).*

¹³⁷³ Asahel Grant, *The Nestorians Or The Lost Tribes*, London 1841, s. 88-89-90, 104.

sayılmakta ve kendilerinden ilaç ile tedavi istenmektedir.¹³⁷⁴ Zira geleneksel tedavi yöntemleri ciddi vakalarda eksik kalırken devletin verdiği sağlık hizmetleri de yetersizdir.

Van'daki misyonun başında olan ve kendisi de hekim olan Dr. Reynolds'un yanında, Dr. Grace Kimbal ve Dr. L. R. Smith isminde iki kadın hekim bulunmaktadır.¹³⁷⁵ Henüz kurumsal bir hastaneye sahip olmayan bu ekibin üyeleri, gezici misyoner hekim şeklinde halk arasında dolaşmaktadır. Van'da Bayan Kimball bu tür faaliyeti yürüten misyonerlerden biridir. Gerçi 1894 yılında Bayan Kimball'ın tıbbi faaliyetleri valilik emriyle yasaklandıysa da bir süre sonra bu yasağın uygulanmadığı görülmüştü.¹³⁷⁶ Şehri 1880 yılında ziyaret eden Rassam, misyonerlerin tüm kesimlerce sevildiğini, özellikle de Dr. Reynolds'un tıbbi becerisi ve hayırseverliğiyle her kesimden insana kendini sevdirdiğini ifade etmektedir.¹³⁷⁷ Bu sağlık ekibine 1898 yılında enerjik bir yapıya sahip olan Dr. Clarence Ussher'in katılımıyla, misyonerlerin tıbbi misyon kolu daha da kuvvetlenmişti.¹³⁷⁸

Doğu Türkiye Misyonu, 1899 yılında Dr. Clarence D. Ussher gayretleriyle Van'da bir dispanser açtı. Burası misyon yerleşkesi dışında kiralanmış iki katlı bir evin ruhsatsız olarak dispansere dönüştürülmesiyle oluşturulmuştur. Pazar günleri dışında her gün hasta kabul eden iki katlı misyon dispanserinin üst katı halka açık kütüphanedir. Alt kat ise muayenehane, kadın ve erkeklere ait bekleme odaları ve iki eczacının görev yaptığı eczaneden oluşmaktadır. Dr. Ussher bir odasını ameliyathane olarak kullandığı ilkel vaziyetteki bu mekânda, muayene ve ameliyat yaparak zamanla tedavi hizmeti verdiği insan sayısı artmıştır. Dispanserde 1900 yılında 1.931 hasta tedavi edilmiş ve 163 ameliyat yapılmıştır. 12 yataklı bu ruhsatsız küçük hastane yetersiz kalınca, daha sonra büyük bir misyon hastanesi inşa edilmiştir.¹³⁷⁹

¹³⁷⁴ Nikitin, *Kürtler*, s. 204.

¹³⁷⁵ Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 265.

¹³⁷⁶ İdris Yücel, "Yakın Şarkta Batı Nüfuzu Üzerine Bir Değerlendirme: Anadolu'daki Amerikan Misyon Hastaneleri (1880-1930)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (15), Güz 2011, s. 242, dipnot bilgisi.

¹³⁷⁷ Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 126.

¹³⁷⁸ Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 265.

¹³⁷⁹ İdris Yücel, *Anadolu'daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2011, s. 207, 209; Yücel, "Yakın Şarkta Batı Nüfuzu Üzerine Bir Değerlendirme: Anadolu'daki Amerikan Misyon Hastaneleri (1880-1930)", s. 237.

Bu hastane, Bahçeler mevkiî Acem Haço Mahallesi Tepebağ Sokağı'nda Amerikan okuluna bitişik bir mevkidedir. Misyonerler adına tapuya kayıtlı olan hastanede, bir kısmı hasta yatakhane ve bir kısmı muayenehane olan yirmi beş oda bulunmaktadır.¹³⁸⁰ Yeni hastane binası faaliyete geçtikten sonra Dr. Usher, Martha Tinker Reynolds, Bayan Rogers, Schwester Martha Kleiss ve Bayan Mc Laren hastanede çalışmaya başlamıştır. Ayrıca hastanede bir Arap ve bir de Türk cerrah görev yapmaktadır.¹³⁸¹ Hastane, ücretli ve ücretsiz şeklinde her dinden ve milletten insanı kabul etmektedir. Hastanenin yanında bir de eczane bulunmaktadır. Eczane, dışarıdan gelen hastalara ücretli, misyoner okullarındaki kendi öğrencilerine ise ücretsiz ilaç vermektedir.¹³⁸² 1903 yılında faaliyete geçen Van Amerikan Hastanesi'nde aynı yılın altı aylık kesiminde 2.259 hastaya tedavi işlemi yapılmış, 144 hasta ise hastaneye yatılı olarak kabul edilmiştir. 1905 yılında 3.259'u ilk kez gelen hasta olmak üzere 5.011 kişi tedavi edilmiştir. 1907 yılında ise 3.336 yeni hasta olmak üzere toplam 14.356 tedavi yapılmıştır.¹³⁸³

Van Valisi ve kent yöneticileri kendi ailelerini de tedavi eden misyonerlerin sağlık hizmetlerinden memnundular. 1902 yılında inşa ve ruhsat işlemlerinde ortaya çıkan resmi zorlukların aşımında, yetkililer, “vilâyet sınırları dâhilindeki sağlık hizmeti ihtiyacının had safhada olması ve yerel hastanelerin bu ihtiyacı karşılayamaması” bilgisini ekleyerek merkezi hükümet nezdinde girişimlerde bulunmuş ve olumlu sonuç almışlardır.¹³⁸⁴ Hastane bölgede yaşayan halka hizmet verdiği gibi askerî hastanede yatan askerleri de tedavi etmektedir. Bu nedenle Van'daki yerel yetkililer bilhassa askerlerin tedavi edilmelerinden memnun olarak misyonerlere yazılı teşekkürname vermişti.¹³⁸⁵ Amerikalı doktorlar 1905 ve 1906 yıllarında yaşanan kolera ve tifo salgınında gayretli faaliyetlerde bulunarak kendilerini ispat ettiler. 1914 yılında Vali Tahsin Paşa, Van'daki tifüs salgınında gayretlerinden dolayı misyon hekimlerine teşekkür etse de bu salgında 4.500 askerden 2.800'i hayatını kaybetmişti.¹³⁸⁶

¹³⁸⁰ Cevzîliler&Cevzîliler, “Van Vilâyetinde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar”, s. 178.

¹³⁸¹ Tozkoparan, *19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri*, s. 166.

¹³⁸² Cevzîliler&Cevzîliler, “Van Vilâyetinde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar”, s. 178.

¹³⁸³ Yücel, *Anadolu'daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)*, s. 212.

¹³⁸⁴ Yücel, *Anadolu'daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)*, s. 160.

¹³⁸⁵ Yücel, “Yakın Şarkta Batı Nüfuzu Üzerine Bir Değerlendirme: Anadolu'daki Amerikan Misyon Hastaneleri (1880-1930)”, s. 240.

¹³⁸⁶ Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 265, 514.

3.7. ADLİ SİSTEM

Vilâyette Adliye Nezaretine bağlı Nizamiye mahkemeleri ve şeyhülislama bağlı Şer'i mahkemeler bulunmaktadır.¹³⁸⁷ Van, gayrimüslim nüfusunun yoğun olduğu vilâyetlerden biri olduğu için, Tanzimat döneminden itibaren yapılan reformlar neticesinde mahkeme üyeliklerine Ermeni, Nasturi ve Yahudiler de getirilmiştir. 1876 yılında Van merkezde 4 üyeli temyiz meclisinde Sahak Ağa ve Kivork Ağa adında iki gayrimüslim üye bulunmaktadır. Mahkemede ayrıca iddia makamı adına Edhem Efendi adında bir de Kürtçe tercümanı yer almaktadır.¹³⁸⁸

Ticaret mahkemelerinde şehrin ticaretini elinde bulunduran gayrimüslimlerin aza düzeyinde ağırlıkları görülmektedir. 1876 yılındaki Van Ticaret Mahkemesi'nde mahkeme başkanı Abdurrahman Efendi, Müslüman üyeler Hacı Reşid Efendi, Hacı Emin Ağa, gayrimüslim üyeler ise Panos Ağa, Mıgırdıç Ağa ve bir öncekiyle aynı ismi taşıdığı için diğer Mıgırdıç Ağa olarak zikredilen şahıslardır.¹³⁸⁹ 1885 yılına gelindiğinde ise Ticaret Mahkemesi reisi artık Karabet Efendi isimli bir gayrimüslimdir.¹³⁹⁰ Bir yıl sonra 1886'da Ticaret Mahkemesi reisi Mıgırdıç Efendi olarak görünmektedir.¹³⁹¹ Kazalarda bulunan Deavi Meclisinde de nüfus bileşimine göre gayrimüslimler yer almaktadır.¹³⁹²

Vilâyete bağlı kazaların ekserisinde yeni yargı kurumları olan nizamiye mahkemeleri teşkilatı mevcuttur. Bunun yanında Beytüşşebap¹³⁹³ ve Şemdinan gibi bazı küçük ve uzak kazalarda bu teşkilata lüzum görülmemiştir.¹³⁹⁴

Van Vilâyetinde 1897 yılı itibarıyla 22'si kadın ve 1.020'si de erkek olmak üzere toplam 1.042 kişi kusur, kabahat ve cinayet suçlarından hüküm giymiştir. Cinayet ve benzeri ağır suç işleyen 74 erkek varken, bu nitelikte suçlarla ilgili kadın bulunmamaktadır. Vurma ve yaralama filli 578 kişi ile işlenen suçların başında gelmektedir. Bunu 138 kişi ile hırsızlık takip etmektedir. Memur ve zabıtaya hakaret 10, mahpus kaçırmak ve ağır suçluyu saklamak 6, ırza geçme 6, yüz kızartıcı suçlar 5, zina

¹³⁸⁷ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 634.

¹³⁸⁸ *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1293/1876, s. 101.

¹³⁸⁹ *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1293/1876, s. 103

¹³⁹⁰ *SDAO*, 1302/1885, s. 540-541.

¹³⁹¹ *SDAO*, 1303/1886, s. 457- 458.

¹³⁹² *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1293/1876, s. 104-108.

¹³⁹³ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 200.

¹³⁹⁴ *BOA. BEO.* 1932/144835, 06 B 1320 (9 Ekim 1902).

ve ahlaksızlık 20, kız kaçırma 10, hukukî konularda yalancı şahitlik 3, küfür, hakaret ve iftira 82, dolandırıcılık 1, emniyeti suiistimal 12, başkasının malına zarar vermek 17, belediye kanunlarına karşı gelmek 19 ve çeşitli kabahat ve kusurları işleyenlerin sayısı 61 kişidir. Görüldüğü gibi vurma-yaralama olarak ifade edilen kavgalar en yaygın adli vakalardır. Ağır suçlar hariç cezaların çoğu kısa süreli hapis ya da para cezası şeklindedir.¹³⁹⁵

Gerek adli gerekse de idarî yargının doğru çalıştığına, ırk ve din ayrımı yapmadan hüküm verdiğine dair örnekler mevcuttur. Mesela Vali Bahri Paşa şehrin huzurunu bozan kişiler arasında Müslümanlardan Abdurrahman Ağazade Hamdi Bey ve Hakkı Yusuf Efendi; Ermenilerden ise Natanyan Karabet, Sarı Keşişoğlu Kigork, Kalikyan Mıgırdıç ve Sabuncıyan Sahak isimlerini zikrederek ancak onların buradan gönderilmeleriyle şehrin huzura kavuşacağı ifade etmiş¹³⁹⁶ ve daha sonra bu kişiler Müslüman-Hıristiyan ayrımı gözetilmeksizin sürgün cezasına çarptırılmışlardı.¹³⁹⁷ Yine şehrin en güçlü ailelerinden olan Demirzadeler ile bazı Ermeniler arasındaki bir arazi davasında, yargı Demirzadeler lehine karar vermemiş ve her iki tarafın hükümete başvurmasıyla mesele vilâyet sınırlarını aşmıştı.¹³⁹⁸

Bunun yanında adalet sistemi çok katı değildir. Suçların bir kısmına sürgün cezası verilirken, mahkûm olanlar içinse çeşitli vesilelerle zaman zaman af mekanizması çalıştırılmaktadır. Farklı suçlardan Vanlı Natanyan Kudüs'e, Van ahalisinden Halil ve Tahir ise Rodos'a sürgün edilmişlerdi.¹³⁹⁹ Van'da istenmeyen bazı faaliyetler içinde olan rahip, öğretmen ve bunlarla hareket eden tutuklu birkaç Ermeni, şehirdeki Ermeni muteberanının ricası üzerine serbest bırakılmışlardı.¹⁴⁰⁰ Yine yasaklı madde bulundurmaktan müebbet küreğe mahkum edilen Dursun isimli şahıs "afv-ı âli" ye mazhar olmuştu.¹⁴⁰¹ Hırsızlık suçundan üç sene kürek cezası ile mahkûm olan İhya oğlu Tello, Van hapishanesinde bulaşıcı hastalığa yakalandığından Kastamonu

¹³⁹⁵ Güran, *İlk İstatistik Yıllığı*, s. 59, 64-67, 72-75.

¹³⁹⁶ BOA. Y. MTV. 68/26, 06 Ra 1310 (28 Eylül 1892)

¹³⁹⁷ BOA. BEO. 318/23785, 18 Ca 1311 (27 Kasım 1893); BOA. Y. A. HUS. 326/39, 03 Za 1312 (28 Nisan 1895); BOA. DH. MKT. 1747/100, 18 Z 1307 (5 Ağustos 1890).

¹³⁹⁸ BOA. Y. PRK. AZJ. 28/69, 10 Za 1311 (15 Mayıs 1894)

¹³⁹⁹ BOA. DH. MKT. 1747/100, 18 Z 1307 (5 Ağustos 1890); BOA. DH. MKT. 1883/3, 23 Ra 1309 (27 Ekim 1891).

¹⁴⁰⁰ BOA. DH. MKT. 1634/119, 06 Za 1306 (4 Temmuz 1889).

¹⁴⁰¹ BOA. BEO. 834/62493, 23 Ra 1314 (1 Eylül 1896)

hastanelerinden birinde tedavi edilmiş ve iyileştikten sonra memleketine gitmek üzere affedilmişti.¹⁴⁰²

Van Vilâyeti adlî yapısının arşiv belgeleri ile birtakım kaynak ve araştırmalarda bahis konusu olması daha ziyade sistemin olumsuzlukları ve yapılan reform girişimleri münasebetiyedir. Yargı kurumları ve onlara bağlı olarak çalışan organların uygulamaları ile hapisanelerin vaziyetleri pek iç açıcı değildir.¹⁴⁰³ Suçsuz yere hapse atmalar,¹⁴⁰⁴ suç isnadiyla tutuklanan şahıslar, hakkından herhangi bir işlem yapılmadan sürüncemede bırakılan davalar,¹⁴⁰⁵ şahıslar arasındaki davalarda kararların ekseriyetle zenginlerin lehine olması, haksız yere suç isnadları,¹⁴⁰⁶ Kürtler ve Ermeniler arasındaki davalarda politik hava veya İstanbul'daki elçiliklerle bağlantılarının olması durumunda sonucun Ermenilerin lehine olması,¹⁴⁰⁷ hapisanelerdeki kötü şartlar¹⁴⁰⁸ ve adlî işlere vali gibi üst makamlardan müdahaleler¹⁴⁰⁹ Van'daki adalet sisteminin belli başlı sorunlarıdır.

Mevcut olumsuz yapıyı ortadan kaldırmak için planlanan reformlar, bunları uygulayacak olan yerel idarecilerin gereken nitelikten yoksun olması nedeniyle istenilen sonucu vermemektedir.¹⁴¹⁰ Bunun yanında sancak ve kaza merkezlerinde politik ve idarî yönden etkin olan eşraf tabakası, sahip oldukları çeşitli enstrümanlarla reform uygulamalarını geciktirmekte veya engelleyebilmektedir.¹⁴¹¹

Diğer yandan Ermeni çeteciler Van çevresinde tam bir terör estirdiklerinden¹⁴¹² onlara karşı mücadele eden Hamidiye Alayları da kural tanımaz olmuşlardır. Hukuk adeta onları bağlamamaktadır.¹⁴¹³ Hamidiye mensuplarının yanlışlık ve suçlarına askerî yetkililer göz yummak zorundadır. Yalnızca askerî mahkemede yargılanabilen bu

¹⁴⁰² BOA. DH. MKT. 2370/10, 10 Ra 1318 (8 Temmuz 1900)

¹⁴⁰³ Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 509.

¹⁴⁰⁴ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 40.

¹⁴⁰⁵ BOA. BEO. 3198/239837, 26 L 1325 (2 Aralık 1907).

¹⁴⁰⁶ Hepworth, *Through Armenian On Horseback*, s. 325-327.

¹⁴⁰⁷ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 157, 158.

¹⁴⁰⁸ BOA. Y. A. HUS. 323/66, 08 L 1312 (4 Nisan 1895).

¹⁴⁰⁹ BOA. DH. MKT. 1654/107, 9 M 1307 (5 Eylül 1889).

¹⁴¹⁰ *Sadettin Paşanın Anıları*, s. 74.

¹⁴¹¹ Kodaman, Bayram, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, s. 24.

¹⁴¹² Bkz. Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1886-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1994.

¹⁴¹³ Hepworth, *Through Armenian On Horseback*, s. 231.

şahıslara mahkemeler, ya beraat ya da göstermelik bir ceza vermektedir.¹⁴¹⁴ Bazen de haklarındaki kanuni takibattan vazgeçilmektedir.¹⁴¹⁵ Hatırlı şahsiyetler tutuklandığında ise bazı durumlarda araya muteberan ya da şehir yöneticileri girmekte ve valinin talebiyle merkezi hükümet nezdinde af girişiminde bulunmaktadır. Bu girişimler bazen söz konusu kişilerin serbest bırakılmasıyla sonuçlanmaktadır.¹⁴¹⁶

Yargının ağır ve kusurlu işleyişi temel sorunlardan biridir. Bazı kazalarda zabıta ve polislerin sık sık değişmesi, diğerlerinin de kanunları yeterince bilmemesi adli iş ve işlemleri aksatmaktadır.¹⁴¹⁷ 1896 yılında şehirde olan Sadettin Paşa, iki yıl önce yirmi civarındaki Ermeninin, nizamiye mülazımlarından Ethem Efendi'yi katlettiklerini ve iki senedir hapis yattıkları halde savcının ithamnameyi ancak mahkemeye sunabildiğini, hâlbuki eldeki delilerin fazlasıyla yeterli olduğunu ifadeyle mevcut duruma işaret etmektedir.¹⁴¹⁸

Yeniden inşa edilen ve 1886 yılından resmi açılışı yapılan Van Merkez Hapishanesi'nde¹⁴¹⁹ sağlık şartları kötü ve istidadının üzerinde mahkûm barındırmaktadır. Hapishanede hastalanan bazı mahkûmlar hayatlarını kaybetmektedir.¹⁴²⁰ Hapishaneden firar vakaları olmaktadır.¹⁴²¹ 1890 tarihli bir arşiv belgesinde koğuşların pek elverişsiz olduğu belirtildikten sonra “*her nevi ceraimle maznun, müttehim ve mahkûm olanların cümlesi*”nin bir arada barındırıldığı ifade edilmiştir.¹⁴²² Hapishanede zaman zaman Kürtler ile Ermeniler arasında yaralanmalarla sonuçlanan kavgalar olmaktadır.¹⁴²³ 1893 yılında mahkûmiyetleri kesinleşmiş bazı mahkûmların yer darlığı nedeniyle Erzurum Hapishanesine gönderilmesi talebi merkezi

¹⁴¹⁴ Sykes, *The Caliphs' Last Heritage*, s. 420.

¹⁴¹⁵ BOA. DH. MKT. 2282/93, 07 Ş 1317 (11 Aralık 1899). Adamanlı ve Haydaranlı aşiretleri arasında meydana gelen çatışmada katli olayları vâki olmasına rağmen maddi tazminle aşiretler arasındaki mesele halledildiğinden, yerel yetkililer mahkûmiyetin daha olumsuz neticeler doğuracağı gerekçesiyle suçlu Hamidiye yüzbaşı vekili ve arkadaşlarını kanuni takibattan affetmişlerdi.

¹⁴¹⁶ BOA. Y. MTV. 213/78, 09 Z 1318 (30 Mart 1901); BOA. DH. MKT. 1634/119, 06 Za 1306 (4 Temmuz 1889).

¹⁴¹⁷ BOA. DH. MKT. 2559/74, 10 Ş 1319 (22 Kasım 1901).

¹⁴¹⁸ *Sadettin Paşanın Anıları*, s. 74

¹⁴¹⁹ BOA. DH. MKT. 1360/64, 16 Za 1303 (16 Ağustos 1886).

¹⁴²⁰ BOA. DH. MKT. 2062/42, 16 Za 1310 (1 Haziran 1893).

¹⁴²¹ BOA. BEO AYN. D. 830 *Erzurum-Van*, 09 R 1294 (23 Nisan 1877).

¹⁴²² BOA. DH. MKT. 1718/57, 25 Ş 1307 (16 Nisan 1890).

¹⁴²³ BOA. MV. 84/50, 10 Za 1312 (5 Mayıs 1895).

hükümet tarafından uygun görülmişti.¹⁴²⁴ Ancak Erzurum Hapishanesinin durumu da Van'dakinden çok farklı değildir.¹⁴²⁵

Hapishane şartları ve şikâyetleri dönemin adlî makamlarını uğraştırmaya devam etmiştir. Dönemin ekonomik sıkıntıları hapishaneleri de etkilemiştir. Mahkûmlar elbisesizlikten ve odun ile sabunları olmadığı için temizliklerini yapamadıklarından şikâyet etmektedir. Bilhassa elbise taleplerinin karşılanması için 1888 yılında mahkûmlar hapishanede yangın çıkartmışlardı. Bu olayların önlenmesi için belediye gelirinden mahkûmlar için elbise parası ayrılmış¹⁴²⁶ ve akabinde mahkûmların yaşam koşulları iyileştirilmeye çalışılmıştı. 1889 yılında Van Valisi Halil Paşa, merkeze gönderdiği bir yazıyla mahkûmlara elbise verildiği ve hastaların tedavi edildiğini bildirmişti.¹⁴²⁷

Kadın mahkûmlar için bir cezaevi olmadığından Hıristiyan yerleşimi olan Katırcı Mahallesi'nde Muzusor adında bir Ermeninin evi hapishane olarak kullanılmak üzere kiralanmıştı. Kira için aylık 32 kuruş tahsisatın ayrıldığı bu ev, sahibinin 47 kuruştan aşağıya vermeyeceğini söylemesi üzerine kalan fark vilâyet bütçesinde para olmadığı için Mamuretülaziz Vilâyeti bütçesinden karşılanmıştı.¹⁴²⁸

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi Van'daki gayrimüslimlerle ilgili birtakım meseleler Batı ülkeleri kamuoyunda yer bulmaktadır. Bilhassa İngiltere'de kasıtlı ve yalan haberlere dayalı olumsuz bir propaganda mevcuttu. Bir Ermeni muhabirin Van'da hapse atılan Ermenilerin sayısı ve durumları ilgi Daily News gazetesine verdiği malumat üzerine konu İngiliz Parlamentosunda gündeme gelmiş ve İngiliz Hükümeti konu hakkında Osmanlı Hükümetinden bilgi talep etmişti.¹⁴²⁹

Çarpıtma haberlerden biri Van Valisi Bahri Paşa'nın Ermeni olaylarıyla ilgili bazı şahitleri tehdit ettiğine dairdir. İngiltere'de bir milletvekilinin olayı İngiliz Parlamentosuna taşınması üzerine İngiltere Dışişleri Müsteşarı, Valinin heyet-i tahkikiye huzuruna çıkmak isteyen şahitleri tehdit ve yanlış yönlendirdiğine dair bilginin doğru

¹⁴²⁴ BOA. DH. MKT. 100/2, 18 M 1311 (1 Ağustos 1893).

¹⁴²⁵ Aktaş, *Trabzon ve Erzurum Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*, s. 350.

¹⁴²⁶ BOA. DH. MKT. 1441/15, 1 Za 1304 (22 Temmuz 1887); BOA. DH. MKT. 1581/72, 3 Ca 1306 (5 Ocak 1889).

¹⁴²⁷ BOA. DH. MKT. 1633/21, 1 Za 1306 (29 Haziran 1889).

¹⁴²⁸ BAO. DH. MKT. 2214/105, 15 S 1317 (25 Haziran 1899).

¹⁴²⁹ BOA. Y. A. HUS. 256/111, 28 B 1309 (27 Şubat 1892).

olmadığını aksi halde Van İngiliz Konsolosunun bunu mutlaka rapor edeceğini söylemişti.¹⁴³⁰

Burada zikredilen hususlar adalet sisteminin aksayan yönleridir. Arşiv ve araştırmalarda daha ziyade sorunların yer alması pek tabiidir. Dolayısıyla zikredilen olumsuzlukları yerel adalet sisteminin tümüne veya her zamanına şamil olarak düşünmek yanıltıcı olacaktır.

Anadolu Islahatı kapsamında başlatılan reformlar içerisinde adli teşkilat da yer aldı. Mevcut sorunları tespit edip rapor etmek ve bunlara çözüm bulmak için Van-Bitlis vilâyetlerine adliye müfettişi olarak Zühdi Efendi ile Selim Efendi tayin edildi. 1896 yılı ortalarında göreve başlayan müfettişler, adli bozukluk ve hapisanelerle ilgili aksaklıkları belirleyip hazırladıkları raporu ıslahat komisyonuna gönderdiler. Komisyon eksik ve yanlış gördüklerini düzeltilmesi talebiyle Babiâli'ye iletiyordu. Yıllardır süren davalara son vermek ve hapisanelerin durumunu düzeltmek müfettişlerin önündeki önemli görevlerdi.¹⁴³¹

Teftiş heyetinin incelediği adli evraka göre 1'i yaralama, 20'si cinayet ve diğer suçlardan olmak üzere 51 mahkûm ve tutuklu bulunuyordu. Mevcut 325 dosya üzerinde yapılan incelemede ise bunlar için yapılan işlemlerin yetersiz olduğu görüldü. Bunlar arasında 1885 yılına yani dokuz yıl öncesi ait dosyaların olduğu tespit edildi. Bunlardan 225'i cinayet, 100 tanesi de darp ve yaralama suçlarını kapsıyordu. Teftiş heyeti yeni atamalar yaparak adli süreci hızlandırmaya çalıştı. Bu kapsamda adliye müfettişliğine de Dersaadet Bidayet Mahkemesi üyesi Koçyan Efendi atandı.¹⁴³²

Diğer vilâyetlerle beraber Van'da da Heyet-i Tahkikiye-i Evvelîye kuruldu. 1896 yılında kuruluşları tamamlanan bu heyetler haksız yere hapisaneye alınanların ve mahkûm olanların durumlarını inceleyecekti.¹⁴³³ Van'daki heyetin reisliğine Keşfi Efendi, üyeliklerine ise Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi Reisi Kadri Efendi ve İstinaf Mahkemesi üyesi Şakuyan Kirkor Efendi getirildi.¹⁴³⁴

¹⁴³⁰ BOA. Y. A. HUS. 323/66, 08 L 1312 (4 Nisan 1895).

¹⁴³¹ Musa Şaşmaz, "Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897)", Hasan Celal Güzel (Ed.), *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni sorunu*, (173-188), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 173-188.

¹⁴³² Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899*, s. 142.

¹⁴³³ Şaşmaz, "Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897)", s. 173-188.

¹⁴³⁴ Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899*, s. 142.

Hapishanelerin sağlıklı olmaması, dar ve kalabalık olması, gardiyan eksikliği, mahkûmların sağlığı, kötü muamele gibi hususlar teftiş komisyonu tarafından araştırılıp düzeltilmeye çalışıldı. Bazı hapishane görevlileri işlerinden atıldı. Yeni hapishaneler yapıldı, eskileri tamir edildi. Hasta mahkûmlar doktorların olduğu yerlere nakledilerek tedavi ettirildi. Şakir Paşa özellikle tutukluların durumlarıyla ilgilendi. Tutuklu Ermenilerin çoğu ve diğer birçok tutuklu bu girişimce serbest bırakıldı. Bununla yetinilmeyerek 22 Aralık 1896 tarihinde genel bir af çıkarıldı ve aftan birçok Ermeni istifade ederek serbest kaldı. 1897 yılının Ocak ayına gelindiğinde bütün mahkûmların genel aftan yararlandırılarak tahliye edildiği anlaşılmaktadır.¹⁴³⁵

Islahat düzenlemelerinden sonra adlî yapılanma şu şekilde oluşmuştur. Van Vilâyeti İdare Meclisi bünyesinde Heyet-i İttihamiye ve Heyet-i Tahkikiye bulunmaktadır. Diğer adlî birimler; Adliye Encümeni Heyeti, İstinaf Mahkemesi Hukuk Dairesi, İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi, İstinaf Mahkemesi Kalemi, İstinaf Mahkemesi Müddei-i Umumi Dairesi, İstinaf Mahkemesi Heyet-i İttihamiyesi, Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi, Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi, Bidayet Mahkemesi Kalemi, Müdde-i Umumi Muavinliği Dairesi, Ticaret Mahkemesi, İstintak Mahkemesi İcra Dairesi, Mukavelat Muharrirliği Dairesi ve Mahkeme-i Şeriye Kalemi idi. Kazalarda ise birer Bidayet mahkemesi bulunmaktadır. Van Şehir Hapishanesi İdaresi ise Müdür İsmail Hakkı Efendi, 1 sergardiyan, 1 kâtip ve diğer gardiyanlardan oluşmaktadır.¹⁴³⁶

Adlî ıslahattan sonra yerel mahkemelerde gayrimüslim sayısı artmıştır. İstinaf Mahkemesi Hukuk Dairesi: Aza Gabriel Efendi, Aza Markar Efendi. İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi: Aza Kirkor Efendi, Aza Buğos Efendi. İstinaf Müddei-i Umumi Dairesi: Hesap Kâtibi Vartan Efendi. Heyeti İttihamiye: Bidayet Azası Agop Efendi. Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi: Aza Panos Efendi. Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi: Aza Eğup Efendi. Ticaret Mahkemesi: Aza-ı Fahriye Boğos Ağa. Kazalardaki Bidayet mahkemelerinde de nüfus oranına göre yine aynı durum söz konusudur.¹⁴³⁷

Merkezi hükümetin reformları ve Şakir Paşa'nın ıslahatları adlî yapıdaki sorunları ortadan kaldırmaya yetmedi. Zira uygulayıcıların tavrı reformların yerleşmesi ve sürdürülmesi açısından büyük önem taşıyordu. Oysa bölgedeki meseleler hususunda

¹⁴³⁵ Şaşmaz, "Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897)", s. 173-188.

¹⁴³⁶ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 135, 144-147, 149.

¹⁴³⁷ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 114-147.

hükümete sunulan raporlarda atanan görevlilerin çoğunun memuriyet vasfından yoksun olduğu ifade ediliyordu.¹⁴³⁸ Diğer yandan maddi imkânsızlıklar ve şehrin politik ortamının da bunda payı vardı. Bu nedenle adlî iş ve işlemlerde ciddi ihmal ve kusurlar ile mahkeme ve hapishanelerle ilgili şikâyetler devam etti. Hukuk ve altyapı bakımından mahkemeler ile hapishanelerin sorunları bitmedi.¹⁴³⁹ Kamu binalarında yer olmadığı için birkaç mahkeme şehirde kiralanan ahşaptan yapılmış olan bir iş hanının ikinci katında görev icra ediyordu. Zengin bir Ermeni tüccar ailesinden ismini alan “Terzibaşyanlar Hanı” adındaki bu binanın alt katında ise çeşitli dükkânlar ve bir imalathane bulunuyordu. Mahkemelerin sahip olduğu mobilya sade olup yegâne konfor halı kaplı duvar, kışın iyi yanan soba ve üzerinde buharı tüten semaverlerdi.¹⁴⁴⁰

Hapishanelerle ilgili şikâyetler sürüyordu. Merkez şehrin yanı sıra hemen bütün kazalarda mevcut olan hapishanelerin temel problemi, sağlıklı olmayan koşullardı. Yapılarla ilgili ortak ve yaygın şikâyet hapishane binalarının rutubetli olmasıydı.¹⁴⁴¹ 1904 yılında Van Hapishanesi için bir hastane inşası -muhtemelen revir-, mahpus olanlara elbise imali¹⁴⁴² ve şehir hapishanesinin muhafazasının nizamiye askerinden jandarmaya devri gibi girişimler oldu.¹⁴⁴³ Fakat 1907 yılına gelindiğinde bile fazla bir ilerleme kaydedilmemişti. Hapishanenin sağlık şartlarına uygun olmadığı müfettişlik raporuyla tespit edildiğinden ıslahı için gerekenin yapılması talimatı verildi.¹⁴⁴⁴

İstanbul Hukuk Mektebinde doktora yapmış olan ve Mahmud Şevket Paşa'nın himayesiyle Adliye Nezaretince Mayıs 1913'te Van Ağır Ceza Mahkemesi Reisliği'ne atanan Matheos Ebligasyan, ayda bir kez ziyaret ettiği Van hapishanesini tipik bir Anadolu hapishanesi olarak tanımlar. Her gittiğinde balçıktan ve bitlerden korunmak için uzun bir çizme giyen Ebligasyan, hapishanenin pis, izbe ve aşırı kalabalık olduğunu ifade etmiştir. Büyük kısmı Kürt ve Ermeni olan mahkûmlar kalabalık, rutubetli ve haşarat dolu hücrelerde kalmaktadır. İfadeye çağırılmak için bir yıldan beri bekleyen sanıklar ile müebbet hapse çarptırılmış “Kürt şakiler” bir arada yaşamaktadır.¹⁴⁴⁵

¹⁴³⁸ Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918*, s. 57.

¹⁴³⁹ Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 509.

¹⁴⁴⁰ Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 124.

¹⁴⁴¹ BOA. DH. TMIK. S. 58/26, 15 Ra 1323 (20 Mayıs 1905).

¹⁴⁴² BOA. BEO. 2450/183701, 9 N 1322 (17 Kasım 1904).

¹⁴⁴³ BOA. BEO. 2940/220444, 19 N 1324 (6 Kasım 1906).

¹⁴⁴⁴ BOA. DH. TMIK. S. 70/15, 27 Ş 1325 (5 Ekim 1907).

¹⁴⁴⁵ Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 130.

Matheos Ebligasyan, şehirde adaleti tesis etmenin zorluklarından da bahsetmiştir. Farklı dinlere ve kültürlere sahip bir toplum, politize olmuş ortam, baskılar ve Fransız kanunlarına dayanan fakat toplum yapısına uymayan hukuk kuralları adaleti işletmenin önündeki zorluklardır. Hem hâkim hem Ermeni olmak ayrı bir zorluktur. Zira Ebligasyan bir yandan ırkdaşlarının kanun dışı hareketleri, diğer yandan da kanunu uygulama mecburiyet ile karşı karşıyadır.¹⁴⁴⁶

---

¹⁴⁴⁶ Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 128-130.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İKTİSADÎ KAYNAKLAR VE MALİ YAPI

4.1. İKTİSADA TESİR EDEN GENEL ÂMİLLER

Van bölgesi ekonomisinde, taşıma ve ulaştırma sisteminde XIX. yüzyıl boyunca gelişme ve ilerleme çok yavaş olmuş ve önemli değişimler meydana gelmemiştir. Bu nedenle yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde, ekonomi geleneksel yapının dışına çıkamamış ve şehir hala kuyumculuğu, halıcılığı, bakır işleri ve nakkaşçılığıyla tanınmaya devam etmiştir.¹⁴⁴⁷

Mevcut ekonomik yapı ve üretim şekli, XVIII. yüzyıl ve hatta XIX. yüzyılın ilk yarısı için bir gelişmişlik kabul edilse de, XIX. yüzyılın sonlarına doğru sanayileşmeyle birlikte hammaddedeki artış, çeşitlilik ve üretim araçlarındaki gelişme dikkate alındığında, var olan yapının devamı geri kalmışlığa işaret etmektedir. Ekonomideki yavaş ilerleme veya gerilik esasen ülkenin yalnızca Van Vilâyeti ile ilgili değildir. XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı ordusunda görev yapan ve Anadolu'nun bir kısmını gezen tanınmış Alman subayı Moltke; "*dereler, geniş arazi, maden yatakları ve ormanlar hep faydalanılmadan duruyor*" diyerek mevcut vaziyete işaret etmektedir.¹⁴⁴⁸ Bunun yanında 1870'lerin ortasında başlayan iç ve dış krizler ülkede ve tabiatıyla birtakım yansımalarıyla vilâyette tesirlerini yirmi yıldan fazla göstermiştir. 1873'te dünya borsalarındaki kriz, 1873-74 yıllarında Anadolu'da yüzyılın en büyük kıtlığı, 1875-1876 döneminde dış borç ödemelerinin durdurulması ve 1877-1878 yenilgisinin ardından büyük nüfus ve toprak kayıpları ile ülkeye akan savaş muhacirleri gibi önemli hadiseler, 1896 yılına kadar süren siyasî, iktisadî ve toplumsal buhranlara neden olmuştur.¹⁴⁴⁹

Vilâyetteki ekonomik durgunluk veya geri kalmışlıkta tarihi, coğrafi nedenler¹⁴⁵⁰ ile insan faktörü önemli paya sahip olsa da¹⁴⁵¹ kötü idare ve geleceğe dair güvensizlik,

¹⁴⁴⁷ Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 127.

¹⁴⁴⁸ Helmuth Von Moltke, *Türkiye Mektupları*, Remzi Kitabevi, (Çev.: Hayrullah Örs), İstanbul 1999, s. 239.

¹⁴⁴⁹ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005, s. 155-156, 158.

¹⁴⁵⁰ Menteşavili, *Dünden Bugüne Kürtler*, s. 35; Nikitin, *Kürtler*, s. 129.

¹⁴⁵¹ Lynch, *Travels and Studies*, s. 83; *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 75. Her iki tanık da Ermenilerin aksine Müslüman halkın çalışkan ve üretken olmadıklarını ifade etmişlerdir.

gelişmenin önündeki en büyük etkenler olarak ifade edilmiştir.¹⁴⁵² Ayrıca bölgede demiryollarının yokluğu ve iyi karayollarının olmaması ticareti ve pazar için üretimi olumsuz etkilemiştir.¹⁴⁵³ Kışın yollar ulaşım imkân vermemekte, yazın ise Van'dan İstanbul'a veya tersi istikamete gitmek için bitmez tükenmez yolları kat etmek gerekmektedir.¹⁴⁵⁴

Bir kısmı ülkenin genelinin problemleri olan bu sebeplerin yanında Van'ı hem iktisadî hem de diğer bakımlardan olumsuz etkileyen ve dönem dönem ortaya çıkmış olan özel nedenler de vardı. 1873-1874 yılında sert geçen kışlar ve kuraklık yüzünden Anadolu'yu etkileyen kıtlık felaketi hayvanları telef etmiş ve tarımsal ürünlere büyük zarar vermiştir.¹⁴⁵⁵ 1878-1880 yıllarında aynı sebeplerden meydana gelen ağır kıtlık bu kez Van çevresi ve özellikle Hakkâri yöresini oldukça olumsuz etkilemiş ve insan ölümleri meydana gelmiştir.¹⁴⁵⁶

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının olumsuz yansımaları ise diğer bir etkidir. 93 Harbi adıyla da anılan bu harp, iki yıl içinde Doğu Anadolu'da büyük bir tahribat yapmış ve savaş şartlarının yol açtığı otorite boşluğu asayişsizliğe neden olmuştur. Kervan ticareti eşkıyalık nedeniyle giderek daha çok aksamış ve bölgede sadece Hıristiyanlarca değil, zayıf Müslüman unsurlar tarafından da hissedilen genel emniyetsizlik duygusu giderek artmıştır.¹⁴⁵⁷ Van Pazarı'nda 93 Harbi'nin arifesinde çıkan yangında, dükkânlar içindeki mallarla birlikte yanmış ve bir kısım eşya da talan edilmiştir.¹⁴⁵⁸

1895-1896 yıllarındaki Ermeni olaylarının da ekonomi üzerinde ciddi tesirleri olmuştur. Bu dönemde Ermeni çetecilerin başlattıkları saldırı, suikast ve katliamlar¹⁴⁵⁹ ile Hamidiye Alaylarının idarî zorluklar bahsinde ifade edilen birtakım uygunsuz hareketleri, Van'da var olan sosyal ve ekonomik düzeni hayli bozmuş ve özellikle kırsal

¹⁴⁵² Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 396.

¹⁴⁵³ Whitman, *Turkish Memories*, s. 80.

¹⁴⁵⁴ Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 127.

¹⁴⁵⁵ Donald Quateart, *Osmanlı İmalat Sektörü*, (Çev.: Tansel Güney), İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 134.

¹⁴⁵⁶ Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret*, s. 259.

¹⁴⁵⁷ Klein, *Hamidiye Alayları*, s. 44, 47.

¹⁴⁵⁸ Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, s. 119, 238-240; *BOA. İ. DH. 741/60597*, 24 S 1294 (10 Mart 1887).

¹⁴⁵⁹ Bu konuda çok miktarda belge ve bilgi mevcuttur.

nüfusu bir daha eskisi gibi olmayacak şekilde zarara uğratmıştır.¹⁴⁶⁰ Çıkan olaylar nedeniyle daha önce ekseriyetle ticaret için Van'dan İstanbul'a gidenlerin sayısı da azalmıştır.¹⁴⁶¹ Asayişin bozulması üzerine göç bahsinde ifade edildiği gibi, üretici olan birçok Ermeni köylüsü köyünü terk ederek şehir merkezine veya İran, Rusya ya da başka yerlere göç etmiştir. Sonraki yıllarda sözü edilen göçler giderek azalsa da kısmen devam etmiştir. 1908 devrimi ile birlikte Transkafkasya'ya göç edenlerden 7.000 kişinin Van'a geri döndüğü ve dönenlerin sahip oldukları para, tarımsal bilgi ve el sanatlarının ekonomideki olumlu etkileri göz önünü alındığında¹⁴⁶² zikredilen tarihteki olayların Van ekonomisi üzerinde olumsuz etkileri daha iyi anlaşılacaktır.

4.2. TARIM

4.2.1 Hububat

Van ve Hakkâri sancaklarını içine alan vilâyetin toplam alanı 27.000 km² olup bunun 18.000 km²'si ekilebilir alandır.¹⁴⁶³ 11.530 km²'si Van Sancağı içinde yer alan işlenebilir toprakların,¹⁴⁶⁴ 1894/95 itibarıyla % 10'u ekilidir.¹⁴⁶⁵ Ekili alanların % 95'i hububat, % 3'i sınaî ürünler, % 2'si ise bağlardır. Sebzelelerin oranı ise tahmin edilememektedir.¹⁴⁶⁶ 1909 yılı verilerine göre Van Sancağında 794.600 dönüm arazi ekilidir. Tarımla uğraşan hane sayısı 6.549 olup ortalama işletme büyüklüğü 39.6 dönümdür. Aynı tarihte Hakkâri Sancağında ise 70.455 dönüm arazi ekilidir ve tarımla iştilgal eden hane sayısı 4.171'dir. Burada ortalama işletme büyüklüğü 16.9 dönümdür.¹⁴⁶⁷

Vilâyet dâhilinde bulunan geniş ve mümbit arazinin büyük bölümü değerlendirilmemiştir. Erciş, Adilcevaz, Bargiri, Saray, Mahmudi ve Elbak kazalarında otlak olma dışında istifade edilmeyen pek çok verimli arazi işlenilmeden öylece

¹⁴⁶⁰ Klein, *Hamidiye Alayları*, s. 256, dipnot 75.

¹⁴⁶¹ BOA. DH. ŞFR. 189/64, 12 Z 1313 (25 Mayıs 1896).

¹⁴⁶² Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 42.

¹⁴⁶³ Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s. 451. Vilâyetin genişliği için günümüz Van ve Hakkâri illerini içine alan yüz ölçüme en yakın olan Karpat'ın verileri kullanıldı. Eldem 37.100, (Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tedkik*, TTK, Ankara 1994, s. 13), Cuinet ve Güran ise vilâyetin toplam alanını 47.000 km kare olarak göstermiştir ki bu bir dönem İmadiye ve Beytüşşebap'ı da içine alan en geniş sınırlardır. (bkz. Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 631. Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayınları, İstanbul 1998, s. 65)

¹⁴⁶⁴ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 631.

¹⁴⁶⁵ Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s. 451.

¹⁴⁶⁶ Quateart, "19. Yüzyıl İslahatlarına Genel Bakış- İslahatlar Devri 1812-1914", s. 964.

¹⁴⁶⁷ Tevfik Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914*, Tarihi İstatistikleri Dizisi c. 3, DİE, Ankara 1997, s. 28, 29.

durmaktadır.¹⁴⁶⁸ Wigram, Van-Urmiye arasındaki verimli arazilerin üzerinde çok sayıda insanın yaşadığını fakat bu toprakların ekili olmadığını ifade etmektedir.¹⁴⁶⁹ Kürt köylülerinin tembelliği,¹⁴⁷⁰ ağır vergiler, bazı yerlerde arazinin verimsizliği,¹⁴⁷¹ ulaşım-pazar eksikliği, göçebe Kürtlerin tarıma verdikleri zarar,¹⁴⁷² Kürt aşiretlerinin oluşturduğu güvensizlik,¹⁴⁷³ ulaşım-nakletme sıkıntısı,¹⁴⁷⁴ tefecilerin hile ve desise ile çiftçileri perişan etmesi¹⁴⁷⁵ ve ilkel üretim metotları¹⁴⁷⁶ ziraî geriliğe ve arazinin boş kalmasına neden olarak gösterilen faktörlerdir.

Buna karşılık Lynch'e göre Van çevresi bu dönemde hâlâ tarımsal bir merkezdir.¹⁴⁷⁷ Gölün güneyinde Van-Bitlis yolu boyunca uzanan topraklar eskiden beri verimli olup sulama imkânına sahiptir. Southgate buradan geçerken tahıl tarlalarını gördüğünü ve köylülerin tarlalarda hem çalıştığını hem de şarkı söylediğini belirtmektedir.¹⁴⁷⁸ Sheil ise Van'dan' İran'ın Hoy şehrine boğalardan oluşan küçük bir kervanla buğday taşındığına şahit olmuştur.¹⁴⁷⁹

Urfa-Diyarbakır-Bitlis yoluyla Van'a gelen Cutts, takip ettiği güzergâhta Bitlis-Van arasındaki gibi verimli ve ekili bir araziye rastlamadığını ifade etmektedir. Burada başta Güzeldere vadisi olmak üzere arazi tarlalara bölünmüş ve iyi ekilidir. Göl kıyısını görmeyen verimli vadilerde birçok köy yer almaktadır. Bu verimlilik dağlardan getirilen gelişmiş su hatları ve gelişmiş bir sulama sistemi sayesinde sağlanmıştır. Ayrıca tepelerin arasında aşağılara doğru akan çaylar doğal sulama imkânı sağlamaktadır.¹⁴⁸⁰ Düz arazinin olmadığı veya yetersiz olduğu bazı yerlerde tepeler taraça yapılarak ekim yapılmıştır.¹⁴⁸¹ Yöredeki köylüler su kanalları ve teras tarlalar yapımında ustadırlar.¹⁴⁸²

¹⁴⁶⁸ BOA. Y. PRK. UM. 80/125, 30 Z 1325 (3 Şubat 1908).

¹⁴⁶⁹ Wigram, *İnsanlığın Beşiği*, s. 237.

¹⁴⁷⁰ Buxton, *Travel And Politics In Armenia*, s. 38.

¹⁴⁷¹ Nikitin, *Kürtler*, s. 123.

¹⁴⁷² Lynch, *Travels and Studies*, s. 11, 21, 45.

¹⁴⁷³ Celil, *Şeyh Ubeydullah Nehri Ayaklanması*, s. 22; Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 396.

¹⁴⁷⁴ F. R. Maunsell, "Kurdistan", *The Geographical Journal*, 3 (2), February 1894, s. 84.

¹⁴⁷⁵ *Takvim-i Vekayi*, 5 Ramazan 1308, nr. 9, s. 1 (14 Nisan 1891).

¹⁴⁷⁶ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 51; Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 664-665. Tarımda ağaçtan pulluk, bir çift öküz veya dana ve ilkel harman dövmeye makinesinin kullanılırdı.

¹⁴⁷⁷ Lynch, *Travels and Studies*, s. 11.

¹⁴⁷⁸ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 238.

¹⁴⁷⁹ Sheil, "Notes on a Journey", s. 59.

¹⁴⁸⁰ Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, s. 127-136.

¹⁴⁸¹ F. R. Maunsell, "Central Kurdistan", *The Geographical Journal*, 18 (2), Ağustos 1901, s. 124-125.

¹⁴⁸² Menteşavili, *Dünden Bugüne Kürtler*, s. 164.

Van çevresindeki ekimin büyük kısmı yani yaklaşık % 95'i hububattır ve bu hububatın tamamı buradaki köy ve şehirlerce tüketilmektedir.¹⁴⁸³ Vadiler, su kenarları ve göl çevresi ekim alanına dönüştürülmüştür.¹⁴⁸⁴ Yaygın olarak arpa, buğday¹⁴⁸⁵ ve az bakım gerektiren darı ekilmektedir.¹⁴⁸⁶ Bunun yanında bölgede yulaf, çavdar¹⁴⁸⁷, pirinç, mısır (lazut), nohut ve mercimek ekimi yapılmaktadır.¹⁴⁸⁸ Bunlardan arpa, hem ekmek yapımında hem de hayvan yemi olarak kullanılmaktadır.¹⁴⁸⁹ Tozer, Nurshunjuk (Nurkuğ-Hasbey) köyünde büyük miktarda tahıl yetiştirildiğini ve kulübelerde tahıl yığınlarının göze çarptığını ifade etmektedir.¹⁴⁹⁰ Nasturilerin yaşadığı Saray'da arpa, buğday ve mısır, Ermenilerin yaşadığı Erçek'te ise arpa ve buğday yetiştirilmektedir.¹⁴⁹¹ Mahmudi ve Elbak'ta buğday, arpa ve çavdar; Hoşap'ta arpa, buğday, çavdar, mercimek; Çölemerik'te pirinç ekimi yapılmaktadır.¹⁴⁹² Taşlık ve dağlık araziye sahip Müküs Kazasında tütün dışında ziraî ürün üretimi oldukça azdır. Bu nedenle ihtiyaç duyulan ürünler çevre kazalardan getirilmektedir.¹⁴⁹³

Van'da hasat genellikle çok verimlidir. Öyle ki pazara taşıma imkânı olmadığı vakit tahılın depolarda çürüdüğü ifade edilmiştir.¹⁴⁹⁴ Hububatın en verimli ve kaliteli olduğu yer Adilcevaz kazasıdır.¹⁴⁹⁵ Kazanın köyleri geniş ve verimli araziye sahiptir.¹⁴⁹⁶ Buğday 25, çavdar 50, arpa ise 40 kat ürün vermektedir. Adilcevaz mütesellimi, Erzurum hariç hiçbir yerde buradaki gibi mükemmel ekmek yapılmadığını belirtmiştir.¹⁴⁹⁷

Buğday, bahar ayından başka Eylül ayında da ekilmektedir. Sonbahar ekini kar düşmeden filiz vermekte ve kar örtüsü filizleri kış boyunca korumaktadır. Bu ürün, bahar ekininden daha iyi ve daha erken ürün vermektedir.¹⁴⁹⁸ Üretilen buğdayın bir

¹⁴⁸³ Quateart, "19. Yüzyıl Islahatlarına Genel Bakış- Islahatlar Devri 1812-1914", s. 964, 967.

¹⁴⁸⁴ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s.159-160.

¹⁴⁸⁵ Maunsell, "Kurdistan", s. 84

¹⁴⁸⁶ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 46.

¹⁴⁸⁷ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, s. 236.

¹⁴⁸⁸ *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1293/1876, s. 152-155.

¹⁴⁸⁹ Nikitin, *Kürtler*, s. 123, 182.

¹⁴⁹⁰ Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 326-327.

¹⁴⁹¹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 74, 164, 194.

¹⁴⁹² *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 181, 189, 191, 194.

¹⁴⁹³ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 171-172.

¹⁴⁹⁴ Maunsell, "Kurdistan", s. 84; Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 46.

¹⁴⁹⁵ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 98; Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 406.

¹⁴⁹⁶ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 178.

¹⁴⁹⁷ Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 406.

¹⁴⁹⁸ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 51.

kısmı çevre yerlere ihraç edilirken¹⁴⁹⁹ bir kısmı da gemilerle mevcut ihtiyacı karşılamak için Van şehir merkezine taşınmaktadır.¹⁵⁰⁰

Ekmek yapımında kullanılan hububatlar öğütölmek için su değirmenlerine götürölmektedir. Erçek Gölü'ne uzanan akıntı üzerinde 3-4 değirmen mevcuttur.¹⁵⁰¹ Erciş'te öğütölmek için arabalarla değirmenlere getirilmiş tahıl yığınlarına rastlanılmaktadır.¹⁵⁰²

Sınaî ürünlerden kendir tohumu (çedene),¹⁵⁰³ keten ve kenevir de Van çevresinde yetiştirilen ürünler arasındadır.¹⁵⁰⁴

1880 yılı kıtlığında teşkil edilen kıtlık komisyonu, felaketten etkilenen yerlerden biri olan Van'da çiftçilere patates ve afyon ektirdi. Patates temel yiyeceklerden biri, afyon ise çiftçileri sefaletten kurtaracak bir ürün olarak düşünölüyordu. Üretimi teşvik için üreticiden belirli bir süre öşür ve diğer vergiler alınmadı. Komisyon, patatesin önemi ve yetiştirilmesi hakkında Kigork Efendi'nin Ermenice yazmış olduğu risalenin Türkçeye çevrilip dağıtılmasını düşünölüyordu.¹⁵⁰⁵ Ancak salnameler ve Cuinet'teki tarımsal ürün istatistiklerine bakıldığında bu iki ürünün ekim ve üretimlerinin devam etmediği anlaşılmaktadır. Dönemin sonunda ise tablo 4.3.'de göröleceği üzere patates ekimi yaygınlaşmıştır.

Gevaş ve Şemdinan Kazaları tütünün iyi yetiştidiği yerlerdir. Bilhassa Şemdinan tütünü ticaret metayı ve önemli geçim kaynağıdır.¹⁵⁰⁶ Fakat 1883 yılından itibaren ölkede faaliyet göstermeye başlayan Tütün Rejisi'nin üretim ve satım üzerinde sıkı bir kontrol kurması pek çok soruna yol açmış ve bunların neticesinde yaygın bir tütün kaçakçılığı

¹⁴⁹⁹ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 178.

¹⁵⁰⁰ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 60.

¹⁵⁰¹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 193.

¹⁵⁰² Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 403.

¹⁵⁰³ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 157.

¹⁵⁰⁴ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 48.

¹⁵⁰⁵ *BOA. ŞD.* 2445/24, 2 Ş 1298 (30 Haziran 1881). Van kütüğünde (1992), 1863 yılında Van ve Hakkâri mutasarrıfı Mehmet Veysi Paşa'nın, İnan'dan getirtip deneme yaptığı pamuk tohumlarının 1'e 13 ürün verdiğini, bunun üzerine ertesi yıl daha geniş alanlarda pamuk ekimini başlattığı bilgisi yer almaktadır. Ancak sonraki yıllarda bu üründe de ekimin devam etmediği anlaşılmaktadır. Bkz. *Van Kütüğü*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayını, (Yayın Kurulu: Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Mehmet Yiğit, Bekir Oğuzbaşaran), Ankara 1992, s. 147

¹⁵⁰⁶ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 164, 200; *BOA. DH. TMİK. M.* 217/30, 5 M 1324 (1 Mart 1906).

başlamıştır.¹⁵⁰⁷ Tütün ekiminin ruhsata tabi hale getirilmesi, satım ve fiyat konusunda üreticiyi Duyun-ı Umumiye İdaresi'ne bağlayarak güç durumda bırakmıştır. 1892 yılında Gevaş Kazasında ruhsatsız ekilen tütünün sökülüp telef edilmesi ancak Meclis-i Vala kararı ve ilgili kanuna göre nakdi bir ceza ödemek şartıyla engellenebilmiştir.¹⁵⁰⁸ Memur ve silahlı kolculara sahip Reji İdaresi, merkezi hükümetten Reji kolcularıyla birlikte yeterli miktarda jandarma ve zaptiye görevlendirilmesi kararını çıkartması tütün ekiminde sıkı bir tekelleşme meydana getirmiştir.¹⁵⁰⁹

4.2.2. Nebatat

Dönemin kaynaklarına göre Van Gölü çevresi verimli olup iklimi envai çeşit meyve, sebze ve hububatın yetişmesine uygundur. Göl çevresinde yer alan Van, Erciş, Ahlat, Gevaş ve Adilcevaz bahçeleriyle ünlüdür. Bu çevre ekili ve dikilidir.¹⁵¹⁰ Arazinin verimliliği ürünün bire 8 ila 10 civarında hâsıla vermesini sağlamaktadır. Ancak ziraatçılar toprağın verimine oranla bu fayda ve bereketin noksan olduğunu ifade etmektedir.¹⁵¹¹

Van şehrinin Bahçeler kısmı söğüt ağaçlarının gölgesinde akan sularla beslenen meyve bahçeleri ve bağlıklarla kaplıdır.¹⁵¹² Kale surlarının dışından Erek Dağı'nın eteklerindeki Yedikilise denilen manastıra kadar uzanan bu yeşil alan, verimliliğini Erek Dağı ve diğer yerlerden gelen sulara borçludur.¹⁵¹³ Burada elma, armut, ayva, vişne, erik, kiraz, kayısı, şeftali, üzüm, fındık, dut, iğde, badem ve ceviz yetişmektedir.¹⁵¹⁴ Merkeze oldukça yakın İskele Köyündeki meyve ağaçlarından elma ve armut gibi bazıları aşılıdır.¹⁵¹⁵

Van merkez gibi göl çevresindeki kazalarda da meyve bahçeleri ve bağlar bulunmaktadır. Yetiştirilen elma, armut, ayva, kayısı, incir ve üzüm tüm bölgenin

¹⁵⁰⁷ Parvus Efendi, *Cihan Harbine doğru Türkiye*, (Derleyen ve Hazırlayan: Masis Kürlçügil-Şeyda Oğuz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013, s. 162, 167-169.

¹⁵⁰⁸ BOA. BEO. 77/5701, 4 Ra 1310 (26 Eylül 1892); BOA. BEO. 128/9543, 5 C 1310 (25 Aralık 1892).

¹⁵⁰⁹ BOA. DH. MKT. 2037/41, 11 C 1310 (31 Aralık 1892).

¹⁵¹⁰ F. R Maunsell, "Kurdistan", *The Geographical Journal*, 3 (2), February 1894, s. 84; Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 384-408; Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 97.

¹⁵¹¹ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 157.

¹⁵¹² Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, s. 337; Walpole, *The Ansayri and the Assassins*, s. 86; Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 391.

¹⁵¹³ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 53; Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 113, 121; Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 129.

¹⁵¹⁴ Maunsell, "Kurdistan", s. 84; *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 70; *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 67; *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1293/1876, s. 152-155.

¹⁵¹⁵ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 70.

meyve ihtiyacını karşılamaktadır.¹⁵¹⁶ Ağaçlar ve yeşillikler içindeki Edremit Kazasında elma, badem, kiraz¹⁵¹⁷ ve bolca kayısı bulunmaktadır.¹⁵¹⁸ Erciş, sulama ağlarının olduğu meyve bahçeleriyle kaplıdır.¹⁵¹⁹ Burada elma, armut, zerdali, kavun ve karpuz yetiştirilmektedir.¹⁵²⁰ Adilcevaz Kasabasında bol miktarda bulunan suların¹⁵²¹ suladığı bahçelerde iyi üzüm ve karpuz üretilmektedir.¹⁵²² Bunun yanında kayısı, zerdali ve ismini aldığı ürün olan ceviz bol miktarda mevcuttur.¹⁵²³ Van-Bitlis güzergâhında çok sayıda ceviz ağacı vardır.¹⁵²⁴ Gevaş'ta büyük bağlar ve bahçeler bulunmaktadır.¹⁵²⁵

Van'da birçok sebze yetiştirilmektedir. Soğan, çiriş, şalgam, lahana,¹⁵²⁶ Bezelye,¹⁵²⁷ hardal tohumu,¹⁵²⁸ domates, bol miktarda yetiştirilen pancar kökü,¹⁵²⁹ nohut, bakla, fasulye, mercimek, patates, patlıcan, bamyas, havuç, semizotu, kavun, karpuz ve yer elması yetiştirilen sebzelerdir.¹⁵³⁰ Mehmed Hurşid Paşa şehirde su eksikliğinden bahsederek bunun giderilmesi halinde üretimin artacağını ve hem ahali hem de hazinenin bundan istifade edeceğini ifade etmiştir.¹⁵³¹

Dönemin tanık hatıralarından Van'a güzellik katan meyvelerin içerisinde üzüm bağlarının ayrı bir yeri olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵³² Bir İngiliz kaynağına göre Doğu Anadolu'nun en iyi üzümleri Van çevresinde yetişmektedir.¹⁵³³ Bahçelerinin bir kısmını bağlık olarak ayıran halk, üzüm yetiştirmek için zemini uygun hale getirmiştir. Bunun için bağlık kısımda iki kütük arasında 20 parmak derinliğinde boydan boya hendek kazılarak kütüğün yüksekte kalması sağlanıp üzümün verimi artırılmıştır.¹⁵³⁴

¹⁵¹⁶ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 97.

¹⁵¹⁷ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 88.

¹⁵¹⁸ Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 389.

¹⁵¹⁹ Lynch, *Travels and Studies*, s. 27.

¹⁵²⁰ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 170.

¹⁵²¹ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 18.

¹⁵²² Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 406.

¹⁵²³ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 178.

¹⁵²⁴ Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, s. 129.

¹⁵²⁵ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 158.

¹⁵²⁶ *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1293/1876, s. 152-155.

¹⁵²⁷ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 696-197.

¹⁵²⁸ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, s. 236.

¹⁵²⁹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 112.

¹⁵³⁰ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 157.

¹⁵³¹ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, s. 236.

¹⁵³² Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, s. 337.

¹⁵³³ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 48.

¹⁵³⁴ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 71.

Merkezdeki övülen bağların¹⁵³⁵ yanında kaza ve köylerde de üzüm bağları bulunmaktadır. Erciş'te iyi nitelikte üzüm yetişmektedir.¹⁵³⁶ Köylerde meyve bahçeleri ve bağlıklar mevcuttur.¹⁵³⁷ Alaköy'de geniş üzüm bağları bulunmakta ve burada yapılan büyük miktarda şarap satılmak üzere Van'a gönderilmektedir.¹⁵³⁸ Erciş civarındaki pek çok köyde bağlar olup bol miktarda üzüm yetiştirilmektedir.¹⁵³⁹ Üzüm bağları değerli bir varlık olmasına karşın riskli bir üretimdir. Erken gelen kış üzümü telef edebildiği gibi olgunlaşan üzüm hemen satılmadığı vakit bozulmaktadır.¹⁵⁴⁰ Sorp,¹⁵⁴¹ iskele, Aksaraf¹⁵⁴² ve Tunuz isimindeki köyler meyve bahçeleriyle kaplıdır.¹⁵⁴³ Toprağın sulak olmadığı köylerdeki kuru arazide az bir su ile tatlı kavun dâhil her türlü ürün yetiştirilmektedir.¹⁵⁴⁴

Şehirde ve bazı kaza ile köylerde halkın bir kısmı bahçelerinde yetiştirdikleri meyveleri satarak geçinmektedir.¹⁵⁴⁵ Sadettin Paşa şehri gezerken, ziyaret ettiği 7 dönümlük bir bahçe sahibinden, üzümünden 400-500, meyveden ise 350-400 kuruş senelik gelir elde ettiği bilgisini almıştır.¹⁵⁴⁶

4.2.3. Ziraî Problemler

Dönemin şartları ve iptidaî üretim metotları, tarımsal faaliyetleri ve ürün verimliliğini sıkı sıkıya tabiat koşullarına bağlı kılmıştır. Bazı yıllar iklime ve suların bolluğuna göre ürün mükemmel olurken bazen de kızgın güneşin altında bozulmaktadır.¹⁵⁴⁷ 1887 yılında Van çevresinde bilhassa Erciş ve Adilcevaz'da, yağmurun azlığı ve kuraklık nedeniyle çiftçilerin elinde tohumluk zahire dahi kalmamıştı. Sonbahar mevsimi yaklaştığından muhtaç durumdaki çiftçilere, vilâyetin talebi ve Babîâli bünyesindeki Meclis-i Mahsus'un onayı ile menâfi akçesinden akçe

¹⁵³⁵ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 691.

¹⁵³⁶ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 97; Lynch, *Travels and Studies*, s. 27; *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 24.

¹⁵³⁷ Nikitin, *Kürtler*, s. 182.

¹⁵³⁸ Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 398.

¹⁵³⁹ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 170.

¹⁵⁴⁰ Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 397.

¹⁵⁴¹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 74.

¹⁵⁴² *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 24, 70.

¹⁵⁴³ Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 323.

¹⁵⁴⁴ Buxton, *Travel And Politics In Armenia*, s. 38. Yazar bunu Ermeni köylülerin çalışkanlığını ifade etmek için söylemektedir.

¹⁵⁴⁵ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 18, 75.

¹⁵⁴⁶ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 71.

¹⁵⁴⁷ Lynch, *Travels and Studies*, s. 140; Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 398; Menteşşavili, *Dünden Bugüne Kürtler*, s. 154.

veya tohumluk verilmesini gerektirmişti.¹⁵⁴⁸ 1893 yılında Adilcevaz'da kuraklık ve ardından yardım talebi tekrarlanmıştı.¹⁵⁴⁹ Yine 1888 yılında Van'a yakın mevkideki Mollakasım Köyü'nde yağın dolu ekinlere zarar vermişti. Güç durumdaki köy halkının ihtiyaçlarının temini için 35.000 kuruş tutarında yemeklik ve tohumluk zahire verilmesi kararlaştırılmıştı.¹⁵⁵⁰

Van'ın Karagündüz Köyü olumsuz mevsim şartlarından dolayı üretim yapamamış, hayvanları telef olmuş ve yardıma muhtaç durumda kalmışlardı.¹⁵⁵¹ 1889 yılında bu kez İmadiye Kazasında halkın mahsulâtına çekirgeler zarar verdiğiinden vergilerin affedilmesi gündeme gelmişti.¹⁵⁵² 1898 yılında ise Gevar Kazasında ziraatları çekirge tarafından telef edilen 200 Nasturi, İran'ın Urumiye şehrine göç etmiş ve muhtemelen Gevar'ın sert geçen kışı atlatıldıktan sonra geri dönme talebinde bulunmuşlardı.¹⁵⁵³ 1904 yılında kuzeydoğudan esen ve ürünü olumsuz etkileyen rüzgârlar mahsulâta büyük zarar vermişti.¹⁵⁵⁴ Bundan etkilenen köylerdeki ahalden ihtiyacı olanlara hane başına 300 kuruşu geçmeyecek şekilde bankadan “*kefalet-i müteselsile*” ile yardım edilmesi kararlaştırılmıştı.¹⁵⁵⁵

Yukarıda belirtilenler ve benzer etkenlerin yanı sıra, ekine ve hayvanata zarar veren çeşitli hastalıklar nedeniyle dönem içerisinde farklı tarihlerde üretim zarar görmüş, köylü ve çiftçiler güç durumda kalmış, hatta bir kısım ahali buldukları yerleri terk etmeye niyetlenmiştir. Böyle zamanlarda mağdur kalan Van'daki halk ile çevredeki bazı köyler ve çiftçilerin zahire ihtiyacını karşılamak için dışarıdan zahire ithali veya para yardımı gerekmiştir. Bazen karşılıksız bazen de bedeli sonradan ödenmek şartıyla sıkıntıya sıkıntıya giren ahaliye yardım edilmiştir.¹⁵⁵⁶

Üretimi zorlaştıran veya engelleyen sadece tabiat koşulları değildir. Aşiretler arasındaki çarpışmalar sırasında yerleşik nüfus kayıplar vermekte, köyler talan

¹⁵⁴⁸ BOA. A. MKT. MHM. 494/69, 23 M 1305 (11 Ekim 1887).

¹⁵⁴⁹ BOA. BEO. 293/21905, 02 R 1311 (13 Ekim 1893).

¹⁵⁵⁰ BOA. DH. MKT. 1541/99, 5 M 1306 (11 Eylül 1888).

¹⁵⁵¹ BOA. BEO. 236/17647, 27 Z 1310 (12 Temmuz 1893); BOA. DH. MKT. 82/27, 25 Z 1310 (10 Temmuz 1893).

¹⁵⁵² BOA. DH. MKT. 1602/46, 5 B 1306 (7 Mart 1889).

¹⁵⁵³ BOA. A. MKT. MHM. 672/21, 22 Nisan 1314 (4 Mayıs 1898).

¹⁵⁵⁴ BOA. BEO. 2459/184418, 09 N 1322 varak no 3 (17 Kasım 1904).

¹⁵⁵⁵ BOA. BEO. 2459/184418, 23 N 1322 varak no 2 (1 Aralık 1904).

¹⁵⁵⁶ BOA. A. MKT. MHM. 497/52, 11 L 1305 (21 Haziran 1888); BOA. Y. PRK. A. 12/18, 28 L 1316 (11 Mart 1899); BOA. DH. MKT. 82/27, 25 Z 1310 (10 Temmuz 1893); BOA. BEO. 236/17647, 27 Z 1310 (12 Temmuz 1893); BOA. BEO. 1462/109631, 26 Za 1317 (28 Mart 1900); BOA. DH. MKT. 2201/21, 30 Z 1316 (11 Mayıs 1899).

edilmekte ve ekinler zarar görmektedir.¹⁵⁵⁷ Güvensizlik ve iç karışıklıklar dönemlerinde tarımsal faaliyetler bazı yerlerde neredeyse durmaktadır. 1896 olayları müddetince birçok köyde tarım yapılamamıştı. Bilhassa Ermeniler köylerini çift ve çubuklarını terk etmişlerdi. Çift hayvanları ya geride kalmış ya da gasp edilmişti.¹⁵⁵⁸ Olayların yatışmasından sonra çiftçilere tohumluk zahire ve çift hayvanı verilmesine çalışılmıştı. Ancak tahribatın etkisi fazla olduğundan olaylardan birkaç yıl sonra bile tohumluk ve çift hayvanı talepleri ve bu taleplere karşılık verme çabaları devam etmişti. Bu kapsamda miri ambarlardan hububat temini, çevre illerden gönderilen nakdî yardım, Van Ziraat Bankası'ndan yapılan borçlanma, Amerikan Misyonerleri ve Van'daki İngiliz Konsolosunun maddi yardımları ile zarar gören köylülerin tohumluk, kısmen yemelik zahire ve çift hayvanı ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştı. Bir kısmı İran'dan satın alınarak getirilen zahire ve çift hayvanları gümrük vergisinden muaf tutularak oluşan maliyet azaltılmaya çalışılmıştı.¹⁵⁵⁹

Tarımsal üretime zarar veren diğer bir husus ise köylü üreticinin bazı dönemlerde tohumluk ihtiyacı veya nakit istenen vergiler nedeniyle ekonomik sıkıntılar yaşaması ve zaman içerisinde tefecilere kanarak borç batağına girmesidir. Köylüler Ziraat Bankası kurulmadan önce tefecilerden % 30 ila 40 oranında faizli borç alıyorlardı.¹⁵⁶⁰ Böylece borçlanan köylü yoksulluğa düşüyor ve bazen toprağını kaybediyordu. Ziraat Bankasının kurulup ülke genelinde yaygınlaştırılması, borçtan kurtulmak ve tarımı geliştirmek için iyi bir fırsat sunmuşsa da üreticiler bankadan yeterince faydalanamadı. Nitekim istatistikler de bankadan yeterince istifade edemeyen vilâyetlerin başında Van'ın geldiğini göstermektedir. Ziraat Bankasından 1889-1903 yılları arasında Van Vilâyetinde 5.257 kredi sayısı ile kullanılan kredi miktarı 2.940.045 kuruş iken, aynı dönemde Bitlis Vilâyetinde 5.331 kredi sayısı ile 3.074.741 kuruş,

¹⁵⁵⁷ Celil, *Şeyh Ubeydullah Nehri Ayaklanması*, s. 22.

¹⁵⁵⁸ *BOA. A. MKT. MHM.* 665/18, 10 C 1313 (28 Kasım 1895); *BOA. A. MKT. MHM.* 669/9, 27 C 1313 (15 Aralık 1895).

¹⁵⁵⁹ *BOA. A. MKT. MHM.* 672/13, 14 N 1316 (26 Ocak 1889); *BOA. DH. TMIK. M.* 32/60, 25 Za 1314 (27 Nisan 1897); *BOA. DH. TMIK. M.* 33/58, 29 Z 1314 (31 Mayıs 1897); *BOA. DH. TMIK. M.* 27/22, 24 Ş 1314 (28 Ocak 1897); *BOA. DH. ŞFR.* 229/22, 7 Teşrîn-i Sâni 1314 (19 Kasım 1898); *BOA. DH. ŞFR.* 229/41, 12 Teşrîn-i Sâni 1314 (24 Kasım 1898); *BOA. DH. ŞFR.* 235/20, 16 Nisan 1315 (28 Nisan 1899); *BOA. DH. TMIK. M.* 52/77, 21 Z 1315 (13 Nisan 1898).

¹⁵⁶⁰ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 67.

Erzurum Vilâyeti ise 26.060 kredi sayısı ile 15.859.481 kuruş tutarında kredi kullanmıştı.¹⁵⁶¹

Van'da 1889'den beri bir şubesi olan Ziraat Bankası da¹⁵⁶² istenilen faaliyeti icra edememiş ve hatta banka yetkilileri yolsuz faaliyetlere bulaşmışlardı.¹⁵⁶³ Banka aracılığıyla tefeci ile bazı ağa ve memurların işbirliği ile köylülerin topraklarına bu kez yasal yollardan el konulmuştu. Ziraat Bankasına ipotek karşılığında borçlandırılan köylü borcunu ödeyemeyince, banka memurları ile anlaşılan ağalar köylünün toprağını ele geçirmişti. 1903 yılındaki bir rapora göre Takori Aşireti Reisi Nimet Ağa bu şekilde toprak sahibi olmuştu.¹⁵⁶⁴ Dönemin tarım merkezi olarak ifade edilen Van'da bir kısım köylü, zikredilen olumsuzluklar nedeniyle dönem dönem tohum veya tohum için yardıma muhtaç duruma düşmüştü.¹⁵⁶⁵ Tefeciler hile ve desise ile fakir çiftçileri perişan etmeye devam etmiş, tefecilik ve borçlu olma hali sürmüştü.¹⁵⁶⁶

Vaziyet üzerine hükümet, vilâyetlere hitaben yazdığı genel bir yazıda, ülkenin tümünde muhtekirlerin halkı soyduğunu ve mahkemeye gidenlerin de bunlar tarafından çeşitli şekillerde engellendiğini ifade etmişti. Tefeciliğin tamamen kaldırılması için mahkemelere yazı yazıldığı belirtilerek vilâyetlerin de bunu etkili tedbirlerle önlemesi istenmişti. Yine halkın Ziraat Bankasından yeterince haberdar olmadığına değinilerek para ihtiyacı olan çiftçilerin bankaya yönlendirilmesi talimatı verilmişti. Ayrıca aşarın bir miktarının aktarıldığı bankaların daha verimli çalışması istenmişti.¹⁵⁶⁷

Zikredilen talimat ve daha sonra alınan tedbirler biraz da vilâyetteki asayiş problemleri nedeniyle etkili olmamıştı. Bu nedenle Van Vilâyeti aşar gelirinin ortalama yıllık artışı 0,4'te kalarak Anadolu'da Harput ve Diyarbakır ile birlikte en az artış gösteren vilâyetlerden biri olmuştu. 1879 yılında 3,2 milyon kuruş olan aşar geliri, 25 yıl sonra 1904 yılında ancak 4,1 milyon kuruşa yükselebilmişti. Aynı dönemde Van'a en yakın vilâyetler olan Bitlis Vilâyetinde 1,4 artışla 3,3 milyondan 7,2 milyon kuruşa, Erzurum Vilâyetinde ise 0,8 artışla 10,4 milyondan 16,5 milyon kuruşa ulaşmıştı.

¹⁵⁶¹ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım-1876-1908*, (Çev.: Nilay Özok Gündoğan&Azat Zana Gündoğan, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008, s. 302.

¹⁵⁶² Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 634.

¹⁵⁶³ BOA. DH. TMIK. M. 111/41, 24 C 1319 (8 Ekim 1901).

¹⁵⁶⁴ Klein, *Hamidiye Alayları*, s. 266-267.

¹⁵⁶⁵ BOA. DH. MKT. 2671/68, 1 Za 1326 (25 Kasım 1908).

¹⁵⁶⁶ *Takvim-i Vekayi*, 5 Ramazan 1308, nr. 10, (14 Nisan 1891).

¹⁵⁶⁷ *Takvim-i Vekayi*, 21 Ramazan 1308, nr. 16, s. 3-4 (30 Nisan 1891).

Vilâyetin toplam gelirleri içinde aşarın oranı % 29 olduğu düşünülürse tarımsal geri kalmışlığın boyut ve etkileri daha iyi anlaşılacaktır.¹⁵⁶⁸

4.2.4. Üretim Miktarı

Üretim miktarları için istifade edilen 1876 tarihli Erzurum Vilâyet Salnamesi ve Cuinet istatistiklerinde önemli bilgiler mevcuttur. 1876'da Van Erzurum'a bağlı bir sancak olduğundan ürün çeşidi ve miktarı Erzurum Vilâyet Salnamesinde Van ve Hakkâri için birlikte verilmiştir. Cuinet istatistiğinde ise Hakkâri dâhil edilmeden Van Sancağına yer verilmiştir. 1876 Erzurum Vilâyet Salnamesine göre Van'da hububat, meyve ve sebze miktarı kile ölçüsüyle şöyledir.¹⁵⁶⁹

Tablo 4.1. 1876 Yılında Vilâyet Tarım Üretimi ve Üretim Miktarı

Ürün	Üretim Miktarı
Buğday	5.631.000 kile
Arpa	287.800 “
Zekrek (Keten Tohumu)	39.000 “
Çavdar	308.500 “
Darı	4.615 “
Ceviz	80.531.500 “
Dahan (Dövme)	11.180 “
Bamya	400 “
Zeytin	-
Pamuk	-
Nohut	2.110 “
Mercimek	3.945 “
Bakla	2.405 “
Fasulye	18.000 “
Kavun-Karpuz	1.152.400 “
Soğan	439.400 “
Pirinç	5.820 “
Patates	-
Fındık	200 “
Badem	100 “
Vişne	10.100 “
Kiraz	40.200 “
Elma	319.200 “
Şeftali	-
Zerdali	145.700 “
Erik	119.200 “
İğde	-

¹⁵⁶⁸ Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım-1876-1908*, s. 38, 279.

¹⁵⁶⁹ *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1293/1876, 152-155. Bir standart kile 25,6 kilogramdır. Bkz. Ömer İşbilir, “Yük”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, c. 44, s. 47.

? (okunamadı)	16.662 “
Armut	154.900 “
Üzüm	557.000 “
Ayva	16.600 “
Dut	-
Lazut	-
Çiriş	-
Şalgam	-
Lahana	-

Hububatta en fazla üretim sırasıyla buğday, çavdar, arpa, dahan, mercimek ve nohut şeklinde gerçekleşmiştir. Doğal ortamında vilâyetin hemen her tarafında yaygın olarak yetişen ceviz sayılmazsa, en fazla yetiştirilen ürün, temel yiyecek maddesi olan buğdaydır. Üzüm, elma ve zerdali miktarındaki bolluk genel olarak kaynaklardaki bilgilerle uyumludur. Ceviz ve kavun-karpuz üretimi ise burada fazla olması yönüyle gerek Cuinet ve gerekse de diğer kaynaklardaki bilgilerle uyuşmamaktadır. Dut, lazut, çiriş, şalgam ve lahana da yetiştirilmesine mukabil miktarı tayin edilemediğinden veya ticari değeri olmadığından ürün hasılasında yer almamıştır.

Cuinet ürün çeşidini ve miktarlarını Van Sancağı için aşağıdaki gibi vermektedir.¹⁵⁷⁰

Tablo 4.2. 1890 Yılı Van Sancağı Tarım Üretimi ve Üretim Miktarları

Ürün	Üretim Miktarı	Hâsıla
Buğday	40.000 ton	93.900 TL.
Arpa	30.000 “	52.173 “
Darı	20.000 “	34.783 “
Mısır	10.000 “	17.391 “
Pirinç	9.000 “	18.000 “
Fasulye	60.000 kg	600 “
Bezelye	10.000 “	150 “
Sebze Ürünleri	75.000 “	1.125 “
Kuru Üzüm	3.600 “	500 “
Üzüm ve Diğer Taze Meyveler	45.000 “	675 “
Badem	8.000 “	160 “
Mazı	10.000 “	3.000 “
Keten Tohumu	6.000 “	1.200 “
Tütün	200.000 “	6.000 “
Ceviz	10.000 “	454 “
Toplam		230.111 TL.

¹⁵⁷⁰ Cuinet, , *La Turquie D'asie*, s. 696-697. Tablodan tarım dışı üretimler çıkarılarak genel toplam yeniden hesaplanmıştır.

Burada da buğday hububat ürünleri arasında gerek üretim ve gerekse de hâsıla bakımından en yüksek paya sahiptir. Cuinet istatistiğinde meyveler türlerine göre ayrılmayıp tek başlık altında verilmiştir. Erzurum Vilâyet Salnamesinde yer almayan bezelye, mısır, mazı ve tütün ürünlerine burada yer verilmiştir. Her iki bilgi kaynağında da daha önce komisyon marifetiyle ahaliye ektirildiği ifade edilen patates yer almamaktadır.

1909 yılında yayınlanan devletin resmi istatistiklerinde ürün ve ürün miktarları Van ve Hakkâri Sancakları bazında aşağıdaki gibi yer almıştır.¹⁵⁷¹

Tablo 4.3. 1909 Yılı Vilâyet Tarım Üretimi ve Üretim Miktarı

Ürün	Üretim Miktarı	
	Van Sancağı	Hakkâri Sancağı
Buğday	31.648 ton	9.731 ton
Arpa	7.824 “	1.997 “
Çavdar	4.822 “	4.443 “
Darı	2.845 “	1.350 “
Mısır	-	1.026 “
Pirinç	-	814 “
Nohut	2 “	6 “
Fasulye	63 “	-
Bakla	49 “	2 “
Mercimek	84 “	6 “
Patates	236 “	64 “
Keten Tohumu	221 “	5 “
Keten Lifi	1 “	-
Tütün	37 “	580 “
Ceviz	346 “	781 “
Erik	136 “	26 “
Elma	64 “	12 “
Armut	310 “	107 “
İncir	-	6 “
Kayısı	1.166 “	-
Üzüm	3.657 “	23 “
Diğer	92 “	-

Bu tabloda dikkati çeken husus 1876 ve 1890 istatistiğinde yer almayan patatesin 300 tonluk üretim ile tarım ürünleri arasında önemli bir yer tutar hale gelmesidir. Avrupa tarihinde kıtlıklara çare olan ve fakir halkın temel besin kaynağı sayılan bu bitkinin ekimi, hükümet tarafından 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile hemen

¹⁵⁷¹ Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri*, s. 32-33, 42-43, 52-53, 60-61, 67.

aynı dönem denk gelen ve Van çevresi de dâhil olmak üzere Anadolu'nun bir kısmını etkileyen 1880 kıtlığından sonra başlatılmıştı.¹⁵⁷² Daha önce ifade edildiği gibi 1890 yılına ait Cuinet istatistiğinde patates yer almamış olmasına mukabil hükümetin ekilmesine önem verdiği bu ürünle ilgili çabaların sonraki yıllarda netice vererek boşa gitmediği görülmektedir. Hububatlar önceki dönemlerde olduğu gibi yine en büyük paya sahiptir. Hakkâri Sancağının ekseriyetinin dağlık olması hasebiyle Van'a nazaran burada ziraî ekim ve hâsıla düşük kalmıştır. Buna mukabil Van'ın aksine burada da pirinç üretildiği görülmektedir.

4.3. TİCARET

4.3.1. İç Ticaret

Sanayi gibi ticaret de hemen tümüyle vilâyetin şehir ve kasabalarında yaşayan Ermenilerin elindedir.¹⁵⁷³ Ticari kabiliyetleri gelişen ve para kazanmasını bilen Ermeniler,¹⁵⁷⁴ klasik gayret ve tutumluluklarıyla sahip oldukları ticareti geliştirip büyütmede ve yeni mallar ithal etmektedirler.¹⁵⁷⁵ Bazen parası olan Müslümanlar da, Ermeni tüccara sermaye sağlayarak ticari girişimin kârından pay almaktadır.¹⁵⁷⁶

Bird'e göre Ermenilerin şehirde sahip oldukları bu zenginlikte tefeciliğin payı ticaretten az değildir.¹⁵⁷⁷ Nitekim Millingen de Van'daki büyük bankerlerin Ermeni olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁷⁸ Bu sarraf ve bankerler giderek zenginleşmekte ve servetlerini arttırmaktadırlar.¹⁵⁷⁹ 1850'li yıllarda şehre gelen Mehmed Hurşid Paşa şehirde ticaret namına Müslümanlara ait birkaç bakkal dışında bir şeyin olmadığını belirtmektedir.¹⁵⁸⁰ Yüzyılın sonlarına doğru da pek bir şeyin değişmediği anlaşılmaktadır.

¹⁵⁷² BOA. ŞD. 2445/24, 2 Ş 1298 (30 Haziran 1881).

¹⁵⁷³ Shiel, "Notes on a Journey" s. 64; Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, s. 336; Klein, *Hamidiye Alayları*, s. 256 dipnot bilgisi; Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 160; *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 62; Lynch, *Travels and Studies*, s. 89.

¹⁵⁷⁴ Hepworth, *Through Armenian On Horseback*, s. 138.

¹⁵⁷⁵ Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, s. 340.

¹⁵⁷⁶ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 160.

¹⁵⁷⁷ Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, s. 340.

¹⁵⁷⁸ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 160.

¹⁵⁷⁹ Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 397.

¹⁵⁸⁰ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, s. 237.

1890'larda Van'da 163 dükkân mevcuttur.¹⁵⁸¹ Bu dükkân ve yapım-satış imalathanelerinin bir kısmı şehrin pazar (çarşı) denilen mevkiinde iken bir kısmı da gittikçe gelişen ve büyüyen yeni şehrin uzun caddeleri üzerindedir.¹⁵⁸²

Bahçeler diye isimlendirilen ve kale dibindeki şehirden doğuya doğru birkaç kilometre boyunca uzanan yeni şehrin söğüt ağaçlarıyla gölgelenen uzun caddeleri, canlı bir hareketliliğe sahiptir. Tüccar ve tezgâhtarların şehirdeki iş yerleri ile buradaki dükkânlarına gidip gelmeleri bu hareketliliği daha da arttırmaktadır.¹⁵⁸³

Van çarşısında yer alan neredeyse bütün dükkânların sahipleri Ermenilerdir.¹⁵⁸⁴ Bunlar hem imalat hem de satış yapan nalbant, kundura, eyer,¹⁵⁸⁵ kuyumcu, bakırcı, saraç, ayakkabıcı, bez dokuyucu, terzi, demirci, dülger dükkânlarıdır. Bu dükkânlarda üretilen elbise, kumaş, gümüş ve bakır eşya, kap kakak, aba, setrelik şal, kırmızı ve beyaz bezler,¹⁵⁸⁶ nargile¹⁵⁸⁷ ve buna benzer eşyalar satılmaktadır.

İmalat yapmayan dükkânlarda ise İran ipeği, sabun, petrol, kibrit,¹⁵⁸⁸ kuru üzüm, kuru kaysı, elma, havuç, fındık, ufak tefek ev eşyaları, basma, kumaş, ipekli kumaş, patiska, pirinç, şeker, ayakkabılık kösele,¹⁵⁸⁹ Diyarbakır malı ipek çarşaf, ¹⁵⁹⁰ kaza ve köylerden gelen halı, kilim, keçe, çorap, tütün, yapağı, ceviz, yağ, peynir¹⁵⁹¹ ve bal¹⁵⁹² gibi eşyalar satılmaktadır.

Gerek imalat gerekse de satış yapan esnafların yanı sıra yüzyılın sonlarına doğru şehirde kumaş mağazaları¹⁵⁹³ ve her türlü ithal malın satıldığı dükkânlar açılmıştır.¹⁵⁹⁴ Öyle ki Van, Başkale ve Erciş'te satılmak üzere yıllık ortalama 50-60.000 top pamuklu kumaş pazara sürülmektedir.¹⁵⁹⁵ Çarşıda belli bir mekânda yoğunlaşan Ermeni terziler,

¹⁵⁸¹ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, 117.

¹⁵⁸² Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, s. 143.

¹⁵⁸³ Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, s. 143.

¹⁵⁸⁴ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, s. 236-237; Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 160.

¹⁵⁸⁵ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 160.

¹⁵⁸⁶ *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1294/1877, s. 163.

¹⁵⁸⁷ Nikitin, *Kürtler*, s. 127.

¹⁵⁸⁸ Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, s. 239-240.

¹⁵⁸⁹ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 62, 123.

¹⁵⁹⁰ Donald Quateart, *Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 208.

¹⁵⁹¹ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 170, 180, 85, 182.

¹⁵⁹² Menteşavili, *Dünden Bugüne Kürtler*, s. 36.

¹⁵⁹³ Talay, *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi*, s. 159.

¹⁵⁹⁴ Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, s. 339.

¹⁵⁹⁵ Quateart, *Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 117.

Singer markalı dikiş makineleriyle bu kumaşlardan dönemin modern sayılan tarzında elbiseler dikmektedir.¹⁵⁹⁶

Rengârenk bir kalabalık ve yoğunluğa sahip Van çarşısında¹⁵⁹⁷ kadınlar da serbestçe gezebilmektedir. Pazarda bol miktarda mal mevcuttur.¹⁵⁹⁸ 1838 yılında Avrupa'dan ithal edilen tek eşya yalnızca Venedik boncukları iken,¹⁵⁹⁹ elli yıl sonra 1890 yıllarına gelindiğinde Ermeni müteşebbisler sayesinde artık pazarda birçok Avrupa malı bulunmaktadır. Fransa bisküvisi, Avrupa'da üretilmiş konserve etler, reçeller, İngiliz patentli ilaçlar, Avrupa malı pamuklular, İrlanda bez ve ketenleri, İngiliz malı dikilmiş pamuklular, Alman yünüleri ve gömlekleri bu mallardandır. Her türlü materyalin yanında hem pamuklu hem de yünlü tekstil ürünleri bol miktarda bulunmaktadır. Bird, böyle bir çeşit ve bolluğu İran pazarlarında görmediğini ifade etmektedir.¹⁶⁰⁰

Şehirde belirli günlerde günümüze benzer pazar kurulmaktadır. Halk çeşitli küçük endüstri ürünlerini pazara götürüp satmaktadır.¹⁶⁰¹ Halk pazarında Gevaş'ın yünden yapılmış nakışlı seccadeleri, şepik denilen elbisesi, kilim ve keçeleri, Şatak Kazasının şalı,¹⁶⁰² Ermeni tüccarların köylerden getirdikleri tahıl,¹⁶⁰³ köylülerin petek şeklinde getirdikleri bal¹⁶⁰⁴ ve benzeri eşya satılmaktadır. Pazar için şehrin dışından pek çok kişi gelmektedir. Maddi durumu iyi olanlar at ve eşekler sırtında diğerleri ise yürüyerek pazara varmaktadır. Ticari işleri olanlar hanlarda kalmaktadır.¹⁶⁰⁵ 1897 yılında Van'da 4, Erciş'te ise 2 han mevcuttur.¹⁶⁰⁶

Başkale Kazası sancağın en işlek ticari merkezidir. Haça benzeyen ve dört tarafındaki uzantılarında birer kapısı olan Başkale çarşısında birçok çeşit mala rastlamak mümkündür. Çarşıda basma, Manisa alacası, Amerikan patiskası, ipekli İran kumaşları ve ufak tefek ev eşyaları, pirinç, kuru üzüm, kuru kayısı, çarıklık gön, ayakkabılık kösele, basma, alaca ve başka mallar bulunmaktadır. Buradaki malların neredeyse

¹⁵⁹⁶ Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, s. 339-340.

¹⁵⁹⁷ Lynch, *Travels and Studies*, s. 104.

¹⁵⁹⁸ Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, s. 339.

¹⁵⁹⁹ Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 393; Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, s. 339.

¹⁶⁰⁰ Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, s. 339-340.

¹⁶⁰¹ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 61.

¹⁶⁰² *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1294/1877, s. 163.

¹⁶⁰³ Sykes, *The Caliphs' Last Heritage*, s. 417.

¹⁶⁰⁴ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 659; Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 50.

¹⁶⁰⁵ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 110.

¹⁶⁰⁶ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 117.

tamamı kervanlarla yakındaki İran'ın Selmas şehrinden gelmektedir. Van-Başkale yolu kış mevsiminde sekiz ay boyunca kapalı olup hayvanlar işlemediğinden Van'dan buraya çok az şey gelmektedir.¹⁶⁰⁷

İç ticaret dükkânlarda yapılan satışla sınırlı değildir. Van'da göl üzerinden taşımacılık ticari bir sektör halini almıştır. Hemen tamamı Ermeni olan ve “*Gemici Esnafı*” olarak isimlendiren bir kesim, gölde küçük tekne ve kayıklarla ticari amaçlı odun, kömür ve muhtelif eşya taşımaktadır. Bu işle meşgul olanlardan Avadis ve arkadaşları, belediyenin kendilerinden fahiş vergi aldığına dair hükümet nezdinde şikâyetle bulunmuşlardır.¹⁶⁰⁸ Malın şehre girdiği Van Gölü Şehir İskelesi'nde, Van Belediyesine ait bir memur bulunup giriş ve vergiye dair resmi işlemleri yapmaktadır.¹⁶⁰⁹ Bilhassa Karçıkan Kazasının Sorp Köyü'nde oturan Ermeniler, köyleriyle aynı ismi taşıyan limandan Van şehir merkezine kereste ve odun kömürü taşıyıp satmaktadırlar.¹⁶¹⁰

Bunun yanında balıkçılık önemli bir ticari faaliyettir.¹⁶¹¹ Seyyar satıcılık ise daha çok Yahudilerin uğraştığı bir iştir. Perakende ticareti yapan Başkale Yahudileri, şehir dışındaki Kürtlere köylerinde ve yazın göç ettiklerinde yaylalarında ulaşır onlara bir şeyler satmaya çalışmaktadır. Çoğu zaman da getirdikleri çeşitli İran ve Avrupa mallarını yün, halı, tereyağı ve deriyle değiştirmektedirler.¹⁶¹²

Bazı göçebe aşiretler ticari alışverişlerini Van yakınlarındaki dağ obalarında yapmaktadır. Buraya gelen tüccar ve bir kısım şehir halkı göçebelere yün ve diğer hayvansal ürünleri satın almaktadır. Tüccarlar ile aşiretler arasında farklı ticari bağlantılar da vardır. Büyük hacimli satımlarda, tüccarlar aşiretlerle anlaşmalar yapmakta ve ön ödeme karşılığı ileriki dönemin hayvansal ürünlerinin alımını gerçekleştirmektedir. Bir başka usulde de ticaret erbabı koyun satın alarak gütmeleri için aşiretlere vermekte karşılığında ise aşiretlerden yün, yapağı ve kuzudan pay almaktadır.¹⁶¹³

¹⁶⁰⁷ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 123.

¹⁶⁰⁸ *BOA. ŞD.* 2922/53, 11 Ş 1304 (5 Mayıs 1887); *BOA. ŞD.* 6/16, 16 Za 1300 (18 Eylül 1883).

¹⁶⁰⁹ *BOA. DH. MKT.* 623/78, 03 N 1320 (4 Aralık 1904).

¹⁶¹⁰ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 75.

¹⁶¹¹ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, 156; Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 677.

¹⁶¹² Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 160.

¹⁶¹³ Klein, *Hamidiye Alayları*, s. 126, 128.

Ayrıca şehrin farklı noktalarında hayvan satımı ve kesimi ticareti yapılmaktadır. Kahvehane ve kasaplar da diğer ticari mekânlardır.¹⁶¹⁴ Bunun yanında her mahallede bakkal ve ekmekçi esnafı vardır.¹⁶¹⁵ Şehirde halka ve ticaret için gelenlere hizmet eden han, hamam ve lokanta bulunmaktadır.¹⁶¹⁶

Ticari pazar giderek gelişmektedir. Bunun önemli bir nedeni meta-para ilişkisinin gelişmesi ve paraya duyulan ihtiyacın artmasıdır. Zira devlet aldığı vergiyi, ağalar ise köylüden borçlarını aynı değil nakdî olarak istemeye başlamıştır.¹⁶¹⁷ Bir diğer neden de aşiret mensuplarından bir kısmının -bilhassa Şikak ve Haydaran aşiretlerinin- yerleşik hayata geçmeleri ve aşiret mensuplarının şehir veya büyük köylerdeki pazarlara alım-satım için gelmeye başlamalarıdır.¹⁶¹⁸ Yerleşik yaşama geçiş arttıkça buna bağlı olarak köy sayıları ve şehir nüfusu da artmaya başlamıştır. Artan talebi karşılamak için belirli mallarda uzmanlaşma başlayınca pazar ve para-mal ilişkileri gelişmiş ve genişlemiştir. Tabii olarak böylece ticaret gelişmiş ve bir döngü olarak artan ticaret, kent nüfusunu artmasına yardımcı olmuştur.¹⁶¹⁹

4.3.2. Dış Ticaret

4.3.2.1. İhracat

Van'ın ülke içindeki yakın ve uzak şehirler ile komşu olduğu İran ve Rusya'yla ticari bağlantıları bulunmaktadır. İhtiyaca ve döneme göre yerli ve yabancı tüccarlar Van'a mal getirmekte veya Van'dan dışarıya canlı hayvan ile mal götürmektedirler. Bunun yanında Van'da uzun dönem kalıp bir nevi ticari acente gibi çalışan İranlı tüccarlar,¹⁶²⁰ benzer şekilde İran'ın sınır şehirlerine yerleşen Vanlı tüccarlar,¹⁶²¹ Halep ve benzeri şehirlerde mukim iş ortakları,¹⁶²² İstanbul'da işyeri kurup geçici veya daimi

¹⁶¹⁴ BOA. Y. EE. 132/11, 27 R 1314 (5 Ekim 1896).

¹⁶¹⁵ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, s. 236.

¹⁶¹⁶ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 117.

¹⁶¹⁷ Celil, *Şeyh Ubeydullah Nehri Ayaklanması*, s. 27.

¹⁶¹⁸ William Spottiswoode, "Sketch of the Tribes of Northern Kurdistan", *Transactions of the Ethnological Society of London*, 2, 1863, s. 245.

¹⁶¹⁹ Menteşavili, *Dünden Bugüne Kürtler*, s. 107.

¹⁶²⁰ BOA. İrade Hariciye (İ. HR.) 303/19277, 21 S 1304 (19 Kasım 1886); BOA. BEO. 361/27020, 11 Ş 1311 (17 Şubat 1894).

¹⁶²¹ BOA. DH. TMIK. M. 241/52, 9 Ra 1325 (22 Nisan 1907).

¹⁶²² BOA. A. MKT. MHM. 647/31, 29 Ca 1313, varak no 2 (17 Kasım 1895).

olarak buraya yerleşen Vanlı tüccarlar ve onların iş ortakları üzerinden ticari faaliyetler sürdürülmektedir.¹⁶²³

Şehirlerarası seyahat izin tezkerelerine bağlı olduğundan hassas dönemlerde tüccarlar bundan olumsuz etkilenmektedir. 1896 olaylarıyla birlikte Van'dan ticaret ve benzeri gerekçelerle İstanbul'a gitmek isteyenler mürûr tezkeresi almakta güçlüklerle karşılaştılar.¹⁶²⁴

Yüzyılın başında Diyarbakır ve Erzurum'la birlikte doğunun büyük ekonomik merkezlerinden olan Van'ın¹⁶²⁵ ticari canlılığı, önceki yüzyıllara nispeten XIX. yüzyılda kayda değer bir gelişme göstermediği ve bu nedenle yakın ticari merkezler olan Erzurum, Diyarbakır ve Antep'in hayli gerisinde kaldığı dönemin kaynaklarından anlaşılmaktadır. Modern üretim metotlarını çok az bilen şehir ekonomisi,¹⁶²⁶ geleneksel yapının dışına çıkamamış ve önceki dönemlerde olduğu gibi hala kuyumculuğu, halıları, bakır işleri ve nakışçılığıyla tanınmaya devam etmiştir.¹⁶²⁷

Geçmişte Van'ın zenginliğinin kaynağı olan ticaret durgunluk içindedir.¹⁶²⁸ Bunun sebeplerinden biri muhtemelen tarihi İpek Yolu ticaretinin zaman içerisinde önemini kaybetmesidir.¹⁶²⁹ Diğer bir etken ise Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla İranlı tüccarların Türkiye üzerinden transit geçişe ihtiyaç duymadan mallarını Basra Körfezi'ne, buradan da Batı ve Kuzey ülkelerine ulaştırmalarıdır. Fakat daha önemlisi Erzurum'dan geçen Tebriz-Trabzon ticaret yoluna, Rusya'nın Karadeniz'in doğu sahillerinden Hazar Denizi'ne kadar demiryolu ve düzenli karayolunu inşa etmesiyle oluşturduğu alternatif ticaret yoludur. Zira bu hat maliyetleri düşürdüğü için İranlı tüccarlarca daha çok tercih edilmeye başlanmıştır.¹⁶³⁰ Bu şekilde ticaret hattının daha doğuya kayması Erzurum ticaretini olumsuz etkilediği gibi buraya yaz kış ticaret kervanlarının gidip geldiği Van'ı¹⁶³¹ da olumsuz etkilemiştir. Van zaten uzak olduğu

¹⁶²³ BOA. DH. TMIK. M. 62/34, 28 C 1316 (13 Kasım 1898).

¹⁶²⁴ BOA. DH. ŞFR. 191/107, 03 Z 1313 (16 Mayıs 1896).

¹⁶²⁵ Brad Dennis, *Kurdish-Armenian Relations In The Late Ottoman Empire: Power Structures And Interactive Behavior*, Departman of Languages and Literature The University of Utah, 2008, s. 22.

¹⁶²⁶ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 61.

¹⁶²⁷ Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 127.

¹⁶²⁸ Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 127.

¹⁶²⁹ Bilgehan Pamuk, "İpek Yolu Ticareti ve Erzurum", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 22 (2), Aralık 2007, s. 136.

¹⁶³⁰ Charles Issawi, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route", *International Journal of Middle East Studies*, 1 (1), Jan. 1970, s. 23-24.

¹⁶³¹ Lynch, *Travels and Studies*, s. 11-12.

ticari merkezler ve Karadeniz ile İran arasındaki kervan taşımacılık yollarından daha da uzaklaşmıştır. Millingen bu uzaklık nedeniyle Van'ın yolcular ve tacirlerce nadir ziyaret edildiğini ifade etmektedir. Esasen şehirdeki üç¹⁶³² ve kazalarla birlikte altıyı¹⁶³³ geçmeyen han sayısı da bunu göstermektedir. Lynch de aynı şekilde Van'ın herhangi bir ticaret yolu üzerinde olmadığını ifade etmekte ve yakın olduğu Rus vilâyetleriyle ticaretinin az olduğunu belirtmektedir.¹⁶³⁴

Demiryollarının ulaşmadığı ve modern yolların bulunmadığı Van bölgesinde, çevre vilâyetlerle ve dolayısıyla dış dünya ile bağlantı yavaş ve güçtür. Tabii netice olarak ticaret ve seyahat imkânları da buna bağlı olarak zayıftır.¹⁶³⁵ Ancak bu şartlara rağmen var olan uzun kervan yolları vasıtasıyla uzak mesafeli ticaret bir şekilde devam etmektedir.¹⁶³⁶

Van Vilâyetinin kervan katarlarıyla yapılan dış ticareti esas itibarıyla üç merkezdedir. Bunlar Erzurum ve Bitlis vilâyetleri ile İran'dır.¹⁶³⁷ Bununla birlikte bu çevre merkezler üzerinde vilâyetin ticareti farklı miktar ve ölçülerde Siirt, Trabzon, Muş, Diyarbakır, Antep, Musul, Halep ve yakın Rus vilâyetlerine kadar uzanabilmektedir.¹⁶³⁸ Vilâyetin güney komşusu olan Musul ile ticaret sarp dağlar ve güvenli olmayan yollar nedeniyle sınırlıdır. Burayla daha çok hayvan ticareti yapılmaktadır. Ancak yine de Hakkâri Sancağı ile Musul arasında yerel ihtiyaçları karşılama düzeyinde bir ticaret mevcuttur.¹⁶³⁹

İran'la yapılan ticarete büyük kervan yolu Saray Kazasından geçmektedir. Kervanlar buradan toplu olarak geçmektedir. Geçiş yerinde 1 memur ve 2 kolcunun çalıştığı gümrük noktası vardır. Bir diğer ticari yol ise Başkale-İran arasındadır. Burada da bir gümrük dairesi vardır.¹⁶⁴⁰ Van-Erzurum arasındaki ticaret kervanları, yılın mevsimine göre iki farklı güzergâh kullanmaktadır. Yazın Malazgirt-Hınıs, kışın ise Tutak-Eleşkird-Pasinler yolu kullanılmaktadır. Temel ara istasyonlar Patnos ve

¹⁶³² Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 97, 109.

¹⁶³³ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 117.

¹⁶³⁴ Lynch, *Travels and Studies*, s. 89.

¹⁶³⁵ Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 509; Whitman, *Turkish Memories*, s. 80; Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 127; Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 110.

¹⁶³⁶ Maunsell, "Kurdistan", s. 84.

¹⁶³⁷ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 261.

¹⁶³⁸ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 678 vd.

¹⁶³⁹ *Osmanlı Vilâyet Salnamelerinde Musul*, Orsam Yayınları, (Ed.: Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil), Ankara 2012, s. 409; Erdost, *Şemdinli Röportajı*, s. 293.

¹⁶⁴⁰ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 112-123.

Tutak'tır. Bu yol Erzurum cihetinden Erciş'e kadar tehlikelidir. Bu nedenle büyük miktarlarda mal taşıyan yük kervanları "ağzına kadar" silahlı adamlarla korunmaktadır.¹⁶⁴¹ Van-Bitlis ticaret yolu ise üç farklı güzergâha sahip olmanın yanında diğerlerine göre daha kısa ve daha güvenlidir. Gölün kuzeyi, güneyi ve göl üzerinden Bitlis'e mal taşımacılığı yapılmaktadır. Ancak gölün kuzeyindeki yolun yağmacı Kürt aşiretlerinin saldırısına açık bulunması¹⁶⁴² ve -taşımacılık bahsinde ifade edileceği gibi- göl taşımacılığının da gelişmemesi sebebiyle güney yolu ticaret kervanlarının ekseriyetle gidip geldiği güzergâhtır. Sykes, bu yolda ticaret kervanlarının güvenlik içerisinde Van-Bitlis arasında gidip geldiklerini söylemektedir.¹⁶⁴³

Van'ın ihracatında birçok çeşitte mal yer almaktadır. Bunlardan tekstil ürünleri önemli yer tutmaktadır. Şehrin başlıca üretimi olan bez ve kumaş, yaygın olarak ihraç edilmektedir.¹⁶⁴⁴ Bunların önemli kısmı ithal edilmiş pamuktan yapılmış bezlerdir.¹⁶⁴⁵ Yine şal, aba, kırmızı ve beyaz bezler Erzurum başta olmak üzere çevreye ihraç edilmektedir.¹⁶⁴⁶ Bunlardan özellikle Şatak Kazası şalları ünlüdür.¹⁶⁴⁷ Yün ve yünlüler diğer ihraç mallarıdır.¹⁶⁴⁸ 1870'lerde şehirde üretilen 5.000 parça tiftik kumaşı ve 10.000 parça kırmızı maroken kumaşı ihraç edilmiştir.¹⁶⁴⁹ Küçük halı, kilim ve keçe ihraç edilen diğer emtiadandır.¹⁶⁵⁰

Van'ın ihracatında küçükbaş hayvan önemli yer tutmaktadır. 1906 yılında Van Vilâyetinde 3 milyonun üzerinde koyun olduğu tahmin edilmiştir. Her bahar mevsiminde İstanbul, Suriye, Mısır,¹⁶⁵¹ Musul,¹⁶⁵² Erzurum,¹⁶⁵³ Halep, Urfa ve Şam'dan

¹⁶⁴¹ Lynch, *Travels and Studies*, s. 11-12. Ticaret yolları pek güvenli değildir. Bitlis yakınlarında Musa Bey ve avanesi Mekkâreci Ali ve adamlarının üzerine hücum ederek taşıdıkları tüccar mallarıyla para ve eşyalarını gasp etmişlerdi. Yine İran'ın Hoy kasabasına alış verişi için giden Yusuf Haydar köyü ahalisinin bazıları dönüşte Şikak Aşiretinin saldırısına uğramışlardı. Bu saldırıların ardından şikâyet üzerine sorumluların yakalanması için yetkililer gerekli çabalarda bulunmuşlardı. Bkz. *BOA. DH. MKT.* 1627/64, 10 L 1306 (9 Haziran 1889); *BOA. DH. MKT.* 1642/103, 29 Za 1306 (27 Temmuz 1889).

¹⁶⁴² Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 146; Lynch, *Travels and Studies*, s. 89.

¹⁶⁴³ Sykes, *Dar-ul-İslam – A Record of a Journey Though Ten of the Asiatic Provinces of Turkey*, London 1904, s. 237.

¹⁶⁴⁴ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 261.

¹⁶⁴⁵ Quateart, *Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 117.

¹⁶⁴⁶ *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 163; Mehmet Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, s. 236.

¹⁶⁴⁷ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 62.

¹⁶⁴⁸ Nikitin, *Kürtler*, s. 129-130.

¹⁶⁴⁹ Quateart, "19. Yüzyıl İslahatlarına Genel Bakış- İslahatlar Devri 1812-1914", s. 1035.

¹⁶⁵⁰ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 182.

¹⁶⁵¹ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 49, 71.

¹⁶⁵² *BOA. DH. MKT.* 348/37, 29 Ş 1312 (25 Şubat 1895).

¹⁶⁵³ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 169, 176, 181, 189.

gelen tüccarlar çok miktarda koyun ve keçi satın alıp götürmektedir.¹⁶⁵⁴ Bir küçükbaş hayvanın fiyatı; cinsi, kilosu ve dönemin şartlarına göre 10 ile 50 kuruş arasında değişmektedir.¹⁶⁵⁵ 1906 sonbaharında Halep, Urfa ve Şam'dan gelen tüccarların Van, Erciş ve Başkale civarından aldıkları hayvan sayısı 40 bin baş koyun olarak ifade edilmiştir.¹⁶⁵⁶ İhracaat yapılan vilâyetler içinde İstanbul'un ayrı bir önemi vardır. Zira İstanbul'un et ihtiyacının bir kısmı da Van'dan başkente canlı hayvan sevk edilerek sağlanmaktadır. 1894 yılında Kuddusizade Tevfik isimli bir tüccar, Başkale'den satın aldığı koyunları İstanbul'a götürmüştü.¹⁶⁵⁷ Van çevresinden İstanbul'a her yıl yaklaşık 1,5 milyon baş keçi ve koyun gönderilmektedir. Van'dan giden bu sürülerin İstanbul'a varması 17 ila 18 ay sürdüğünden hayvanların bir kısmı yolda telef olmaktadır.¹⁶⁵⁸ Van Vilâyetindeki koyun ve keçi hayvanın ihracat değeri 1912'de 54.000 Sterlin, 1913'te ise 63.000 Sterlin'e ulaşmıştır.¹⁶⁵⁹ 1914 yılı döviz kurlarına göre bunun karşılığı sırasıyla 5.940.000 ve 6.930.000 kuruştur.¹⁶⁶⁰

Büyükbaş hayvan olarak gür otlaklara sahip vilâyet kazaları Erciş, Bargiri, Mahmudi ve Elbak'ta yetiştirilen sığır ve manda çevre vilâyetlere satılmaktadır. Bu ticaret daha ziyade buralardan gelen tüccarlara satım şeklinde gerçekleşmektedir.¹⁶⁶¹

Tuzlanıp kurutulan balık diğer bir ihraç ürünüdür.¹⁶⁶² Bu şekilde uzun süre dayanıklı hale getirilen balıklar ticari değer kazanarak,¹⁶⁶³ çevredeki iller¹⁶⁶⁴ ile İran ve Rusya'ya satılmaktadır.¹⁶⁶⁵ Cuinet, yarısının ihraç edildiği balık üretimin toplam malî değerini 1.200 Türk lirası olarak açıklamaktadır.¹⁶⁶⁶

¹⁶⁵⁴ BOA. BEO. 2917/218748, 09 Ş 1324 (28 Eylül 1906); BOA. DH. MKT. 2252/57, 23 Ca 1317 (29 Eylül 1899).

¹⁶⁵⁵ Nikitin, *Kürtler*, s. 129-130.

¹⁶⁵⁶ BOA. BEO. 2917/218748, 09 Ş 1324 (28 Eylül 1906); BOA. DH. MKT. 2252/57, 23 Ca 1317 (29 Eylül 1899).

¹⁶⁵⁷ BOA. BEO. 472/35336, 10 Ra 1312 (11 Eylül 1894).

¹⁶⁵⁸ Nikitin, *Kürtler*, s. 129-130.

¹⁶⁵⁹ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 49, 71.

¹⁶⁶⁰ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 226.

¹⁶⁶¹ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 169, 176, 181, 189.

¹⁶⁶² Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 55.

¹⁶⁶³ Grant, *The Nestorians Or The Lost Tribes*, s. 104.

¹⁶⁶⁴ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 90.

¹⁶⁶⁵ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 156.

¹⁶⁶⁶ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 677.

İhraç mallarının diğer kalemleri ise kurutulmuş kaysı ile kuru ve yaş bazı meyveler,¹⁶⁶⁷ ceviz,¹⁶⁶⁸ mazi, tütün, boya,¹⁶⁶⁹ yağ, peynir ve yapağının¹⁶⁷⁰ yanı sıra çok nadiren bulunan ve İstanbul'a satılan leopar kürküdür.¹⁶⁷¹

Şemdinan Kazasından İran'a tütün ihraç edilmektedir.¹⁶⁷² İran'da "nevbu" olarak bilinen Şemdinan tütünü çok meşhurdur.¹⁶⁷³ Yine Van'dan çevre kasaba ve şehirlere hububat ihraç edilmektedir. İhtiyaç eksikliği dönemlerinde harice zahire çıkarılması yasaklanmıştır.¹⁶⁷⁴

1890 yılı ihracatı Cuinet istatistiğinde aşağıdaki şekilde yer almıştır.¹⁶⁷⁵

Tablo 4.4. 1890 Yılı Van Vilâyeti İhracatı

İhraç Kalemi	İhraç Yeri	Miktar	Değer TL
Koyun	Malta ve Mısır İçin Halep'e	100.000 baş	60.000
Keçi	"	2.000 baş	400
İnek-Öküz	"	5.000 baş	10.000
At	Erzurum-Bitlis	1.000 baş	5.000
Eşek	Musul-Muş	500 baş	750
Yün	Avrupa İçin İstanbul'a	60.000 okka	3.000
Tiftik	"	30.000 okka	3.000
Deri	"	20.000 okka	1.200
Buğday-Çavdar	Komşu Vilâyetlere	2.960 kg	10.000
Borax	Avrupa İçin İstanbul'a	10.000 kg	100
Tiftik Şal	Komşu Ükelere		800
Tereyağı	"	5.000 okka	400
Kuru Üzüm	"	50.000 okka	750
Keten Tohumu	Avrupa İçin İstanbul'a	5.000 okka	100
Keten Yağı	"	1.500 okka	150
Mazi	"	20.000 okka	600
Kürk	"	? parça	1.140
Kürt Halısı	"	5.000	4.000
Ceviz İçi	"	?	1.000
Şayak	İran ve Komşu	500	200

¹⁶⁶⁷ Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 389.

¹⁶⁶⁸ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 679.

¹⁶⁶⁹ Menteşavili, *Dünden Bugüne Kürtler*, s. 36-37; Nikitin, *Kürtler*, s. 129-130.

¹⁶⁷⁰ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 181.

¹⁶⁷¹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 104.

¹⁶⁷² BOA. Y. MTV. 226/5, 01 Za 1319 (9 Şubat 1902).

¹⁶⁷³ Erdost, *Şemdinli Röportajı*, s. 184.

¹⁶⁷⁴ BOA. BEO. 1036/77642, 12 C 1315 (8 Kasım 1897).

¹⁶⁷⁵ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 679.

	Vilâyetlere		
Çorap	"	1.000 çift	20
Takı	"	?	1.500
Van Bezi	"	10.000	1.500
Eyer	"	200 parça	80
Elbise	"	200 parça	660
Tütün	"	400.000 okka	14.000
Balık	"	?	400
Diğer	"	?	?
Toplam İhracat	"		120.750 TL
Hakkâri Sancağı			45.000
Genel Toplam			165.750 TL

Ürün bazında ihracat rakamlarına bakıldığında dış satımın en fazla olduğu kalemlerin hayvan ve hayvan ürünleri olduğu görülmektedir. Bunu sağlayan esas neden göçebe ve yarı göçebe aşiretlerin vilâyet nüfusunun önemli bir kısmını teşkil etmesidir. Zira bu kesimin temel geçim kaynakları hayvancılıktır. Tütün ve üzüm diğer iki önemli ihraç kalemidir. Verimli araziye rağmen hububat üretimindeki gerilik ihracata da yansımıştır.

4.3.2.2. İthalat

1840'a gelinceye kadar Van'da Avrupa malı olarak Venedik boncuklarından başka bir şey bulunmazken¹⁶⁷⁶ 1890'lara ulaşıldığında şehirde birçok Avrupa malı bulmak mümkün hale gelmiştir.¹⁶⁷⁷ Avrupa'dan ithal edilen mallar, Trabzon Limanı'ndan Erzurum'a oradan kervanlarla Van'a ulaşmaktadır.¹⁶⁷⁸ Avrupa ticaret mallarının Doğu Anadolu üzerinden Osmanlı Devleti'ne dolayısıyla Van'a ulaştığı diğer güzergâh ise Basra Körfezi'nden İran'ın kuzeyine uzanan hattır.¹⁶⁷⁹ Dikiş makineleri, konserve, reçel, ilaç, pamuk, yünlü giysiler¹⁶⁸⁰ ve Amerikan patiskası¹⁶⁸¹ Batı'dan transit yollarla gelen ticari emtiadır.

Van Vilâyetinin sınırdaş olduğu İran ile önemli ticari ilişkileri mevcuttur. Bu ülkeden envai çeşit mal ithalatı görülmektedir.¹⁶⁸² Bunlar arasında dokuma önemli yer

¹⁶⁷⁶ Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 393.

¹⁶⁷⁷ Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, s. 339.

¹⁶⁷⁸ Lynch, *Travels and Studies*, s. 89.

¹⁶⁷⁹ Dennis, *Kurdish-Armenian Relations In The Late Ottoman Empire*, s. 21.

¹⁶⁸⁰ Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, s. 339-340.

¹⁶⁸¹ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 123.

¹⁶⁸² Bayram NAZIR, *Şahbender Raporlarına Göre I. Dünya Savaşı Öncesi Osmanlı Ticareti*, İTO Yayınları, İstanbul 2010, s. 85-90.

tutmaktadır. İran'dan ham pamuk, pamuk ipliği, pamuk bezler,¹⁶⁸³ ipek¹⁶⁸⁴ ve ipekli kumaşlar ithal edilmektedir.¹⁶⁸⁵

İran'dan gelen kervan yüklerinde ve bu yüklerin boşaltıldığı başta Başkale olmak üzere şehir pazarlarında ve alıcıların üzerinde her türlü mala rastlamak mümkündür. Şam ve Halep üretimi elbiseler, Kirman şalları,¹⁶⁸⁶ kutular, sandıklar, bastonlar, satranç takımları, İran'ın Semmeş şehrinde üretilen tütünlükler,¹⁶⁸⁷ pirinç, kuru üzüm, kuru kaysı, çarıklık gön, ayakkabılık kösele,¹⁶⁸⁸ halı, tuz,¹⁶⁸⁹ dikiş makineleri, teraziler, kesek kırma makinesi, tütün ve mısır bu mallardandır.¹⁶⁹⁰

Ayrıca aşiret ağalarının kullandığı İran kaşmir şalları, ipek cübbeler, aşiretlerin satın aldıkları kısa tüfek, Horasan'dan gelen İran yapımı pala, İran yapımı kancalı hançer, yine İranlı tacirlerin Hindistan'dan ithal ettikleri bambudan yapılmış mızrak İran'dan satın alınan mallardır.¹⁶⁹¹ Bunun yanında tarımsal buhran dönemlerinde bu ülkeden zahire ithal edilmektedir.¹⁶⁹²

Diğer yakın ülke olan Rusya'dan ise Ermeni tüccarlar doğrudan alım yapmaktadırlar. Bu ülkeye giden Ermeni tüccarlar anlaşmalar yaparak şeker ve¹⁶⁹³ petrolün türevi olan petrol veya gaz adı verilen aydınlatma yakıtını ithal ederek Van'a getirmektedir.¹⁶⁹⁴ Yine pirincin bir kısmı Rusya'dan gelmektedir.¹⁶⁹⁵

Osmanlı vilâyetlerinden ise Balkanlardan kalın kumaş,¹⁶⁹⁶ Diyarbakır'dan bez,¹⁶⁹⁷ tekstil ve ipek çarşaf, Antep'ten giderek artan miktarda Antep kumaşı,¹⁶⁹⁸ diğer

¹⁶⁸³ Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 117; Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 61-62; Shiel, "Notes of a Journey", s. 64; Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 261; Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, s. 236.

¹⁶⁸⁴ Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, s. 240; Sykes, *The Caliphs' Last Heritage*, s. 430.

¹⁶⁸⁵ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 123.

¹⁶⁸⁶ Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 396.

¹⁶⁸⁷ Nikitin, *Kürtler*, s. 127.

¹⁶⁸⁸ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 123.

¹⁶⁸⁹ Karaca, *Anadolu Islahatı*, s. 132.

¹⁶⁹⁰ Sykes, *The Caliphs' Last Heritage*, s. 430.

¹⁶⁹¹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 149.

¹⁶⁹² BOA. BEO. 302/22609, 19 R 1311 (30 Ekim 1893); BOA. BEO. 305/22845, 23 R 1311 (3 Kasım 1893).

¹⁶⁹³ BOA. BEO. 2404/180263, 25 C 1322 (6 Eylül 1904).

¹⁶⁹⁴ BOA. DH. ŞFR. 251/21, 10 Ca 1318 (5 Eylül 1900); BOA. DH. MKT. 1817/95, 29 B 1308 (10 Mart 1891).

¹⁶⁹⁵ BOA. DH. ŞFR. 251/21, 10 Ca 1318 (5 Eylül 1900).

¹⁶⁹⁶ Lynch, *Travels and Studies*, s. 90.

¹⁶⁹⁷ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, s. 236.

¹⁶⁹⁸ Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 123, 183, 208.

vilâyetlerden Manisa alacası¹⁶⁹⁹ ve benzeri kumaşlar ithal edilmektedir.¹⁷⁰⁰ Halep ise diğer önemli bir ticari ortaktır. Halep kumaşı Van'da da rağbet görmektedir. 1895 yılında Tüccar Mardiros Cidacıyan, Halep'te ticaretle uğraşan kardeşi aracılığıyla 40 balya kumaş getirtmişti.¹⁷⁰¹ Bunları dışında Bitlis'ten kömür ve odun¹⁷⁰² yine üretilen yerlerden de teneke ve sandıklar içinde zeytinyağı ithal edilmektedir.¹⁷⁰³

1890 yılında Van Vilâyetinin çevre vilâyet ve ülkelerden yaptığı ithalat aşağıdaki şekilde gösterilmiştir.¹⁷⁰⁴

Trabzon'dan Yapılan İthalat
Pamuklu, Pamuklu Bez, Yünlü Kumaş, Demir, Keten Kumaş, Siyah Pazen, Siyah Saten, Yazma, Yün, İpek, İplik, Kadife, Hint Kumaşları, Seker, Kahve, Çay, Çubuk Demir, Yaprak Demir, Demir, Kap Kacak, Çelik, Kalay, Bakır, Kursun, Çinko, Petrol, Mum, Alkol, Baharat, Sigara ve Kibrit Kâğıdı, Porselen ve Cam Eşya, Cam.
Toplam Değer: 77.680 TL

Halep ve Antep'ten Yapılan İthalat
Manusa Kumaşı, Pamuklu Kumaş, Müslin Kumaşı, Mavi Pamuklular, Hint Kumaşı, İpek ve pamuklu Çizgili Kumaş, Hama Kemer, Mendil, Yazma, Sabun, Bakır, Koşnil.
Toplam Değer: 23.890 TL

Erzurum'dan Yapılan İthalat
Tokat Yazması, Riga Bezi, At Nalı Çivisi, Üzengi, Yular, Eyer Kayışı, Çizme ve Potin, Demir ve Demir Zincir, Bakır Kap Kacak.
Toplam Değer: 5.495 TL

Bitlis'ten Yapılan İthalat
Mazı, Kuru Meyveler, Anason, Yakacak Odun, Odun Kömürü, Katran, Kırmızı Pamuklular, Mezarlar İçin Mermer.
Toplam Değer 3.255 TL

¹⁶⁹⁹ Sadettin Paşa'nın Anıları, s. 123.

¹⁷⁰⁰ Quataert, "19. Yüzyıl İslahatlarına Genel Bakış- İslahatlar Devri 1812-1914", s. 1036.

¹⁷⁰¹ BOA. A. MKT. MHM. 647/31, 29 Ca 1313 (17 Kasım 1895).

¹⁷⁰² BOA. DH. MKT. 1515/7, 13 L 1305 (23 Haziran 1888).

¹⁷⁰³ BOA. DH. MKT. 1649/122, 23 Z 1306 (20 Ağustos 1889).

¹⁷⁰⁴ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 680-684

Diyarbakır'dan Yapılan İthalat
Çarşaf, İpek Başlık, Diğer İpekliler, Zeytin ve Susam Yağı Bamyası, Kavun Tohumu, Kullanılmış Bakır, Yular.
Toplam Değer: 2.458 TL
Siirt'ten Yapılan İthalat
Kuru Üzüm, Kök Boyası, Mazı, Hurma, İncir, Karpuz, Aba, Tiftik Şal, Yün, Kemer, Tabaklanmış Koyun Derisi.
Toplam Değer: 2.380 TL
İran'dan Yapılan İthalat
Ham Pamuk, Pirinç, Kuru Meyveler, Tömbeki, Şal, Halı, İpekliler, Hint Kumaş, Şap, Kına, Zamk-sakız, Koyun.
Toplam Değer: 31.434 TL

Rusya'dan Yapılan İthalat
Petrol, İpek, Pirinç, Rus Çaydanlığı, Fayans.
Toplam Değer: 2.000 Lira

Toplam Van Sancağı İthalatı	148.592 TL
Toplam Hakkâri Sancağı İthalatı	23.400 TL
Genel Toplam	171.992 TL

İhracat tablosunda da görüldüğü gibi dış satımda ürün sayısı sınırlı iken ithalatta hemen her türlü mal mevcuttur. Vilâyetteki ihracat ve ithalat dengesine bakıldığında, 1890 yılında ihracatın toplam değeri 165.750 TL iken aynı yıl ithalat için toplam değer 171.992 TL olarak gerçekleşmiştir. Bu hesaplamalara göre ihracat ve ithalat dengesi bakımından ithalat lehine 6.242 liralık bir fazlalık söz konusudur.

4.4. İMALAT

4.4.1. Dokuma İmalatı

Van Vilâyetinde ana endüstri pamuktan yapılan manusa, koyun-kuzu yününden yapılan şayak ve “*Van Bezi*” denilen dokumadır.¹⁷⁰⁵ Bu karakteristik tekstil endüstrisinin üretim aracı el tezgâhlarıdır.¹⁷⁰⁶ Dokuma sanayi şehir merkezinde

¹⁷⁰⁵ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 676.

¹⁷⁰⁶ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 61-62.

yoğunlaşmış olsa da başta Şatak olmak üzere Gevaş,¹⁷⁰⁷ Adilcevaz¹⁷⁰⁸ ile diğer kazalara ve hatta köylere şamil bir faaliyettir.¹⁷⁰⁹

Vilâyetin genelinde faaliyet gösteren el tezgâhlarının sayısı hakkında kesin bir rakam vermek mümkün olmadığı gibi tezgâhların evde mi yoksa imalathanede mi olduğunu tespit etmek de güçtür. Zira bu dönemde imalat yalnızca kentsel ya da fabrikalarda yapılan bir faaliyet olmadığından sadece Van'la ilgili değil her hangi bir bölgenin endüstrisi hakkında da yeterli bilgi bulunmamaktadır.¹⁷¹⁰

Şehirdeki dokumacılık hususunda biraz geriye gitmek gerekirse Van şehrinde 1830'larda, ticari amaçlı tezgâhlar iplik eğirmekte ve daha sonra da bu ipliklerden kaba bir basma dokumaktadırlar.¹⁷¹¹ 1838 yılında şehri ziyaret eden Brant-Glascott, İran'dan ithal edilen pamukla, kaba-kalın basma üreten yaklaşık 500 tezgâhın olduğunu ve üretilen dokumanın civar çevrede tüketildiğini ifade etmektedir.¹⁷¹² Yaklaşık aynı tarihte şehri ziyaret eden misyoner Southgate, bez ve kumaş imalatının Van şehrinin baş üretimi olduğunu ve yaygın olarak da ihraç edildiğini söylemektedir.¹⁷¹³

Yüzyılın yarısında Van'a gelen Mehmed Hurşid Paşa, şehirde bez dokuyan bir miktar çulha ve basmacı esnafının olduğunu, imal edilen bezlerin Van ve Erzurum eyaletinde sarf olunduğunu belirtmektedir.¹⁷¹⁴ İran'dan ithal edilen pamuklu kaba basmanın şehirdeki dokuma imalatının önemli hammaddesi olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu dokuma ürünleri halkın giysi ihtiyacını önemli ölçüde karşılamaktadır.¹⁷¹⁵

Üretim ve tüketim potansiyelinin kârlı olacağı düşüncesinde olan emekli bir subay, 1852 yıllarında Van'da yünlü kumaş dokuyan bir fabrika kurmayı planlamışsa da bu teşebbüsü neticesiz kalmıştır.¹⁷¹⁶

Van bölgesindeki kumaş üretimi, 1860'larda diğer bölgelerden getirilen Osmanlı imalatının tüketimi ve daha yüksek kaliteli ithal mallarından dolayı azalmıştır. Buna rağmen üretim devam etmiştir. Van, 1870'lerde büktüğü ve boyadığı 5.000 parça tiftik

¹⁷⁰⁷ *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1294/1877, s. 163.

¹⁷⁰⁸ Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 406.

¹⁷⁰⁹ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 230; Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 27.

¹⁷¹⁰ Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 153.

¹⁷¹¹ Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 153.

¹⁷¹² Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 396.

¹⁷¹³ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 261.

¹⁷¹⁴ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, s. 236.

¹⁷¹⁵ Shiel, "Notes of a Journey", s. 64; Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 396.

¹⁷¹⁶ Quataert, "19. Yüzyıl Islahatlarına Genel Bakış- Islahatlar Devri 1812-1914", s. 1013.

kumaş ve 10.000 parça kırmızı maroken ihraç etmiştir. Yine dokumacılar, yakınlardaki pazarlarda satılmak üzere 50.000 parça patiska imal etmişlerdir.¹⁷¹⁷

Donald Guataert'in araştırmalarına göre 1880'lerde Van'da çoğunluğu ev ve bir kısmı da imalathane olan yaklaşık 300 tezgâhta dokuma yapılmaktadır. 200 evde ağırlıklı olarak pamuktan manusa ve yünden şayak kumaşı üretilmektedir. Yılda ortalama 50.000-60.000 top pamuklu kumaş dokunmaktadır.¹⁷¹⁸ Şehirde 7 imalathanede ise bahsedilen tiftik kumaşından ince ve kaliteli şal üretilmektedir. Yine 67 evde aba kumaşı, 50 evde ise Van Bezi dokunmaktadır.¹⁷¹⁹

Aynı tarihlerde Van'ın kazalarından bilhassa Şatak, dokuma bakımından bir sanayi merkezidir. Burada yaklaşık 60 civarındaki üretim merkezinde tiftik keçisi yününden çok ince bir kumaş üretilmekte ve bundan şal yapılmaktadır.¹⁷²⁰ Bu şallar İran'da üretilenlerle mukayese edilecek kadar kalite ve güzelliğe sahiptir.¹⁷²¹ Üstün vasıftaki bu şallar yerel tüketimin yanında Erzurum ve diğer bölgelere de satılmaktadır.¹⁷²² Kazada yine bu kaliteli kumaştan erkek üstlüğü ve kadın elbisesi yapılmaktadır. Ayrıca burada şayak denilen başka bir kumaş da dokunmaktadır.¹⁷²³

Gevaş kazasında ise şepik denilen elbise, bir çeşit şal, nakışlı seccade ve her türlü keçenin yanında “*makbul ve muteber*” kilim ve seccade dokunmaktadır.¹⁷²⁴

Erzurum Vilâyet Salnamesinde, Van'daki dokumacıların, “*Van Abası*” diye tabir olunan palto, setrelik şal ve abalar, kırmızı ve beyaz bezler dokudukları, zikredilen şal ve abaların vilâyette sarf edilip satıldığı gibi İstanbul'a da gönderildiği ifadeleri yer almaktadır.¹⁷²⁵

Yukarıda zikredilen ürünler arasında şehrin en ünlü ürünü ise keçi kılından örülmüş su geçirmez Van Abası'dır. Aba, şehre yeni atanan valiye hediye edilecek kadar değerlidir.¹⁷²⁶ Lynch, Van'da aldığı ve palto diye tanımladığı abanın kaba bir

¹⁷¹⁷ Quataert, “19. Yüzyıl Islahatlarına Genel Bakış- Islahatlar Devri 1812-1914”, s. 1035-1036.

¹⁷¹⁸ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 678; Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 117.

¹⁷¹⁹ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 678.

¹⁷²⁰ Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 117; Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 705.

¹⁷²¹ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 62.

¹⁷²² *Erzurum Vilâyet Salnamesi* 1294/1877, s. 163.

¹⁷²³ Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 117.

¹⁷²⁴ *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1294/1877, s. 163.

¹⁷²⁵ *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1294/1877, s. 163.

¹⁷²⁶ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 98.

kumaştan yapılmasına karşın hafif ve dokumasının marifetli olduğunu ifade etmektedir. Şehre geldiği günden beri giydiği palto hiç ıslaklık geçirmemiştir.¹⁷²⁷

Van'da halı yapımı yaygın bir ev endüstrisidir.¹⁷²⁸ Halı dokuyanları kabaca dahi tespit etmek mümkün değildir. Çünkü hemen her çadırın altında bu üretim yapılmaktadır.¹⁷²⁹ El tezgâhlarındaki bu halılar oldukça iyi kalitededir.¹⁷³⁰ Bunun yanında örme çorap her evde yapılmaktadır.¹⁷³¹ Yün çoraplar, eldivenler ve ketenler iyi kalitede dokunmaktadır.¹⁷³²

Hakkâri Sancağı dâhilinde Nasturi yerleşim alanı olan aşağı ve yukarı Tiyari yöresinde senelik 10.000 kuruş değerinde ipek üretimi gerçekleştirilmektedir.¹⁷³³ Buradan ve dış ülkelere gelen ipekle¹⁷³⁴ şehirde küçük ölçekli ipek ürünleri imalatı yapılmaktadır. İpek ve yünden yapılan cicili bicili nakış ise kadınların kış uğraşısıdır. Bu yapım büyük bir sanat yeteneğini de göstermektedir. Özellikle Van bölgesindeki elbiseler nakışlı ve işlemelidir. Bunların dışında bir miktar da kadife ürünleri üretilmektedir.¹⁷³⁵

Şehrin dokuma imalatına son zamanlarda misyonerlerin de katkısı olmuştur. 1905 yılında Amerikan misyon hekiminin karısı Elizabeth Ussher, 100 civarında kadın ve kızın çalıştığı birkaç atölye kurarak yerli bir uzman vasıtasıyla bu kadın ile kızlara el sanatlarını öğretmişti. Bayan Ussher, daha sonra tekstil işini geliştirerek İrlanda'dan özel bir kalınlığa sahip olan yün ithal etmişti. Ayrıca ürünlerin pazarlamasıyla da meşgul olarak İngiltere, Amerika ve İsviçre'deki müşterilere posta kanalıyla ürünler gönderilmişti. Ürettikleriyle kendini finanse edebilen bu işletme I Dünya Savaşı öncesindeki yılda 100 çırak kız ve tığ işi yapan kadını iş sahibi yapmıştı.¹⁷³⁶

Dokuma tezgâhlarının üretim malzemesi olan yün, kıl, iplik ve bezin bir kısmı yerelde üretilirken bir kısmı da çevre ülke ve şehirlerden ithal edilmektedir. Pamuklu

¹⁷²⁷ Lynch, *Travels and Studies*, s. 91.

¹⁷²⁸ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 62.

¹⁷²⁹ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 678.

¹⁷³⁰ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 98.

¹⁷³¹ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 678.

¹⁷³² Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 98.

¹⁷³³ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 191.

¹⁷³⁴ Bkz. Cuinet'in verdiği ithalat kalemleri, *La Turquie D'asie*, s. 680-681.

¹⁷³⁵ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 62-63.

¹⁷³⁶ Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 510-511.

dokumalar için ham pamuk İran'dan ithal edilmektedir.¹⁷³⁷ Elbise ve benzeri dokumalar için bez haline getirilmiş bir miktar dokuma İran ve birazı da Diyarbakır'dan gelmektedir.¹⁷³⁸ Yine kalın kumaş Avrupa Türkiye'sinden gelmektedir.¹⁷³⁹

Şehir ve kasabalar dışında köylerde ve göçebe çadırlarında da dokuma faaliyetleri gerçekleşmektedir. Köylerde bahusus aşiret toplulukları arasında kilim, keçe ve çorap dokunmakta ve ihtiyaç fazlası satılmaktadır.¹⁷⁴⁰ Millingen, göçebe ve yarı göçebe Kürt kadınlarının yaptıkları kilim ve paspasların kötü kalitede olduğunu ifade etmektedir.¹⁷⁴¹ Vilâyet salnamesine göre dokunan kilimler 100 ila 600 kuruşa arasında bir fiyata satılmaktadır.¹⁷⁴² Buna bakılarak kilimlerin kalite ve büyüklüklerine göre satıldığını söylemek mümkündür.

Keçi kılından dokunmuş çadırlar¹⁷⁴³ ile çobanları yağmurdan koruyan ve hemen hemen dört köşe biçimli, kalın keçeden yapılmış ve bedeni kaplayan kepenekler göçebeler tarafından üretilmektedir.¹⁷⁴⁴

Şehirde kumaşların dikilip elbise yapıldığı ve dönemin koşullarında imalathane sayılan terzhaneler mevcuttur. Van'da Ermeni terzilerin faaliyet gösterdiği bir çarşı bulunmaktadır. Burada Amerikan dikiş makineleriyle "tarz" giysiler dikilmektedir.¹⁷⁴⁵ Van Terziciler Çarşısı'nda kullanılan bu makine, dönemin gazetesi Vakıt'e göre kullanım kolaylığı, makine tamirinin Osmanlı ülkesinde yapılabilmesi ve diğer nedenlerden dolayı tüm dünyada en fazla üretilen Amerikan malı Singer dikiş makinesidir.¹⁷⁴⁶

Dönemin sonlarına kadar şehir ve vilâyet genelinde dokuma imalatındaki üretimin arttığı, azaldığı veya sabit bir şekilde devam edip etmediği hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Bununla birlikte üretimin azaldığı yönünde az da olsa bazı bilgiler mevcuttur. Mesela 1900 yılında Şatak'a gelen Percy, kısa süre önceye kadar gelişmiş bir şal

¹⁷³⁷ Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 117; Shiel, "Notes of a Journey", s. 64; Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 396; Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 61-62.

¹⁷³⁸ Mehmet Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, s. 236.

¹⁷³⁹ Lynch, *Travels and Studies*, s. 90.

¹⁷⁴⁰ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 170.

¹⁷⁴¹ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 63, 78.

¹⁷⁴² *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 200.

¹⁷⁴³ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 49; Nikitin, *Kürtler*, s. 14.

¹⁷⁴⁴ Nikitin, *Kürtler*, s. 194.

¹⁷⁴⁵ Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, s. 339-340.

¹⁷⁴⁶ *Vakit Gazetesi*, nr. 2520, s. 2, 18 Zilhicce 1299 (31 Ekim 1882).

merkezi olan Şatak'ta bu üretimin yok olmaya yüz tuttuğunu söylemektedir.¹⁷⁴⁷ Benzer şekilde Quataert, yüzyılın sonunda Antep kumaşının şehirde üretilen kumaşı piyasadan silecek kadar önem kazandığını ifade etmiştir.¹⁷⁴⁸

Belirtilen söz konusu gerilemeyi iki esas nedene bağlamak mümkündür. Birinci neden gelişen ticaret ağlarıyla birlikte Van, Diyarbakır ve Antep gibi çevre şehirlerdeki makineli dokuma sanayi ile yarışamayıp bu şehirlerde üretilen dokumaların ve makine ipliğinin ithalatçısı durumuna düşmüştür.¹⁷⁴⁹ İkincisi de doğrudan ve transit olarak İran'dan gelen ithal pamuklu malların oluşturduğu etkidir. Pamuklu üretimin yaygınlaşmasıyla ithal edilen pamuk iplik ve kumaşlardan elbise dikilmesi yereldeki yün ve diğer dokuma üretimine darbe vurmuştur. Nitekim Van'ın çarşı-pazar ve dükkânlarında yer alan -bisiklet dâhil- 1908'i geçen zamanlara kadar birçok renk ve türden mal ve eşya büyük kısmıyla ithalata dayanan bir bolluktur.¹⁷⁵⁰

Cuinet vilâyet genelinde 1890 yılına ait üretim istatistiğini şöyle vermiştir.¹⁷⁵¹

Tablo 4.5. 1890 Yılı Vilâyet Dokuma Üretim İstatistiği

Ürün	İmalathane	Çalışan	Üretilen Parça	İhraç Parça	Üretim Değeri
Manusa ve Şayak	600	1.200	30.000	10.000	30.000 TL
Van Bezi	100	400	40.000	10.000	6.000 “
Aba	200	600	20.000	500	8.000 “
Elbiseler	100	300	6.000	200	11.000 “
Tiftik Şal	90	270	6.000	2.000	2.400 “
Giysi Şal	45	135	3.000	200	3.600 “
Tafta Kumaşı	10	20	600	200	1.200 “
Tafta Kadın Elbisesi	5	10	300	200	1.500 “
Örme Çorap	?	?	10.000 çift	1.000 çift	12.000 “
İpek ve Kadife Örme	1	40	?	1.000	?
Kürt Halıları	?	?	15.000	5.000	12.000 “

Dokuma imalatında manusa ve şayak denilen ürün, imalathane ve çalışan sayısının yanında üretim değeriyle de en büyük paya sahiptir. Aba, imalathane ve çalışan sayısı yönünden ikinci derecede öneme haiz iş koludur. Van Bezi üretilen parça

¹⁷⁴⁷ Percy, *Higlands of Asiatic Turkey*, s. 161.

¹⁷⁴⁸ Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 183.

¹⁷⁴⁹ Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 118, 289.

¹⁷⁵⁰ Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, s. 339; Kiseser, *Iskalanmış Barış*, s. 509.

¹⁷⁵¹ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 677.

bakımından önde olduğu halde üretim değeri bakımından düşük kalmıştır. Halı, örme çorap ve elbise üretimi ise miktarı ve pazar payları göz önüne alındığında yaygın bir faaliyet olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan çorap, ipek ve kadife örmeler ile halıların üretimi imalathaneye bağlı olmadığından bunların yapıldığı yerler ile çalışanların sayısına yer verilmediği görülmektedir.

4.4.2. Dokuma Dışı İmalat

Şehirde gelişmiş dokuma sanayisinin yanında kuyumcu, bakırcı, saraç, haffaf (ayakkabıcı), hallaç, demirci, dülger, dabağhane, bezirhane ve boyahane dükkânları mevcuttur.¹⁷⁵² Bu işleri iyi yapan ustaların eliyle şehirdeki sanayi üretimi her geçen gün çeşitlenmekte ve üretim miktarı artmaktadır.¹⁷⁵³

Şehirde önemli miktarda demir, pirinç¹⁷⁵⁴ ve ihtiyaca yetecek kadar bakır ile gümüş işlenmektedir. Bu metallere kılıç, tüfek, kalemıraş, makas, gümüş kemer, sigara tabakası, çeşitli gümüş kaplar, mangal ve bakırdan aletler üretilmektedir.¹⁷⁵⁵

Van'ın kuyumcuları eskiden beri meşhurdur.¹⁷⁵⁶ XIX. yüzyılın ilk yarısında Van'da 60 atölyede 200'den fazla zanaatkâr gümüş işçiliği ile uğraşmaktadır.¹⁷⁵⁷ Vartan Artinian'a göre bu tarihlerde Van'da kuyumcu zanaatkârlar loncalara sahiptir.¹⁷⁵⁸ XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde kuyumculuk ve gümüşçülük sanatı gelişerek devam etmiştir. Metal işleri el çabukluğu ve göz emniyeti ile üretilmesine mukabil elde edilen sonuçlar Lynch'in deyimiyle fevkaladedir. Bunun en iyi misali kuyumcuların hayali olarak tasarlayıp ürettikleri küçük "harika" nesnelere.¹⁷⁵⁹ Gümüş kupalar, gümüş nargileler bölgenin gümüş üreticileri tarafından zarif bir biçimde üretilmektedir.¹⁷⁶⁰ Hamidiye alayları kurulduktan sonra zanaatkârlar gümüş "Hamidiye Arması" üretimine başlamışlardır.¹⁷⁶¹ Van kuyumcularından Dikran Ağa, "cülûs-ı hümâyûn"

¹⁷⁵² Erzurum Vilâyet Salnamesi, 1294/1877, s. 163; Van Vilâyet Salnamesi, 1315/1897, s. 64, 116-117.

¹⁷⁵³ Van Vilâyet Salnamesi, 1315/1897, s. 154.

¹⁷⁵⁴ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 98.

¹⁷⁵⁵ Van Vilâyet Salnamesi, 1315/1897, s. 154-155.

¹⁷⁵⁶ Nikitin, *Kürtler*, s. 127.

¹⁷⁵⁷ Hüsâmettin Yıldırım, "Rusların Van üzerindeki Emelleri", *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, YYÜ Yayınları, Ankara 1990, s. 244.

¹⁷⁵⁸ Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*, s. 21, 38-39.

¹⁷⁵⁹ Lynch, *Travels and Studies*, s. 91.

¹⁷⁶⁰ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 98; Nikitin, *Kürtler*, s. 127.

¹⁷⁶¹ Klein, *Hamidiye Alayları*, s. 78.

münasebetiyle yaptığı “*mücessem ve dilnişin armanın imalatında gösterdiği maharetten*” dolayı Sanayi Madalyası ile taltif edilmişti.¹⁷⁶²

Cuinet vilâyette 100 kuyumcu imalathanesinin olduğunu bu imalathanelerde 200 kişinin çalıştığını ve yılda 6.500 lira değerinde 5.000 parçanın üretildiğini belirtmektedir. İmalatın 1.500 parçası ihraç edilmektedir.¹⁷⁶³

Pencereler için demir şebekeler,¹⁷⁶⁴ Hakkâri Sancağında Nasturilerin evlerin inşasında kullandıkları taş kesme hızarları¹⁷⁶⁵ ve kırsal bölgelerde üretilen barut diğer metal ve maden üretimleridir.¹⁷⁶⁶

Marangozlar kaliteli mobilyalar üretmektedir.¹⁷⁶⁷ Evler için yapılan ahşap verandalar,¹⁷⁶⁸ öküz veya danaların çektiği iki tekerlekli arabalar, ağaçtan pulluk, yük taşımak için kaba kızak ve ilkel harman dövme makinesi Van’daki dülgerlerin imalatıdır.¹⁷⁶⁹ Diğer bir üretim at arabası ve fayton imalatıdır.¹⁷⁷⁰ Öyle ki bir dönem Van’da faytonların toplam sayısı 200’ü bulmuştur.¹⁷⁷¹

Yörede kumaş boyamasında kullanılmak üzere eskiden beri bitkisel boya üretimi yapılmaktadır. Kök boya denilen ve bitkilerden elde edilen boyalar, sarı¹⁷⁷² ve daha çok kırmızı renktedir.¹⁷⁷³ Boya maddeleri arasında “*alacagri*” adı verilen ağacın meyvelerinden güzel renkte bir sarı boya elde edilmekte ve bununla maroken kumaşı boyanmaktadır. Yine zırnığ madeninden de sarı boya elde edilmektedir. Aşı boyası da denilen bu madde kıl dökücü olarak da kullanılmaktadır.¹⁷⁷⁴

Van’da 1890’larda üretilen kumaşlara renk veren 3 boyahane mevcuttur.¹⁷⁷⁵ Boyutları pek büyük olmayan boyahanelerde ortalama olarak dokuma atölyelerine

¹⁷⁶² BOA. DH. MKT. 779/26, 27 B 1321 (19 Ekim 1903).

¹⁷⁶³ Cuinet, *La Turquie D’asie*, s. 677.

¹⁷⁶⁴ Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 325.

¹⁷⁶⁵ Erdost, *Şemdinli Röportajı*, s. 205.

¹⁷⁶⁶ Beyazıdı, *Kürtlerin Örf ve Adetleri*, s. 49.

¹⁷⁶⁷ Yıldırım, “Rusların Van üzerindeki Emelleri”, s. 244.

¹⁷⁶⁸ Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 344; Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, s. 339.

¹⁷⁶⁹ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 33, 50-51.

¹⁷⁷⁰ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 155.

¹⁷⁷¹ Demiroğlu, *Ermeni Mezalimi*, s. 7.

¹⁷⁷² Nikitin, *Kürtler*, s. 129-131.

¹⁷⁷³ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, s. 236.

¹⁷⁷⁴ Nikitin, *Kürtler*, s. 130-131.

¹⁷⁷⁵ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 215.

oranla daha fazla işçi çalışmaktadır.¹⁷⁷⁶ Toprakta elde edilen ve esasen ürünlerin dayanıklılığını ve güzelliğini azaltan “*anilin*” denilen madde kullanılınca bitkisel boyaların tahtı sallanmaya başlamıştır.¹⁷⁷⁷

Saraççılık şehirdeki diğer üretim dallarından biridir. Potin, kundura, birçok çeşitte eyer ve süslü bir eyer çeşidi olan palan, faytonun deri parçaları ve at koşum takımları bu meslekle uğraşanların ürettikleri malzemelerdir.¹⁷⁷⁸ Bunun yanında evlerde günlük kullanılacakların konulduğu ve genelde duvara asılan deri çantalar imal edilmektedir.¹⁷⁷⁹ Deriden üretilen diğer malzeme aşiretlerin kendi imkânları ile elde ettikleri ve silah olarak kullandıkları sığır derisinden yapılmış küçük kalkanlardır. Yine deri olmasa da deri ürünü sayılabilecek bir silah da at kuyruğundan yapılmış ve düşmanı ürkütmek için kullanılan sallamalı topuzlardır.¹⁷⁸⁰

Cuinet, vilâyette 50 saraciye imalathanesinin bulunduğunu, bu imalathanelerde 100 kişinin çalışıp yıllık 800 lira değerinde 2.000 parça ürettiklerini belirtmektedir. Üretimin 200 parçası ihraç edilmektedir.¹⁷⁸¹

Şehirde erken tarihlerde Ermenilerin sahip olduğu 10 tabakhane bulunuyordu.¹⁷⁸² Yüzyılın sonlarına doğru bu sayı 5'e inmişti.¹⁷⁸³ Görülen ihtiyaç üzerine İttihat Terakki döneminde 1911 yılında Van Vilâyeti'nde bir tabaklama endüstrisi kurulmuştu.¹⁷⁸⁴

Van'da aydınlatma yakıtını sağlamak için bezirhanelerde keten tohumundan lamba yağı üretilmektedir.¹⁷⁸⁵ Alkalimli olan göl suyundan bir çeşit sabun elde edilmektedir.¹⁷⁸⁶ Sakız ağacının meyvesinden çıkarılan yağlı bir maddeden de sabun üretilmektedir.¹⁷⁸⁷ Adilcevaz kazasında bazı yerlerde sazlıklardan güzel hasırlar imal olunmaktadır.¹⁷⁸⁸

¹⁷⁷⁶ Donald Quateart, *Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 153-154.

¹⁷⁷⁷ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 63.

¹⁷⁷⁸ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 154-155.

¹⁷⁷⁹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 81.

¹⁷⁸⁰ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 149-150.

¹⁷⁸¹ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 677.

¹⁷⁸² Yıldırım, “Rusların Van üzerindeki Emelleri”, s. 244.

¹⁷⁸³ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, 215.

¹⁷⁸⁴ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 64.

¹⁷⁸⁵ Brant-Glascott, “Notes of a Journey”, s. 396; Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 64.

¹⁷⁸⁶ Grant, *The Nestorians Or The Lost Tribes*, s. 104.

¹⁷⁸⁷ Nikitin, *Kürtler*, s. 129.

¹⁷⁸⁸ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 179.

Çömlekçilik mesleği ve sanatı bilhassa Van Gölü'nün güneyinde “*üstün bir nitelik ve incelik derecesine*” ulaşmıştır. Yarı yıkılmış Zorg Köyü çömlekçilik mesleğinde ün kazanmıştır.¹⁷⁸⁹ Cuinet, vilâyette 60 çömlek imalathanesinde 60 çalışanın bulunduğunu, yılda üretilen 30.000 parçanın 24.000'nin ihraç edildiğini ve toplam üretim değerinin 1500 lira olduğunu belirtmektedir.¹⁷⁹⁰

Doğu vilâyetlerin tümünde üzüm yetişmekle birlikte en iyi üzümün Van Vilâyetinde yetiştiği ifade edilmiştir. Bu üzümün bir kısmından Ermenilerce küçük ölçekte iyi kalitede şarap ve konyak yapılmaktadır.¹⁷⁹¹ Çevre yerlerdeki geniş bağ sahipleri de ürünlerini satmakta veya şarap üretmektedirler. Üretilen şarap Van'a satılmak üzere gönderilmektedir. Üzüm alıcıları da aldıkları ürünü şaraba çevirdiklerinden şehirde şarap bol ve ucuzdur.¹⁷⁹²

Kırsal alanlarda Kürtler arasında belli mesleklerde ustalaşmış olan Hıristiyan ve Musevi zanaatkârlar her zaman yaşamıştır. Köylerde halkın kullandığı araç-gereçler ve küçük ölçekte dokumalar köyde bir evin içinde veya civar köyde genelde Hıristiyan ya da Musevi olan zanaatkârlarca üretilmektedir.¹⁷⁹³ Bu nedenle Kürtler sanayi kaynakları olan bu insanlara değer vermektedirler.¹⁷⁹⁴ Fakat daha iyi şartlar, güvenlik kaygıları ve birtakım nedenlerden dolayı gayrimüslim tüccarların şehirlere göç etmesiyle¹⁷⁹⁵ köylerdeki zanaat ve el işlemeciliği giderek yok olmuştur. Hatta şehirlerde de bazı sanatlar yok olmuş ve bir kısmı ise değişime uğramıştır.¹⁷⁹⁶

Şehirde ayrıca Reji İdaresi bünyesinde, üretilen tütünlerin paketlenildiği bir tütün fabrikası mevcuttur. Teftiş heyeti imalat yerinde paketlere eksik gramajda tütün konulduğunu tespit ederek soruşturma başlatmıştı.¹⁷⁹⁷

¹⁷⁸⁹ Nikitin, *Kürtler*, s. 127.

¹⁷⁹⁰ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 677.

¹⁷⁹¹ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 48, 64; Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 691.

¹⁷⁹² Brant-Glascott, “Notes of a Journey”, s. 396-397.

¹⁷⁹³ Martin Van Bruinessen, *Ağa Şeyh Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 36, 45.

¹⁷⁹⁴ Shiel, “Notes of a Journey”, s. 57.

¹⁷⁹⁵ Menteşavili, *Dünden Bugüne Kürtler*, s. 164.

¹⁷⁹⁶ Bruinessen, *Ağa Şeyh Devlet*, s. 38; Erdost, *Şemdinli Röpörtajı*, s. 300.

¹⁷⁹⁷ BOA. DH. MKT. 1496/85, 12 B 1305 (25 Mart 1888).

4.5. HAYVANCILIK

Van'da yaşamakta olan göçebe ve yarı göçebelerin temel geçim kaynağı hayvancılıktır. Kırsal ve göçebe alışkanlıklarını sürdüren aşiretler küçükbaş hayvan yetiştirmekle meşguldürler.¹⁷⁹⁸ Vilâyette hayvanata yetecek kadar yonca, korunga ve çeşitli çayır otları mevcuttur.¹⁷⁹⁹ Erzurum-Van arasındaki alanlar hayvanlara zengin otlak sağlamaktadır.¹⁸⁰⁰ Bunun yanında Norduz Yaylası farklı aşiretlere ait çok sayıda koyun sürüsüne ev sahipliği yapmaktadır.¹⁸⁰¹

Beslenen koyun ve keçi türü sekiz ay süren soğuk karlı mevsim koşullarına uyumludur. Soğuklar başlayınca sürüler karanlık, havasız, kalabalık ve bu haliyle sağlıksız zemin altı ahırlara sokulmaktadır.¹⁸⁰² Büyük sürüler halinde beslenen koyun ve keçi sürüleri Van'daki göçebe ve yarı göçebe Kürtler için temel zenginlik kaynağıdır. İstanbul'un et ihtiyacının bir kısmı da Van'dan başkente canlı hayvan sevk edilerek sağlanmaktadır.¹⁸⁰³ 1906 yılında Van Vilâyetinde 3 milyonun üzerinde koyun olduğu tahmin edilmiştir.¹⁸⁰⁴

Küçükbaş hayvancılığın yanı sıra bölgede büyük baş hayvan da yetiştirilmektedir. Fakat büyükbaş hayvanlar uzun mesafe kat edemediğinden fazla yaygın değildir.¹⁸⁰⁵ Bu tür hayvancılık genelde çift sürmek için buna gerek duyan yarı göçebelerde görülmektedir.¹⁸⁰⁶ Van ve bağlı kazalarda öküz, dana ve boğa yetiştirilmekte olup süt ve etinden faydalanmanın yanı sıra yukarıda ifade edildiği gibi çift sürmek ve kızaklı-tekerlekli yük arabalarını çekmek için de kullanılmaktadır.¹⁸⁰⁷ Shiel, Boğaların, Van'dan İran'ın Hoy şehrine buğday taşımada kullanıldığına tanık olmuştur.¹⁸⁰⁸ Yine 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinde binlerce yük tahıl hayvanların sırtında buradan cepheye taşınmıştır.¹⁸⁰⁹

¹⁷⁹⁸ Maunsell, "Kurdistan", s. 82-83; Menteşavili, *Dünden Bugüne Kürtler*, s. 19.

¹⁷⁹⁹ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, 157.

¹⁸⁰⁰ Maunsell, "Kurdistan", s. 84.

¹⁸⁰¹ Ximenez, *Kurds and Armenians*, s. 3.

¹⁸⁰² Nikitin, *Kürtler*, s. 112, 114-115.

¹⁸⁰³ *BOA. BEO.* 472/35336, 10 Ra 1312 (11 Eylül 1894).

¹⁸⁰⁴ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 49.

¹⁸⁰⁵ Menteşavili, *Dünden Bugüne Kürtler*, s. 19.

¹⁸⁰⁶ Nikitin, *Kürtler*, s. 114; Menteşavili, *Dünden Bugüne Kürtler*, s. 19.

¹⁸⁰⁷ Maunsell, "Kurdistan", s. 84; Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 50-51.

¹⁸⁰⁸ Shiel, "Notes of a Journey", s. 59.

¹⁸⁰⁹ Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 119.

Hayvanları beslemek için yayla ve meralar haricinde gölü çevreleyen topraklarda otlaklar¹⁸¹⁰ ve köylerde orakla biçilen otlar bulunmaktadır.¹⁸¹¹ Adilcevaz'da ot çok olup yazın otlak, kışın da yem olarak kullanılmaktadır.¹⁸¹²

Hayvancılığın yaygın olması şehir ve kasabalarda hayvan ticareti ve kasaplık mesleğini geliştirmiştir. Bu vaziyetten kamu maliyesi de istifade etmektedir. Van'da belediye namına pazar ve panayırlarda alınıp satılan hayvanlar için ihtisap rüsumu,¹⁸¹³ kesilenler için ise zebhiye rüsumu alınmaktadır.¹⁸¹⁴

Başlıca evcil hayvanlar at, eşek ve köpektir. Eşek, at ve katıra nispeten daha az yaygındır.¹⁸¹⁵ Bu biraz da geleneklerle ilgilidir. Wigram, Nasturilerin Tiyari aşiretinde hiç kimsenin eşeğinin olmadığını, onlara göre eşeğin 'iyba' (ayıp) olduğunu ve bu nedenle de işlerinde eşek yerine katır kullandıklarını ifade etmektedir.¹⁸¹⁶ Katır yük hayvanı olarak her yerde oldukça değerlidir.¹⁸¹⁷ Köpekler ise köylere yağma ve talan için saldıran eşkıyaya karşı tehlikeyi savuşturmakta iyi iş görmektedir.¹⁸¹⁸ Bunun yanında aşiret yaşantısında köpekler çadırın etrafında efendilerinin canını ve malını korumaktadır.¹⁸¹⁹ Et ve yumurta sağlayan kümes hayvanı olarak da tavuk beslenmektedir.¹⁸²⁰

At ise soylu hayvan sayılıp büyük öneme sahiptir.¹⁸²¹ Zira at, süvari için binek; posta, yük ve fayton arabaları için temel araç;¹⁸²² yük kervanlarında ise taşıyıcıdır.¹⁸²³ Bunun yanında önemli meselelerin hallinde rüşvet olarak at tercih edilmektedir.¹⁸²⁴ Türk-İran sınır boylarındaki Aladağlar yöresi at yetiştirme koşullarının uygun olduğu başlıca bölgedir.¹⁸²⁵ Buradaki Haydaranlı Kürtleri at yetiştiriciliğiyle ünlüdür.¹⁸²⁶ Fakat

¹⁸¹⁰ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 88.

¹⁸¹¹ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 232, 238.

¹⁸¹² *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 179.

¹⁸¹³ *BOA. DH. MKT.* 2068/50, 12 S 1312 (15 Ağustos 1894).

¹⁸¹⁴ *BOA. Y. EE.* 132/11, 27 R 1314 (5 Ekim 1896). Zebhiye hayvan kesim vergisidir.

¹⁸¹⁵ Nikitin, *Kürtler*, s. 111-112.

¹⁸¹⁶ Wigram, *İnsanlığın Beşiği*, s. 353-354.

¹⁸¹⁷ Percy, *Higlands of Asiatic Turkey*, s. 163; Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, s. 126; Sykes, *Through Five Turkish Provinces*, s. 81-82; Skeys, *The Caliphs' Last Heritage*, s. 419.

¹⁸¹⁸ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 281-282.

¹⁸¹⁹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 185.

¹⁸²⁰ Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 132.

¹⁸²¹ Nikitin, *Kürtler*, s. 111.

¹⁸²² Sykes, *Dar-ul-İslam*, s. 236; Lynch, *Travels and Studies*, s. 26; Demiroğlu, *Ermeni Mezalimi*, s. 7.

¹⁸²³ Lynch, *Travels and Studies*, s. 89.

¹⁸²⁴ Percy, *Higlands of Asiatic Turkey*, s. 169.

¹⁸²⁵ Nikitin, *Kürtler*, s. 111.

Van'daki mevcut at sayısı fazla değildir. Nitekim Hamidiye Alayları kurulurken karşılaşılan önemli sorunlardan biri de süvariler için yeterince binek atın olmamasıdır.¹⁸²⁷

Ülkede hem mevcut ve hem de yapılması planlanan haralarda, at cinsinin çoğaltılması ve ıslahı için 1893 yılında Van yöresinden damızlık kısarak seçilip satın alınması düşünülmüş¹⁸²⁸ ve bu amaçla vilâyetten kısarak talebinde bulunulmuştu.¹⁸²⁹ Süvari Alayları kurulduktan sonra ifade edildiği gibi at eksikliği daha fazla hissedilir olmuştu. İran sınır boylarında istenmeyen geçişleri ve eşkıya tecavüzünü önlemek için nizamiye taburlarının yanı sıra hareketli bir vaziyette keşf ve gözlem yapmak için görevlendirilen alayların atlara ihtiyacı olmuştu. Bilhassa 1905-1906 yıllarında İran tebaası olan Şikak Aşireti'ne mensup eşkıya gruplarının vilâyet sınırları içindeki köylere baskın ve talanları artınca, koruma ve takip faaliyeti için Başkale Kazası başta olmak üzere Erciş ve Bargiri kazalarındaki alaylar için üç yüz ata ihtiyaç olduğu bildirilmişti.¹⁸³⁰

Hayvancılığın diğer dalları ise arıcılık ve ipekböcekçiliğidir. Van'da arıcılık yapan köylüler elde ettikleri petek balı şehir pazarına getirerek satmaktadırlar.¹⁸³¹ Çölemerik Kazası Çal Nahiyesi dâhilindeki Tiyari Nasturileri ise ipekböcekçiliği yaparak senelik 10.000 kuruşluk ipek üretmektedirler.¹⁸³²

Van Kedisi günümüzde olduğu gibi Osmanlı Dönemi'nde de gözdedir. Lynch'ın ifadesiyle parlak gözleri, muhteşem kuyrukları, uzun tüyleri, yürüyüşü, tazı kadar büyüklükleri ve köpeklerden korkusuzluğuyla bu kediler benzersizdi.¹⁸³³ Van kedisi dışarıdan talep görmekte ve çok sayıda ihraç edilmektedir. Bu nedenle Van'da dahi sayıları oldukça azalmıştır.¹⁸³⁴ Belirli aralıklarla saraydan da Van kedisi talebinde bulunuluyordu. Gelen emir üzerine 1885 yılında Van Valisi Hamid Paşa, 35 kedinin

¹⁸²⁶ Brant-Clascott, "Notes of a Journey", s. 415; Nikitin, *Kürtler*, s. 111; Menteşşavili, *Dünden Bugüne Kürtler*, s. 15-16.

¹⁸²⁷ Klein, *Hamidiye Alayları*, s. 71.

¹⁸²⁸ BOA. Y. MTV. 80/12, 02 M 1311 (16 Temmuz 1893).

¹⁸²⁹ BOA. BEO. 561/42026, 02 Ş 1312 (29 Ocak 1895).

¹⁸³⁰ BOA. BEO. 2752/206340, 03 Z 1323 (29 Ocak 1906); BOA. BEO. 2843/213196, 13 R 1324 (6 Haziran 1906).

¹⁸³¹ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 659; Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 50.

¹⁸³² *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 191.

¹⁸³³ Lynch, *Travels and Studies*, s. 91.

¹⁸³⁴ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 103-104.

yola çıkarıldığını bir telgrafla Saraya haber vermişti.¹⁸³⁵ Sonraki yıllarda da başkentten kedi talebi devam etmişti.¹⁸³⁶

Dağlar ise vahşi hayvanlar bakımından zengindir. Dağlarda ve dar vadilerde keklik, kurt, tilki, yabani keçisi, ayı, yaban domuzu ve çok sayıda leopar yaşamaktadır.¹⁸³⁷ Öte yandan Van Gölü'nün sunduğu nimetler balıkla sınırlı değildir. Gölde binlerce kaz ve yaban ördeği bulunmaktadır.¹⁸³⁸ Bu yaban ördekleri avlanmakta ve yenilmektedir.¹⁸³⁹

Hayvancılığın da kendine göre çeşitli sıkıntıları ve riskleri mevcuttur. İlkbaharın gecikmesi yemin tükenmesine ve dolayısıyla hayvanların telef olmasına neden olabilmektedir.¹⁸⁴⁰ Mesela yüksek bir yaylak alan olan Norduz gibi yerlerde genç otlakların ortaya çıkması ancak Haziran ayında gerçekleşmektedir.¹⁸⁴¹ Van-İran arasındaki sınır hattında eşkıyaların yağma ve talanı hayvancılığı zarara uğratan diğer bir etkidir. Talan sırasında ele geçirilebilen hayvanlar gasp edilerek götürülmektedir.¹⁸⁴² Bunun dışında kıtlıklar, insanlar gibi evcil hayvanları de etkilemektedir. 1873-1874 yıllarında Anadolu'da kuraklık ve selin bir araya gelmesiyle oluşan kıtlık felaketi çiftlik hayvanlarını da yok etmişti.¹⁸⁴³

Hayvancılığı tehdit eden en büyük problem ise salgın şeklinde yayılan hayvan hastalıklarıdır. Bu konuda hayvan sahiplerinin tecrübeyle kazanılmış veterinerlik bilgisi¹⁸⁴⁴ bazen yetersiz kalmaktadır. Nitekim 1890 yılında Rusya'da ortaya çıkan hayvan hastalığı nedeniyle bu ülkeden hayvan ithalinin yasaklanması talimatı¹⁸⁴⁵ ve ardından Trabzon ve Erzurum'la birlikte Van'a baytar gönderilmesi, hastalığın sirayet etmesini önleyememiş¹⁸⁴⁶ ve büyük miktarda hayvan kaybına neden olmuştu. 1891-1892 yıllarında hayvanlar arasında etkili olan salgına hücre ve tabak hastalığı teşhisi

¹⁸³⁵ BOA. Y. PRK. UM. 8/27, 19 M 1303 (28 Ekim 1885).

¹⁸³⁶ BOA. Y. PRK. BŞK. 15/6, 14 C 1306 (15 Şubat 1889).

¹⁸³⁷ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 104.

¹⁸³⁸ Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, s. 251.

¹⁸³⁹ Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, s. 133.

¹⁸⁴⁰ Beyazıdı, *Kürtlerin Örf ve Adetleri*, s. 36; *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 110; Nikitin, *Kürtler*, s. 115.

¹⁸⁴¹ Maunsell, "Central Kurdistan", s. 122.

¹⁸⁴² Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 281-282; BOA. Y. PRK. UM. 6/117, 25 Za 1301 (16 Eylül 1884); BOA. BEO. 1421/106544, varak no 2, 16 Ş 1317 (20 Aralık 1899).

¹⁸⁴³ Erick Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev.: Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul 2010, 114.

¹⁸⁴⁴ Beyazıdı, *Kürtlerin Örf ve Adetleri*, s. 48.

¹⁸⁴⁵ BOA. DH. MKT. 1980/18, 4 M 1310 (29 Temmuz 1892).

¹⁸⁴⁶ BOA. DH. MKT. 1711/73, 5 Ş 1307 (27 Mart 1890).

konulmuştu. Hastalık Elbak, Mahmudi, Karçikan ile Hamidiye kaza ve köylerindeki hayvanları vurmuştu. Mahmudi kazasında 7.000 koyunun telef olduğu haber alınmıştı. Hamidiye ve Elbak kazaları köylerinde ise 20.000 koyunun telef olduğu tespit edilmişti. Alınan tedbirler, gönderilen askerî ve mülkî baytarlar, hükümetin ücretini ödediği ilaçlar ve “*pastör usulü aşısı*” yapılarak hastalık hayli zararlar ancak izale edilebilmişti.¹⁸⁴⁷

Vilâyetteki hayvan sayısı 1876 yılı için Erzurum Vilâyet Salnamesinde aşağıdaki şekilde yer almıştır.¹⁸⁴⁸

Tablo 4.6. 1876 Verilerine Göre Van Vilâyetindeki Hayvan Sayısı

Hayvan	Sayısı
Öküz	39.500
Manda	68.220
Malak	8.956
Boğa	14.600
İnek	46.400
Tay	11.529
Koç	89.726
Koyun	419.500
Kuzu	325.000
Teke	31.443
Dana	34.550
Aygır	27.400
Kısrak	16.507
Keçi	97.089
Oğlak	74.250
Ester (At)	5.380
Hımar (Eşek)	13.500
Arı Kovanı	24.900

Tablo incelendiğinde küçükbaş hayvan sayısında diğer hayvanlarla kıyaslandığında bariz bir fazlalık görülmektedir. Bunun yanında yüz bini aşan miktarıyla büyükbaş hayvan miktarı da önemli bir rakama sahiptir. Erzurum Vilâyetinin derlediği bu istatistik ayrıntılı olmasına mukabil resmi rakamların bazı bölgelerden gönderilmemesi nedeniyle eksik kalmıştır. Bu nedenle Erzurum Vilâyet Salnamesinde,

¹⁸⁴⁷ BOA. DH. MKT. 1869/112, 15 S 1309 (20 Eylül 1891); BOA. DH. MKT. 1952/118, 27 L 1309 (25 Mayıs 1892); BOA. DH. MKT. 1962/81, 20 Za 1309 (16 Haziran 1892); BOA. DH. MKT. 1974/18, 24 Z 1309 (20 Temmuz 1892); BOA. DH. MKT. 1981/18, 8 M 1310 (2 Ağustos 1892); BOA. DH. MKT. 1983/76, 13 M 1310 (7 Ağustos 1892); BOA. DH. MKT. 1997/9, 13 S 1310 (6 Eylül 1892).

¹⁸⁴⁸ Erzurum Vilâyet Salnamesi, 1293/1876, s. 156-158.

Van Livası'ndan gönderilen cetvellerde bazı kazalara ait bilgilerin henüz bilgi gelmediği için yer almadığı dipnotu düşülmüştür.¹⁸⁴⁹

Cuinet, 1890 yılı için Van'daki hayvan sayısını yıllık ortalama olarak: İnek-öküz: 24.000, manda: 20.000, at: 19.000, eşek: 10.000, katır: 8.000, koyun: 70.000, keçi: 12.500, toplam: 163.500 şeklinde vermiştir. Cuinet, aynı dönemde Hakkâri Sancağında ortalama 241.000 hayvan bulunduğunu belirtmektedir.¹⁸⁵⁰ Ancak bu rakamların yukarıdaki tablo göz önüne alındığında olması gerekenden oldukça aşağıda kaldığı anlaşılmaktadır. Zira 1876 yılına ait tablo, 1906 yılında hayvan sayısının 3 milyon olarak zikredilmesi¹⁸⁵¹ ve hayvan kalemindeki ihracat rakamları¹⁸⁵² dikkate alındığında Van'da koyun ve keçi sayısının çok daha fazla olması gerektiği sonucuna varılmaktadır. Nitekim Kemal Karpat'ın araştırmasında 1894-1895 yıllarında Van Vilâyetindeki çiftlik hayvanlarının toplam sayısı 3.444.200 olarak yer almıştır. Bu miktardaki hayvan sayısı ile Van Vilâyeti ülkenin geneli içerisinde 17. sırada yer almaktadır.¹⁸⁵³

Vilâyetteki hayvan sayısı devletin 1909 yılı resmi istatistiklerine göre aşağıdaki gibi şekillenmiştir.¹⁸⁵⁴

Tablo 4.7. 1909 Verilerine Göre Van Vilâyetindeki Hayvan Sayısı

Hayvan	Miktar	
	Van Sancağı	Hakkâri Sancağı
Sığır	82.650	19.700
Koşu Öküzü	29.850	14.348
Manda	7.933	2.961
Koşu Mandası	8.557	943
Koyun	360.447	273.824
Kıl Keçisi	47.450	92.228
Tiftik Keçisi	35.500	19.446
At	8.877	2.803
Katır	396	2.149
Eşek	5.168	3.614
Arı Kovanı	6.800	7.517

¹⁸⁴⁹ *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1293/1876, s. 158.

¹⁸⁵⁰ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 659, 697.

¹⁸⁵¹ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 49.

¹⁸⁵² Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 679.

¹⁸⁵³ Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s. 454.

¹⁸⁵⁴ Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri*, s. 72-75

Tabloya göre gerek Van ve gerekse de Hakkâri Sancağında koyun en fazla yetiştirilen hayvandır. Bunu tiftik ve kıl keçileri takip etmektedir. Her iki sancakta yetiştirilen hayvan sayısı ve türündeki farklılıklar üzerinde coğrafi şartların belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Van Sancağı fiziki büyüklüğü ve düzlük yapısıyla beslediği hayvan sayısında önde yer almaktadır. Dağlık bir araziye sahip olan Hakkâri Sancağında büyükbaş hayvan sayısı daha az buna mukabil bu coğrafyaya uyumlu keçi sayısı daha fazladır. Vergiye tâbi olan hayvanlardan saklanması kolay olan bir miktar küçükbaş hayvanın sahiplerince sayıma dâhil edilmemiş olması daha önce verilen bilgiler dikkate alındığında kuvvetle muhtemeldir.

Dönem içerisinde üretilen hayvansal ürünler ve miktarları Erzurum Vilâyet Salnamesi,¹⁸⁵⁵ Cuinet¹⁸⁵⁶ ve resmi istatistiklerde¹⁸⁵⁷ aşağıdaki gibi yer almıştır.

Tablo 4.8. 1876, 1890 ve 1903 Yılları Hayvansal Ürün ve Miktarları

1876 Yılı Vilâyet Salnamesi İstatistiği (Vilâyet Geneli)		
Ürün	Üretim	
Keçi ve Koyun Derisi	64.190 adet	
Öküz ve İnek Derisi	6.220 adet	
İpek Kozası	--	
Yapağı	279.520 kıyye ¹⁸⁵⁸	
Tiftik	11.400 kıyye	
Keçi Kılı	38.840 kıyye	
1890 Yılı Cuinet İstatistiği (Van Sancağı)		
Bal	--	
Tereyağı	15.000 kg	
Yün	26.000 kg	
Tiftik	30.000 kg	
Koyun ve Keçi Derisi	20.000 kg	
Tilki Derisi	500 adet	
1909 Yılı Resmi İstatistiği (Vilâyet Geneli)		
	Van Sancağı	Hakkâri Sancağı
Süt	13.530 ton	4.408 ton
Yün	313 ton	104 ton
Keçi Kılı	19 ton	36 ton
Tiftik	30 ton	4 ton
Koyun Derisi	69.000 adet	35.000 adet
Sığır Derisi	12.000 adet	2.000 adet
Bal	23 ton	43 ton

¹⁸⁵⁵ Erzurum Vilâyet Salnamesi, 1293/1876, s. 156-158.

¹⁸⁵⁶ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 696-697.

¹⁸⁵⁷ Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri*, s. 69-70, 76-77.

¹⁸⁵⁸ Bir kıyye (okka) ortalama 1250 gramdır. Bkz. Cengiz Kallek, "Okka", *İslam Ansiklopedisi*, TDV, c. 33, 338-339.

4.6. BALIKÇILIK

Yerel halkın deniz dediği büyük bir gölün varlığı Van'da balıkçılığı geliştirmiştir. Bazı ufak suların yanında göle dökülen Karahan yakınındaki Bendimahi Nehri, Erciş'teki Haydarbey ve Orta Nehirler, Gürpınar'dan gelen Engil Çayı ve Tımar (Canik) yakınlarındaki Mermit (Karasu) Nehri ağızlarında balık avlanmaktadır.¹⁸⁵⁹ Fakat daha çok kıyı balıkçılığı yapıldığından olsa gerek, Burnaby bahar mevsiminde dışında balık olmadığını ifade etmektedir.¹⁸⁶⁰ Zira balıklar bu mevsimde gelip tatlı suda yumurtlamaktadır.¹⁸⁶¹

Yerel yönetim avlanma dönemini belirleyerek bunun dışında kalan zamanlarda avlanma yasağı koymuştur. Millingen'e göre Haziran ayı başında balık avlama yasağı bitmektedir. Yasağın bitimiyle ilin valisi, vilâyet erkânı ve halk Bendimahi Çayı'nın ağzına gitmekte ve valinin resmen açtığı balık sezonu bayram havasındaki şöenle başlamaktadır. Gölde balık avlama halka iş, yaşlılara ise bol bol piknik yapma imkânı sağlamaktadır. Tutulan balıklar pişirilerek yenilmekte, davul zurna eşliğinde çocuklar oynamaktadır.¹⁸⁶² Balık mevsiminde martılar ve karabataklar da nasiplerini almaktadır.¹⁸⁶³

Gölde bol olan¹⁸⁶⁴ ve mevsiminde büyük miktarda avlanan¹⁸⁶⁵ balıkları yakalamak için suya sepet daldırmak yeterlidir.¹⁸⁶⁶ Millingen'in anlatımına göre ise sazdan yapılmış dört tane set akıntıya dik olarak yerleştirilirdi. Nehrin hemen ağzında bulunan bu sette balıkların geçmesi için 3 tane delik bulunuyordu. İkinci sette iki, diğerinde birer delik vardı. Balık birinci setten geçip ikincinin önüne geldiğinde kepçe ve olta tarafından kovalanmaya başlanırdı. Geri döndüğünde ise setteki delikler kapanmış olduğundan balıklar kepçe daldırılarak yakalanırdı. Avlanan balıklar eşek ve atlara yüklenerek şehre ve kasabalara taşınırdı.¹⁸⁶⁷

¹⁸⁵⁹ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 156.

¹⁸⁶⁰ Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, s. 249.

¹⁸⁶¹ Wigram, *İnsanlığın Beşiği*, s. 290.

¹⁸⁶² Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 116-118.

¹⁸⁶³ Lynch, *Travels and Studies*, s. 46.

¹⁸⁶⁴ Grant, *The Nestorians Or The Lost Tribes*, s. 104.

¹⁸⁶⁵ Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, s. 249; Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 397.

¹⁸⁶⁶ Wigram, *İnsanlığın Beşiği*, s. 290.

¹⁸⁶⁷ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 117.

Brant-Glascott'un ringaya benzettiği ve çok rağbet gördüğünü belirttiği inci kefali,¹⁸⁶⁸ taze yenilmekten başka yılın geri kalanında daha çok da kış mevsiminde tüketilebilmek için tuzlanmakta¹⁸⁶⁹ ve kurutulmaktadır.¹⁸⁷⁰ Tuzlama ve kurutma işlemi sadece iç tüketim amacına matuf değildir. Bu şekilde uzun süre korunabilen balıklar ticari değer kazanarak¹⁸⁷¹ iç pazarın yanı sıra İran ve Rusya'ya da satılmaktadır.¹⁸⁷²

Göle has inci kefali dışında nehirlerde çeşit çeşit balıklar yaşamaktadır.¹⁸⁷³ Kasabalardaki ırmaklarda alabalık, sazan ve benzeri balıklar yetişmektedir.¹⁸⁷⁴ Rassam, Bendimahi Irmağı'nın (Bundmahee) adeta balık kaynadığını ifade etmektedir. Yazar, tuzlu olduğu için göle belli bir mesafede duran ve kaçmadıkları için ehil gibi göründüklerini söylediği balıkları sazan ya da alabalığa benzetmektedir.¹⁸⁷⁵ Bunların dışında, suları tuzlu-acımsı (brackish) olan Erçek Gölü'nde iyi kalitede küçük boyutlu balık yetişmektedir.¹⁸⁷⁶ Kasabalardaki çaylarda avlanan balıkların bir kısmı şehrin ileri gelenleri ve memurlarına ikram için gönderilmektedir.¹⁸⁷⁷

Cuinet, vilâyette balıkçılıkla uğraşan 60 imalathane olduğunu belirtmektedir. Muhtemelen bunlar ticari amaçla balıkları tuzlayıp kurutan yerlerdir. Üretimin yarısının ihraç edildiğini belirten Cuinet, üretimin toplam malî değerini 1.200 Türk lirası olarak açıklamaktadır.¹⁸⁷⁸ Vilâyette önemli bir ticari faaliyet olan balıkçılık¹⁸⁷⁹ vergiye tabidir.¹⁸⁸⁰ İç pazarın yanı sıra kârlı bir iş olarak çevredeki illere ve Kuzey İran'a kurutulmuş balık ihracı da vergilendirilmiştir. Millingen'e göre maliye bundan yıllık 2.000 pound (220.000 kuruş) kazanmaktadır.¹⁸⁸¹

¹⁸⁶⁸ Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 397.

¹⁸⁶⁹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 90; Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, s. 249.

¹⁸⁷⁰ Lynch, *Travels and Studies*, s. 46.

¹⁸⁷¹ Grant, *The Nestorians Or The Lost Tribes*, s. 104.

¹⁸⁷² *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 156.

¹⁸⁷³ Wigram, *İnsanlığın Beşiği*, s. 290.

¹⁸⁷⁴ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 166. Salname sadece alabalıktan bahsetmişse de diğer balık türleri de geçmişte olduğu gibi günümüzde de vardır.

¹⁸⁷⁵ Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 119.

¹⁸⁷⁶ Sheil, "Notes of a Journey" s. 60.

¹⁸⁷⁷ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 166.

¹⁸⁷⁸ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 677.

¹⁸⁷⁹ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, 156; Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 677.

¹⁸⁸⁰ Celil, *Şeyh Ubeydullah Nehri Ayaklanması*, s. 29, 162.

¹⁸⁸¹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 90. Kuruşa çevirim için; Pamuk, *Paranın Tarihi*, s. 226'dan yararlanılmıştır.

4.7. TUZ ÜRETİMİ

Vilâyetteki en önemli tuz ocağı Van-Erciş yolu üzerindeki Canik Tuzlası'ydır. Burası düzgün bir imara sahip¹⁸⁸² 800 kişinin yaşadığı aynı isimdeki bir Ermeni köyüdür.¹⁸⁸³ Tuzladan yıllık ortalama 120.000 kg tuz üretimi karşılığında 47.000 kuruş civarında gelir elde edilmektedir.¹⁸⁸⁴ 1876 Erzurum Vilâyet Salnamesine göre Canik Tuz İdaresi'nde Ali Efendi adında bir memur ve bir de kâtip görev yapmaktadır. Dönemin başlarında vilâyet sınırları içinde yer alan Kotur şehrinde de 1 memur ile 1 kâtibin görevlendirildiği bir tuzla mevcuttur.¹⁸⁸⁵

Bunun yanında Büyük Zap Suyu Havzası'nın yukarıları ile Hertuşî Aşireti'nin yaşadığı dağlarda yer alan çok sayıdaki kükürtlü ırmaktan tuz kaynağı olarak yararlanılmaktadır. Bu akan suların kenarlarında meydana gelen kabuklaşmış kükürten bir çeşit tuz elde edilmektedir.¹⁸⁸⁶

Fakat üretim miktarı vilâyetin genel tuz ihtiyacını karşılamaktan uzak olup yalnızca yerel ihtiyaca yetecek kadardır.¹⁸⁸⁷ Hayvancılığın önemli ekonomik uğraş olduğu vilâyette tuz ihtiyacı büyüktür. Zira vilâyette yüz binlerle ifade edilebilecek küçükbaş hayvan bulunmakta ve her koyunun yıllık 3 okka tuz gereksinimi olduğu hesaplandığında tuz ihtiyacı oldukça yüksek miktarlara ulaşmaktadır.¹⁸⁸⁸ Charles Noel, çobanlardan aldığı bilgiye göre farklı bir hesaplama ile; bir koyunun 4 ay için ayda 40 gram tuza ihtiyaç duyduğunu, 50 koyunu olan bir adamın yıllık tuz tüketiminin 80 kilo olacağı sonucuna varmıştır.¹⁸⁸⁹

Ayrıca avlama mevsiminde gölden çıkarılan balığı yıl boyunca tüketebilmek için tuzlayarak kurutmak ve azımsanmayacak miktarda ihraç edilen balığın da uzun mesafelere satışının yapılabilmesi için yine tuzlayıp kurutmak ve depolamak gerekmektedir. Bunlar için de önemli miktarda tuza ihtiyaç vardır.¹⁸⁹⁰

¹⁸⁸² Sadettin Paşa'nın Anıları, s. 29.

¹⁸⁸³ Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 128.

¹⁸⁸⁴ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 664.

¹⁸⁸⁵ *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, H. 1293/1876, s. 128.

¹⁸⁸⁶ Maunsell, "Kurdistan", s. 84.

¹⁸⁸⁷ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 57.

¹⁸⁸⁸ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 100.

¹⁸⁸⁹ Noel, *Kürdistan 1919*, s. 53.

¹⁸⁹⁰ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 90.

Zikredilen gereksinime karşın 1870'lerde ülkenin içinde bulunduğu malî krizi aşmak için bazı vergi kalemlerinde olduğu gibi tuz üzerine yeni vergi konulması halk için ciddi sıkıntılara sebep oldu. Tuzun okkasının vilâyette 20 paraya satılmaya başlanması, İran'dan gelen büyük ölçekli tuz kaçakçılığına yol açtı. Zira İran'da tuzun okkası 1 paraya satılıyordu. Bilhassa sınıra yakın Mukri Aşireti yüzlerce hayvanın sırtına yükledikleri tuzu kaçak şekilde sınırın bu tarafına taşımıştı.¹⁸⁹¹

Tuzdaki vergi artışının yanında ülkedeki tuz kaynaklarının 1881 yılında Duyun-ı Umumiye İdaresi tekeline bırakılması,¹⁸⁹² tuzun serbestçe alınıp satılmasını engellediği için tuz eksikliğini daha da arttırdı. Tuzsuzluk yüzünden birçok defa vilâyetteki ahali zorluk ve sıkıntıya maruz kaldı.¹⁸⁹³ Bu da ülke genelinde olduğu gibi¹⁸⁹⁴ Van vilâyetinde de tuz kaçakçılığına neden oldu ve İran'dan hayvan sırtında gelen tuz kaçakçılığı devam etti. 1889 yılında İran'dan Hakkâri taraflarına geldiği haber alınan 150 yük kaçak tuza el konulması için zaptiye askerleri yetersiz görüldüğünden Duyun-ı Umumiye İdaresi hükümet nezdinde girişimlerde bulunmuştu.¹⁸⁹⁵

Duyun-ı Umumiye İdaresi, yerel yetkililer ve hükümet üzerinde kaçakçılığın önlenmesi için kendi kolcularına jandarmaların eşlik etmesi yönünde baskı kurmuştu. Erciş Kazası Kaymakam vekili, tuz kaçakçılarının göz yumduğu gerekçesiyle idare tarafından hükümete şikâyet edilmişti.¹⁸⁹⁶ Fakat tuz kaçakçılığını önlemede Duyun-ı Umumiye kolcuları ile seyyar memurları ve onlara yardım etmesi istenen mahalli zaptiye yetersiz kalmıştı. Kaçakçılar zaman zaman kendilerini engellemeye çalışan muhafızlarla çatışmaya girmişlerdi.¹⁸⁹⁷ 1896 yılına gelindiğinde tuzun yaklaşık 1 milyon kilogramı İran'dan getirilir olmuştu.¹⁸⁹⁸ Yetkililerin kaçakçılığı önlemek için aldıkları tedbirler ise istenilen neticeyi vermemiştir.¹⁸⁹⁹

¹⁸⁹¹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 99,100.

¹⁸⁹² Parvus Efendi, *Cihan Harbine doğru Türkiye*, s. 179.

¹⁸⁹³ BOA. Y. PRK. A. 3/74, 29 Z 1300 (31 Ekim 1883); BOA. BEO, 3366/252394, 24 C 1326, varak no 1 (24 Temmuz 1908).

¹⁸⁹⁴ Bkz. Fatmagül Demirel, (2002), "Osmanlı Devleti'nde Tuz Gelirlerinin Duyun-ı Umumiye'ye Devredilmesinden Sonra Tuz Kaçakçılığı", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi* (1), s. 142-157.

¹⁸⁹⁵ BOA. DH. MKT. 1635/23, 08 Za 1306 (6 Temmuz 1889); BOA. DH. MKT. 1640/114, 23 Za 1306 (21 Temmuz 1889).

¹⁸⁹⁶ BOA. DH. MKT. 1667/5, 20 S 1307 (16 Ekim 1889); BOA. Y. PRK. A. 3/74, 29 Z 1300 (31 Ekim 1883); BOA. BEO. 3366/252394, 24 C 1326, varak no 1 (24 Temmuz 1908).

¹⁸⁹⁷ BOA. DH. MKT. 1889/19, 06 Ca 1309 (8 Aralık 1891).

¹⁸⁹⁸ Karaca, *Anadolu Islahatı*, s. 132.

¹⁸⁹⁹ Dadrian, *The History of the Armanian Genocide*, s. 135.

4.8. MADENLER

Van'da eski tarihlerden beri bazı madenlerin varlığı tespit edilmiş ve bir kısmı işletilmiştir. Cuinet, geçmişte Müküs Kazasında Pir-nachin Köyü yakınlarındaki iki demir madeninin yaklaşık yüzyıl boyunca sürekli çalışan 300 fırının demir ihtiyacını karşıladığını ifade etmektedir.¹⁹⁰⁰ Yine XVIII. yüzyılda Erciş Kazasında işleyen güherçile ocakları mevcuttu.¹⁹⁰¹

Dönem içerisinde vilâyet sınırları içinde çeşitli mevkilerde madenler bulunmaktadır. Bunların bir kısmından yukarıda ifade edildiği gibi eskiden beri istifade edilirken kömür gibi bazı madenlerden henüz yararlanılmamıştır.

Van Kalesi'nde bir petrol kuyusu bulunmaktadır.¹⁹⁰² Van ve kazalarında kullanılan bu maden Erzurum salnamelerinde zift olarak isimlendirilmiştir.¹⁹⁰³ Aydınlanma ve yağlamada kullanılan bu neftten,¹⁹⁰⁴ buradakilere göre çok eski zamandan beri istifade edilmektedir. Ancak şehirdeki Macar asıllı askerî doktor, bu derin petrol kuyusunun doğal olup olmadığı konusunda şüpheliydi. Ona göre bu kuyu kaledeki garnizonun ihtiyacı için belki de başka yerden getirilen petrolle doldurulmuştu.¹⁹⁰⁵

Bargiri kazasına tabi Korzut ve Beşparmak köyleri arasındaki mevkide yer alan petrol madeni,¹⁹⁰⁶ İngiliz kaynaklarına göre zengin bir petrol deposuydu. Burası bir Avrupalı imtiyaz sahibi tarafından bir süre işletilmişse de onun ölümüyle bu işletme kapanmıştı.¹⁹⁰⁷ Osmanlı arşivleri de buranın işletme ruhsatına sahip olduğunu göstermektedir.¹⁹⁰⁸

Çölemerik Kazasında bulunan zırnığ madeni¹⁹⁰⁹ önceden hayli zaman işletirildiği halde Van Vilâyet Salnamesine göre 25-30 yıldan beridir artık

¹⁹⁰⁰ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 715.

¹⁹⁰¹ Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, s. 302.

¹⁹⁰² Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 349; Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 111; Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, s. 233.

¹⁹⁰³ *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1293/1876, s. 168; *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1294/1877, s. 168.

¹⁹⁰⁴ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 111.

¹⁹⁰⁵ Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, s. 233.

¹⁹⁰⁶ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 210.

¹⁹⁰⁷ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 57.

¹⁹⁰⁸ BOA. Y. PRK. UM. 32/75, 25 M 1313, varak no 1 (18 Temmuz 1895).

¹⁹⁰⁹ *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1293/1876, s. 168; *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1294/1877, s. 168; *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 114. Yüzde yetmiş zehirli olan arsenik, geriye kalanı da sülfür olan bir maddedir.

işletilmemektedir.¹⁹¹⁰ Başkale Kazası ile Koçanis Köyü arasındaki bu maden arsenik sülfür olup¹⁹¹¹ bundan üretilen sarı renkteki boya ile dokumalar boyanmakta ve toprağı kıl dökücü olarak kullanılmaktadır.¹⁹¹²

Bir müddet âtil kaldığı anlaşılan maden, bir süre sonra şahıslarca ruhsatlı bir şekilde işletilmek istenince vilâyet yetkilileri hükümete danışmış ve verilen cevapta zırnığ madenin işletilmesinde ve isteyene ihale olunmasında bir sakınca olmadığı bildirilmişti.¹⁹¹³ Daha sonra söz konusu madene bir müdür atandığı anlaşılmakta ve 1904'te zırnığ müdürü olarak Rasim Bey gözükmektedir.¹⁹¹⁴ Devlet kontrolüne geçtikten sonra madenin üretimi artmış ve İstanbul, Bağdat ile Hindistan'a yılda 30.000 kantar satılır olmuştur.¹⁹¹⁵

Çölemerik Kazasında kurşun madenleri bulunmaktadır.¹⁹¹⁶ Buradaki iki kurşun madeni devlet tarafından mermi yapmak için işletilmektedir.¹⁹¹⁷ Gevaş Kazası yakınlarındaki Atalan mevkiinde de zengin bir kurşun madeni mevcuttur.¹⁹¹⁸

Norduz Nahiyesinde demir ve kömür madeni bulunmakta fakat muhtemelen işletilmemektedir.¹⁹¹⁹ Nitekim dönemin Van Valisi Lynch'e, yakınlarda bulunan kömür madeninin günün birinde kullanılabileceği umudunda olduğunu söylemiştir.¹⁹²⁰

Hakkâri Sancağındaki Hıristiyan Nasturiler madenleri bilmekte ve bunlardan yararlanmaktadırlar. Tiyari'nin Lizan yöresinde yüksek yerlerde ve Bervari Vadisi'nde demir, kurşun, bakır, sülfür, gümüş, kükürt ve güherçile mevcuttur. Hem Kürtler hem de Nasturiler bu madenlerden tüfek, mermi ve tarım aleti yapmaktadırlar.¹⁹²¹ Ancak Hakkâri Sancağındaki maden üretimi son dönemlere kadar ilkel düzeyde ve hükümetten habersiz olarak yapılmıştır.¹⁹²²

¹⁹¹⁰ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 192.

¹⁹¹¹ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 57.

¹⁹¹² Nikitin, *Kürtler*, s. 131.

¹⁹¹³ *BOA. Y. PRK. UM.* 44/103, 13 N 1316, varak no 1 (25 Ocak 1899).

¹⁹¹⁴ *BOA. BEO.* 2494/187018, 23 Za 1322, varak no 1 (29 Ocak 1905).

¹⁹¹⁵ Nikitin, *Kürtler*, s. 131.

¹⁹¹⁶ *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1293/1876, s. 168; *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1294/1877, s. 168.

¹⁹¹⁷ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 57.

¹⁹¹⁸ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 158.

¹⁹¹⁹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 98.

¹⁹²⁰ Lynch, *Travels and Studies*, s. 89.

¹⁹²¹ Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, s. 162; Wigram, *İnsanlığın Beşiği*, s. 359; Grant, *The Nestorians Or The Lost Tribes*, s. 69; G. P. Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, Volume I, London 1852, s. 216.

¹⁹²² Nikitin, *Kürtler*, s. 130.

Bunun yanında vilâyette çeşitli oranlarda demir, bakır, boraks, kireç, tebeşir ve alçı madenleri,¹⁹²³ Elbak'ta (Başkale) mermer taşı, kükürt,¹⁹²⁴ Seivan, Şatak, Akchi-chai (Akcaçay) ve Başkale'de kömür damarları mevcuttur.¹⁹²⁵ Şehir civarında bulunan bir granit ocağından ise bölge halkı iyi kalite taş çıkararak kiliselerini, camilerini ve resmi binalarını inşa etmektedir.¹⁹²⁶

Madenlerin öneminin farkında olan vilâyet yetkilileri tespit edilen madenlerden parçalar alarak incelettirmeye gayret gösteriyorlardı. Vilâyet yetkilileri 1893 yılında, Hakkâri Mutasarrıflığından gönderilen iki parça madenin tahlil edilmesi için İstanbul'a göndermişlerdi. Tahlil neticesinde bunların işlenmeye uygun olduğu anlaşıldığından, vilâyetten bu madenlerin “*derece-i servetleri*” ve en yakın iskeleye ne kadar mesafede olduklarının tespiti istenmişti.¹⁹²⁷

Van'da devletin ilk resmi maden tetkiki, Anadolu Islahatı Genel Müfettişi Şakir Paşa'nın bölgeye gitmesi ve başlattığı girişimlerden sonra olmuştur. Şakir Paşa vilâyetteki aksaklıkları tespit etmekle yetinmemiş bunlar için çözümler yolları da aramıştır. Bu kapsamda maden meselesine de el atan Şakir Paşa, Mabeyn-i Hümayun'a gönderdiği 4 Temmuz 1896 tarihli telgrafında, çevrede bulunan madenlerin tespiti için bir mühendisin gönderilmesini istemiş ve bu talep üzerine Van'a Maden Mühendisi Abdullah Efendi gönderilmiştir.¹⁹²⁸ Bölgede yedi ay kalan Abdullah Efendi, madenleri ve buldukları yerleri tespitten başka o ana kadar olmayan vilâyet haritasını da çıkararak tespit ettiği madenlerin yerlerini harita üzerinde göstermiştir.

Abdullah Efendi'nin tablo üzerinde gösterdiği bilgilere göre vilâyetteki madenlerin cinsi ve tespit edildiği yerler şunlardır.¹⁹²⁹

¹⁹²³ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 57.

¹⁹²⁴ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 188.

¹⁹²⁵ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 56.

¹⁹²⁶ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 98.

¹⁹²⁷ BOA. Yıldız Perakende Evrakı Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi (Y. PRK. MYD.) 14/16, 17 Ca 1311, varak no 1 (26 Kasım 1893).

¹⁹²⁸ BOA. Y. EE. 81/43, 15 L 1315, varak no 2 (8 Mart 1898).

¹⁹²⁹ BOA. Y. EE. 81/43, 15 L 1315, varak no 1 (9 Mart 1898).

Tablo 4.9. 1896 Yılında Vilâyette Tespit Edilen Madenler ve Mevkileri

Maden	Bulunduğu Mevki
Linyit	Norduz Nahiyesi Şahmanıs Köyü Civarında Şahmanıs Deresi
Linyit	Erçek Nahiyesi Siyavan Köyü Kazhan Dağı
Linyit	Erçek Nahiyesi Ağcaçay Köyü Civarında
Linyit	Hakkâri Sancağı Elbak Kazası Erisan Köyü
Demir	Bitlis Vilâyetinin Bitlis Kazasına Bağlı Engesor Karyesi
Neft	Bargiri Kazası Beşparmak Köyü Civarında Neft Deresi Mevkiinde
Zırnıĝ	Hakkâri Sancağının Çölemerik Kazası Koranıs Köyü Civarında Maden Dağı
Kil	Hakkâri Sancağı Elbak Kazası Ereğ Köyü
Simli Kurşun	Gevaş Kazasının Atalan Köyü
Simli Kurşun	Karçikan Kazası
Simli Kurşun	Müküs Kazası Kırmızı Tepe İsimli Mahalde
Mikalı Demir	Müküs Kazası Portozon Köyü
Gümüş	Şatak Kazası Gurandeşt Köyü Samanlık Mevkiinde
Kükürt	Hakkâri Sancağı Çölemerik Kazası Barzan Köyü Civarında
Gümüş	Hakkâri Sancağı Şemdinan Kazası Surunus Köyü

Abdullah Efendi yaptığı incelemelerden sonra hazırladığı rapor ve haritanın bir nüshasını Orman ve Maden Nezaretine bir nüshasını da Şakir Paşa'ya göndermiştir. Şakir Paşa raporu incelerken müteessir olmuş ve Mabeyn-i Hümayun'a çektiği telgrafta raporun içeriğinden bahsederek önerilerini dile getirmiştir. Buna göre keşf edilen zırnıĝ madeninin tahmini 8 bin liralık bir gelirin olduğu ve hazine namına bundan hiç istifade edilmediğini, Bitlis demirinin gayet iyi cinsten olduğu halde işletilmediği için dışarıdan kıyyesi 4 kuruşa demir ithal edildiğini, demir madeninden istifade etmek şöyle dursun ahalinin demir çıkarmaktan men edildiği, dört mahalde keşf edilen kömürlerden bir şey çıkarılmadığını, Van merkezde petrol gazının sandığı 60-70 kuruşa alınıp satılıyorken, Bargiri Kazasındaki petrol madeninin bir şey yapılmayıp öylece bırakıldığını ifade etmiştir. Şakir Paşa bütün bu madenlerin dışarıdan temin edildiğine dikkat çekerek bir an önce bunların işletilmesi talebini iletmiştir.¹⁹³⁰ Vilâyette işletilen madenlerin ekseriyetle küçük çaplı olup yerel ihtiyaçlar için kullanılmakta olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁹³⁰ BOA. Y. EE. 81/43, 24 Şubat 1313, varak no 2 (8 Mart 1898).

Nitekim Osmanlı maden istatistikleri incelendiğinde Van bölgesinin maden çıkarılan yerler arasında olmadığı görülmektedir.¹⁹³¹ Yine 1896-1900 yılları malî istatistiklerinde maden gelirleri başlığı olmasına karşın gelir miktarı kısımları hep boş geçilmiştir.¹⁹³²

4.9. SODA KARBONATI VE SABUN ÜRETİMİ

Sodalı olan Van Gölü'nden balıkçılık ve ulaşım yanında temizlik aracı olarak soda çökeltisinden de faydalanılmaktadır. Göl kenarına havuzlar veya bentler yapılarak burası göl suyu ile doldurulmakta, yaz sıcaklığının etkisiyle bu su baharlaştınca dibe karbonatlı soda çökeltmektedir.¹⁹³³ Bu çökeltiden eski tarihlerden beri bir çeşit sabun elde edilmektedir.¹⁹³⁴

Halkın “perk” diye isimlendirdiği¹⁹³⁵ katı, sünger biçimli ve kül rengindeki bu soda karbonatı,¹⁹³⁶ Burnaby'a göre sabun ve temizlikte kullanılmakta, şehirdeki bazı dükkânlarda satılmakta ve kalanı ise depolanıp İstanbul ve Erzurum'a gönderilmektedir.¹⁹³⁷ Vilâyet salnamesinde, gölden elde edilen soda tuzunun temizlik maddesi olarak mutfaklarda, cilt hastalığı ve hararete iyi geldiğinden hamamlarda kullanıldığı ve bunun yanında komşu vilâyetlere ve İran'a ihraç edildiği bilgisi yer almaktadır.¹⁹³⁸

Millingen ise bu karbonatın tüm bölgede çamaşır yıkamak için kullanıldığını ayrıca fakirlerin bunu yıkanmak için de kullandığını, ihtiyaç fazlasının da Muş, Diyarbakır ve Halep'e de ihraç edildiğini ifade etmektedir.¹⁹³⁹

Cuinet bu üretim faaliyetiyle ilgili olarak 60 imalathanede yıllık 20.000 kilogram soda borax üretildiğini ve bunun 10.000 kilogramının ihraç edildiğini ifade etmektedir. Zikredilen imalat dalında çalışan sayısına yer vermeyen Cuinet, üretim değerini yıllık 200 lira olarak belirtmiştir.¹⁹⁴⁰

¹⁹³¹ Güran, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı*, s. 170-174.

¹⁹³² BOA. Maliye Defteri (ML. d.) 1327, s. 144-145.

¹⁹³³ Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, s. 232; Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 90; *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 156-157.

¹⁹³⁴ Grant, *The Nestorians Or The Lost Tribes*, s. 104.

¹⁹³⁵ *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1293/1876, s. 168; *Erzurum Vilâyet Salnamesi*, 1294/1877, s. 168.

¹⁹³⁶ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 90.

¹⁹³⁷ Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, s. 232, 240.

¹⁹³⁸ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 156-157.

¹⁹³⁹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 90.

¹⁹⁴⁰ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 677.

4.10. ULAŞIM VE TAŞIMACILIK

4.10.1. Van Gölü Üzerinde Ulaşım ve Taşımacılık

Antik dönemlerde Nairi Denizi, Vaspuragan Denizi¹⁹⁴¹ ve Arsissea Palus gibi birçok isimle anılan Van Gölü'ne, pek çok coğrafyacı büyüklüğü nedeniyle Van Denizi demiştir.¹⁹⁴² Van gölü 3574 km² yüzey alanı ve 390-400 kilometre civarında kıyı uzunluğu ile üzerinde eski çağlardan beri ulaşım yapıldığı bilinmektedir. Urartuların göl çevresinde kurdukları iskeleler de bunu göstermektedir. Daha sonraki dönemlerde Roma, Bizans, Selçuklu ve ilhanlılar da bu iskeleleri kullanarak göl üzerindeki ulaşımdan yararlanmışlardır.¹⁹⁴³

Van Gölü çevresi Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra bilhassa İran savaşları vesilesiyle ulaşım bakımından gölden istifade edilmiştir. 1568 yılında İran'a yapılan sefer sırasında Sadrazam İbrahim Paşa, Tatvan Kalesi önünde bir iskele inşa ettirip burayı bir üs haline getirmiştir. XVII. yüzyılda İç Anadolu ve Güneydoğu'dan getirilen mallar, sandal ve yelkenlilerle Tatvan, Ahlat, Adilcevaz, Erciş ve Van iskeleleri vasıtasıyla göl çevresindeki şehir ve kasabalara dağıtılmıştır.¹⁹⁴⁴ XVIII. yüzyılda Sultan III. Ahmed dönemindeki seferler sırasında, 1724-1725 Tebriz muhasaraları esnasında, göl üzerinde gemi inşa edilip zahire sevkiyatı yapılmıştır.¹⁹⁴⁵ Sonraki dönemlerde Van cephesinde Osmanlı-İran savaşlarının önemli olmayan bir iki istisna dışında kesildiği göz önüne alınırsa gölün askerî önemini yitirdiği söylenebilir. Buna mukabil göl üzerinde ticari ulaşım devam etmiştir.

Ülkesi adına bilgi toplama amacıyla 1836 yılında yakın doğuda inceleme seyahatinde bulunan İngiliz Albay J. Shiel, göl üzerinde Van, Ahlat ve Tatvan arasında ticari amaçla gelip giden birkaç tekne olduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁴⁶

Kraliyet Coğrafya Derneği adına 1838 yılında gezilerde bulunan Brant-Glascott ikilisi, gölde 5 ya da 6 çalgın teknenin sefer yaptığını, bazen ham pamuk ya da

¹⁹⁴¹ Osman Çetinkaya, "Doğu Anadolu Su Kaynaklarının Doğal ve Balıkçılık Tarihi Üzerinde İncelemeler" [Bildiri], *Doğu Anadolu Bölgesi IV. Su Ürünleri Sempozyumu*, Erzurum Haziran 2000.

¹⁹⁴² Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 89.

¹⁹⁴³ Orhan Deniz-Hakkı Yazıcı, "Van Gölü'nde Ulaşım", *Türkiye Coğrafya Dergisi*, (40), İstanbul 2003, s. 20.

¹⁹⁴⁴ Deniz-Yazıcı, "Van Gölü'nde Ulaşım", s. 20-21.

¹⁹⁴⁵ Serdar Genç, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısındaki Şark Seferlerinde Van Gölü'nde Ulaşım", *CIEPO Uluslar arası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları VI. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri*, Uşak 2011, s. 1407.

¹⁹⁴⁶ Shiel, "Notes of a Journey", s. 64.

pamuktan elbiseleri Bitlis'e ulaştırmak üzere Tatvan götördüklerini oradan da dönüşte tahıl ve kereste getirdiklerini ifade etmişlerdir. Belirttiklerine göre gölde küçük tekne yoktur.¹⁹⁴⁷

Fakat öncesinde verilen bilgiler ışığında bu tarihlerde İngiliz seyyahların zikrettiği sayıdan daha fazla gemi veya teknenin olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca balıkçılığın hiç eksilmediği dikkate alınırca, XIX. yüzyılın ilk yarısında gölde en azından irili ufaklı birçok balıkçı teknesinin olduğunu söylemek mümkündür.

İncelenen dönemde belli başlı on bir nehir ve çay, suyunu göle akıtmakta ve gölün bir çıkışı olmamasına mukabil yine de su seviyesi fazla değişmemektedir. Gölün kuzeyinde yaşayanlara göre eski olmayan bir tarihte pek çok köy ve kasaba kabaran sular altında kalmıştır.¹⁹⁴⁸ Hatta bir rivayete göre bir zamanlar Van'dan Ahlat'a kadar dümdüz bir yol varken daha sonra göl suları yükselince bu yol sular altında kalmıştır.¹⁹⁴⁹ Göle kıyısı olan kazalar doğuda Van; kuzeyde Erciş, Adilcevaz, Ahlat; güneyde Gevaş, Edremit, ve Karçikan'dır. Ayrıca sahile yakın çok sayıda köy bulunmaktadır. Bu itibarla bu dönemde Van Gölü çevresinde yaklaşık 200 bin kişi oturmaktadır.¹⁹⁵⁰ Zikredilen nüfusun ihtiyacının yanı sıra, yerel ve transit ticaret de buna eklendiğinde gölün ulaşım ve taşımacılık için önemli bir potansiyele sahip olduğu anlaşılmaktadır. Buna rağmen dönemin Osmanlı resmi kaynakları ve seyyahlara göre göl üzerinde taşımacılık düşük orandadır.

Kaynaklar bu dönemde göl üzerindeki yelkenli sayısını farklı ama yaklaşık sayıda vermektedir. İngiliz kaynaklarına göre göl üzerinde 80 yelkenli vardır.¹⁹⁵¹ Van Vilâyet Salnamesine göre gölde 110 adet tekne ve kayık bulunmaktadır.¹⁹⁵² Cuinet, Van Gölü üzerinde ortalama 12 ton tonajlı 87 yelkenlinin bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁹⁵³

1879 yılında Van'a gelen Tozer, göl üzerinde işleyen ancak motoru bozulduğu için servis dışı kalan bir vapurun olduğunu ifade etmektedir.¹⁹⁵⁴ Dönemin sonlarına

¹⁹⁴⁷ Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 397.

¹⁹⁴⁸ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 89; Lynch, *Travels and Studies*, s. 49. Belirtilen sayfada gölün yükseldiği tarihler tablo şeklinde yer almaktadır.

¹⁹⁴⁹ Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, s. 141.

¹⁹⁵⁰ Wigram, *İnsanlığın Beşiği*, s. 290; Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 90-91.

¹⁹⁵¹ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 34.

¹⁹⁵² *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 156.

¹⁹⁵³ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 700.

¹⁹⁵⁴ Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 345.

doğru göl üzerinde işleyen biri Tütün Rejisi'ne biri de misyonerlere ait iki vapur bulunmaktadır.¹⁹⁵⁵ 1909 yılında ise motorlu küçük bir yelkenli posta nakli için gölde işlemeye başlamıştır.¹⁹⁵⁶

Cuinet, gölde teknelerin yanaştığı Van merkez, Gevaş ve Adilcevaz olmak üzere üç iskele bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁹⁵⁷ Fakat Tozer, Erciş'in merkezi olan Akantz'da bir iskele olduğunu belirtmekte ve kendisi de Adilcevaz İskelesi'nde tekneye binip Erciş İskelesi'ne varmış ve buradan kasabaya gelmiştir. İskele kasabaya 1 mil uzaklıktadır.¹⁹⁵⁸ Lynch, Erciş'teki bu istasyonun veya iskelenin şehrin güneydoğusunda yer aldığını belirtmektedir.¹⁹⁵⁹

İskelelerin yanı sıra teknelerin yanaşıp yük alışverişi yaptığı belirli mevkiiler de vardı. Bunlardan biri Tatvan'dır.¹⁹⁶⁰ Yine büyük ormanlara sahip olarak vilâyetin odun ve kömür ihtiyacını göl ulaşımı vasıtasıyla karşılayan Karçikan Kazası da teknelerin sık yanaştığı bir mevkidir.¹⁹⁶¹ Ayrıca kıyı kenarında yol üzerindeki köylerde 3 direkli tekne-kayık görmek mümkün olduđuna¹⁹⁶² göre göl ulaşım araçlarının uygun birçok noktaya yanaştığını söylemek mümkündür. Nitekim Sorp adındaki Ermeni köyünde ilkel bir liman bulunurken Akdamar Adasına gitmek için de Pashavank (Güzelkonak) Köyü kıyısına yanaşan kayıklara binmek gerekmektedir.¹⁹⁶³

Göl üzerindeki teknelerin boyutları, küçük tipleri 15-20 fit, büyükleri 30-55 fit arasındadır. Tekneler meşe ya da dişbudağı ağacından yapılmaktadır.¹⁹⁶⁴ Tahtaları ziftlenen bu tekneler tek¹⁹⁶⁵ veya üç direklidir.¹⁹⁶⁶ Daha çok sahil köylerinde Ermeni gemiciler tarafından yapılan bu tahta gemiler hafif bir fırtınada her an devrilecek gibi sallanmaktadır.¹⁹⁶⁷ Ufakları kayık şeklinde olup güverteleri yoktur. Yolculuk yapanlar

¹⁹⁵⁵ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 700.

¹⁹⁵⁶ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 34.

¹⁹⁵⁷ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 700.

¹⁹⁵⁸ Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 341.

¹⁹⁵⁹ Lynch, *Travels and Studies*, s. 30.

¹⁹⁶⁰ Ali Bey, *Dicle'de Kelek ile Bir Yolculuk*, Buke Yayınları (Haz: Cahit Kayra), İstanbul 2003, s. 32; Sykes, *Through Five Turkish Provinces*, s. 83.

¹⁹⁶¹ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 174.

¹⁹⁶² Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, s. 133.

¹⁹⁶³ Percy, *Higlnds of Asiatic Turkey*, s. 156.

¹⁹⁶⁴ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 34.

¹⁹⁶⁵ Mark Sykes, *Through Five Turkish Provinces*, Bickers and Son, London 1900, s. 83.

¹⁹⁶⁶ Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, s. 133.

¹⁹⁶⁷ Talay, *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi*, s. 168, 172. Ermeniler denizcilikte Müslümanlara göre daha iyi idiler. Çeşitli hizmetleri görmek için yaptırılan iki yelkenli hız ve güç olarak "Hıristiyan gemilerine" oranla zayıf kalıyordu. Bkz. BOA. BEO. 2803/210193, 17 S 1324 (12 Nisan 1906).

kayığın dibine halı, örtü benzeri bir şey sererek yolculuk yapmaktadır. Kayığın oyuk kısmında yapılan bu yolculuk hava akımı çok az olduğundan konforlu bir seyahat değildir.¹⁹⁶⁸

Ufak teknelerin yanında göl üzerinde yaklaşık 20 ton yük alabilen büyük yelkenliler de mevcuttur.¹⁹⁶⁹ Fakat bunların sayısı fazla değildir. Lynch göl üzerinde 20 tonajlı bu büyük yelkenlilerden 3 tane olduğunu ifade etmektedir.¹⁹⁷⁰

Güverteli yelkenli teknelerin hızı da kayıklar gibi oldukça yavaştır. Göl üzerinden 96 kilometre olan Tatvan ile Van arası yaklaşık 8 saat sürmektedir.¹⁹⁷¹ Kışın Van Gölü'nün ana kütlesi donmadığından¹⁹⁷² kış mevsiminde de üzerinde ulaşım devam etmektedir. Böyle zamanlarda bazen şiddetli fırtına olmakta ve bu durumda yolculuk tamamlanmadan karaya çıkıp en yakın köyde konaklamak gerekmektedir.¹⁹⁷³ XIX. yüzyılın ilk yarısında çok sert kışlarda gölün bir kısmının üzerinde yürünebilecek kadar donduğu ifade edilmiştir.¹⁹⁷⁴

Göl üzerinde yolcu ve yük taşımacılığı, balıkçılık ve küçük çaplı gemicilik hemen tümüyle Ermeniler tarafından yapılmaktadır.¹⁹⁷⁵ Cuinet bu teknelerde 348 kişinin çalıştığını ifade etmektedir.¹⁹⁷⁶ Lynch, Akdamar Adası'na giderken kayıktaki yaşlı Ermeni denizci kendisine, 5 Kürt haricinde göldeki denizcilerin tümüyle Ermeni olduğunu söylemiştir.¹⁹⁷⁷ Tozer ise Adilcevaz'dan Erciş'e gitmek için bindiği tekne kaptanın Türk, gemicilerin ise Ermeni olduğunu belirtmiştir. Ermeni gemicilerden biri İstanbul'da farklı aralıklarla berberde çalışırken Rumca öğrendiğinden bu dili konuşabilmektedir.¹⁹⁷⁸

Van Gölü üzerindeki yelkenli ve diğer taşıma araçları, daha çok yük taşıma amaçlı olmak üzere küçük kıyı ticareti,¹⁹⁷⁹ yolcu taşımacılığı ve balıkçılık için

¹⁹⁶⁸ Lynch, *Travels and Studies*, s. 30.

¹⁹⁶⁹ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 34.

¹⁹⁷⁰ Lynch, *Travels and Studies*, s. 43.

¹⁹⁷¹ Sykes, *Through Five Turkish Provinces*, s. 84-85.

¹⁹⁷² Lynch, *Travels and Studies*, s. 46.

¹⁹⁷³ Sykes, *Through Five Turkish Provinces*, s. 85-89.

¹⁹⁷⁴ Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 397; Sheil, "Notes of a Journey", s. 64.

¹⁹⁷⁵ Sykes, *Dar-ul-İslam*, 236; Millingen 160; *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 60.

¹⁹⁷⁶ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 700.

¹⁹⁷⁷ Lynch, *Travels and Studies*, s. 129.

¹⁹⁷⁸ Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 338-339.

¹⁹⁷⁹ Lynch, *Travels and Studies*, s. 25, 129.

kullanılmaktadır.¹⁹⁸⁰ Yük amaçlı tekne veya küçük gemiler sahil kazalardan vilâyetin ihtiyaç duyduğu odun ve zahirenin naklinde kullanılmaktadır.¹⁹⁸¹ Vilâyetin tahıl ihtiyacı Adilcevaz ve Erciş'ten,¹⁹⁸² odun ve kömür ihtiyacı ise Karçikan Kazasından yelkenlilerle taşınarak sağlanmaktadır.¹⁹⁸³ Bunun yanında yüzyılın ilk yarısında olduğu gibi ham pamuk ya da pamuktan elbise ve diğer ticari ürünleri Bitlis'e taşımış¹⁹⁸⁴ ve buradan da yine mal getirmiş olmalıdırlar. Zira Van bu yüzyılın gerek ilk yarısında ve gerekse de ikinci yarısında hem Bitlis ile doğrudan¹⁹⁸⁵ hem de Bitlis üzerinden Diyarbakır ve Antep ile ticari münasebetlerini sürdürmektedir.¹⁹⁸⁶

Küçük teknelerin bir kısmı Van Gölü'nde Ermenilerin dinî yerleşimleri olan Akdamar, Ktutz (Çarpanak), Lim (Adır) ve Kuş Adası'nın ulaşım ve levazım taşımacılığında kullanılmaktadır.¹⁹⁸⁷ Gölde bazı geniş tabanlı tekneler sahile yakın köylere ihtiyaç duyulan odun ve yakıt taşımaktadır.¹⁹⁸⁸

Bir noktada yolcu taşıyan teknelerin birden fazla olması yolcular için pazarlık şansını doğuruyordu. Karadan kızaklarla Tatvan'a varan Sykes, burada küçük bir limanda sahipleri Ermeni olan 3 tane tekneye rast gelmişti. Sykes'i Van'a götürmek için ikisi 10 Napolyon parası isterken biri 7 Napolyon parasına götürebileceğini söylemişti. Sykes'e göre bu bile fahiş bir fiyattı. Ancak istenilen fiyata razı olarak eşyalarını tekneye yüklemişti.¹⁹⁸⁹

Van Gölü haricinde bölgede akış hızları, yatak yapısı ve küçük su akıntıları olma nedeniyle ırmak ve nehirler taşımaya elverişli değildirler.¹⁹⁹⁰

¹⁹⁸⁰ Sykes, *Through Five Turkish Provinces*, 83.

¹⁹⁸¹ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 156.

¹⁹⁸² Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 341; *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 60. Tozer göl üzerindeki yolculuğu sırasında rastladıkları tam yüklü 5 teknenin Erciş'ten aldıkları tahılı Van'a taşıdığını söylemektedir.

¹⁹⁸³ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 174.

¹⁹⁸⁴ Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 397.

¹⁹⁸⁵ Quateart, *Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 153.

¹⁹⁸⁶ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, s. 315; Quateart, *Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 123, 183, 208.

¹⁹⁸⁷ Percy, *Higlands of Asiatic Turkey*, s. 156.

¹⁹⁸⁸ Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, s. 251.

¹⁹⁸⁹ Sykes, *Through Five Turkish Provinces*, s. 83.

¹⁹⁹⁰ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 33.

4.10.2. Göl Ulaşımı ve Taşımacılığını Geliştirme Çabaları

Mevcut potansiyeline mukabil gerek halk gerekse de Osmanlı yetkilileri gölden yeterince istifade edilmediğini düşünmektedirler. Nitekim benzer düşüncelere sahip olan Artin Sarrafyan ve Abraham Kafafyan isimli iki girişimci, Van Gölü'nde vapur işletme teşebbüsünde bulundular. Hükümet yetkilileri ve sözü edilen şahıslar arasında yapılan görüşmeler neticesinde bu kişilerce bir kumpanya teşkil edildi ve kumpanyaya 40 sene müddetle imtiyaz verilerek bir mukavelename ve şartname hazırlandı.¹⁹⁹¹ Daha sonra hazırlanan ve tasdik edilen dâhili şartnameye göre kumpanya eşya ve yolcu naklinde bulunacaktı.¹⁹⁹² Şartname devlet lehine oldukça iyi maddeler ihtiva etmesine rağmen yürürlüğe girmesi hükümet tarafından sürüncemede bırakılınca, vapurların işlemeye başlaması bir türü gerçekleşmedi. Bu gecikme Van halkında merak ve heyecana neden oldu. Nitekim Van Valisi 1 Temmuz 1880 tarihinde şehrin ileri gelenleri adına hükümete yazmış olduğu yazıda, adı geçenlerin vapur işletecekleri duyumları alındığını ancak bugüne kadar bunun fiiliyata geçmediği, mevcut vaziyetin bölgeye zararı olduğunu ve bu nedenle gölde kısa sürede vapur işletilmesi gerektiğini bildirmişti.¹⁹⁹³

Fakat yetkililerin göl taşımacılığının özel girişimciler eliyle işletilmesi hususunda muhtemelen endişeleri bulunuyordu. Nitekim bir müddet sonra hükümet kendisi vapur işletmeyi düşünerek¹⁹⁹⁴ bu vapurların kömür ihtiyacı ve yapılacak masrafların nasıl temin edileceği arayışlarına girdi.¹⁹⁹⁵ Fakat sonraki dört yıl boyunca bu hususta herhangi bir ilerleme kaydedilemedi. 1890'lara gelindiğinde; "*Ahalinin tezyid-i servet ve mamuriyetine medar olmak üzere Van Gölü'nde birkaç vapur tedariki ve bunlara muktezi kömür ve demir gibi madenlerin çevreden karşılanması*" denilerek vapur işletme niyetleri devam etti.¹⁹⁹⁶ Bunun için Bahriye Nezareti tarafından gölde iki adet vapurun işletilmesi ve tersane inşasının keşfi için İstanbul'dan memurlar gönderildi.¹⁹⁹⁷ Vapur işletme imtiyazı ise Hazine-i Hassa'ya verilerek,¹⁹⁹⁸ daha önce

¹⁹⁹¹ BOA. A. DVN. MKL. 17/11, 2 Teşrin-i Evvel 1295 (14 Ekim 1879).

¹⁹⁹² BOA. Y. A. HUS. 169/141, 05 Ca 1299 (25 Mart 1882).

¹⁹⁹³ Fahrettin Tızlak, "Van Gölü'nde Vapur İşletme Teşebbüsleri (1879-1907)", *Belleten Dergisi*, 64 (240), 2000, s. 478.

¹⁹⁹⁴ BOA. BEO. 416/31154, 03 Z 1311 (7 Haziran 1894).

¹⁹⁹⁵ BOA. BEO. 416/31176, 03 Z 1311(7 Haziran 1894).

¹⁹⁹⁶ BOA. Y. EE. 81/43, 15 L 1315 (9 Mart 1898).

¹⁹⁹⁷ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 156.

¹⁹⁹⁸ BOA. Y. EE. 150/33, 23 C 1317 (29 Ekim 1899).

Artin ve Hafafyan Efendilere verilen imtiyazları geri alınıp kendilerine tazminat olarak 50.000 kuruş verilmesi kararlaştırıldı¹⁹⁹⁹

Anadolu Islahatı Genel Müfettişi olarak görevlendirilen ve 1895 yılından itibaren bölgede incelemelerde bulunan Şakir Paşa bununla ilgili Mabeyn-i Hümayuna bir rapor gönderdi. Paşa raporda, gerek Ermeni bozgunculara karşı bir tedbir olmak ve gerekse de ticaret ve ziraatı geliştirmek suretiyle ahalinin maddi vaziyetine katkıda bulunarak bölgenin mamur hale gelmesini sağlamak için Van Gölü'nde birkaç vapurun bulundurulması gerektiğini ifade etti. Söz konusu layiha üzerine “*İdare-i Mahsusa*”ya bağlı olarak şimdilik iki vapur ile dört iskeleden ibaret bulunmak üzere bir vapur idaresinin kurulması kararlaştırıldı ve bunu fiiliyata geçirmek üzere Binbaşı Reşid Bey gönderildi. Ancak Yunan Savaşı patlak verdiği için Reşid Bey hemen hiçbir şey yapamadı. Şakir Paşa Samsun'da iken 8 Mart 1896 tarihinde konuyla ilgili bir telgraf çekti ve Yunan Savaşı bittiğine göre gölde vapur işletilmesi planının tekrar yürürlüğe konulmasını istedi. Fakat görülen o ki bu girişimler de sonuçsuz kalmış ve 1907 yılına gelindiğinde hala bir şey yapılmamıştır.²⁰⁰⁰

Dönemin sonlarına gelindiğinde Van Gölü dâhilinde “*icra-yı seyr ve sefer*” yaparak sahildeki Ermeni köyleri ile gölde manastırların bulunduğu adaları gözlem altında bulundurmak için iki yelkenli gemi inşa edilip sivil idareye teslim edildi. Daha sonra askerî yetkililer güvenlik gerekçesiyle alınan bu gemilerin askerî makamlara teslimini talep edince Bahriye Nezareti Yüzbaşı Halit adında bir subayı bu gemileri sevk ve idare etmek üzere bahriye memuru olarak görevlendirildi.²⁰⁰¹ Yüzbaşı Halil göreve başladıktan sonra bir mütalaa vermiş ve bu mütalaa üst yazıyla Sekizinci Fırka Kumandanı Ferik Mahmud tarafından hükümete arz edilmişti. Buna göre bu yelkenli gemiler iş görmekten çok uzaktı. Göldeki ufak bir fırtınaya dayanmamaktadırlar. Nitekim bir sene geçmeden bunlardan birisi dalgaların çarpmasıyla parçalanmıştı. Üstelik bunlar “*Hristiyan gemilerine*” üstünlük sağlayamadığı için takip edilen Ermeni eşkıyası kaçıp kurtulmaktaydı. Bu nedenle iki küçük vapurun inşası şarttı. Kaldı ki bu

¹⁹⁹⁹ BOA. Y. A. RES. 103/60, 03 C 1317 (9 Ekim 1899).

²⁰⁰⁰ Tızlak, “Van Gölü'nde Vapur İşletme Teşebbüsleri (1879-1907)”, s. 484.

²⁰⁰¹ BOA. BEO. 2803/210193, 15 L 1324 (2 Aralık 1906).

vapurlar iki sene içinde nakliye ve sevkiyat gelirleriyle inşa masraflarını da istihsal edecekler.²⁰⁰² Fakat anlaşılan bu talepler de karşılık bulmayacaktır.

Aslında göl üzerinde vapurlu ulaşımın başlayamamasının temel nedeni merkezi hükümetin bir şey yapmamasına mukabil yetki paylaşımında da bulunmamasıdır. Zira yetki Van Valiliğine verilse bu girişim özel teşebbüs sayesinde muhtemelen gerçekleşebilecektir. Lynch, ulaşım konusunda dönemin Van valisiyle diyalogundan sonra meselenin valinin dediği gibi zamanın şartlarından değil yerel ve merkezi yönetimin atâletinden kaynakladığını ima etmektedir.²⁰⁰³

4.10.3. Kara Ulaşımı ve Taşımacılık

Van bölgesi diğer bölgelere nazaran ulaşım ve nakletme sıkıntısı yaşayan bir coğrafyadır. Mevcut kervan yolları uzun ve yorucudur.²⁰⁰⁴ Mesela Van'dan Erzurum'a olan mesafe 72 saat ya da 12 kervan konaklamasıdır.²⁰⁰⁵ Van-Hakkâri arası 40 saattir ve bu da üç günden fazla bir zamanda kat edilmektedir.²⁰⁰⁶ Merkez sancağa bağlı Şatak Kazası, Van şehir merkezine 14 saat uzaklıktadır.²⁰⁰⁷ Vilâyetin güney bölgesi ulaşılmaz dağlarla Mezopotamya'nın alçak alanlarında ayrılmaktadır.²⁰⁰⁸ Doğusunda yer alan Hakkâri Sancağında ise yol adeta yok gibidir. W. A. Wigram burası için; "*Bu topraklarda yol namına bir şey yoktur. Tekerlekli araç namına bir şey görülmez. Dar patika yollarda katır ve keçiler oldukça iyi ilerler, atlar ise zorlanır. Yollar stang şeklindedir*"²⁰⁰⁹ ifadelerini kullanmıştır. Kış aylarında dağ yollarını hayvanlarla geçmek imkânsız gibidir. Yaya gidildiğinde ise günde ancak üç saat yol kat edilebilmektedir.²⁰¹⁰

Van-Erzurum yolu ticaret ve yolcu güzergâhı olarak nispeten güvenli olsa da yol üzerindeki Haydaranlı Aşiretine mensup göçebe Kürtler gelip-gidenleri tedirgin etmektedir. Bayezid'ten Van'a belirli noktalar seyahat için tehlikelidir. Yağmacılar takipten kurtulmak için kolaylıkla bir ülkeden diğerine geçtiklerinden özellikle İran

²⁰⁰² BOA. BEO. 2803/210193, 17 S 1324 (12 Nisan 1906).

²⁰⁰³ Lynch, *Travels and Studies*, s. 88.

²⁰⁰⁴ Maunsell, "Kurdistan", s. 84.

²⁰⁰⁵ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 261.

²⁰⁰⁶ Brant-Glascott, "Notes of a Journey", s. 389.

²⁰⁰⁷ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 201.

²⁰⁰⁸ Lynch, *Travels and Studies*, s. 88.

²⁰⁰⁹ Wigram, *İnsanlığın Beşiği*, s. 350; Stang kelimesi günümüzde Kürtlerce asteng şeklinde ifade edilir. Dar geçitli yol anlamında kullanılır.

²⁰¹⁰ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 19.

sınırına yakın yerler daha fazla risk oluşturmaktadır. Bu nedenle yabancılar ve resmi görevliler bölge genelinde umumiyetle zaptiye eşliğinde yolculuk yapmaktadırlar.²⁰¹¹

Alman bilim adamı Frederick Schultz'un 1829 yılında Van'da bir Kürt Beyi tarafından öldürülmesinden sonra artık her yabancı bölgede izin alarak dolaşmaktadır.²⁰¹² İzinsiz dolaşmak güvenli olmadığından, hükümetten izin alanlara eşkıyaların saldırmaya çekindiği zaptiyeler eşlik etmektedir.²⁰¹³ Talep halinde gerçekleşen iki zaptiye terfiki ile Avrupalılar seyahatleri boyunca emin bir şekilde bölgede gezebilmektedirler.²⁰¹⁴

Van-İran ulaşımı esas olarak Kotur ve nadiren de Başkale yolu ile sağlanmaktadır.²⁰¹⁵ Sınır vilâyeti olan Van'dan İran'a yolculuk eski zamanlardan beri güvenli değildir. Zira dağlık bir alan olmanın yanı sıra sınır geçiş hattında "Kürt yağmacılar" sürü ve taşıyabilecekleri eşyaları yağmalamaktadırlar.²⁰¹⁶ 93 Harbi'nde Arap göçebeler ve kırsalda oturan Arap köylüler hayvanlarıyla taşıdıkları tahıl yükünü cepheye ulaştırmış ancak "Kürt eşkıyasının" saldırıları nedeniyle ancak üçte biri geri dönmüştü.²⁰¹⁷

Dağlık alanlarda taşımacılık sayısız yük hayvanı ile yapılmaktadır. Patikalar ve yollar mahallî olarak bilinmekte ve bu yollar birçok köyden geçmektedir. Katır, at ve eşekler neredeyse tümüyle taşımacılık için kullanılmaktadır. Uzun mesafelerde insan sırtında eşya taşınması ise nadirdir.²⁰¹⁸

Vilâyetin batısındaki yol, diğerler yönlerdeki güzergâhlara oranla daha kolay ulaşım imkânı sağlamaktadır. Van-Bitlis arasındaki bu yolda ticari mallar katır

²⁰¹¹ Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 366, 374.

²⁰¹² Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 260-261. Batılıların ifadesiyle Kürtler için değerli olan zırnığ madeni Alman bilim adamı Frederick Schultz'un sonunu getirmişti. Amerikalı misyoner Asahel Grant'a göre Shultz'u öldürenler onun parlak sarı renkli ve altın içeren bir madeni bulmanın peşinde olduğundan şüphelenmişlerdi. Onların tahminine göre Shultz bunu keşf ederse, Osmanlı ordusu buraya gelerek hem madene sahip olacak hem de Kürt beylerinin hâkimiyetine son verecekti. Grant'a göre Shultz'u öldürten Hakkâri miri Nurullah Bey idi. Bkz. Grant, *The Nestorians Or The Lost Tribes*, s. 101-102. Ancak Shultz'u Müküs Miri Han Mahmud'un öldürttüğü bilgisini verenler de var. Bkz. F. Walpole, *The Ansayri and the Assassins*, s. 84

²⁰¹³ Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, s. 340.

²⁰¹⁴ Mayewski, *Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistikî*, s. 126.

²⁰¹⁵ Lynch, *Travels and Studies*, s. 89.

²⁰¹⁶ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 267, 281.

²⁰¹⁷ Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 120.

²⁰¹⁸ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 32.

kervanlarıyla taşınmaktadır.²⁰¹⁹ Batıdan Van'a ulaşılacak istendiğinde veya Van'da batıya gidildiğinde yol güzergâhı gölün kuzeyi veya güneyini takip eden iki ayrı hat boyunca uzanmaktadır. Kuzeyde Adilcevaz ve Erciş, güneyde ise Karçıkan, Gevaş ve Edremit kazaları yer almaktadır. Ticaret kervanları dışında bu güzergâhları kullanan tüccar memur, amir, idareci, görevli, seyyah, konsolos ve diğer yabancılar kendileri ve eşyaları için katırcılarla pazarlık yaparak belli bir ücret karşılığında anlaştıktan sonra kuzey veya güney hattını takip ederek eşyalarını götürmek istedikleri noktaya ulaştırmaktadırlar.²⁰²⁰ Katırcı ve zaptiyelerin yolculara eşlik ettikleri mesafe genellikle komşu kaza veya sancak merkezine kadardır. Daha ileriye yapılacak yolculuklarda yeni zaptiye ve katırcı temin etmek gerekmektedir. Her merkezden yeniden katır ve katırcı kiralanmasının sebebi öncekilerin memleketlerinden uzağa düşmemek için geri dönmeleridir.²⁰²¹ Örneğin Bitlis'ten Van'a oradan da Hakkâri'ye veya Erzurum'a gidecek yolculara Bitlis'ten eşlik eden katırcı ve zaptiye Van'a kadar gelir, Hakkâri ve Erzurum'a gitmeyi kabul etmezlerdi. Aynı durum aksi yön için de geçerliydi.

Katırcılar artık tecrübe kazanmışlardır. Temel unsur katırcıların yanı sıra yolculuk boyunca kendilerine gerekli olacak eyer, çadır, çadırları kurmak için malzeme, kahve, tabak, çanak, sigara ve gece örtünmek için battaniyeyi yanlarına almaktadırlar.²⁰²²

Kışın ise katırcının olmadığı veya gidemeyeceği durumlarda Bitlis-Van arasında insanların çektiği kızaklarla yolcu ve mal taşımacılığı yapılmaktadır.²⁰²³

Kara yolu ile yapılan yolculuk, yol üzerinde kıyıdaki bir noktaya yanaşmış olan teknelere binilerek daha az zahmetli olduğu için göl üzerinden devam ettirilebilmektedir.²⁰²⁴

Kısa mesafelerde ve genellikle düzlük alanlarda yük için iki tekerlekli öküz veya danaların çektiği arabalar kullanılmaktadır. Kaldırılan ürünün çekilmesi için bazen kaba bir kızak kullanılmaktadır.²⁰²⁵ Toplanan otların kızakla çekilmesine özellikle Van

²⁰¹⁹ Sykes, *Dar-ul-İslam*, s. 237.

²⁰²⁰ Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, s. 126; Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 314-315, 366.

²⁰²¹ Percy, *Higlands of Asiatic Turkey*, s. 163.

²⁰²² Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, s. 134.

²⁰²³ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 11; Sykes, *Through Five Turkish Provinces*, 81-82.

²⁰²⁴ Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 338.

²⁰²⁵ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 32, 50; Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, s. 127.

gölünün güneyinde Karçikan ve Gevaş'ta bütün yaz rastlanılmaktadır. Zemin at kullanılmasına müsait olduğu halde kızaklar büyük baş hayvanlarla çekilmektedir.²⁰²⁶

Şehir içinde yük taşımacılığı ise eşeklerle²⁰²⁷ ve yine muhtemelen bu işi meslek edinen hamallarla yapılmaktadır.

Van'a yakın köy ve diğer yerleşim yerlerinde ikamet edenler alışveriş ve benzeri ihtiyaçlar için Van'a gelmek istediklerinde, zengin olanlar at ya da eşek sırtında, yoksul olanlar ise yürüyerek gelmektedirler.²⁰²⁸

Şehrin gelişmesi, büyümesi ve imkânların artmasıyla birlikte kent içi ulaşımda varlıklı insanlar fayton kullanmaya başladılar. 1889 yılında Vali Halil Paşa zamanında modern ve hayli uzun Sihke ve Erek Caddeleri taş döşenip yapıldıktan sonra şehrin ulaşımı farklı bir görünüme kavuşmuş ve eski ile yeni şehir arasındaki mesafe de fazla olduğundan zamanla şehirde faytonların sayısı 200'e yaklaşmıştır.²⁰²⁹ Artan ihtiyacı karşılamak için şehirde fayton, araba ve koşum takımları imalatı yapan iş yerleri faaliyet göstermeye başladılar.²⁰³⁰ Bazı kazalarda da faytonun kullanıldığı anlaşılıyor. Lynch, Erciş İskelesi'nden Erciş merkeze, atın çektiği küçük bir arabayla -muhtemelen faytonla- gittiklerini belirtmektedir.²⁰³¹

Demiryolu ise Van'a henüz daha gelmemiştir. 1917 yılında Erzurum hattının bir uzantısı olarak demiryolu, Van'a 80 kilometre uzaklıktaki Arnis Köyüne 26 mil uzaklıktaki bir noktaya ancak ulaşabilmiştir.²⁰³²

4.10.4. Kara Ulaşımını Geliştirme Faaliyetleri

93 Harbi'nden sonra Hükümet, IV. Ordu'nun komuta alanı dâhilindeki yolların inşa ve ikmallerine daha fazla ehemmiyet vermeye başlamıştır.²⁰³³ Çünkü sözü edilen savaşın kaybedilmesinin nedenlerinden biri de ulaşım-ikmal eksikliği olarak görülmektedir. Savaş esnasında cepheye katır, at ve deve sırtında taşınarak ulaştırılmaya çalışılan binlerce tahıl yükü yolda mahvolmuştur. Osmanlı askerleri bu savaş sırasında

²⁰²⁶ Maunsell, "Kurdistan", s. 84.

²⁰²⁷ Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, s. 342.

²⁰²⁸ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 110.

²⁰²⁹ Demiroğlu, *Ermeni Mezalimi*, s. 7.

²⁰³⁰ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1315, s. 155.

²⁰³¹ Lynch, *Travels and Studies*, s. 26.

²⁰³² Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 36.

²⁰³³ BOA. BEO. 2570/192714, 02 Ra 1323 (7 Mayıs 1905).

çoğu zaman sağlıksız bisküvi ile talaşlı, kumlu ve ancak yarısı un sayılabilecek gıdayla beslenmiştir. Yetkililere göre eğer iyi bir levazım ve ulaştırma sistemi kurulabilseydi Rusya'ya karşı başarı gösterilebilecek veya en azından bu kadar ağır bir mağlubiyet alınmayacaktı.²⁰³⁴

Bu nedenle yol meselesini incelemek üzere bölgeye askerî bir heyet gönderildi. Askerî heyetin tetkikatında harp bölgesi olarak nitelendirilen Rus sınır bölgeleri üçe taksim edilerek buralarda yol yapımının ehemmiyeti üzerinde duruldu. Taksim hatlarından biri de Van-Beyazıt-Muş hattıydı. Özellikle yüksek dağ silsileleri ve uzun süren kış mevsimlerinde kar yağışlarıyla ulaşımın tamamen kesilmesinin önüne ancak yol yapılarak geçilebileceği düşünülüyordu.²⁰³⁵

Rusya'nın savaştan galip çıkarak Doğu Anadolu'ya inmesini çıkarlarına aykırı gören İngilizler de bölgedeki temsilcileri vasıtasıyla yol hatlarında incelemelere başladılar. 1886 yılında Van'a gelen İngiliz Albay Bill, bir aydan fazla burada kaldı. Albay Bill Van'daki Yardımcı Konsolos Lash ve Amerikalı misyonerlerin yardımıyla Van Vilâyetinin yol sistemi hakkında bilgi toplayıp coğrafi ölçümler yaparak Osmanlı güçleri ile askerî ortam ve aşiretlerin durumunu incelemeye başladı.²⁰³⁶

Anadolu Islahatı kapsamında bölgeye gelen heyet de yapılması gereken diğer hususların yanında yol ihtiyacına da dikkat çekmişti. Heyet üyesi Mavrokardato Efendi, Newyork Herald Gazetesi muhabiri Sidney Whitman'a iyi karayollarına ihtiyaç olduğunu söyleyerek bölgenin yol eksikliğinin yol açtığı sonuçları dile getirmişti.²⁰³⁷

Merkezi yönetim yol yapımına verdiği önemi, vilâyetlere “*Meabir ve Turuk Bedelati*” denilen yol vergisi toplama yetkisi vermesi ile turuk ve meabir mühendisleri yani yol ve inşaat mühendisleri atayarak göstermiştir. Van Vilâyetine atanan mühendisler görüldüğü kadarıyla gayrimüslim olup İstanbul'daki mühendislik okulundan mezundurlar. 1884 yılında Van Vilâyeti Turuk ve Meabir başmühendisi Tekoryan Efendi,²⁰³⁸ 1889 yılında ise Nafia başmühendisi Tekfuryan Boğos Efendi'dir.²⁰³⁹ Salnamelerdeki yabancı isim hataları dikkate alınırrsa muhtemelen her iki

²⁰³⁴ Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, s. 119-120.

²⁰³⁵ BOA. Y.PRK. KOM. 3/53, 27 Ca 1299 (16 Nisan 1882).

²⁰³⁶ Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret*, s. 280.

²⁰³⁷ Whitman, *Turkish Memories*, s. 80.

²⁰³⁸ SDAO, H. 1301/1884, s. 529.

²⁰³⁹ SDAO, H. 1306/1889, s. 475.

isim de aynı kişidir. Başmühendisin emrinde başka uzmanların da görev almış olması ihtimal dâhilindedir. On yıl sonra 1899'da ise sermühendis bu kez Sister isimli bir gayrimüslimdir.²⁰⁴⁰ Zikredilen mühendislerin yol yapımına katkılarını tespit etmek güçtür. Fakat Sadettin Paşa'nın; “vilâyetin bir mühendisi var bir nüsha harita yok, topoğrafyadan habersizdir. Bereket versin Askerî Rüşdiye Mektebi hocalarından biri yalan yanlış, ufak ölçekte bir harita yapmış da vilâyetin şeklini ondan öğrendik” şeklindeki eleştirisi bu hususta ipucu vermektedir.²⁰⁴¹ Hakikaten de bölgedeki madenleri tespit etmek için aynı tarihlerde Van'a gönderilen Maden Mühendisi Abdullah Efendi, o ana kadar olmayan vilâyet haritasını çıkardığını ifade etmektedir.²⁰⁴² Oysa XIX. yüzyılın ortalarında bölgeyi dolaşan yabancı seyyahların elinde yanlışlar barındırsa da vilâyet haritasının bulunduğu anlaşılmaktadır.²⁰⁴³

Takvim-i Vekayi'de yayınlanan ve hükümetin görüşünü ifade eden bir yazıda, bazı vilâyetlerin değişen Turuk ve Meabir Kanunu'ndan şikâyetle faaliyet icra edemediklerinden bahsettiklerini, oysa bu kanunun her vilâyette yürürlüğe konulduğunu ve levazım bakımından vilâyetler arasında bir fark bulunmadığı, durum böyleyken bazı vilâyetlerin hiçbir faaliyet göstermedikleri dile getirilmişti. Devamında ticaret ve saadetin gelişmesinde yolun ehemmiyeti büyüktür denilerek²⁰⁴⁴ yol eksikliğinde yerel yöneticiler sorumlu gösterilmişti. Zira birçok vilâyette yol vergisi toplanamamıştı. Vaziyeti gören “Meclis-i Hass-ı Meşveret”, bakaya kalan yol vergisinin yüzde 5 ek ücretle toplanması yönünde karar almıştı.²⁰⁴⁵

Esasen ülkedeki merkezi karayolları, tünel ve demiryollarının yapımı genellikle yabancılara ihale edilirken,²⁰⁴⁶ mahalli yollar hükümetin direktifleri, valilerin gayreti ve halkın çalışmasıyla yürütülmüştür. Van Vilâyetinde de aynı şekilde önemli noktalar arasındaki yol yapım faaliyetleri mahalli yöneticilerin öncülüğü ve halkın katılımı ile başlamış ve devam etmiştir. Vilâyet yöneticileri devam eden yol yapımının finansmanı

²⁰⁴⁰ *Van Vilâyet Salnamesi*, 1315/1897, s. 136.

²⁰⁴¹ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 74

²⁰⁴² *BOA. Y. EE.* 81/43, 15 L 1315, varak no 1 (9 Mart 1898).

²⁰⁴³ Walpole, *The Ansayri and the Assassins*, s. 140. Yazar elindeki haritada Erciş'in göl kenarında gösterildiğini oysa kasabanın yaklaşık 4 mil gölden uzak olduğunu ifade etmektedir.

²⁰⁴⁴ *Takvim-i Vekayi*, nr. 2, s. 2, 19 Şaban 1308 (29 Mart 1891).

²⁰⁴⁵ *Takvim-i Vekayi*, 14 Zilka'de 1308, nr. 36, s. 2, (21 Haziran 1891).

²⁰⁴⁶ Hepworth, *Through Armenian On Horseback*, s. 144.

için zaman zaman para ve gerekli malzemeler olan odun,²⁰⁴⁷ barut²⁰⁴⁸ ve diğer ihtiyaçlar için talepte bulunmuşlardı.

Gösterilen çabalar neticesinde Vali Hamid Paşa döneminde Van-Erciş-Erzurum yolunun 97.817 kilometreye kadar olan kısmı şose olarak açıldı. Aynı zamanda birkaç tanesi büyük diğerleri küçük olan 104 adet köprü ve menfez inşa edildi.²⁰⁴⁹ Van-Erciş yolunun inşaatı sırasında nüfus nazırlığı görevini ifa eden şehrin muteberanından Timurzade Tahir Bey bu çalışmalarla yakından ilgilenip gayret gösterdiği için önce nişan ile taltif, ardından da belediye başkanlığına tayini yapıldı.²⁰⁵⁰ Ancak 1895-96 olayları sebebiyle yol çalışmaları durdu. Teftiş için Van'a gelen Şakir Paşa'nın girişimiyle 1896 yılından itibaren yol mükellefiyeti bedenen veya bedelen uygulanmaya başlandı.²⁰⁵¹ Paşa'nın teşviki ve "*Amele-i Mükellefe*" yani bedenen çalışma yükümlülüğü usulü ile Van-Erzurum yolunun yapım çalışması yeniden başlatıldı. Yol çalışmaları tek yönlü olmayıp aynı dönemde Erzurum'dan Van istikametine doğru da yapım faaliyetleri devam ediyordu.²⁰⁵² İlerleyen Van-Erzurum yol çalışmaları 1910 yılında yapılan yeni bir planlamayla sürdürüldüyse de I. Dünya Savaşı patlak verdiğinden bunun çok azı yapılabildi.²⁰⁵³

Güney hattındaki yol yapımı ise Şatak Kazası Kaymakamı'nın teşviki ve halkın azimli çabalarıyla sürdürülmüştü. XIX. yüzyılın sonlarında Şatak'a giden İngiliz gezgin Early Percy, kazaya iki kilometre kala önce davul zurna sesleri duymuş yaklaştığında ise kaymakam öncülüğünde kalabalık bir grubun gayretli bir şekilde kazalarının yollarını yaptıklarını görmüştü. Davul zurna, çalışanları şevklendirmek için çalınıyordu. Van'daki İngiliz Konsolosu Maunsell de önceki gün Van'daki İngiliz yol yapımını görmeye gelmişti.²⁰⁵⁴ 1900 yılında Van-Şatak yolunun Şatak Kazasından Sortiğin Köyüne kadar olan ve iki buçuk saat süren kısmı tamamlanmıştı.²⁰⁵⁵

Vilâyete bağlı Hakkâri Sancağının Van'la bağlantısını sağlamak için de faaliyet yürütülmüştü. Hakkâri Sancağı Mutasarrıfı Ziya Bey'in ifadesiyle her nevi mal

²⁰⁴⁷ BOA. BEO. 425/31832, 21 Z 1311 (25 Haziran 1894).

²⁰⁴⁸ BOA. Y. MTV. 241/41, 08 Z 1320 (8 Mart 1903).

²⁰⁴⁹ BOA. Y. EE. 8/21, 19 Ra 1304, varak no 3 (16 Aralık 1886). Vali Hamid Paşa Layihası.

²⁰⁵⁰ Demiroğlu, *Ermeni Mezalimi*, s. 8.

²⁰⁵¹ BOA. Y. A. RES. 102/52, 24 R 1317 (1 Eylül 1899).

²⁰⁵² Karaca, *Anadolu Islahatı*, s. 135.

²⁰⁵³ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 32.

²⁰⁵⁴ Percy, *Higlands of Asiatic Turkey*, s. 161-162.

²⁰⁵⁵ BOA. DH. TMIK. S. 28/84, 8 N 1317 (10 Ocak 1900).

sevkiyatı ve padişah hükmünün tesisi için Van ile Hakkâri arasındaki yolun şose haline dönüştürülmesi için çalışmaya başlanmış ve 4.000 metre mesafelik meşhur Çuh Dağı'nın en zorlu 3.200 metrelik kısmı açılmıştı. Kalan kısmı da uygun mevsime bırakılmıştı. Yolun açılmasından ziyadesiyle memnun kalan “*bilcümle eşraf ve binlerce ahali*” bu vesile ile padişahı yâd etmişlerdi.²⁰⁵⁶

Öte yandan daha önce Başkale'den Van'a doğru inşasına başlanan yolun bir kısmı yapılmış ve yapılan kısmı gösterir cetvel Dâhiliye Nezaretine gönderilmişti.²⁰⁵⁷

Diğer bir önemli yol olan Bitlis-Van yolunun yapımına 1894 yılında başlanmış ve vilâyet bunun için hükümet nezdinde gerekli olan malzeme ve para talebinde bulunmuştu. Fakat talebe olumlu karşılık vermek malî darboğazdan dolayı kolay olmamıştır. Nitekim zikredilen isteklere her vilâyetin kendi yollarını kendisi yapması ve bunun için de yol vergisinin toplanması gerektiği cevabı verilmişti. Ancak vilâyetten, halkın para verebilecek olanlarının oranı % 10'u geçemeyecek kadar fakir olduğu bildirilince, gereken meblağın tahsis edileceği²⁰⁵⁸ fakat nakit veremeyecek olanların bedenen bu görevi ifa etmesi istenmişti. Böylece hem vergilerini vermiş olacaklar hem de yol yapım maliyeti azaltılmış olacaktı.²⁰⁵⁹ Ancak bunda da pek ilerleme sağlanamadığı anlaşılmaktadır. 1896 yılına gelindiğinde Van gölünün güneyinden Bitlis'e doğru yapılan yol ancak 19 kilometre ilerleyerek Edremit'e varmıştır.²⁰⁶⁰

Yapılan yollar tabii sebepler nedeniyle bozulmakta ve tamir edilme ihtiyacı hâsıl olabilmektedir. Nitekim IV. Ordu Müşiri Mehmed Zeki Paşa, ihtiyaç halinde İran'a karşı bir savunmanın yapılabilmesi için Van mıntkasında asker toplanması gerektiği, bunun da istenilen bir şekilde yapılabilmesi için Bitlis-Van yolunun bazı aksamalarının tamir edilmesi gerektiğini hükümete iletmişti.²⁰⁶¹

²⁰⁵⁶ BOA. Y. PRK. UM. 56/134, 27 B 1319 (9 Kasım 1901).

²⁰⁵⁷ BOA. DH. MKT. 1485/2, 29 Ca 1305 (12 Şubat 1888).

²⁰⁵⁸ BOA. BEO. 425/31832, 21 Z 1311 (25 Haziran 1894).

²⁰⁵⁹ BOA. BEO. 453/33950, 08 S 1312 (11 Ağustos 1894).

²⁰⁶⁰ Lynch, *Travels and Studies*, s. 88-89.

²⁰⁶¹ BOA. Y. PRK. KOM. 15/71, 04 Ş 1325 (12 Eylül 1907).

4.11. MALÎ YAPI, GELİR-GİDERLER VE BÜTÇE

4.11.1. Malî Yapı

Tanzimat'tan sonra kurulan “Maliye Islah Komisyonları” vilâyet ve müstakil livaları gelir seviyeleri bakımından; A: yüksek, B: orta ve C: düşük olarak üç grupta mütalaa etmiş ve Van Vilâyeti C grubunda yer almıştır.²⁰⁶² XIX. yüzyılın ortalarına doğru bu şekilde düşük gelirli olarak tespit edilen Van Vilâyetinin gelir vaziyeti ve malî yapısı, yüzyılın geri kalanında da fazla değişiklik göstermemiştir. Bunda ülkenin zikredilen tarihlerde içinde bulunduğu malî ve siyasî buhranlar etkili olduğu gibi vilâyetin özel koşulları da tesirli olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi Van'da da halkın büyük kısmı köy ve kırsalda yaşadığından vilâyet gelirlerinin çoğunluğu aşar ve ağnam adı altındaki tarım ve hayvan vergilerinden oluşmaktadır. Buna ilaveten Van ve kazalarında bir hayli gayrimüslim yaşadığı için askerlik vergisi de temel gelir kaynaklarındandır.²⁰⁶³

Vilâyetteki vergilerin tahsili devlet için bazen mesele, halk için ise devamlı şikâyet edilen bir konu olmuştur. Vergi hususundaki mesele ve şikâyetlerin maliye üzerindeki etkisi tabii olarak olumsuz olmuştur. Maliyenin önemli gelir kaynağı olan aşar vergisinin hâsılatı çoğu zaman beklenen düzeyin altında kalmıştır. Bundaki temel nedenin vergilerin tarh ve tahsilinde çokça eleştirilen iltizam usulü olduğu anlaşılmaktadır. İltizam sistemi halkı fakirleştirirken mültezimler ve birtakım görevliler bundan büyük çıkarlar sağlamıştır. Vergi usulünde zaman zaman birtakım değişiklikler yapılsa da şikâyetler sürmüştür.²⁰⁶⁴ Tuzun yanı sıra diğer ihtiyaç mallarındaki kaçakçılığın devam etmesi de vergi gelirlerini düşürmüştür. Büyük miktarlardaki mal akışına mukabil gümrük gelirleri 100-200 liraya ancak ulaşabilmiştir.²⁰⁶⁵ İran sınırında işlek kervan yolları üzerinde belirli noktalarda yer alan Razi, Saray ve Koçkıran gümrükleri bir memur ve iki kolcunun görev yaptığı bakımsız bir oda veya kulübeden ibarettir. Bu gümrükçülerin kervanları yoklamalarına bilhassa geceleri güçleri yetmemekte veya tükenmektedir.²⁰⁶⁶ Gelirleri azaltan diğer bir neden zaman zaman gerçekleşen vergi aflarıdır. 1896 yılı olaylarından sonra alınmayan yol vergisi ile 1888

²⁰⁶² Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tedkik*, s. 8.

²⁰⁶³ BOA. Y. EE. 132/20, 16 R 1314 (25 Ağustos 1896). Ayrıca bkz. Tablo 4.8.

²⁰⁶⁴ Kansu, *1908 Devrimi*, s. 37-39; Karaca, *Anadolu Islahatı*, s. 190, 192, 194.

²⁰⁶⁵ Karaca, *Anadolu Islahatı*, s. 132.

²⁰⁶⁶ *Sadettin Paşa'nın Anıları*, s. 103, 110-111.

yılından beri biriken nakdi cezaların af edilmesi talebi, 1896 olayları sebebiyle halkın büyük zarar görerak fakir düştüğü gerekçesiyle nezaretlerce kabul edilerek arza sunulmuştu.²⁰⁶⁷ Bunu yanında vilâyet defterdarlarının suiistimal ve uygunsuzlukları,²⁰⁶⁸ mültezim ve yüklenicilerin aldıkları aşar ihalelerinden topladıkları zahireyi pazara götürüp satmaları gerekirken evlerinde satmaları gibi zaman zaman olan hadiseler vilâyette vergi gelirlerinin azalmasına neden olmuştur.²⁰⁶⁹

İltizam ihalelerini alan bazı şahıslar aşar bedellerinin tümünü maliyeye teslim etmemişlerdir. 1884 yılından 1889 yılına kadar olan aşar bedelâtından 100.371 kuruş mültezimlerin ve kefillerinin zimmetlerinde kalmıştır. Devlet alacağını tahsil etmek için bunların mal ve mülklerini satılığa çıkarmışsa da korku veya başka nedenlerden dolayı mallarına pek alıcı çıkmamıştır.²⁰⁷⁰ Başkale’de 1888 yılında aşar ihalesini alan iki kişinin zimmetinde 6.260 kuruş kalmış, mülkleri satılıp paranın bir kısmı tahsil edilmişse de 1894 yılına gelindiğinde zimmetlerinde hâlâ 2.000 kuruş kalmıştı.²⁰⁷¹

Diğer önemli gelir kalemi olan ağnam yani hayvan vergisini belirlemek ve toplamak ise kolay değildir. Kışın karın çokluğu nedeniyle köylere olan ulaşım²⁰⁷² ve yazın yaylalara dağılan sürüleri takip etmek zordur.²⁰⁷³ Bilhassa İran sınırındaki kazalarda bu vergiyi toplamak daha da güçtür. Silahlı olan aşiretlerden hayvan vergisini askerî kuvvetlerin yardımı olmadan tahsildarların toplaması mümkün değildir. Bununla birlikte hükümet, askerlerin varlığını sadece caydırıcı bir etken olarak kullanmış ve durumun hassasiyeti nedeniyle aşiretlerle çatışmaya girilmemesi konusunda kesin talimat vermiştir.²⁰⁷⁴ Bahsedilen nedenlerden dolayı vaktinde sayılamayan yerlerin ağnamı konusunda halkın az veya çok belirttiği sayı doğru kabul edilerek bunun üzerinden vergi alınmaktadır.²⁰⁷⁵

²⁰⁶⁷ BOA. Y. A. RES. 102/52, 24 R 1317 (1 Eylül 1899).

²⁰⁶⁸ BOA. Y. PRK. UM. 51/16, 30 Ra 1318 (28 Temmuz 1900).

²⁰⁶⁹ BOA. DH. MKT. 1734/36, 11 Za 1307 (29 Haziran 1890). Bu vaziyet kile ve kantar rüsumundan kaçmak içindir.

²⁰⁷⁰ BOA. BEO. 229/17125, 17 Z 1310 (2 Temmuz 1893).

²⁰⁷¹ BOA. BEO. 396/29638, 21 L 1311 (27 Nisan 1894).

²⁰⁷² BOA. DH. MKT. 2192/94, 9 Z 1316 (20 Nisan 1899). Belgede konu Bitlis olmasına rağmen aynı şartların Van için geçerli olduğu şüphesizdir. Kış soğuklarında bir kazadan diğerine gitmek bile zorluydu. Sadettin Paşa ile birlikte Van’a gelen askeri birlikten 30’a yakın asker yolda hastalanmış hastalar şehre güçlkle ulaştırılmıştı. Bkz. *Sadettin Paşa’nın Anıları*, s. 11, 26.

²⁰⁷³ Nikitin, *Kürtler*, s. 280-282

²⁰⁷⁴ BOA. BEO. 2295/172098, 01 M 1322 (18 Mart 1904); BOA. DH. MKT. 350/39, 5 N 1312 (2 Mart 1895); BOA. DH. ŞFR. 301/9, 1 Kânûn-ı Sâni 1318 (14 Ocak 1903).

²⁰⁷⁵ BOA. MV. 117/14, 14 Ş 1323 (14 Ekim 1905).

Başta bu iki vergi kaynağı olmak üzere tahsilâtta sıkıntılar nedeniyle vilâyet bütçesinin gelir ve gider dengesizliği süreklilik arz ederek bütçe daima açık vermiştir.²⁰⁷⁶ Nitekim mal sandığında 1863'ten 1882 yılına kadar geçen dönemlere ait tahsil edilemeyen bazı senetler vardı.²⁰⁷⁷

Mevcut bütçe açığını hafifletmek için askerî masraflara tahsis edilen 5 milyon kuruşun 1,5 milyonunun diğer vilâyetlerce karşılanması hususundaki Van Vilâyet İdare Meclisi'nin 1894 yılındaki talebi kabul edilmemiştir.²⁰⁷⁸ 1895 tarihli bir belgede vilâyetin toplam gelirlerinin 10.900.000 kuruş, masraflarının ise 11.400.000 kuruş olduğu ifade edilerek gelirin tamamen tahsil edilmesi durumunda bile bütçenin yine açık vereceği ifade edilmiştir. Belgenin devamında, vilâyet ahalisinin ekserisini teşkil eden Hamidiye Alay mensubu aşiretler ile daha ziyade Hakkâri Sancağında mukim Nasturi aşiretlerinin vergiden kaçındıkları için tahakkuk eden verginin toplanmasının güç olduğu ifade edilmiştir. Geçen yıl 2.800.000 kuruşun bakaya kaldığı, mevcut bütçe açığının da dikkate alınması durumunda bu yıl 3.500.000 kuruşluk bir açığın olacağı belirtilmiştir.²⁰⁷⁹ Yine 1895 tarihli bir arşiv belgesine göre, Van Vilâyetinin gerçek gelirlerinin masraflarının ancak yarısını karşıladığı, bunun da bütünüyle askerî harcamalara gittiği, daha önce merkezi hükümetçe gönderilen 2.000 liranın müteahhitlerin birikmiş borçlarına verildiği ve bu nedenle acilen 12.000 liraya ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir.²⁰⁸⁰

Yerel halkın “iğtişâş” olarak isimlendirdiği Ermeni olaylarının başlamasıyla malî bunalım içinden çıkılmaz hale gelmişti. 1895-1896 ve takip eden yılda meydana gelen olaylar nedeniyle asayiş ve güvenlik bozulduğundan üretim düşmüş, vergi tarhı ve tahsili oldukça zorlaşmıştı.²⁰⁸¹ Olaylar Haziran 1896 tarihinde şehri sarmasına mukabil daha zikredilen tarihten önceki aylarda şehirdeki Ermeni tüccar ve esnaf birkaç kez dükkânlarını kapatmışlardı.²⁰⁸² Güvensizlik ile asayiş olayları ticarete ve iş hayatına

²⁰⁷⁶ *BOA. DH. MKT.* 320/23, 20 C 1312; *BOA. DH. MKT.* 401/34, 01 S 1313 (24 Temmuz 1895).

²⁰⁷⁷ *BOA. BEO.* 93/6945, 01 R 1310 (23 Ekim 1892).

²⁰⁷⁸ *BOA. DH. MKT.* 320/23, 20 C 1312 (19 Aralık 1894).

²⁰⁷⁹ *BOA. DH. MKT.* 401/34, 10 S 1313 (2 Ağustos 1895).

²⁰⁸⁰ *BOA. BEO.* 722/54111, 11 B 1313 (28 Aralık 1895). Müteahhitler biriken alacaklarının verilmemesi halinde erzak vermeyeceklerini söylemişlerdir. Bkz. *BOA. BEO.* 728/54589, 28 B 1313 (9 Ocak 1896).

²⁰⁸¹ *BOA. Y. EE.* 131/42, 13 Za 1313 (26 Nisan 1896). Vali Nazım Paşa Tezkîresi.

²⁰⁸² *BOA. DH. ŞFR.* 191/52, 23 Za 1313 (6 Mayıs 1896).

darbe vurmuş, kasabada para kalmamıştı. Borçlular ticari borçlarını ödeyemez, köylerde olanlar ise sabana çıkamaz duruma gelmişti.²⁰⁸³

Yakın tehlike olarak görülen Ermeni Meselesi dolayısıyla bu tarihten itibaren Van ve çevresinde ve sınır hattında arttırılan güvenlik tedbirleri nedeniyle bulundurulan asker, polis ve jandarma kuvvetlerinin sayısında meydana gelen artış, vilâyetteki ağır malî sorunları derinleştirmiştir. Zira askerî birliklerin maaş, yemek, giyim, nakliye ve daha birçok kalem masrafı vilâyet bütçesinden karşılanmaktadır. 1896-1898 yılları arasında dönem dönem sadece güvenlik kuvvetlerine değil memurlara da maaş veremez duruma gelinmiştir. Bilhassa kazalardaki malî problemler had safhaya ulaşmıştı.²⁰⁸⁴ Gevar kazasında erzaksız kalan asker kaymakamı “*karakol altına*” almıştı.²⁰⁸⁵

Vali Nazım Paşa yazdığı tezkîrede zabıtlere 17 aydan beri maaş verilemediğini, Bargiri Kazasında mahkeme çalışanlarının kaç aydan beri maaş alamadıkları için adlî işlere bakmalarına mecelleri kalmadığını, askerî birliklere erzak temin eden müteahhitlerin külliyetli alacaklarının biriktiğini ifade ederek vaziyete işaret etmiştir. Mevcut durumu daha ziyade vilâyette nizamiye ve redif askerleri sayısının 3-4 kat artmasına bağlayan Vali, olaylar nedeniyle vergi kaynağı olan İslam, Ermeni ve Yezidi halkın bir kısmının Rusya ve İran’a göç ettiğini ve bunun yanı sıra aşiretler, süvari alayları ve Nasturilerin zimmetlerinde kalan vergilerin tahsilinin mümkün görünmediğini ifade ederek hükümetin yardımı olmadan malî buhranın atlatılamayacağını belirtmiştir.²⁰⁸⁶

Askerî masrafların arttığına dair Vali Nazım Paşa’nın söyledikleri için 1896 yılına ait giderleri incelendiğinde hakikaten de toplam harcamalar 9.867.838 kuruş iken bunun 2.631.040 kuruşu zaptiyeye, 4.607.590 kuruşunun da nizamiye askerlerine tahsis edildiği görülmektedir. Bu rakamlara göre cari bütçenin %73’ü güvenlik harcamalarına gitmiştir.²⁰⁸⁷

²⁰⁸³ *Sadettin Paşa’nın Anıları*, s. 39; Karışıklıklar sırasında Ermeni mahalle ve köylerinde muhtarlar nezdinde bulunan vergi tezkîreleri kaybolmuş veya yanmıştır. Bkz. *BOA. DH. ŞFR. 240/45, 27 Ağustos 1315 (8 Eylül 1899)*.

²⁰⁸⁴ *BOA. A. MKT. MHM. 665/4, 18 Ca 1313 (6 Kasım 1895); BOA. A. MKT. MHM. 667/5, 08 Z 1313 (21 Mayıs 1896); BOA. BEO. 728/54589, 28 B 1313 (11 Ocak 1896); BOA. A. MKT. MHM. 672/10, 23 L 1315 (17 Mart 1898); BOA. Y. MTV. 173/5, 04 L 1315, varak no 1 (28 Şubat 1898)*.

²⁰⁸⁵ *BOA. DH. ŞFR. 219/25, 9 Kânûn-ı Evvel 1313 (21 Aralık 1897)*.

²⁰⁸⁶ *BOA. Y. EE. 131/42, 13 Za 1313 (26 Nisan 1896)*. Vali Nazım Paşa Tezkîresi.

²⁰⁸⁷ *BOA. Y. EE. 132/8, 27 R 1314, varak no 4 (5 Ekim 1896)*.

Şakir Paşa ve Teftiş Heyeti 1896 yılında Van Vilâyetinin bütçesini incelemiş ve bu inceleme neticesinde Van Sancağının geliri 8.355.136 kuruş, Hakkâri Sancağının 3.150.737 kuruş, toplamda ise 11.505.737 kuruş gelir tespit edilmişti. Her iki sancağın masrafları da yaklaşık olarak gelirleri kadar olduğu görülmüştü. Fakat vilâyet maliyesi hesapları üzerinde yapılan inceleme neticesinde hesapların düzgün tutulmadığı, fazla harcama yapıldığı ve 1892-1895 yılları arası bakayasının 9.753.894 kuruş olduğu anlaşılmıştı. Üstelik 1884 yılından beri vilâyet vergilerinin tam olarak toplanmadığı da bilinmekteydi. Yine 1896 yılındaki teftişte seneden seneye devredilerek 650.000 kuruş değerine ulaşan senetler için gerekli işlemlerin yapılmadığı tespit edilmişti.²⁰⁸⁸

Daimi bir malî buhran içinde olduğu anlaşılan Van Vilâyeti, masrafları karşılayabilmek için bilhassa Ermeni olaylarının yoğunlaştığı dönemde başkentten birçok kez para talebinde bulunmuştur. Fakat bu taleplerin karşılanması ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar nedeniyle kolay olmamıştır.²⁰⁸⁹ Buna rağmen merkezi hükümetten vilâyete bazen doğrudan para yardımı yapılmış bazen de Trabzon, Diyarbakır, Bitlis ve Mamüretülaziz gibi yakın vilâyetlere talimat verilerek yardım gönderilmesi sağlanmıştır.²⁰⁹⁰ 1898 yılında vilâyetin talebi üzerine²⁰⁹¹ bu kez Duyun-ı Umumiye ve Reji İdaresi'nden mal sandığına para aktararak vilâyet maliyesi desteklenmiştir.²⁰⁹² Ancak gönderilen miktarlar vilâyetin ihtiyacını karşılamaktan uzak kalmış ve artan harcamalar için daha sağlıklı ve yerinden bir çözüm için vergi gelirlerinin arttırılmasına yönelik çalışmalara başlanmıştır.

Anadolu Islahatı kapsamında bölgeyi gezen Şakir Paşa'nın ısrarları üzerine Sultan II. Abdülhamid'in talimatıyla kurulan komisyon, vergi sistemlerini inceleyerek "*mukata'a-ı zemin*" yani mülkün büyüklüğü ve kıymetine göre belirli bir bedel tespiti usulünün vergi tahsilinde en uygun olacağını tespit etmiş ve bazı vilâyetlerle beraber Vilâyât-ı Sitte'de bunun uygulanmasına karar vermişti. Fakat neticede vergi sisteminde bazı yerler hariç istenilen değişiklikler gerçekleştirilmemişti.²⁰⁹³

²⁰⁸⁸ Karaca, *Anadolu Islahatı*, s. 137-139.

²⁰⁸⁹ BOA. BEO. 724/54240, 16 B 1313, varak no 2 (2 Ocak 1896).

²⁰⁹⁰ BOA. BEO. 722/54111, 11 B 1313 (28 Aralık 1895); BOA. Y. MTV. 173/5, 04 L 1315 (26 Şubat 1898).

²⁰⁹¹ BOA. A. MKT. MHM. 672/17, 17 Z 1315 (9 Mayıs 1898).

²⁰⁹² BOA. DH. TMIK M. 53/3, 1 M 1316 (22 Mayıs 1898).

²⁰⁹³ Karaca, *Anadolu Islahatı*, s. 190, 192, 194.

Bununla birlikte bu yöndeki çabalar devam etmiş ve öncelikle vergilerin sağlıklı tevzi' ve toplanması için tahrir işlemlerine girişilmişti. Zaten olaylar nedeniyle meydana gelen göçler, Şatak gibi bazı yerlerde gelir artışı²⁰⁹⁴ ve karışıklık esnasında Ermeni köy ve mahallerinde kaybolan ya da yanan vergi tezkîreleri yeniden tahriri zaruri hale getirmişti.²⁰⁹⁵

Bu kapsamda başlanılan ve tahriri tamamlanan 9 kaza, çıkarılan kanun ve yönetmelikler doğrultusunda 40 tahsil dairesine bölünmüş ve buralar için 21'i süvari, 19'u piyade olmak üzere 40 tahsildar ve ayrıca 7 de müfettiş görevlendirilmişti.²⁰⁹⁶ Bu çabalar neticesinde ve olayların yatışmasının da etkisiyle 1898 yılından sonra -gelirler bahsindeki tablolar da görüleceği gibi malî vaziyet kısmen düzelmişti.

Bu gelişmelere rağmen eskiye oranla hafiflese de malî sıkıntılar bitmemişti. Ayrıca vilâyetin merkezi hazineye önceki yıllardan kalan borcu bulunmaktaydı. 1903 yılında Maliye Nezaretinden gönderilen yazıda, tahsil edilecek olan geçmiş yıllara ait vergi gelirlerinin, bazı yıllar için tamamının bazı yılar içinse yarısının borçlara ayrılması talimatı verilmişti. Van Vilâyeti yine askerî harcamaları gerekçe göstererek bunun imkânsızlığını ifade etmişti.²⁰⁹⁷ Hakikaten de 1902 yılı ilk ve ikinci altı ayın gelir ve giderleri incelendiğinde askerî harcamaların en büyük kalemi tuttuğu ve bütçenin yine açık verdiği görülmektedir.²⁰⁹⁸

Devam eden malî sıkıntılar bir yandan da kurumlar arası problemlere neden olmuştu. Askerî birliklerin ihtiyacı için subay ve bazen paşaların nakit talebine vali ve defterdarlık havalesiz para verilemeyeceği cevabını vermişti. Ancak subay ve paşaların artan baskıları ve seraskerliğin talepleri neticesinde bedeli sonradan ödenmek üzere çevre vilâyetlerden veya Ziraat Bankası'ndan borç alınarak askerî kurumlara ödeme yapılabilmişti.²⁰⁹⁹ Aynı vaziyet sonraki yıllarda devam etmişti. Nitekim 1907 tarihli

²⁰⁹⁴ BOA. Y. A. RES. 67/37, 16 R 1311 (27 Ekim 1893).

²⁰⁹⁵ BOA. DH. ŞFR. 240/45, 02 Ca 1317 (8 Eylül 1899).

²⁰⁹⁶ BOA. BEO. 1883/141195, 07 R 1320 (14 Temmuz 1902). Yeniden düzenlenen tahsilât sisteminde de halkın tahsildarların "gadr"ından şikâyetleri olmuştur. BOA. BEO. 2182/163584, 09 B 1321 (1 Ekim 1903).

²⁰⁹⁷ BOA. BEO. 2196/164688, 25 B 1321 (17 Ekim 1903).

²⁰⁹⁸ BOA. Y. PRK. UM. 60/6, 25 C 1320 (29 Eylül 1902).

²⁰⁹⁹ BOA. BEO. 2284/171280, 16 Z 1321, varak no 2 (4 Mart 1904).

şifreli bir telgrafta Vali Ali Paşa, askerlerin para baskısı nedeniyle defterdarın istifa ettiğini bildirerek söz konusu baskının engellenmesini talep etmişti.²¹⁰⁰

Yapılan reformlar ve alınan tedbirlere rağmen ileriki yıllarda da vilâyet bütçesinde açıklar olmuş ve bu açığı kapatmak için hükümet, Trabzon, Sivas, Mamüretülaziz ve Diyarbakır gibi vilâyetlerden Van Vilâyetine yardım edilmesi istemiştir. 1906 yılında zikredilen vilâyetlerden 80 bin kuruş gönderilmiştir.²¹⁰¹ Ancak bu yardımlar sandık açığını kapatmaya yetmemiş ve vilâyetten para talebi devam etmiştir.²¹⁰² Nitekim çevre vilâyetlerden gönderilen yardımların yanı sıra merkezi hükümetten de nakit yardımlar sürmüştür.²¹⁰³

4.11.2. Gelir Kalemleri ve Miktarları

Vilâyetin gelirlerindeki büyümeyi tespit edebilmek için XIX. yüzyılın ortalarına ait bir bilgiye yer vermek yarar sağlayacaktır. 1850 yılında vilâyeti gezen Mehmed Hurşid Paşa, Van'ın Çölemerik, Elbak, İmadiye, Mahmudi, Gevar, Beytüşşebap, Kazayı Tayyar-i Ülya ve Sûfla, Çal, Kotur ve Dir olmak üzere 10 kazadan oluştuğunu ve bu idarî ünitelerin toplam gelirinin 1.569.086 kuruş olduğunu ifade etmiştir.²¹⁰⁴ Yaklaşık aynı tarihlere ait olduğu anlaşılan ve tahsilâtı gösteren tarihsiz bir maliye defterinde gelirlerin kaza ve nahiyeler bazında dağılımına kuruş cinsinden aşağıdaki şekilde yer verilmiştir.²¹⁰⁵

Van Sancağı: Van: 249.255, Erciş: 15.900, Ahlat: 5.835, Adilcevaz: 16.155, Vastan: 18.285, Gevaş: 37.065, Karçikan: silik-okunmuyor, Havasor: silik-okunmuyor, Müküs: 30.030, Şatak: 23.790, Norduz: 9.720. **Toplam: 406.035** kuruş.

Hakkâri Sancağı: Elbak: 23.100, İmadiye: 19.470, Çölemerik: 26.925, Gevar: 25.170, Çal: 6.900, Beytüşşebap: boş bırakılmış, Mahmudi: 9.195, Tayyar-i Ülya ve Sûfla: 10.710, Dir: 8.025. **Toplam: 129.495** kuruş.

²¹⁰⁰ BOA. DH. ŞFR. 386/57, 12 B 1325 (21 ağustos 1907).

²¹⁰¹ BOA. BEO. 2772/207881, 08 M 1324 (4 Mart 1906).

²¹⁰² BOA. BEO. 3094/232030, 26 Ca 1325 (7 Temmuz 1907).

²¹⁰³ BOA. BEO. 3214/241003, 17 Za 1325 (22 Aralık 1907)

²¹⁰⁴ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, s. 232.

²¹⁰⁵ BOA. ML. d. 1809. Bu defterde Kürdistan Eyaleti içinde bulunan sancakların gelirlerine yer verilmiştir. Van 1848-1850 yıllarında sözü edilen eyalet içerisinde yer aldığına göre defterin de bu tarihe ait olması gerekmektedir.

Bu rakamlara göre Van Vilâyetinin XIX. yüzyılın ortalarında bir malî dönemde tahsil edilebilen vergi miktarı 535.530 kuruştur. Muhtemelen bu nedenledir ki yukarıda zikredilen Maliye Islah Komisyonu Van Vilâyeti'ni düşük gelirli vilayetler arasında zikretmiştir.²¹⁰⁶

Türk-İran sınır anlaşmazlığı nedeniyle 1870'lerde Van'da bulunan İngiliz Binbaşı Frederick Millingen'e göre vilâyetin geliri 14.000 ila 17.000 para arasında değişmektedir. Bir paranın 500 kuruş olduğunu belirten Millingen'in hesabına göre vilâyetin bu tarihteki geliri 7 milyon kuruş ile 14 milyon kuruş arasında değişmektedir.²¹⁰⁷ Millingen alt sınır-üst sınır olarak verdiği bu rakamlar arasında fark çok fazladır. Ancak Cuinet'in aşağıda verdiği rakamlarla birlikte değerlendirildiğinde bu tarihte toplam gelirin 10 milyon kuruşu geçemeyeceği anlaşılmaktadır.

Çoğunlukla Osmanlı resmi istatistiklerini kullandığı anlaşılan Fransız Seyyah Vital Cuinet, vilâyetin gelirlerini şöyle vermiştir.²¹⁰⁸

Tablo 4.10. 1890 Yılında Van Vilâyet Gelirleri

Van Sancağı

Gelir Kaynakları	Gelir (Kuruş)
Arazi Vergisi	991.807
Patent Vergisi	263.596
Askerî Muafiyet Vergisi	1.342.960
Koyun Vergisi	1.421.548
Öşür Vergisi	2.349.911
Yakacak ve Kerestelik Odun Vergisi	-
Mal Taşıma Vergisi	142.408
Mal Taşıma Vergisi	111.761
Mahkeme Harçları	40.887
Çeşitli Vergiler	79.225
Menafî Sandığı Geliri (Kamu yapıları ve Ziraat Bankası için öşür üzerinden alına ek vergi)	281.989
Tütün Vergisi	85.539
Toplam Gelir	7.111.631

Hakkâri Sancağı

Gelirler Toplamı	5.737.700
Genel Toplam	12.849.331

²¹⁰⁶ Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tedkik*, s. 8.

²¹⁰⁷ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 99.

²¹⁰⁸ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 685.

Cuinet'in verileri incelendiğinde büyüklüklerine göre vergi kalemleri öşür, ağnam ve ardından cizye gelmektedir. Dikkati çeken diğer unsur ise arazi vergisinin miktarındaki yüksekliktir. 1897 yılına gelindiğinde ise Van Vilâyet Salnamesine göre vilâyetin gelir kalemleri ve tutarları şu şekilde gerçekleşmiştir.²¹⁰⁹

Tablo 4.11. 1896-1897 Yılında Van Vilâyet Gelirleri

Gelir Kaynakları	Gelir (Kuruş)
Emlak vergisi	1.711.666
Temettû Vergisi	157.623
Bedel-i Askerî	1.897.801
Ağnam Vergisi	2.944.348
Mektuen İhale Olunan Aşar	3.590.627
Emaneten İdare Olunan Aşar	803.390
Rüsum-ı Mütenevvia	167.440
Orman Hakkı ve Kiraseti ve Pul	11.000
Emlâk ve Tapu Harçları	52.044
Mehâkim Harçları	95.805
Hâsılat Mütferrike	284.658
Toplam	11.734.401

Cuinet ve Vilâyet salnamesi bilgileri karşılaştırıldığında vergi kalemleri bakımından farklar olduğu görülmektedir. Aradan geçen zaman zarfında Van Sancağı'nın vergi miktarında 4.622.770 kuruşluk artış gözükmektedir. Yaklaşık yedi yıldan sonra vergi miktarında % 50'den fazla bir artış gelişmişliğin bir göstergesi olarak da kabul edilebilir. Öte yandan vergi kalemlerindeki azalış ise bazı gelirlerin belediyeye devredilmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Bu istatistiklerde görüldüğü gibi aşar, ağnam, cizye ve emlak vergisi, gelirlerin neredeyse tamamına yakını oluşturmaktadır. Bir malî yıl içinde tahakkuk eden gelirlerin tahsilâtına bakıldığında en fazla tutan kalemin cizye olduğu görülmektedir. Askerlik bedelini ifade eden cizye vergisi dışında kalan diğer vergiler ya geç tahsil edilmekte ya da bakaya kalmaktadır. Bunun nedeni hemen tamamı yerleşik yaşam sürdürerek tarım, ticaret ve zanaatla meşgul olan gayrimüslimlerin nüfus ve vergilerinin tespiti ile tahsilinin kolay olmasıdır. Nitekim bir arşiv istatistiğine bakıldığında, bir dönemde toplanabilen vergi miktarı 2.600.444 kuruş iken bunun 1.433.123 kuruşunun askerlik bedeli olduğu görülmektedir. Aynı istatistikte gayrimüslim nüfusun fazla olduğu bazı nahiyeler gelir bakımından kazaları geride

²¹⁰⁹ Van Vilâyet Salnamesi, 1315/1897, s. 205.

bırakmıştır. Mesela Tımar nahiyesi 365.068 kuruş gelire tüm kazaları geçmiştir. Aynı dönemde en büyük kaza sayılan Erciş'e isabet eden vergi yükü ise 215.703 kuruşa kalmıştır.²¹¹⁰

1900 tarihli ve 1327 numaralı maliye defterinde Van Vilâyetinin 1896-1900 yılları arasında beş yıllık dönemde yıllar itibarıyla tahsilât miktarı aşağıdaki şekilde gösterilmiştir.²¹¹¹

Tablo 4.12. 1896-1900 Yılları Arasında Van Vilâyet Gelirleri

Yıl	1896	1897	1898	1899	1900
Gelir Kaynakları					
Emlâk ve Akar Vergisi	40.443	14.942	44.747	167.894	1.061.304
Temettû Vergisi	1.533	481	2.019	4.921	29.787
Bedel-i Askerî	47.701	22.256	47.143	156.392	875.669
Ağnam Vergisi	56.972	10.926	39.286	117.646	203.729
Maktuen İdare Olunan Aşar Bedeli	71.930	175	92.806	435.945	1.598.278
Emaneten İdare Olunan Aşar Hâsılatı	13.264	2.074	2.671	94.184	56.325
Rusum-ı Mütenevvia	25	-	1.659	6.968	88.689
Orman Hakkı ve Kiraseti ve Pul	-	-	-	-	11.066
Emlâk ve Tapu Harcı	-	-	-	-	56.636
Mehâkim Harcırahı	-	-	-	-	119.586
Hâsılat Mütferrike	9.739	125	2.913	273	47.241
Toplam	241.840	52.558	233.248	986.684	5.981.877

Maaşat Tevkifatı	-	-	-	-	147.950
Maarif Hisse İanesi	-	-	-	-	16.073
Menâfi	-	-	-	-	1.801
Emanet	-	-	-	-	295.796
İstirdadat	-	-	-	-	9.160
Esham-ı Zemmi	-	-	-	-	2.636
Kabzı Emr Olunan Mebaliğ	-	275	-	3.455	246.795
Toplam		275	-	3.455	720.613

Sene-i İbtidasında Mevcut					2.912.123
Genel Toplam	241.840	52.833	233.248	1.021.234	9.614.214

²¹¹⁰ BOA. Y. EE. 132/20, 16 R 1314 (24 Eylül 1896).

²¹¹¹ BOA. ML. d. 1327, 29 Z 1318 (19 Nisan 1901).

Tablodan da anlaşılacağı üzere Ermeni olaylarının yoğun olduğu dönemde vergi tahsili son derece az olmuştur. 1896 yılında toplam tahsil edilebilen gelir miktarının 241.840 kuruşa kalması zikredilen yılda malî krizin derinliğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Nitekim beş yıl sonra tahsilât miktarı 9.614.214 kuruşa çıkmıştır. Olayların etkisinin tamamen bitiminden sonra vergi tahsili normale dönmüş ancak yine de tahakkuk eden vergi oranlarına göre tahsilât düşük kalmıştır. 1900 yılına ait tahakkukat ve tahsilâta yer veren aşağıdaki istatistik de bunu göstermektedir.²¹¹²

Tablo 4.13. 1900 Yılı Tahakkukat ve Tahsilâtı

Gelir Kaynakları	Tahakkukat	Tahsilât
Emlâk ve Akar Vergisi	1.701.897	1.061.304
Temettû Vergisi	100.568	29.787
Bedel-i Askerî	1.560.506	875.669
Ağnam Vergisi	2.931.043	203.729
Maktuen İdare Olunan Aşar Bedeli	2.612.841	1.598.278
Emaneten İdare Olunan Aşar Hâsılatı	143.859	56.325
Rusum-ı Mütenevvia	155.826	88.689
Orman Hakkı ve Kiraseti ve Pul	11.066	11.066
Emlâk ve Tapu Harcı	56.636	56.636
Mehâkim Harcırahı	119.586	119.586
Hâsılat Mütferrike	66.028	47.241
Toplam	9.439.858	5.981.877
Maaşat Tevkifatı	137.950	147.950
Maarif Hisse İanesi	16.073	16.073
Menâfi	1.801	1.801
Emanet	-	295.796
İstirdadat	-	9.160
Esham-ı Zemmi	-	2.636
Kabzı Emr Olunan Mebaliğ	-	246.795
Toplam	165.824	720.613
Sene-i İbtidasında Mevcut		2.912.123
Genel Toplam	9.605.682	9.614.214

Tablonun sonunda her ne kadar tahakkukat ile tahsilât birbirine neredeyse denk görünse de gelirler kalem kalem incelendiğinde durumun böyle olmadığı görülmektedir. Bu bakımdan ancak önceki seneden kalan bakayanın bu yıla devriyle bütçe denkleştirilebilmiştir. En büyük gelir kaynakları olan aşar, ağnam ve askerlik bedelinde

²¹¹² BOA. ML. d. 1327, 29 Z 1318 (19 Nisan 1901).

tahsilât oranları ortalama % 50'nin altında kalmıştır. Yerleşik yaşayan ve bu itibarla toplanması sorunsuz olması gereken aşar ve askerlik bedeli mükelleflerine ait vergilerin eksik kalması yoksul düşme ya da göç etmeyle ilgili olması gerekmektedir.

4.11.3. Giderler Kalemleri ve Miktarları

Vilâyet giderlerine bakıldığında artan Ermeni olayları nedeniyle en büyük kalemin güvenlik harcamaları olduğu görülmektedir. Ardından maaşlar ve yönetim giderleri adı altında görevlilere verilen harcırahlar ve çeşitli ödenekler gelmektedir.²¹¹³

Tablo 4.14. 1890 Yılında Van Vilâyet Giderleri

Van Sancağı	
Gider Kalemleri	Gider (Kuruş)
Şer'i Giderler	170.668
İdari Yönetim Giderleri	777.472
Adli Giderler	496.962
Bayındırlık Hizmetleri	190.000
Maliye	526.984
Maaşlar	55.551
Esham	77.633
Jandarma	1.165.505
Polis	46.537
Havale	68.940
Toplam Gider	3.576.252
Hakkâri Sancağı	
Giderler Toplamı	3.245.937
Genel Toplam	6.822.189

Cuinet toplam vilâyet gelirlerini 12.849.331 kuruş göstermesine karşılık, giderleri 6.822.189 kuruş olarak göstermiştir. Bütçe nominal olarak fazla vermiş gözükmekle beraber genel malî vaziyet göz önüne alındığında bütçenin reel olarak da fazla verdiği sonucunun çıkarılması mümkün değildir. Öyleyse gelirler tahakkukat olarak verilmiş giderler ise o ana kadar gerçekleşen değer üzerinden verilmiş olmalıdır.

Şakir Paşa ve teftiş heyetinin 1896 yılında yaptıkları incelemelerde Van Sancağının giderleri 8.355.066 kuruş, Hakkâri Sancağı giderleri 2.877.756 kuruş toplamda ise 11.232.822 kuruştur.²¹¹⁴ Hemen aynı tarihlerde Van Vilâyet Salnamesinde

²¹¹³ Cuinet, *La Turquie D'asie*, s. 685.

²¹¹⁴ Karaca, *Anadolu Islahatı*, s. 139.

Van Sancağı için gösterilen rakamlar aşağıdaki tablodan da görüleceği gibi teftiş sonuçlarıyla örtüşmemektedir. Salnamede 1896 giderleri aşağıdaki gibidir.²¹¹⁵

Tablo 4.15. 1896 yılında Van Sancağı Giderleri

Van Sancağı

Gider Kalemleri	Gider (Kuruş)
Şeriyeye	340.600
Dâhiliye	1.292.695
Adliye	685.158
Esham-ı Mütenevvia	92.612
Jandarma	2.618.434
Polis	177.750
Havalatı Müteferrika	112.049
Toplam	6.303.992

Teftiş heyetine ait 1896 gider verileri ile vilâyet salnamesinde yer alan 1897 yılına ait gider verileri arasında salname aleyhine 2.051.074 kuruşluk bir fark söz konusudur. Sadece vilayet muhasebe hesaplarına bakarak söz konusu farklılığı kesin bir nedene bağlamak güçtür. Bunda önceki yılda olaylar sebebiyle güvenlik harcamalarının artması ve dolayısıyla müteakip senede bunun azalması olabileceği gibi bütçenin hazırlanış biçimi de etkili olmuş olabilir.

1900 tarihli ve 1327 numaralı maliye defterinde Van Vilâyetinin 1896-1900 yılları arasında beş yıllık dönemde yıllar itibarıyla gider miktarı aşağıdaki şekilde gösterilmiştir.²¹¹⁶

Tablo 4.15. 1896-1900 yılları arasında Van Vilâyet Giderleri

Yıl	1896	1897	1898	1899	1900
Gider Kalemleri					
Şeriyeye	1.654	3.865	1.777	46.927	154.615
Dahiliye	10.256	19.864	28.030	252.771	696.596
Adliye	14.144	11.318	9.408	146.900	340.385
Maarif	-	-	-	-	-
Nafia	-	-	-	-	-
Maliye	4.961	685	9.423	159.474	469.940
Maaşat-ı Zatiye	1.236	399	2.550	39.821	129.145
Esham-ı Mütenevvia	4.099	-	300	17.692	25.070
Toplam	36.361	42.296	67.483	663.588	1.815.752

²¹¹⁵ Van Vilâyet Salnamesi, 1315/1897, s. 205.

²¹¹⁶ BOA. ML. d. 1327, 29 Z 1318 (19 Nisan 1901).

Nizamiye	81.734	17.683	33.139	353.109	1.177.862
Bahriye	-	-	469	-	-
Jandarma	27.174	24.020	16.463	236.363	462.589
Zaptiye	975	2.885	13.685	71.910	115.480
Posta ve Telgraf	-	-	-	-	-
Sıhhiye	-	-	-	469	-
Havalat-ı Müteferrika	2.106	469	3.932	15.867	75.004
Toplam	111.990	45.058	67.220	678.019	2.830.937

Esham-ı Zemmi	-	-	-	-	12.321
Armatat	-	-	-	-	280.264
Maaş Tevkifatından İrsalat	-	-	-	-	104.630
Maarif Hisse İanesi	-	-	-	-	6.073
Menâfi İanesi	-	-	-	-	1.291
Rivayat	-	-	-	-	16.375
Toplam	-	-	-	-	420.955

Sene Gayesinde Mevcut	-	-	-	-	4.383.707
Genel Toplam	148.302	87.355	134.702	1.341.608	9.452.703

Buraya kadar olan bütçe hesaplamaları değerlendirildiğinde, bakaya kalan miktar her zaman fazla olsa da, dönem başlarından 1894 yılına kadar nispeten sağlıklı bir gelir-gider hesaplamasının yapıldığı ve bütçenin de buna göre hazırlandığı anlaşılmaktadır. Ancak 1895 yılından itibaren başlayan olaylar, iç karışıklıklar ve göçler nedeniyle gelir-gider dengesinin bozulduğu görülmektedir. Nitekim yukarıdaki tablo da bunu net bir biçimde ortaya koymaktadır. Asayiş ve güvenliğin sağlanarak insanların köylerine dönmesiyle birlikte tekrar sağlıklı bir malî yapı ve dengeli bütçe ancak 1900 yılında gerçekleştirilmiştir.

Dönem bitiminde ise vilâyet giderleri 13 milyon kuruş civarına yükselmiştir. İngiliz kaynaklarına göre 1913'te Van'a yapılan devlet harcamaları 130.189 Sterline yükselmiştir.²¹¹⁷ 1 Sterlin'in 1 Osmanlı altını, 1 Osmanlı altının ortalama 100 kuruş olduğu dikkate alınır,²¹¹⁸ vilâyet harcamaları 1913'te 13.018.900 kuruş olarak gerçekleşmiştir. Vilâyet muhasebesinin denk bütçe hazırlamaya îtina gösterdiği bilindiğine göre vilâyet gelirlerinin de buna yakın olması gerekmektedir.

²¹¹⁷ Prothero, *Armenia And Kurdistan*, s. 82.

²¹¹⁸ Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tedkik*, s. 155

SONUÇ

Bir şehrin, bir bölgenin tarihini, sosyo-ekonomik şartlarını ve kültür yapısını içinde yer aldığı çağın ve devletin şartlarından ayrı düşünmek mümkün değildir. Bu bakımdan Sultan II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti'nin yaşadığı idarî, malî ve hatta siyasi buhranların önemli ölçüde Van Vilâyeti için de geçerli olduğu görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin önemli askerî ve ekonomik merkezlerinden biri olan Van, hâkimiyet altına alındıktan itibaren uzun müddet bu önemini korumuş ve idarî yapısı nispeten istikrarlı kalmıştır. Van Eyaleti'ndeki klasik idarî yapı XIX. yüzyılın ikinci yarısına doğru değişmeye başlamış ve takribi 1831 yılında eyaletten sancağa dönüştürülmüştür.

Tanzimat sonrası ve ardından Sultan II. Abdülhamid döneminde de idarî taksimat ve merkezileşme yönündeki değişim devam etmiş ve Van, Sultan II. Abdülhamid döneminin başlangıcından itibaren vilâyete tahvil edilmiştir. Merkezi otoriteyi güçlendirmek için vilâyet sınırları daraltılmış, kaza ile nahiye sayıları arttırılmış ve idarî kolaylık ile güvenlik faktörü göz önünde bulundurularak nahiyelerin merkezleri ve nahiyelere bağlı köyler buna göre belirlenmiştir. Fakat Van Vilâyeti, coğrafi konumu ve sahip olduğu özel şartlar nedeniyle yönetilmesi zor bir yerdi. Bu nedenle mahalli yöneticiler aşılması hayli güç pek çok meselelerle karşılaşmışlardır.

Tanzimat'tan sonra daha öncekinden farklı bir şekilde güç kazanan şehirli eşraf sınıfı Anadolu'nun diğer kentlerinde olduğu gibi Van'da da kendini göstermeye başlamıştır. Yerel idare meclisleri, seçimli kurum üyelikleri, belediye yönetimi, birtakım memuriyetler ve aşar mültezimlikleri şehrin eşraf ailelerinin tekelinde kalmıştır. Bu ailelerin ön plana çıkmış bazı şahsiyetleri farklı toplumsal kesimler arasında denge sağlama, yol yapımı, anlaşmazlıkların halli gibi konularda yönetime yardımcı olduklarından güven uyandırıp paşa rütbesine kadar yükselebilmişlerdir. Birbirleriyle rekabet halindeki bu kesimden bazıları da tahıl istifçiliği, buldukları kamu görevlerini kötüye kullanma ve rakip gördüklerini gözden düşürmeye çalışmıştır.

Bu dönemde merkez teşkilata bağlı faaliyet gösteren maarif, vakıf, sağlık, basın, ulaştırma, haberleşme ve banka gibi hemen hemen bütün kurumlar vilâyette mevcuttur. Bu gelişmeye mukabil sözü edilen müesseselerin tamamı gerek maddi kaynak

yetersizlikleri ve gerekse de yetişmiş insan gücü eksikliği nedeniyle istenilen düzeyde hizmet vermekten uzak kalmışlardır. Bilhassa eğitimdeki noksanlık pek çok rapora konu olmuştur.

Van bölgesi ekonomisi ile taşıma ve ulaştırma sisteminde dönem boyunca gelişme ve ilerleme çok yavaş olmuştur. Bu nedenle XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde bile ekonomi geleneksel yapının dışına çıkamamış ve şehir hala kuyumculuğu, halıcılığı ve bakır işleri ile tanınmaya devam etmiştir. Vilâyetteki ekonomik durgunluk veya geri kalmışlıkta tarihi, coğrafi nedenler ile insan faktörü önemli paya sahipti. Bölgede demiryollarının yokluğu ve iyi karayollarının olmaması ticareti ve pazara yönelik üretimi olumsuz etkilemiştir. Bunların yanında Van'ı hem iktisadî hem de diğer bakımlardan olumsuz etkileyen ve dönem dönem ortaya çıkmış olan özel nedenler de mevcuttu. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının olumsuz yansımaları iki yıl içinde Doğu Anadolu'da büyük bir tahribat yapmış, savaş şartlarının yol açtığı otorite boşluğu asayişsizliğe neden olmuştu. Kervan ticareti eşkıyalık nedeniyle daha çok aksamış ve bölgede hissedilen genel emniyetsizlik duygusu giderek artmıştı. Söz konusu savaş yıllarına denk gelen dönemde meydana gelen kuraklık, kıtlık ve salgın hastalıklar Van çevresi ve özellikle Hakkâri bölgesini oldukça olumsuz etkilemişti. Bunun yanında 1895-1896 yıllarındaki Ermeni olayları ile dış müdahalelerin sebep olduğu Ermeni ve Nasturi problemleri ve bunlara bağlı olarak meydana gelen iç karışıklıklar ve asayiş hadiseleri vilâyetin oldukça yavaş olan gelişim ve kalkınma hızını daha da yavaşlatmıştır. Zikredilen hadiseler vilâyette güvensizlik, üretimin azalması, ticaretin gerilemesi, gelirlerin azalması, vergilerin toplanmasında güçlük gibi sonuçlara yol açmıştır. Tabiatıyla bu gelişmeler vilâyette malî bir bunalımın doğması, yatırımların azalması, sağlık, ulaşım, alt yapı ve beledi hizmetlerin geri kalmasının nedenlerinden biri olmuş ve bu nedenle vilâyette istenilen gelişme sağlanamamıştır. Zikredilen olumsuzluklar ile bunların neticesinde meydana gelen göçler sebebiyle nüfus artış hızı da tabiatıyla düşük seyretmiştir.

Vilâyetin İran sınırına komşu bölgeleri, güney kısımlar ve Hakkâri Sancağı neredeyse bütünüyle yarı göçebe aşiret yaşamının sürdüğü alanlardır. Millingen'nin de ifadesiyle aşiretlerin sosyo-ekonomik yaşam biçimleri herhangi bir gelişme ve değişme göstermeden neredeyse yüzyıllardır aynı biçimde sürmüştür. Bunlar mevsime bağlı hareketli bir yaşam sürdüklerinden eskiden beri kontrol edilmesi, nüfuslarının sayımı ve

vergi toplanması güç olan kesimdi. Hamidiye alaylarının kurulması, aşiretlerin hoş tutulup reislerine rütbe ve nişanlar verilmesi, aşiret merkezlerinde okullar açılması ve nihayet telgraf gibi iletişim araçlarıyla merkeze doğrudan ulaşabilme, sözü edilen kesimlerde devlete aidiyet ve bağlılık duygularını geliştirmişti. Atılan bu adımlar güç kullanmaya gerek kalmadan devletin bölgedeki merkezi otoritesini arttırırken öte yandan devletin sıcak tavırları aşiretlerin rahat hareket etmesine ve dolayısıyla yerel idarenin onlar üzerindeki idarî ve malî kontrolünün zayıflamasına neden olmuştur.

Köylerde tarım ve hayvancılıkla meşgul olan halk, kendi kendisine yetebilmiş ve üretmeye devam etmiştir. Aşiretlerin baskısı, vergi düzensizliğinin oluşturduğu yük ve nihayet eşkıya korkusu köylülerin muzdarip olduğu sorunlardı. Bunun yanında kuraklık ve kıtlık dönemlerinde köylüler için hayat şartları zorlaşmıştır. Muhtemelen zikredilen olumsuzluklar sebebiyle Ermeni köylüleri sık sık vilâyet ve hatta ülke dışına çalışmaya gitmiş ve bir miktar para biriktirdikten sonra geri dönmüşlerdir.

Van Şehri çok kültürlü bir yapıya sahipti. Müslüman ve Ermeni toplumunun yanı sıra Amerikan, Alman ve Fransız misyonerler ve onlara ait yetimhane, hastane, kilise, manastır, okul ve bu okullardaki çok sayıda öğrenci ile şehirde görev yapan gayrimüslim eczacı, doktor, nafia mühendisi, Amerikan, İngiliz, Rus ve İran konsoloslukları, konsoloslar, maiyetleri ve tercümanları çok kültürlü tabloyu oluşturan unsurlardı. Bu tablo içinde Van şehri; nüfus hareketliliği, dönemine göre modern tarzda inşa edilen iki üç katlı şahsi ve kamu yapıları, sivil ve askerî rüşdiyeleri, misyoner okulları, faytonları, reklam panoları, matbaası, gazeteleri, telgrafı ve ülkede olup-bitenlerle ilgili halkıyla gelişen ve dönüşen bir şehirdir.

KAYNAKLAR

ARŞİVLER

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)

1. Belgeler

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO.)

73/5414, 77/5701, 92/6863, 93/6945, 96/7150, 107/8020, 128/9543, 143/10720, 166/12449, 174/13050, 186/36, 229/17125, 236/17647, 256/37, 293/21905, 301/22535, 302/22609, 305/22845, 314/23513, 318/23785, 320/23972, 326/24411, 330/24705, 332/24878, 337/25253, 343/25662, 346/25931, 352/26400, 355/26547, 359/26925, 361/27020, 374/28044, 396/29638, 416/31154, 416/31176, 420/31475, 425/31832, 431/32254, 453/33950, 472/35336, 479/35898, 514/38538, 516/38669, 561/42026, 583/43653, 605/45361, 642/48084, 691/51772, 722/54111, 728/54589, 724/54240, 738/55327, 807/60463, 830/62227, 834/62493, 868/65098, 884/66257, 931/69800, 971/72770, 1032/77327, 1036/77642, 1286/96387, 1325/99318, 1421/106544, 1421/106544, 1462/109631, 1471/110253, 1703/127666, 1735/130089, 1866/139906, 1883/141195, 1932/144835, 1945/145850, 2124/159230, 2182/163584, 2190/164234, 2196/164688, 2198/164776, 2284/171280, 2313/173405, 2404/180263, 2421/181558, 2450/183701, 2459/184418, 2492/186860, 2494/187018, 2295/172098, 2499/187408, 2566/3, 2570/192714, 2752/206392, 2752/206340, 2772/207881, 2803/210193, 2843/213196, 2846/213448, 2859/214413, 2866/214926, 2905/217829, 2917/218748, 2940/220444, 3069/230106, 3091/231789, 3094/232030, 3214/241003, 3219/241419, 3139/235353, 3143/235678, 3143/235689, 3147/235997, 3190/239235, 3198/239837, 3210/240692, 3247/243519, 3306/247901, 3366/252394, 3538/265348, 3587/268981, 3640/272949.

Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH. MKT.)

14/7, 35/41, 82/27, 100/2, 141/38, 152/39, 180/21, 189/74, 259/13, 320/23, 348/37, 350/39, 361/56, 373/72, 375/31, 382/67, 401/34, 491/9, 520/56, 547/19, 623/78, 776/41, 778/27, 779/26, 793/7, 945/7, 951/77, 981/1, 992/7, 1010/7, 1109/14, 1120/2, 1155/91, 1166/6, 1172/93, 1184/57, 1332/3, 1341/28, 1343/19, 1349/103, 1360/64, 1367/124, 1382/93, 1386/16, 1392/113, 1400/5, 1401/44, 1401/55, 1437/61, 1441/15, 1480/101,

1485/2, 1496/85, 1515/7, 1520/22, 1541/99, 1564/99, 1581/72, 1597/18, 1602/46, 1619/53, 1627/64, 1629/68, 1633/21, 1634/119, 1635/23, 1635/90, 1636/76, 1640/114, 1642/103, 1649/122, 1654/107, 1654/122, 1656/12, 1667/5, 1711/73, 1718/57, 1722/54, 1734/36, 1747/100, 1756/48, 1817/95, 1869/112, 1902/44, 1913/92, 1980/18, 1980/38, 1981/18, 1981/75, 1883/3, 1983/76, 1889/19, 1924/113, 1952/118, 1962/81, 1963/101, 1974/18, 1995/68, 1997/9, 2025/118, 2026/67, 2035/9, 2037/41, 2062/42, 2068/50, 2070/27, 2121/112, 2180/82, 2192/94, 2201/21, 2211/12, 2214/105, 2233/65, 2350/16, 2252/57, 2273/106, 2273/107, 2282/93, 2305/94, 2320/5, 2337/101, 2350/115, 2370/10, 2396/68, 2414/65, 2463/74, 2502/53, 2515/29, 2518/130, 2559/74, 2578/96, 2622/4, 2640/38, 2671/68, 2672/11, 2891/4.

Dâhiliye Nezâreti İdâri Kısım (DH. İD.)

169/Vesika No: 11.

Dâhiliye Nezâret Şifre Kalemi (DH. ŞFR.)

111/95, 142/63, 143/48, 160/26, 160/65, 165/25, 143/69, 169/39, 171/22, 172/57, 189/64, 191/109, 191/52, 191/107, 209/7, 211/51, 214/92, 219/25, 227/11, 229/22, 229/41, 235/20, 240/45, 249/94, 251/21, 251/26, 251/96, 301/9, 302/38, 339/93, 367/67, 381/24, 384/28, 386/57, 387/6, 405/21.

Dâhiliye Nezâreti Tesri-i Muamelat ve Islahât Komisyonu (DH. TMİK. S.):

14/78, 28/84, 58/26, 70/15, 71/44.

Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muâmelât ve Islahat Komisyonu (DH. TMİK. M.)

21/10, 27/22, 32/60, 33/58, 52/77, 53/3, 55/25, 56/6, 62/34, 111/41, 217/30, 241/53, 241/52, 243/26, 268/28.

Dâhiliye Nezâreti Muhaberât-ı Umûmiye İdaresi (DH. MUI.)

39-1/24.

Hariciye Nezâreti İdari Evrakı (HR. İD.)

12/17, 704/36.

Hariciye Nezâreti Tercüme Odası (HR. TO.)

258/13.

Hariciye Nezareti Siyasî Kısım (HR. SYS.)

2743/55, 2764/34.

Îrâde Dâhiliye (İ. DH.)

739/60470, 741/60597, 825/66455, 881/70285, 883/70443, 891/70950, 893/71044, 910/72332, 979/77298, 1020/80462, 1083/84931, 1146/89381, 1328/19, 1336/54, 1343/3, 1350/12, 1353/12, 1357/6, 1366/45, 1368/14, 1451/4, 1458/25, 1470/73, 1469/80.

Îrâde Hususî (İ. HUS)

33/27, 48/28, 48/142, 53/33, 61/84.

Îrade Hariciye (İ. HR.)

303/19277.

Îrâde Meclis-i Mahsûs (İ. MMS.)

83/3594.

Îrade Maliye (İ. ML.)

70/41.

Îrâde Sıhhiye (İ. SH.)

1/11.

Îrâde Şûra-yı Devlet (İ. ŞD.)

68/3975.

Îrâde Taltif (İ. TAL.)

89/38, 264/53, 299/22, 373/25.

Maarif Nezâreti Mektûbî Kalemi (MF. MKT.)

39/120, 89/121, 109/55, 152/85, 169/119, 196/4, 206/59, 231/21, 309/54, 327/24, 844/10, 917/68, 933/17, 1012/14, 1016/44, 1028/28, 1053/77, 1076/88, 1097/41, 1118/59.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.)

10/30, 23/36, 64/88, 84/50, 117/14.

Sadâret Divan Mukavelenameler (A. DVN. MKL.)

17/11.

Sadaret Mektûbî Kalemi Mühimme Kalemi (A.MKT. MHM.)

144/69, 494/69, 497/52, 515/19, 528/25, 537/18, 568/18, 647/31, 665/10, 666/18, 666/17, 666/9, 669/2, 672/13, 672/21, 665/18, 669/9, 672/13, 647/31, 665/4, 667/5, 672/10, 672/17.

Şûra-yı Devlet Mazbataları (ŞD.)

6/16, 645/53, 1875/29, 1877/38, 1877/52, 1879/16, 1882/23, 1890/22, 2445/24, 2594/15, 2922/53.

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.)

8/21, 12/30, 33/58, 69/60, 81/43, 131/42, 132/11, 132/8, 132/13, 132/20, 131/22, 131/42, 132/7, 132/14, 132/20, 150/33.

Yıldız Mütenevvî Marûzât (Y. MTV.)

35/2, 36/32, 38/25, 41/101, 45/120, 49/16, 63/102, 68/26, 80/12, 84/139, 87/50, 87/133, 93/48, 106/78, 115/28, 120/55, 132/77, 135/24, 164/147, 164/202, 165/171, 173/5, 176/67, 188/121, 190/160, 193/110, 195/28, 206/22, 213/78, 226/5, 241/41, 277/44, 299/29, 299/139, 301/25, 307/119.

Yıldız Perakende Sadâret Evrakı (Y. PRK. A.)

3/74, 5/1, 7/29, 10/101, 12/18.

Yıldız Perakende Askerî Marûzât (Y. PRK. ASK.)

4/43, 4/45, 5/31, 14/40, 15/44, 38/109, 55/106, 78/52, 97/14, 104/23, 131/31, 131/74, 131/75, 132/58, 153/36, 206/96.

Yıldız Perakende Arzuhal ve Journaller (Y. PRK. AZJ.)

21/55, 28/69.

Yıldız Perakende Mabeyn Başkitabeti Maruzatı (Y. PRK. BŞK.)

15/6, 27/66, 33/41, 53/140, 78/27.

Yıldız Perakende Dâhiliye Nezâreti Evrakı (Y. PRK. DH.)

6/62.

Yıldız Perakende Elçilik ve Şehbenderlik Tahriratı (Y. PRK. EŞA.)

45/31.

Yıldız Perakende Hariciye Nezareti Marûzât (Y. PRK. HR.)

11/4, 14/31, 18/62, 26/98.

Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı (Y. PRK. KOM.)

3/53, 9/73, 15/71.

Yıldız Perakende Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi (Y. PRK. MYD.)

7/37, 14/16.

Yıldız Perakende Posta ve Telgraf Nezareti Maruzatı (Y. PRK. PT.)

15/4.

Yıldız Perakende Serkurenâlık Maruzatı (Y. PRK. SRN.)

2/79.

Yıldız Perakende Umum Vilâyetler Tahriratı (Y.PRK. UM.)

6/117, 8/27, 11/19, 13/109, 19/21, 20/61, 25/81, 30/63, 31/104, 32/20, 32/75, 34/99, 35/124, 44/103, 51/16, 56/134, 60/6, 80/125.

Yıldız Sadâret Hususi Marûzât (Y. A. HUS.)

164/139, 169/141, 188/29, 217/10, 227/21, 240/99, 243/97, 253/27, 254/26, 266/154, 314/14, 323/66, 326/39, 330/138, 342/37, 345/36, 345/99, 348/75, 350/14, 492/88, 512/96, 513/113, 514/41, 515/71, 515/143, 519/6, 2214/105.

Yıldız Sadâret Resmî Marûzât (Y. A. RES.)

4/64, 14/48, 30/23, 61/2, 67/37, 76/11, 80/39, 102/52, 103/60, 105/65.

2. Defterler

Ayniyat Defteri (AYN.d.) 830 Erzurum-Van, 09 R 1294.

Evkâf Defteri (EV.d.) 27019.

Maliye Defteri (ML.d.) 1327.

Maliye Defteri (ML.d.) 1809.

Kanunnameler

“İdare-i Umumiye-i Vilayat Nizamnamesi”, *Düstûr*, Birinci Tertib, c. I, Matbaa-i Amire 1289, ss. 607-651.

Salnameler

Erzurum Vilâyet Salnamesi H. 1287.

Erzurum Vilâyet Salnamesi H. 1293.

Erzurum Vilâyet Salnamesi H. 1294.

Maarif Salnamesi H. 1316.

Maarif Salnamesi H. 1317.

Maarif Salnamesi H. 1318.

Maarif Salnamesi H. 1319.

Maarif Salnamesi H. 1321.

Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, H. 1263, Def'a 1; H. 1264, Def'a 2; H. 1265, Def'a 3; H. 1266, Def'a 4; H. 1267, Def'a 5; H. 1268, Def'a 6; H. 1269, Def'a 7; H. 1270, Def'a 8; H. 1271, Def'a 9; H. 1272, Def'a 10; H. 1273, Def'a 11; H. 1274, Def'a 12; H. 1275, Def'a 13; H. 1276, Def'a 14; H. 1277, Def'a 15; H. 1278, Def'a 16; H. 1279, Def'a 17; H. 1280, Def'a 18; H. 1281, Def'a 19; H. 1282, Def'a 20; H. 1283, Def'a 21; H. 1284, Def'a 22; H. 1285, Def'a 23; H. 1286, Def'a 24; H. 1287, Def'a 25; H. 1288, Def'a 2; H. 1289, Def'a 27; H. 1290, Def'a 28; H. 1291, Def'a 29; H. 1292, Def'a 30; H. 1293, Def'a 31; H. 1294, Defa 32; H. 1295, Defa 33; H. 1296, Defa 34; H. 1297, Defa 35; ; H. 1298, Defa 36; H. 1299, Defa 37; H. 1300, Defa 38; H. 1301, Defa 39; H. 1302, Defa 40; H. 1303, Defa 41; H. 1304, Defa 42; H. 1305, Defa 43; H. 1306, Defa 44; H. 1307, Defa 45; H. 1308, Defa 46; H. 1309, Defa 47; H. 1310, Defa 48; H. 1311, Defa 49; H. 1312, Defa 50; H. 1313, Defa 51; H. 1314, Defa 52; H. 1315, Defa 53; H. 1316, Defa 54; H. 1317, Defa 55; H. 1318, Defa 56; H. 1319, Defa 57; H. 1320,

Defa 58; H. 1321, Defa 59; H. 1322, Defa 60; H. 1323, Defa 61; H. 1324, Defa 62; H. 1325, Defa 63; H. 1326, Defa 64; R. 1334, Sene 68

Van Vilâyet Salnamesi, H. 1315, Defa 1.

Gazeteler

Takvim-i Vekayi, nr. 10, 16, 22, 25, 31, 33, 39, 60, 62, 64, 77.

Tercüman-ı Hakikat, nr. 2077, 2157.

The Daily Star – Jan 10, 1895.

The Times – April 11, 1895.

Van Gazetesi, nr. 191.

Vakit Gazetesi, nr. 2520.

Kitap, Makale, Sözlük ve Ansiklopediler

Abdulla, Nejat, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret-Kürdistan ve 1843-1943 Türk-Fars Sınır Çatışmaları*, (Çev.: Mustafa Aslan), Avesta Yayınları, İstanbul 2009.

Ağırakça, Ahmed, *H. Ömer*, Beyan Yayınları, İstanbul 2004.

Afyoncu, Erhan, “Otlukbeli Savaşı”, *DİA*, İstanbul 2007, c. XXXIV, ss. 4-6.

Ağaoğlu, Sami, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar XVI.-XVIII. Yüzyıllar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2003.

Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara 1991.

-----, *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*, TTK, Ankara 1994.

Akbal, Fazıla, “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdarî Taksimat ve Nüfus”, *Belleten*, TTK, Ankara 1951, XV (60), ss. 617-628.

Akbulut, Uğur, “Doğu Anadolu'da İlk Rus İşgalleri: 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı”, *Yeni Türkiye*, (44), 2002, ss. 140-156.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi-I (1243-1453)*, Cem Yayınları, İstanbul 1995.

-----, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi-II (1453-1559)*, Cem Yayınları, İstanbul 1995.

- Akçora, Ergünöz, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1886-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1994.
- Akün, Ömer Faruk, "Faik Reşad", *DİA*, İstanbul 1995, XXII, ss. 103-109.
- Akkuş, Yakup, "Osmanlı Devlet ve Vilâyet Bütçeleri (1840-1913) Nasıl Okunmalıdır?" *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 40, Ağustos 2013, ss. 147-178.
- Aktaş, Esat, *Erzurum ve Trabzon Vilâyetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*, (Yayımlanmamış Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2005.
- , "Erzurum Vilâyetinde 1910 Kolera Salgını ve Etkileri-The 1910 Cholera Epidemic And Its Effects İn Erzurum Province", *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research*, 8 (39), Ağustos 2015, ss. 244-253.
- Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, (1836-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993.
- Akyol, Taha, *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1999.
- Albayrak, Kadir, *Keldaniler ve Nasturiler*, Vadi Yayınları, Ankara 1997.
- Alkan, Mehmet Ö., *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, c. 6, DİE, Ankara 2000.
- Ali Bey, Dicle'de Kelek ile Bir yolculuk, Büke Yayınları (Haz:Cahit Kayra), İstanbul 2003.
- Alican, Mustafa, "Selçuklu-Mervânî İlişkileri", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8 (11), 2013, ss. 1-15.
- Alıklıç, Dünder, "Arvas ve Arvasîlerin Van Gölü Havzasındaki Etkinlikleri". *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Eylül Ankara 2006.
- Anameriç, Hakan, "Osmanlılarda kütüphane kültürü ve bilimsel yaşama etkisi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (19), Ankara 2006, ss. 53-78.

- Anderson, Matthew Smith, *Doğu Sorunu 1774-1923-Uluslararası İlişkiler üzerine bir İnceleme*, (Çev.: İdil Eser), YKY, İstanbul 2010.
- Arfa, Hassan, *Kürtler-Tarih&Politika*, Avesta Yayın, İstanbul 2006.
- Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Alkım Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2010.
- Armağan, Servet, “İslâm Dininde Sosyal Güvenliğin Temel Müesseseleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (14), 2009, ss. 67-84.
- Artinian, Vartan, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Arvas, İbrahim, *Tarihi Hakikatler*, Biyografi.net Yayınları, İstanbul 2007.
- Arvas, Tarık Ziya, *Hakkâri'de Hıristiyan Bir Topluluk-Nasturiler (1836-1936)*, Hâkim Yayınları, Ankara 2015.
- Averyanov, P. İ, *Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, (Çev.: İbrahim Kale), Avesta Yayınları, İstanbul 2010.
- Aycan, İrfan & Sarıçam, İbrahim, *Emeviler*, TDV Yayınları, Ankara 2005.
- Aydın, Erdem, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, *OTAM*, (15), 2004, ss. 185-207.
- Aydın, Mithat, “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 2006, ss. 79-122.
- Aydoğan, Erdal, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.
- Badger, G. Percy, *The Nestorians and Their Rituals*, Volume I, London 1852.
- Bahadır, Gürhan, “Anadolu'da Bizans-Sasani Etkileşimi (IV.-VII. Yüzyıllar)”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6 (1), Winter 2011, ss. 685-703.
- Bahar, Hasan, *İlkçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, Konya 2010.
- Basmajian, Krikor Hagop, *Social and Religious Life in the Orient*, American Tract Society Publications, New York 1890.

- Başar, Fahamettin, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı 1717-1730*, TTK, Ankara 1997.
- Bayartan, Mehmet. “Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, X (1), 2008, ss. 158-175.
- Baykara, Tuncer; *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1998.
- Bekirhan, M. Fatih, *Van Gölü Havzası ve Erciş Tarihi*, Star Ofset, Konya 2012.
- Belli, Oktay, “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, T. C. *Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü VII. Araştırma Toplantısı Sonuçları*, Antalya, Mayıs 1989, ss. 311-322.
- Berber, Ferhat, “19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılan Göçler”, *Karadeniz Araştırmaları*, (31), Güz 2011, ss. 17-49.
- Beyazıdı, Mella Mahmudé, *Kürtlerin Örf ve Adetleri*, Peri Yayınları, İstanbul 1998.
- Biçer, Bekir, “Selçuklular ve Kürtler”, *International Journal of Social Science*, 6 (2), 2013, ss. 165-202.
- Bingöl, Akın, “Hurrilerin Siyasî organizasyonlar”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (1), 2013, 115-133.
- Bird, İsabella L., *Journeys in Persia and Kurdistan-Including a Summer in The Upper Karun Region and a Visit The Nestorian Rayahs*, Vol II, London 1891.
- Brant, James-Glascott, A.G., “Notes of a Journey Through a Part of Kurdistán, in the Summer of 1838”, *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 1840, ss. 341-434.
- Brauer, Erick&Patai, Raphael, *Kürdistanlı Yahudiler*, (Çev.: Fahriye Adsay), İstanbul 2005.
- Bruinessen, Martin Van, Ağa Şeyh Devlet, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.
- Burnaby, Captain Fred, *On Horseback Through Asia Minor*, Vol II, London 1877.
- Buxton, Neol, *Travel And Politics In Armenia*, London 1914.
- Canard, M., “Arminiya”, *The Encyclopaedia of İslam*, E. J. Brill, Leiden 1986.

- Celil, Celile, *1880 Şeyh Ubeydullah Nehri Kürt Ayaklanması*, Peri Yayınları, İstanbul 1998.
- Cevzilliler, Erkan& Cevzilliler, Nilüfer, “Van Vilâyetinde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar”, *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, (9), 2004, ss. 169-180.
- Cezar, Mustafa, *Mufasssal Osmanlı Tarihi II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat’a Malî Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.
- Cihan, Ahmet, *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, Birey Yayınları, İstanbul 2004.
- Cuinet, Vital, *La Turquie D’asie, Geographie, Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L’asie Mineure*, II, Paris 1892.
- Cutts, Edward. L., *Christians Under the Crescent in Asia*, London 1878.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara 1997.
- Çakaloğlu, Cengiz, *Müşîr Mehmed Zeki Paşa (1835–1929)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999.
- Çelik, Hüseyin, *Görenlerin Gözüyle Ermeni Mezalimi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2005.
- Çelik, Mehmet, *Süryani Kilisesi Tarihi*, c.1, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1987.
- Çetin, Atilla, *Sultan II. Abdülhamid Han-Devlet ve Memleket Görüşlerim-2*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2011.
- Çetinkaya, Osman, “Doğu Anadolu Su Kaynaklarının Doğal ve Balıkçılık Tarihi Üzerinde İncelemeler” [Bildiri], *Doğu Anadolu Bölgesi IV. Su Ürünleri Sempozyumu*, Erzurum Haziran 2000.
- Çilingiroğlu, Altan, *Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1984.
- Çelebi, Onur, “Ermeni Ruhîyatında Bağımsızlık Fikri”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, 3, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, Ocak 2009.

- Dadrian, Vahakn N., *The History of the Armanian Genocide: Ethnic Conflict From The Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Berghahn Books, Providence & Oxford 1995.
- Dalkıran, Sayın, “İran Safevî Devleti’nin Kuruluşuna Şîî İnançların Etkisi ve Osmanlı’nın İran’a Bakışı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (18), 2002, ss. 55-102.
- Dalyan, Murat Gökhan, *19. Yüzyıl’da Nasturiler-İdari Sosyal yapı ve Siyasî İlişkiler*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2009.
- Danacıoğlu, Esra, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Çağdaş Türkiye Tarihi Dergisi*, (9), 2000, ss. 131-145.
- Davison H., Roderic, *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, (Çev.: Mehmet Moralı), Alkım Yayınları, İstanbul 2004.
- Dedeyev, Bilal, “Safevi Tarikatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research*, 1 (5), 2008, ss. 205-22.
- , “Çaldıran Savaşına Kadar Osmanlı-Safevi İlişkilerine Kısa Bir Bakış”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research*, 2 (6), 2009, ss. 126-153.
- Demiroğlu, Faiz, *Van’da Ermeni Mezalimi (1895-1920)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1985.
- Demirel, Fatmagül, “Osmanlı Devleti’de Tuz Gelirlerinin Duyun-ı Umumiye’ye Devredilmesinden Sonra Tuz Kaçakçılığı” *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, (1), 2002, ss. 142-157.
- Deniz, Orhan - Yazıcı, Hakkı, “Van Gölü’nde Ulaşım”, *Türkiye Coğrafya Dergisi*, (40), İstanbul 2003, ss. 17-33.
- Dennis, Brad, *Kurdish-Armenian Relations In The Late Ottoman Empire: Power Structures And Interactive Behavior*, (Master’s Thesis), Departman of Languages and Literature The University of Utah, 2008.

- Diakov V. & Kovalev S., *İlkçağ Tarihi-Ortadoğu Uzakdoğu Eski Yunan I*, (Çev.: Özdemir İnce), Yordam Kitap, İstanbul 2008.
- Doğan, Cabir, “Tanzimat’ın Van’da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı” *History Studies*, 3 (2), 2011, ss. 147-162.
- Doğan, Orhan, “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet BakanıY. Muravyev’in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (20), 2008, ss. 307-328.
- Dominian, Leon, “The Peoples of Northern and Central Asiatic Turkey”, [Kuzey ve Orta Anadolu Asya Türkiyesi], *Bulletin of the American Geographical Society*, 47 (11), 1915, ss. 832-871.
- Durmuş, İlhami, *İskitler(Sakalar)*, ATASE Yayınları, Ankara 2008.
- Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK, Ankara 1994.
- Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, (Çev.: Ali Reşad), Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.
- Erdemir, Hatice Palaz & Erdemir, Halil, “Güneybatı Asya ve Avrasya’da İskit Askerî İzleri”, *Tarih Okulu*, (7), 2010, ss. 25-37.
- Erdoğan, Dilşen İnce, *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van İsyanı(1896)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir 2007.
- Erdem, İlhan, “XIII. Asrın İlk Yarısında Anadolu'nun Doğusunda Yaşanan Hâkimiyet Mücadeleleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (30), Ankara 1997.
- Erdost, M. İlhan, *Şemdinli Röportajı*, Onur yayınları, Ankara 1993.
- Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, c. 1-2.
- Ertem, Adnan, “Osmanlıdan Günümüze Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, (36), Aralık 2011, ss. 25-65.
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*, Üçdal Nesriyat, 3-4, (Sad: T.Temelkuran-N.Aktas), İstanbul 1986.

Gencer, Fatih, *Amerikan Yakınoğu Yardım Komitesi*, Alternatif Yayınları, İstanbul 2006.

-----, "Van Muhafızı Derviş Paşa İsyanı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 29, S. 47, 2010, ss. 197-216.

-----, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ) Anabilim dalı, Ankara 2010.

Genç, Serdar, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısındaki Şark Seferlerinde Van Gölü'nde Ulaşım", *CIEPO Uluslar arası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri*, Uşak 2011, ss. 1405-1413.

Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid*, (Çev.: Ali Berktaş), Homer Yayınevi, İstanbul 2006.

Geyikoğlu, Hasan, "Kara-Koyunlular'ın Van-Gölü Çevresindeki Faaliyetleri ve Günümüze Ulaşabilen Kültürel Mirasları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (38), Erzurum 2008, ss. 207-226.

-----, "Şah İsmail'in Devlet Kurma Faaliyetleri ve Akkoyunlularla Şerur Muharebesi", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (33), Erzurum 2007, ss. 217-225.

Göyünç, Nejat, "Van" *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1986, XIII, ss. 197-202.

Göyünç, Nejat, *Türkler ve Ermeniler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1995.

Günel, Aziz, *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır, 1970

Grant, Asahel, *The Nestorians Or The Lost Tribes*, London 1841.

Grayson, A. K., Assyria: Ashur-dan II to Ashur-Nirari V (934-745 B.C.), John Boardman vd., (Ed.), *The Prehistory of the Balkans; and the Middle East and the Aegean world, tenth to eighth centuries B.C.* [Elektronik Sürüm], The Cambridge Ancient History Second Edition Volume III Part I, Cambridge University Press, 2008.

- Grousset, René, *Ermenilerin Tarihi*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Gül, Abdulkadir, “Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtılık, (Erzurum Vilâyeti Örneği: 1892–1893 ve 1906–1908 Yılları)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, 2 (9), Fall 2009, ss. 144-158.
- Günay, Sakıp Selçuk, “Hamidiye Alayları ve Osmanlı Politikası”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, (6), 1987, ss. 39-41.
- , “XIX. Yüzyılda Osmanlı Mülkî Yapısında Aşiretler”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 4, *Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, ss. 191-192.
- Gündoğan Özok, Nilay, “Ruling the Periphery, Governing the Land-The Making of the Modern Ottoman State in Kurdistan, 1840-70”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, (34) 1, 2014, ss. 160-174.
- Güran, Tefvik (Haz.), *Osmanlı Devletinin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Başbakanlık Devlet İstatistik Yayınları, Ankara 1997.
- , *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914*, Tarihi İstatistikleri Dizisi c.3, DİE, Ankara 1997.
- , *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayınları, İstanbul 1998.
- Gürbüz, Osman, “Boğa el-Kebir’in Ermeniye Seferi”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (22), Erzurum 2003, ss. 233-250.
- Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1998.
- Halaçoğlu, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK, Ankara 1998.
- Haykıran, Kemal Ramazan, *İlhanlı Hükümdarı Ebu Sa’d Bahadır Han Zamanında Doğu Anadolu (1317-1335)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- Heckmann, Lale-Yalçın. *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Hepworth, George H., *Through Armenian On Horseback*, London 1898.

- Honigmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Çev.: Fikret İşıltan), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.
- İğüs, Esmâ, *II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askerî Rüşdiyeler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2008.
- İlter, Aziz Samih / Rayder, C. H. D., *Osmanlı-İran Sınırından Anılar*, (Haz.: Ali Murat Kurşun), ORDAF Yayınları, 2014.
- İnbaşı, Mehmet, “Van Valileri (1755-1835)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (29), Erzurum 2006, ss. 195-212.
- İplikçioğlu, Bülent, *Eskiçağ Tarihinin Anahatları I*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990.
- Issawi, Charles, “The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route”, *International Journal of Middle East Studies*, 1 (1), Jan. 1970, ss. 18-27.
- İşbilir, Ömer, “Yük”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, İstanbul 2013, XLIV, ss. 46-48.
- Kaçar, Turhan, “Anadolu’da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363:Emperyal İdeoloji ve Kriz”, *Tarih Dergisi*, (47), İstanbul 2009, ss. 1-22.
- Kallek, Cengiz, “Okka”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, İstanbul 2007, c. XXXIII, ss. 338-339.
- Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, (Çev.: Ayda Erbal), İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
- Kantarcı, Şenol, “Van Ermeni İsyanı (1896-1915)”, *Ermeni Araştırmaları*, (5), 2002.
- Karaca, Ali, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899*, Eren Yayınları, İstanbul 1993.
- Karadeniz, Yılmaz, *Kaçarlar Hanedanı (1795-1925)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2004,
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi-I Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, VIII, TTK, Ankara 2011.

- Karataş, Ali İhsan, “Bursa’daki Uygulamalar Işığında Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Meskenleriyle İlgili Düzenlemeler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (2), 2007, ss. 123-154
- Karataş, Yakup, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2014.
- Kardaş, Abdülaziz, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Van’da Basın (1908-1915)”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume*, 8 (13), Fall 2013, ss. 1189-1204.
- Karpat, Karpat, *Ottoman Population 1830-1914-Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, 1985.
- , *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, (2. Baskı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Kartal, Kinyas, *Erivan’dan Van’a Hatıralarım*, Anadolu Basın Birliği Merkezi Genel Başkanlığı, Ankara 1987.
- Katar, Murat, “Urartu Devleti’nin Ekonomik Yapısına Genel Bakış”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9 (4), Spring 2014, ss. 631-643.
- Kaya, Abdullah, “Başlangıcından 1071’e kadar Türklerin Anadolu’ya Akınları Hakkında Bir değerlendirme”, *Ekev Akademi Dergisi*, (59), 2014, 211-232.
- Kaya, Mehmet Ali, “Anadolu’da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (38), 2005, ss. 11-30.
- Kieser, Hans-Lukas, *İskalanmış Barış-Doğu Vilâyetleri’nde Misyonerlik Etnik Kimlik ve Devlet-1839-1938*, (Çev.: Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul 2013.
- Kılıç, Orhan, *XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Van*, Van Belediyesi Yayınları, Van (Ankara) 1997.
- , “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, *OTAM*, (10), Ankara 1999, ss. 119-137.
- , “Van Eyaleti’ne Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)” *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of otoman Studies)*, XXI, İstanbul 2001, ss. 189-210.

- , “XVI-XVII. yüzyıllarda Van Gölü Çevresinde Ermeni Varlığı ve Türk-Ermeni İlişkileri”, Metin Hülagü vd. (Ed.), *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler 3*, (ss. 439-473), Erciyes Üniversitesi Yayınları-153, Kayseri 2007.
- , “Van” *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2012, c. XLII, ss. 505-510.
- Kılıç, Remzi, “Fatih Devri (1451-1481) Osmanlı-Akkoyunlu İlişkileri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (14), 2003/1, ss. 95-118.
- , “Osmanlı Devleti’nin İran Politikası (16. Ve 17. Yüzyıllar)”, Mustafa Bıyıklı (Ed.), *Türk Dış Politikası-Osmanlı Dönemi*, Gökkkuba Yayınları I, (ss.75-117), 2. Baskı, İstanbul 2011.
- Klein, Janet, *Hamidiye Alayları-İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.
- Kodaman, Kodaman, *Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid’in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun yayınevi, İstanbul 1983.
- , *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu’nun İdari Durumu*, Anadolu Basın Birliği Yayınları, Ankara 1986.
- , *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK, Ankara 1991.
- Koloğlu, Orhan, “Osmanlılar’da Basın ve Kamuoyu”, *Osmanlı ansiklopedisi*, İz Yayıncılık, c. 6, İstanbul 1996.
- Komisyon, *Türk ve İslam Devletleri-2*, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul 2005.
- Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, c. IX, İstanbul 1993.
- Komisyon, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi, Kafkas Cephesi Harekâtı*, Gnkur. Basımevi, Ankara 1985.
- Konuk, Süha, “Güneydoğu Anadolu Bölgesinin III-VII. Yüzyıllardaki Tarihi Coğrafyasına İlişkin Erken Ortaçağ Kaynakları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28 (1), 2013, ss. 175-192.
- Koyuncu, Mevlüt, “İlk İslam Fetihleri Döneminde el-Cezire Bölgesi ve İslamlaşma Süreci”, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, 2008-I, ss. 131-140.

- Köprülü, Bülent, "Tarihte Vakıflar," *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, VIII (3-4), 1951, ss. 479-518.
- Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1963.
- Kurat, Yuluğ Tekin, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 181, Ankara 1968.
- Küçük, Cevdet, "Van'daki Ermeni İsyanları", *Yakın Tarihimize Van Uluslararası Sempozyumu*, YYÜ Yayınları, Ankara 1990, ss. 137-143.
- Küpelî, Özer, "Osmanlı-Safevi Münasebetlerine Dair Türkiye'de Yapılan Çalışmalar Hakkında Birkaç Not ve Bir Bibliyografya Denemesi", *Tarih Okulu*, (VI), Ocak-Nisan 2010, ss. 17-32.
- Kürkçüoğlu, Erol, "Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (50), Haziran 2013, ss. 115-142.
- Layard, Austen Henry, *Ninova Ve kalıntıları*, Avesta Yayınları, (Çev.: Zafer Avşar), İstanbul 2000.
- Lynch, H.F.B, *Armenia Travels and Studies*, Volume II, Longsman, Green And Co, London&Newyork 1901.
- McCarthy, Justin, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, (Çev.: Bilge Umar), İnkılap Yayınevi, İstanbul 1998.
- Marozzi, Justin, *Timurlenk-İslamın Kılıcı, Cihan Fatihi*, (Çev.: Hülya Kocaoluk), YKY, İstanbul 2007.
- Maunsell, F. R., "Kurdistan", *The Geographical Journal*, 3 (2), Feb. 1894, ss. 81-92.
- , Central Kurdistan, *The Geographical Journal*, 18 (2) Aug. 1901, ss. 121-141.
- Mayewski, *Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistikî*, (Haz: Hamit Pehlivanlı), Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Van 1997.

- Mazıcı, Nurşen, *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1920*, Pozitif Yayınları, İstanbul 1987.
- Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud* (çev: Alaaddin Eser), Simurg Yayınları, İstanbul 2007.
- Memiş, Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Öz Eğitim Yayınları, Konya 1995.
- Menteşavili, A. M., *Dünden Bugüne Kürtler*, (Çev.: Ayşe Hacıhasanoğlu), Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2004.
- Millingen, Frederick, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, (Çev.: Nuray Mestci), Doz Yayınları, İstanbul 1998.
- Minassian, Anahide Ter, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (Editör: P. Dumont-F. Georgeon), (çev.:Ali Berktaş), *Tarih Vakfı Yurt Yayınları*, İstanbul 1996, ss. 116-135.
- Minorsky V. & Bosworth C. E., "Wan" *The Encyclopaedia of İslam*, Leiden Brill 2002, Vol. XI, ss. 135-136.
- Moltke, Helmuth Von, *Türkiye Mektupları, Remzi Kitabevi*, (Çev.: Hayrullah Örs), İstanbul 1999.
- Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, (Çev.: Abdulvahap Tarzi), MEB, İstanbul 1994.
- Nazır, Bayram, *Şahbender Raporlarına Göre I. Dünya Savaşı Öncesi Osmanlı Ticareti*, İTO Yayınları, İstanbul 2010.
- Nikitin, Basil *Kürtler*, (Çev: E. Karahan, H. Akkuş, N. Uğurlu), 2. Baskı, Örgün Yayınevi, İstanbul 2010.
- Noel, E.W. Charles, *Kürdistan 1919*, Avesta Yayınları, İstanbul 2010.
- Oktay, Hasan, "Ermeni Komitecilerinin Katlettiği Van Valisi Ali Rıza Paşa Ve Türküsü", *Yeni Türkiye* (38), Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Ankara 2001, ss. 832-837.
- , "Van Belediye Reisi Kapamacıyan Efendi'nin Ermeni Taşnak Komitesince Katline Dair", *Yeni Türkiye Dergisi*, (38), Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Ankara 2001, ss. 839-845.

- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840-1880*, TTK, Ankara 2011.
- Olson, Robert, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, (Çev.: Bülent Peker-Nevzat Kıracı), Özge Yayınları, Ankara 1992.
- Osmanlı Vilâyet Salnamelerinde Musul*, Orsam Yayınları, (Ed.: Cengiz Eroğlu, Murat Babuşoğlu, Orhan Özdil), Ankara 2012.
- Örikağasızade Hasan Sırrı, *Sultan Abdülhamit Devri Hatıraları ve Saray İdaresi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2007.
- Özcan, Besim, “1828-1829 Osmanlı-Tus Harbi’de Erzurum Eyaleti’nden Rusya’ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, (46), Erzurum 2011, ss. 195-204.
- Özcan, Koray, “Ortaçağda Anadolu’nun İdari Coğrafyasına Bakış-Anadolu’da Selçuklu İdari Birimleri”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2005, 3 (1), ss. 73-99.
- Özdemir, Bülent, *Süryanilerin Dünü Bugünü-I. Dünya Savaşı’nda Süryaniler*, TTK, Ankara 2009.
- Özel, Sabahattin, “Batılıların Gözüyle”, Hikmet Özdemir (Ed.), *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler*, TBMM Yayınları, Ankara 2007, ss. 1-17.
- Özmenli, Mehmet, “Doğu Anadolu’da Hıristiyanlık”, *Karadeniz Araştırmaları*, 5 (17), 2008, ss. 43-50.
- , “V. - VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti-Sasani Devleti-Ermeni Derebeylerinin Mücadeleleri ve Türkler”, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (3), 2008, ss. 323-332.
- Özkaya, Yücel, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, YKY, İstanbul 2010.
- Özoğlu, Hakan, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, (Çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan), Kitapyayınevi, İstanbul 2005.
- Ubucini, M. A., *Osmanlı’da Modernleşme Sancısı*, (Çev.: Cemal Aydın), Timaş Yayınları, İstanbul 1998.

- Uluçam, Abdulselam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı I-Van*, Kültür Bakanlığı Yayınları, (Yer ve tarih belirtilmemiş).
- Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, MEB Yayınları, İstanbul 1993.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005.
- , *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.
- Pamuk, Bilgehan, "İpek Yolu Ticareti ve Erzurum", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 22 (2), Aralık 2007, ss. 125-143.
- Parvus Efendi, *Cihan Harbine doğru Türkiye*, (Derleyen ve Hazırlayan: Masis Kürkçügil-Şeyda Oğuz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013.
- Percy, Earl, *Higlands of Asiatic Turkey*, London 1901.
- Prothero. G. W. (Ed.), *Armenia And Kurdistan*, Historical Section of the Foreign Office, H.M. Stationery Office, London 1920.
- Rassam, Hormuzd, *Asshur And The Land Of Nimrod, Being an Account of the Discoveries Made in the Ancient Ruins of Nineveh, Asshur, Sepharvaim, Cauh, Babylon, Borsippa, Cuthah, and Van, Including a Narrative of Different Journeys in Mesopotamia, Assyria, Asia Minor, and Koordistan*, Eaton & Mains, New York 1897.
- Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1896)*, (Haz.: Sami Önal), Remzi Kitabevi, 2. Basım, İstanbul 2004.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem; *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitapevi, Isparta 2002.
- Sarıkcıoğlu, Melike, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları*, TTK, Ankara 2013.
- Salvini, Mirjo, "Urartu Tarihine Genel Bir Bakış", Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar (Ed.), *Urartu-Doğu'da Değişim*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, ss. 74-101.

- Saydam, Abdullah, “Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumunu”, Hasan Celal Güzel-Ali Birinci (Ed.), *Genel Türk Tarihi VII*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 529-594
- Serdar, S. T., & Işık, E., & Akkılı, A., Hattatoğlu, F., “A Study on the Route of Silk Road in Lake Van Basin-Van Gölü Havzası İpek Yolu Güzergâhı Üzerine Bir Çalışma”, *International Journal of Scientific and Technological Research*, 1 (2), 2015, ss. 51-75.
- Sevgen, Nazmi, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Türk Beylikleri-Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1982.
- Sevim, Ali & Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK, Ankara 1995.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, “Yerel Yönetim Metinleri (VI): 1871 Nizamnamesi ve Getirdikleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 5 (5), Eylül 1996, ss. 89-103.
- , “Yerel Yönetim Metinleri (IX): Rusûm-ı Belediye Kanunu”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 6 (2), Eylül 1996, ss. 106-111.
- Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2006.
- Sezer, Aytan, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, *Osmanlı II*, (Ed. Güler Eren), Ankara 1999, ss. 181-192.
- Shaw, Stanford J. & Shaw, Ezel Kural. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Çev.: Mehmet Harmancı), e Yayınları, İstanbul 2010.
- Shaw, Stanford J., “Otoman Population Movements During The Last Years Of The Empire, 1885-1914: Some Preliminary Remarks”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, (I), İstanbul 1980.
- Shiel, J. “Notes on a Journey from Tabríz, Through Kurdistán, via Vân, Bitlis, Se'ert and Erbil, to Suleimáníyeh, in July and August, 1836” [Tebriz'den Van, Bitlis, Siirt, Erbil ve Süleymaniye güzergâhıyla Temmuz ve Ağustos 1836 Yılında Yapılan Seyahat Notları, *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 8, 1838, ss. 54-101.

- Somel, Selçuk Akşin, “Melekler, Vatanperverler ve Ajan Provokatörler: Mutlakiyet Devri Diyarbakır Okul Gençliği, Bürokrasi ve Ziya Gökalp'in İdadi Öğrenciliğine İlişkin Soruşturma Kayıtları (1894-1895)”, *Yakın Türkiye Tarihinden Sayfalar: Sina Akşin'e Armağan*, Mehmet Ö. Alkan (ed.), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- Southgate, Horatio, *Narrative of a Tour Through Armenia Kurdistan Persia and Mesopotamia*, Vol. I, Newyork 1840.
- Subaşı, Ömer, “Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5 (3), Summer 2010, ss. 1827-1859.
- Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tetebbular*, Altınoluk Matbaası, Ankara 1960.
- Süslü, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, YYÜ Yayınları, Ankara 1990.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları-Siyaset, İdare ve Kültür-İlhanlılar Devri 1220-1350*, TTK, Ankara 1957.
- Spottiswoode, William, “Sketch of the Tribes of Northern Kurdistan”, *Transactions of the Ethnological Society of London*, 2, 1863, ss. 244-248.
- Sungur, Mutullah, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Taşra İdaresi ve Vilâyet Yönetimi”, *Türkler*, XIII, Ankara 2002, ss. 750-761.
- Sümer, Faruk, *Karakoyunlular-Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar*, 1, Ankara 1984.
- , “Karakoyunlular”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2001, XXIV, 434.
- Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tetebbular*, Altınoluk Matbaası, Ankara 1960.
- Sykes, Mark, *Through Five Turkish Provinces*, Bickers and Son, London 1900.
- , *Dar-ul-İslam – A Record of a Journey Though Ten of the Asiatic Provinces of Turkey*, London 1904.
- , *The Caliphs' Last Heritage-A Short History of The Türkish Empire*, London 1915.

- Şahin, Gürsoy, “Türk-Ermeni İlişkilerinin Bozulmasında Amerikalı Misyonerlerin Rollerini Üzerine bir İnceleme”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VII (1), Haziran 2005, ss. 184-207.
- Şahin, Kamil-Subaşı, M. Hüsrev, “Esad Muhlis Paşa”, *DİA*, TDV, Ankara 1995, XI, ss. 350.
- Şemseddin Sami, “Van”, *Kamusu'l-A'lam*, Mihran Matbaası, İstanbul 1316.
- Şener, Abdülkadir, “Eski Hukukumuzda Göre Evladiye Vakıflarında Gelirin Taksimi”, *Vakıf Haftası Dergisi*, (12), 1995, ss. 41-43.
- Şeker, Mehmet, *Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006.
- Şaşmaz, Musa, “Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897)”, Hasan Celal Güzel (Ed.), *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni sorunu*, (173-188), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.
- Şimşir, Bilal N., *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2005.
- Talay, Aydın, *Bizim Eller Van*, Van Belediyesi Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1998.
- , *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi*, Van Belediyesi Yayınları, İstanbul 1996.
- Taneri, Aydın, *Harzemşahlar*, TDV Yayınları, Ankara 1993.
- Tarhan, M. Taner, “Başkent Tuşpa”, Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar (Ed.), *Urartu-Doğu'da Değişim*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, ss. 288-335.
- Tarhan M.-Sevin V.-Aşan M. B., “Van-Gevaş Tarihi Türk Mezarlığı Kurtarma Kazısı, Onarım ve Çevre Düzeni Çalışmaları-1998”, *T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü VII Araştırma Toplantısı Sonuçları*, 18-23 Mayıs 1989: Araştırma Toplantısı (ss.19-42), A. Ü. Basımı, Ankara 1990.
- Taşkıran, Cemalettin, *Van'da Ermeni Devleti Denemesi-Belgelerle*, Platin Yayınları, Ankara 2006.
- Temizer, Abidin, “Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri Ve Van Amerikan Hastanesi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, II (2), 2013, ss.169-204.

- Tekin, Rahmi, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Van'ın Mahalleleri", *Dünyada Van Dergisi*, (20), 1999, ss. 2-5.
- , "İdris-i Bitlisî ve İdrisiyye Medresesi Mevkufâtı/İdris al-Bitlisî and Mavqufat of the School of İdrisiyya", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16 (40), 2009, ss. 233-246.
- Ternon, Yves, *Bir Soykırımın Tarihi, Belge Yayınları*, (Çev.: Emirhan Oğuz), İstanbul 2012.
- Tızlak, Fahrettin, "Van Gölü'nde Vapur İşletme Teşebbüsleri (1879-1907)", *Belleten Dergisi*, 64 (240), 2000, ss. 467-486.
- Top, Mehmet, *Hoşap'taki Mahmudi Beylerine Ait Mimari Eserler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- Tozer H., Fanshawe, *Türkish Armenia And Eastern Asia Minor*, Longmans&Green and Co., London 1881.
- Tozkoparan, Neşe, *19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri Ve Bu Örgütlerin İhtilalci Ermeni Hareketlerindeki Rolü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2007.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.
- , *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, 7. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2002.
- Van Kütüğü*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayını, (Yayın Kurulu: Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Mehmet Yiğit, Bekir Oğuzbaşaran), Ankara 1992.
- Van 2006 Kültür ve Turizm Envanteri I- Tarihsel Değerler*, Van Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, İstanbul 2006.
- Yavuz, Fikrettin, "Ermeni Kimliği'nin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Kırımyan", *Akademik İncelemeler*, 2 (1), 2007, ss. 258-289.
- Yazıcı Nesim, *Osmanlı Telgrafında Dil Konusu*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 26 (1), Ankara 1984, ss. 751-764.

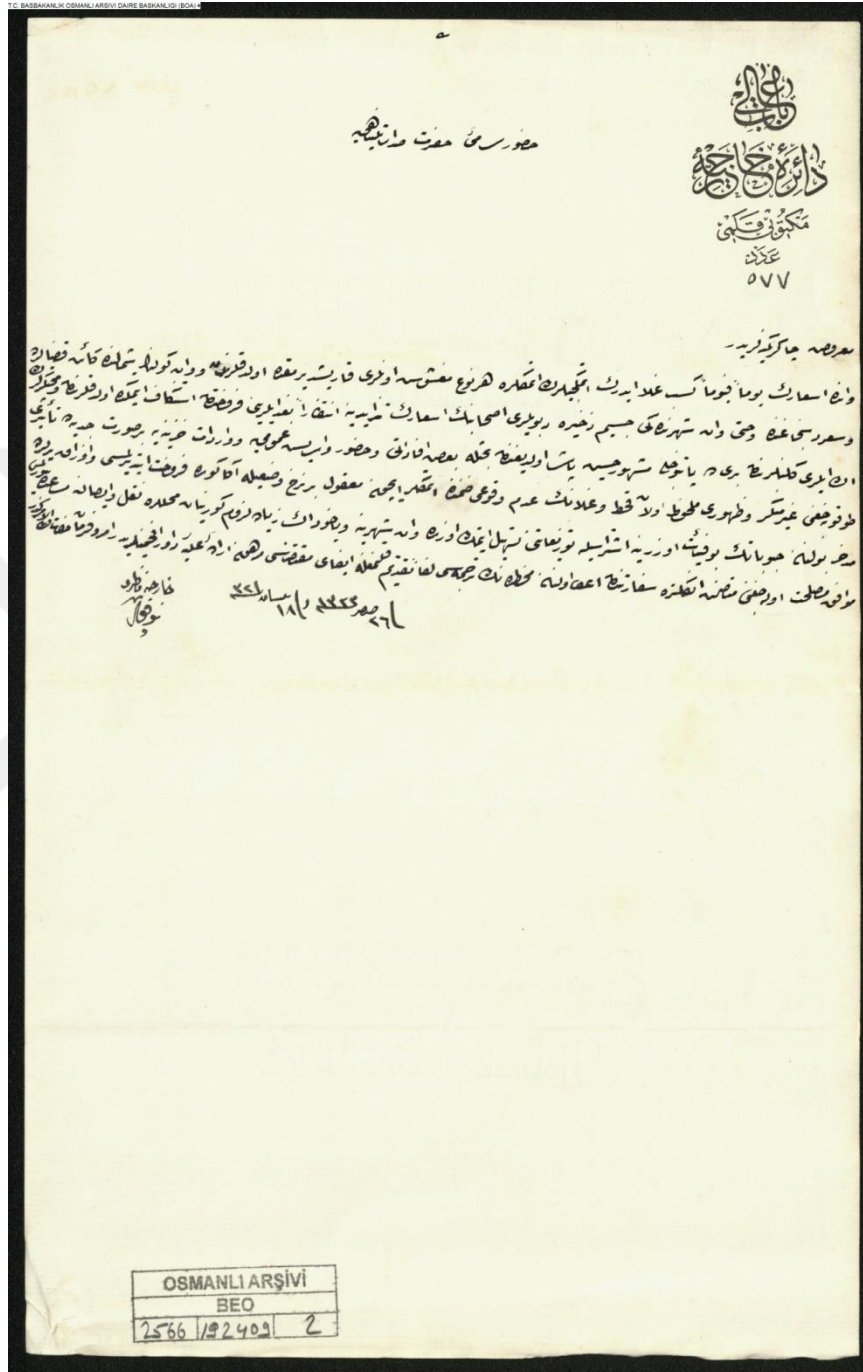
- , “Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı”, *OTAM*, (3), Ankara 1992, ss. 333-377.
- Yediyıldız, Bahaeddin, “Vakıf,” *İslam Ansiklopedisi*, c. 42, TDV, İstanbul 2012, XLII, ss. 479-486.
- Yeşilyurt, Yahya, “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Tercümanların Rolü: Luigi Damato Vakası”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (20), Bahar 2014, ss. 261-282.
- Yetkin, Çetin, *Türk Halk Hareketleri ve Devrimler*, Say Yayınları, İstanbul 1984.
- Yıldırım, Hüsamettin, “Rusların Van üzerindeki Emelleri”, *Yakın Tarihimize Van Uluslararası Sempozyumu*, YYÜ Yayınları, Ankara 1990, ss. 243-249.
- Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, TTK, Ankara 1995.
- , “XVIII. yüzyıl ile XIX. yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı Ve İdari teşkilatlanması”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 18 (29), 1996, ss. 217-232.
- Yonan, Gabriele, *Asur Soykırımı*, (Çev.: Erol Sever), Pencere Yay., İstanbul 1999.
- Yorulmaz, Şerife, “Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları ve Bunların Meşruiyet Kazanması (19.yüzyıl–20.yüzyıl başları)”, *A.Ü.DTCF, OTAM Dergisi*, (11), Ankara 2000, ss. 697-768.
- Yurt Ansiklopedisi*, “Van”, Anadolu Yayıncılık, c. X, İstanbul 1984.
- Yücel, İdris, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan BOARD’ın Osmanlı Ülkesinde Teşkilatlanması*, (Yayımlanmamış Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2005, ss. 163-164.
- , *Anadolu’daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2011.
- , “Yakın Şarkta Batı Nüfuzu Üzerine Bir Değerlendirme: Anadolu’daki Amerikan Misyön Hastaneleri (1880-1930)”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (15), Güz 2011, ss. 229-251.

- Yücel, Yaşar, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, TTK, Ankara 1989.
- Yüksel, Ahmet, "Suçluluk ve Suçsuzluk Arasında Osmanlı Telgraf Memurları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, (The Journal of International Social Research, 7 (33), ss. 373-389.*
- Zürcher, Erik jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev.: Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Quateart, Donald, *Osmanlı İmalat Sektörü*, (Çev.: Tansel Güney), İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- , "19. Yüzyıl İslahatlarına Genel Bakış- İslahatlar Devri 1812-1914", Halil İnalçık-Donald Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, (Çev.: Süphan Andıç), Cilt II, Eren Yayınları, İstanbul 2004, ss. 885-1051.
- , *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım-1876-1908*, (Çev.: Nilay Özok Gündoğan&Azat Zana Gündoğan, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008.
- Ximenez, Saturnino, *Kurds and Armenians*, The Dore Printing Company, London 1895.
- Walpole, F., *The Ansayri and the Assassins, with Travels in the Further East İn 1850-51 Including A Visit To Ninevah*, II, London 1851.
- Whitman, Sidney, *Turkish Memories*, London 1914.
- Wigram, W. A. & Wigram, Edgar T. A., *İnsanlığın Beşiği-Kürdistan'da Yaşam*, (Çev.:İbrahim Bingöl), Avesta Yayınları, İstanbul 2004.

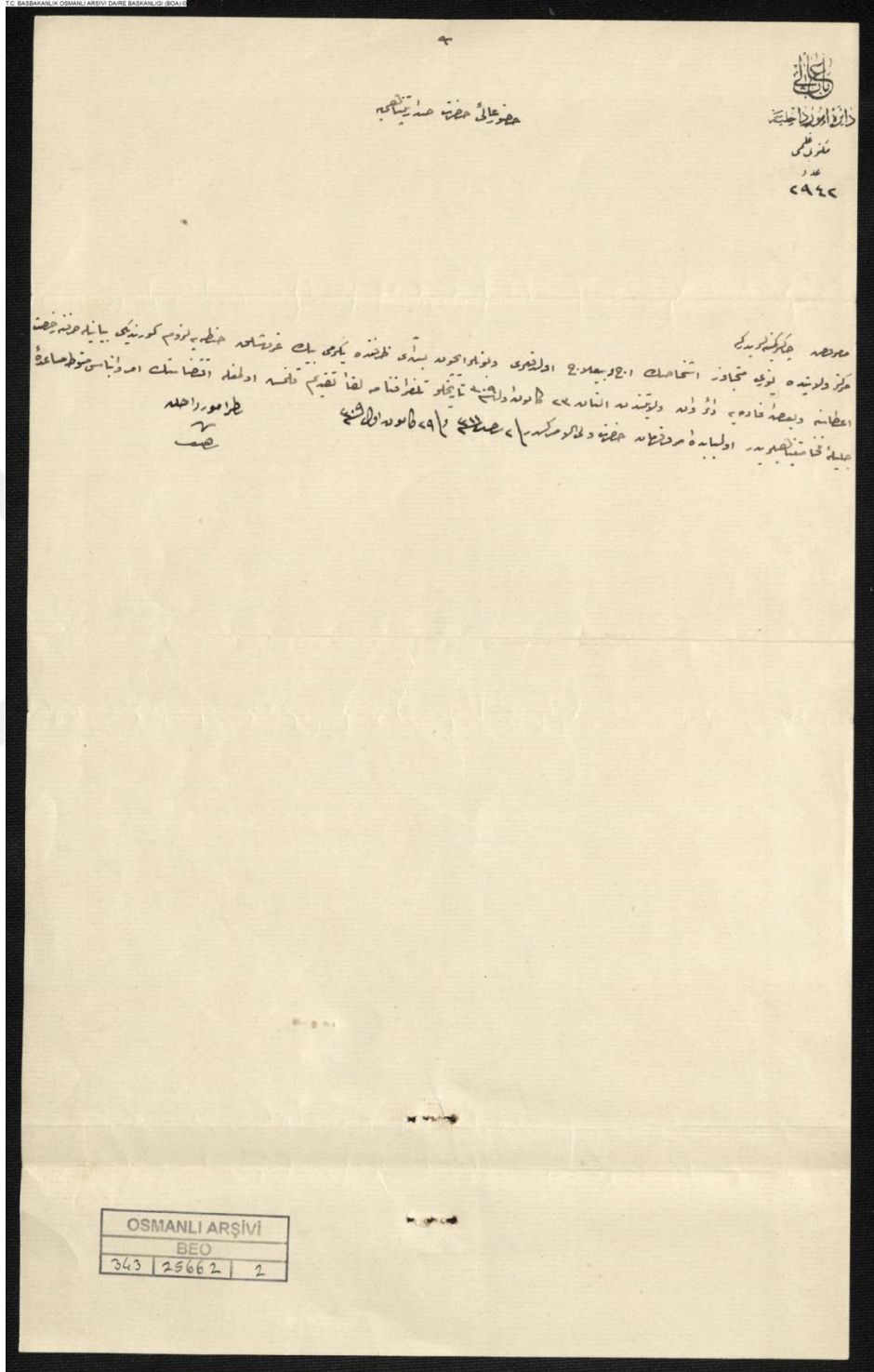
Ek 1.2. Van'daki fırıncıların farklı nitelikteki unları karıştırarak kötü ekmekek çıkardıklarına dair Hariciye Nezaretine ait belge.

BOA. BEO. 2566/192409, 26 S 1323 (2 Mayıs 1905)

Ek 1.4. Vilâyet merkezinde yüze yakın yoksul kişiye yardım yapılmasına ilişkin Dâhiliye Nezaretinin yazısı.

BOA. BEO. 343/25662, 07 B 1311 (14 Ocak 1894)

Ek 1.5. Van merkez ile vilâyet mülhakatında önde gelen bazı Ermenilerin meslekleri ve meşgul oldukları işler ile İstanbul'a çalışmak için giden Ermeniler hakkında bilgi veren Van Valisi Ferik Bahri'nin şifreli raporunun son sayfası.

تذکره
شامه

تجاره و تالیفات و صنایع و کسبه و حرفه و معاشیه و غیره

وضو و امور عمومی	امضای	نام و نسب و مقام	مستند	تاریخ	محل	شرح	تاریخ	محل	شرح
		نام و نسب و مقام							
		مستند							
		تاریخ							
		محل							
		شرح							
		تاریخ							
		محل							
		شرح							

موردی

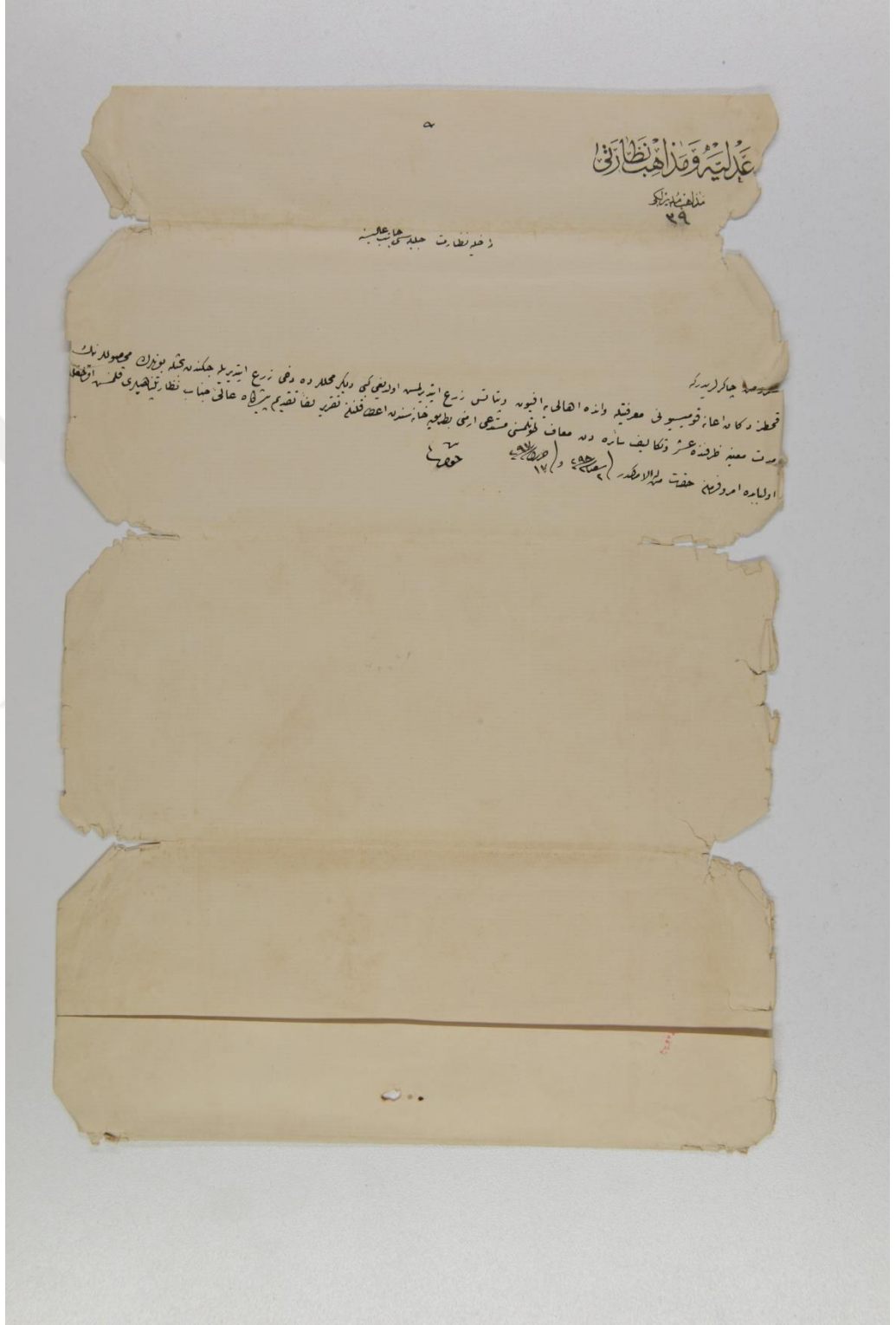
Handwritten notes in Ottoman Turkish script follow the table, detailing the names, professions, and movements of various Armenians from the Van region. The text is densely packed and covers most of the lower half of the page.

OSMANLI ARŞIVI

DH.ŞFR

171 22 1-3

Ek 1.6. İane Komisyonu tarafından Van'da ahaliye ektirilen afyon ve patatesin belirli bir süre öşür ve tekaliften muafiyeti hakkında tezkire.

Ek 1.8. Ermeni komitelerince Batum'da katledilen Van Valisi Ali Bey'in hakkındaki ithamlara verdiği cevap.

۹۰

 مکتوبه ایلی
 علی

دانه و برونده کلاده سفیره لغزلامه

۲۰۹۰ مورخه ۲۷ اردیبهشتی حضرت عالی محضرده اجرائی وظیفه ایجابنده اولونه تفصیلات و تحریکات عمده معروضات اولونه
 حال اولونه تیاج معلوم سانی حضرت عالی و کالینت اهلیری بولونقی فریاد بوندنه فرود کلامه ضار اولونه خدرک
 مرفوعه بی بر وجه اغیار - سیمایرینه اتمکال و لیس و الهی نفسی امور ه منافیله واقعا مفاسد معوضا نه لری خرد و کلری
 و الهی سید بولیس حکامه و کولاسه فاکتفام معادنی ارمنانه افسوس فرقی ایسه ایسه ده هادیم انسانیت اولونه
 بوفوق کول - غداران زلمه ماموریت جهانه ده قید قری جان بویکی ده عبایه اولونقی حالده ایسه کلاننده
 زیاده سکی بولونقی ادا - ه سابقه ده عندک طلب عملی لوس بولونقی ادا - ه اولون - ده معناد - نفس
 قتل اولوننده بشفیمه نیجه ظالم اجرا بولونقی معلوم - داخل دلونجه درده قتلوسوده ماعدا ایلی و ارضدم حاله
 مؤسسه اولون سلیق منته اولوب وظیفه صلی سنده بویکی که ایست فایسته ده انواع - التک سیمی اولون
 معلومی اصاب اولونده مصادره و فرعون و کول حبه فدیغ کویلدکنده بجهه مقدمه سینه سینه ترتیبیه ایدام
 فرده قولونقی منقشی بایبلونه و بیغایت سوشترتله استطرار بکننده طولونقی فرود مقتضنده استخفافه استفا
 حال اولونه ردیفه قول اعلاک کمد بر وجه زخمه موجود اولونقی حاله ایله - ماموری سیمه مده مده
 خزینه ده الیزنی آلفی قطع ایبلونه شریف اقتضایرله ایسه شکرانه حالاری حضرت عالی داد ایشیدینه
 عصبه ایبلونه روسای عشار ده بر لرا هیسه یا شفا فاکتفام مصطفی کمد بکلده ده بقدر ادا - ه حاله ده
 منتهای کیم الیوب بولونقی منقود ایله ماکول قمر ایرم ارمنانه اقتضایرله ایسه قنای یا مده سنده
 کت لریه فایشو و معبودونه استاذانه کلانج خدرک مرفوعه نه سوغ مقربانی عقیده ایتمانه ایبلونه نایب ارضیایم
 حال اولونه عقید و خصله سابقه سیه مجرد شخصیت نه نه طعمه و نعلیه ایگونه محضه مجر و بر لرا نه ناروا
 اولونقی نه صور - نه طعمه ده کندیب ایبلونقی نعلیه عصبه ایبلونقی و عسل مقربانی طک ارضی سلی بالکلده
 تفصیلات نه فریغ مؤسسه اولونده بوندنه آیت نوله ایله جا محامیه مستقی ایضاح اولونقی بیره ادا
 و ارشادان هیلد حضرت عالی سینه کیمانه تقصیر معطل ایبلونقی عصبه ایلم فریغ

علی
 عالی

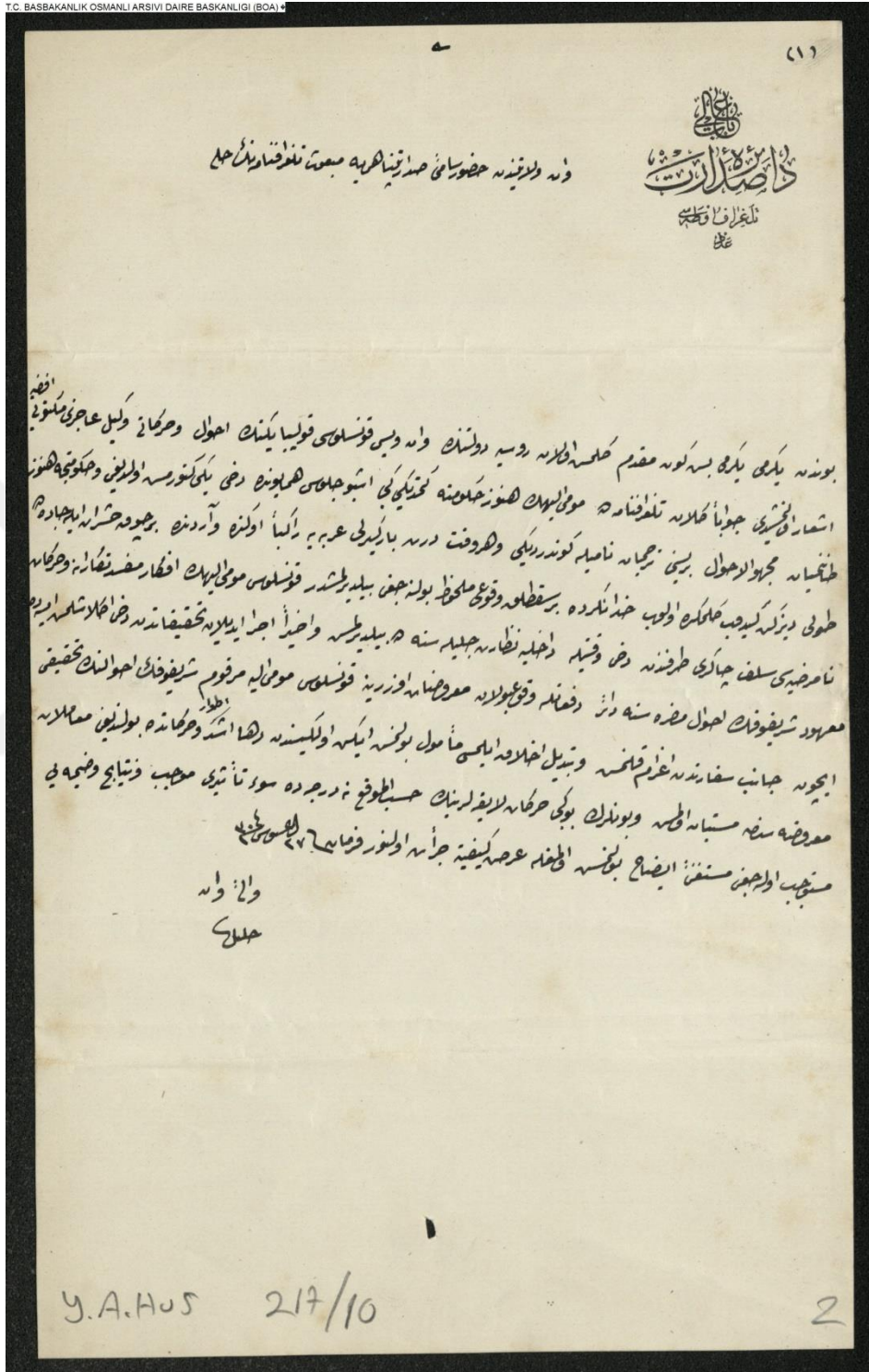
Y.A.H.U.S 514/41

2

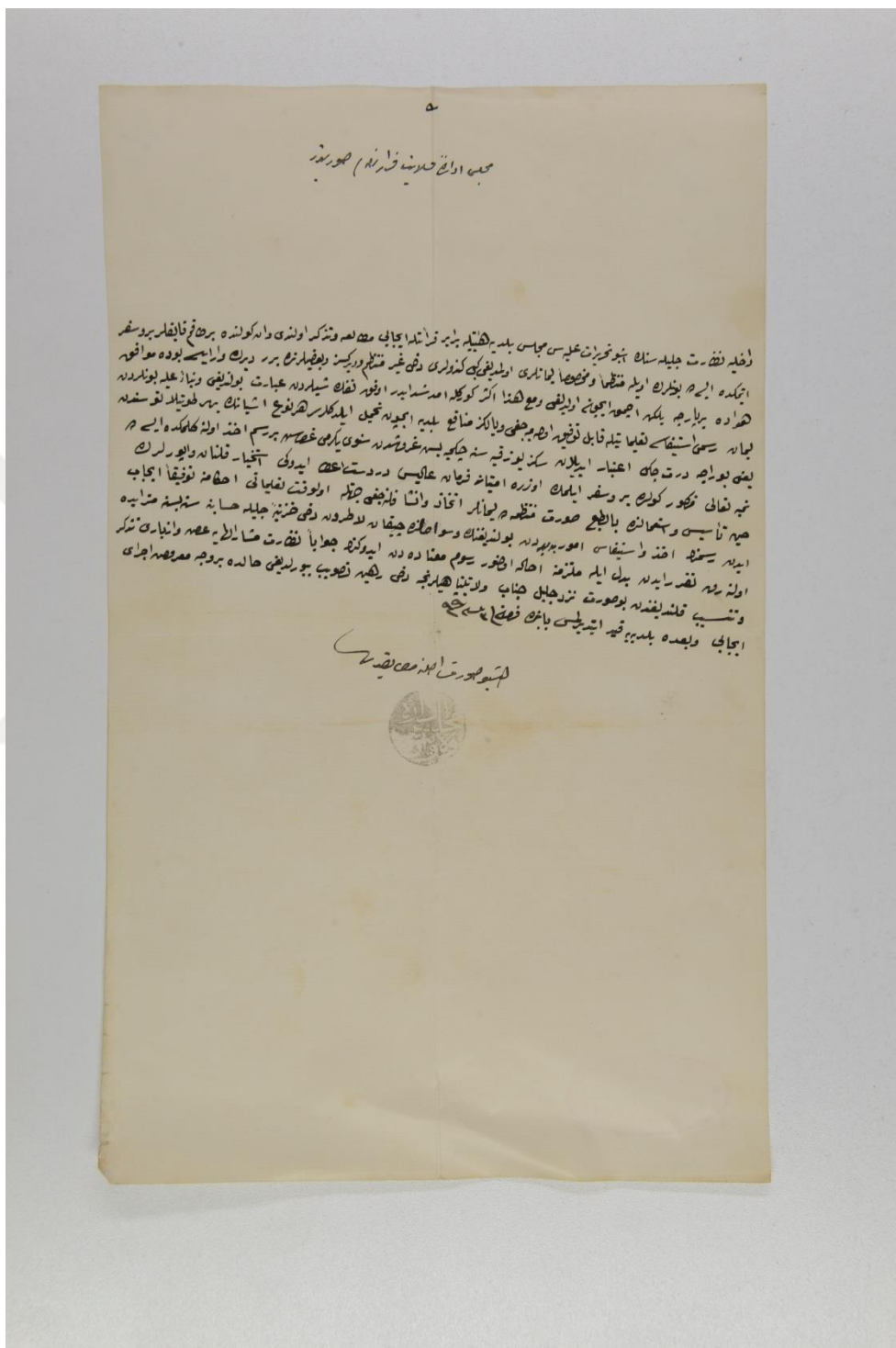
BOA. Y. A. HUS. 514/41, 17 B 1325 (26 Ağostus 1907)

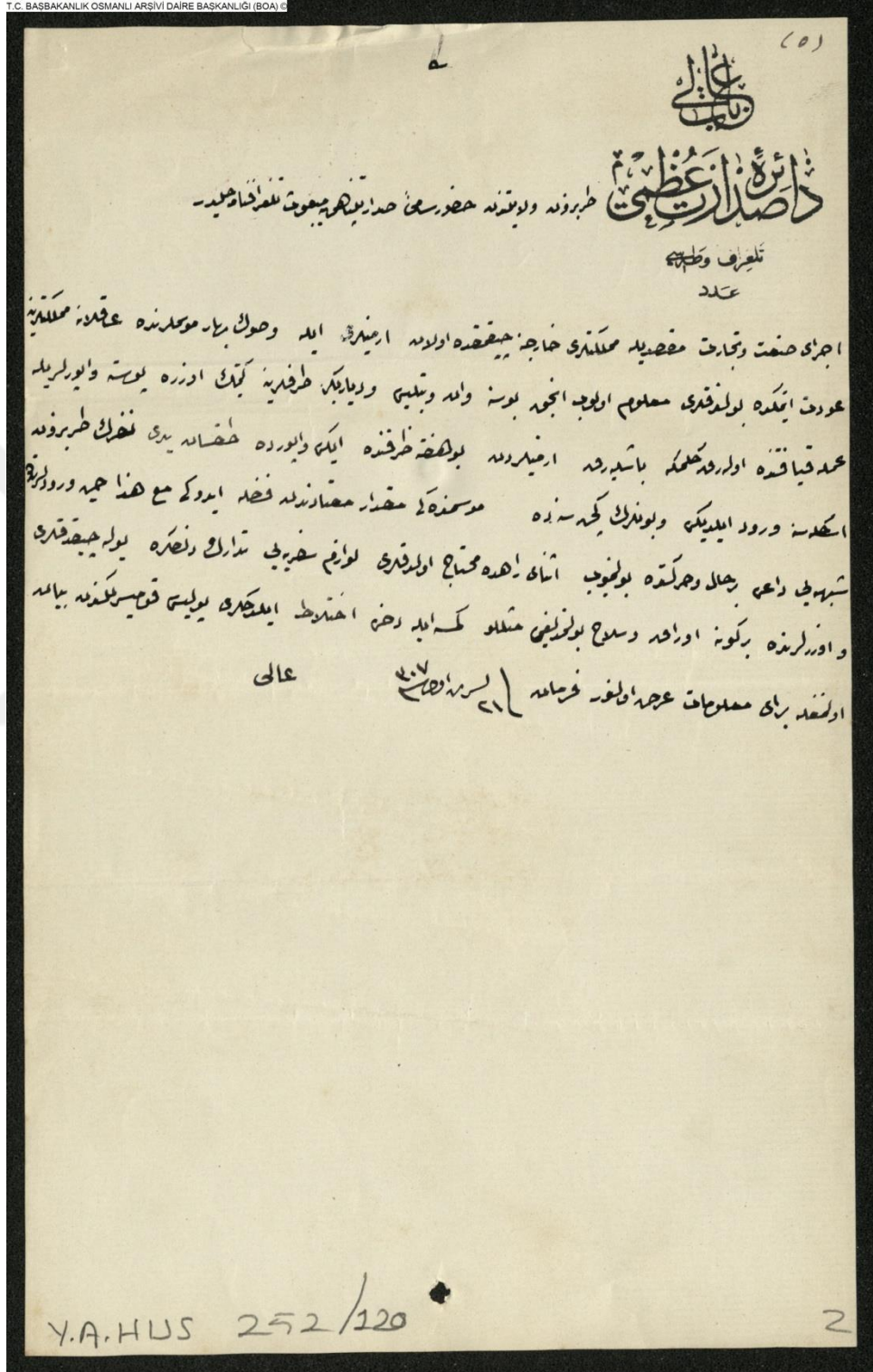
Ek 1.9. Rusya Van Viskonsolosunun diplomatik teamüllere aykırı ve şehrin huzuruna zarar veren hareketlerine dair Van Valisi Halil Bey'in yazısı.

Ek 1.10. Van Gölü'nde ticari amaçla işlemekte olan gemilerden alınacak yıllık vergi.

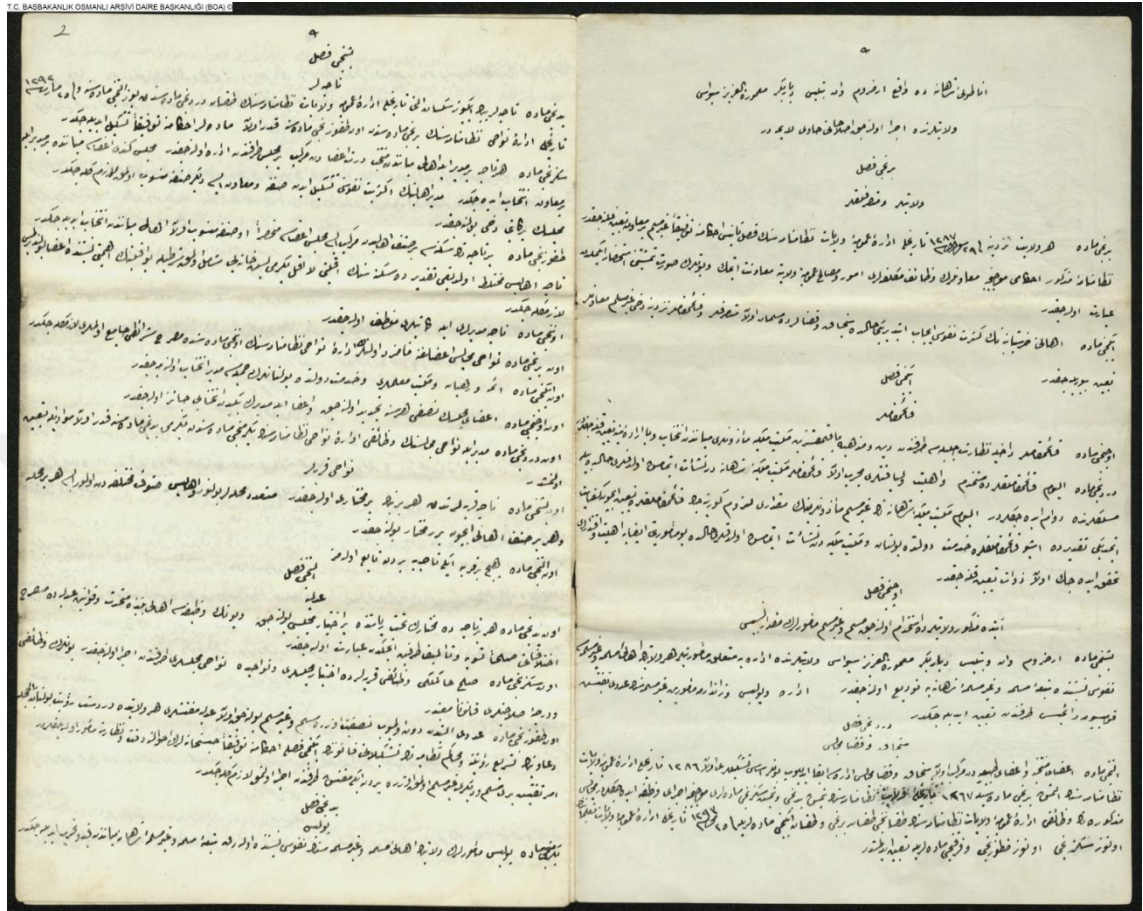

Ek 1.11. Sanat ve ticaret için memleketlerinde çıkmış olan Van, Bitlis ve Diyarbakır Ermenilerinden bir kısmının geri döndüğüne dair.

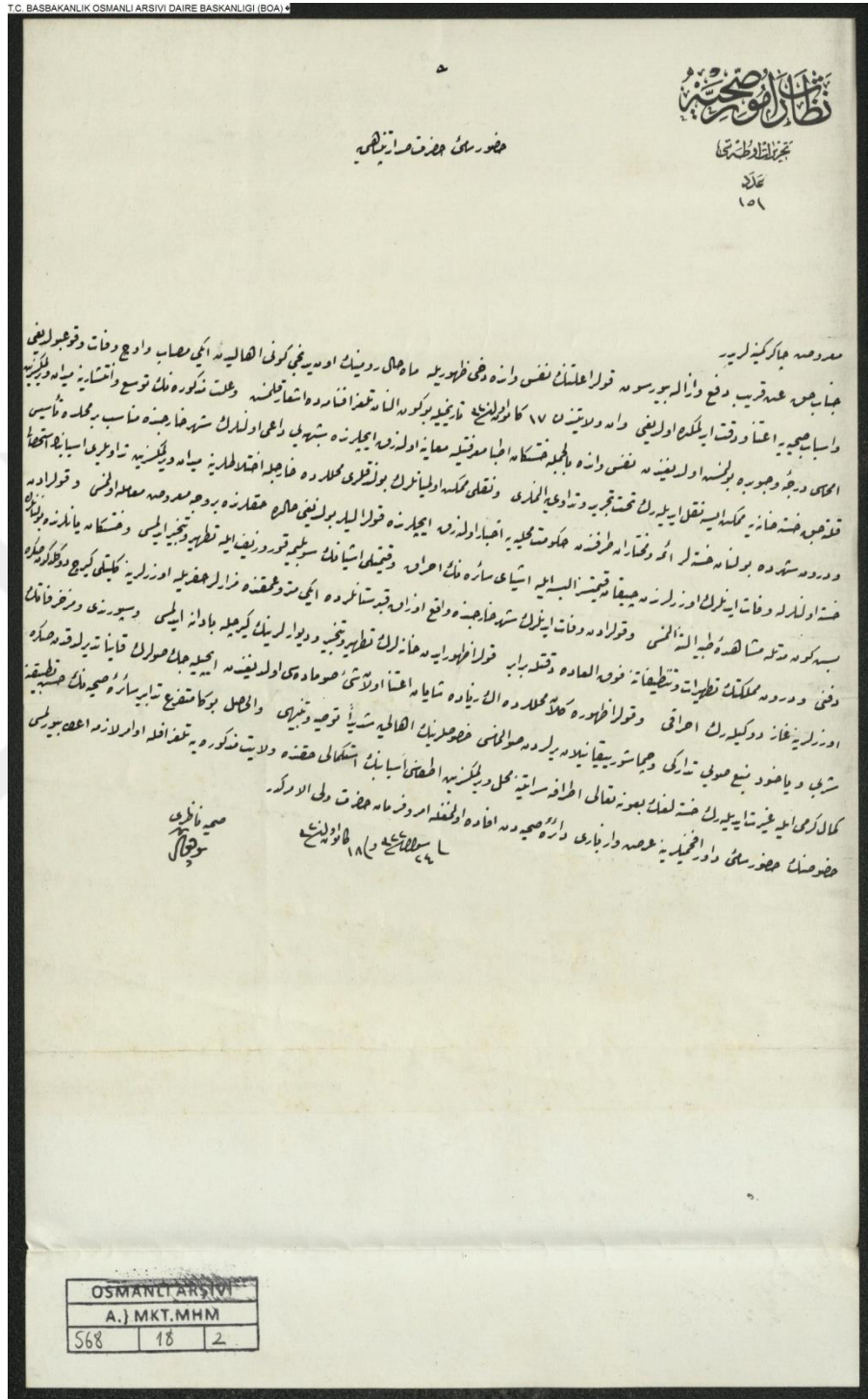
BOA. Y. A. HUS. 252/120, 29 Ra 1309 (2 Kasım 1891)

Ek 1.12. Anadolu'da; Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretülaziz ve Sivas vilâyetlerinde Müslim ve gayrimüslimler hakkında icra olunacak ıslahatı havi layiha.

BOA. Y. PRK. A. 10/101, 29 Z 1313 (11 Haziran 1896)

Ek 1.12. Van'da Kolera zuhuru ve alınan tedbirler hakkında Sıhhiye Nazırı imzalı yazı.

BOA. A. MKT. MHM. 568/18, 24 L 1322 (1 Ocak 1905)

Ek 1.13. Vilâyetin hane miktarı ile birlikte dinî Cemaatler bazında nüfusunu gösterir cetvel.

۵

دن و دینی انجمنوں کے اراکین کی تعداد، سہ ماہی

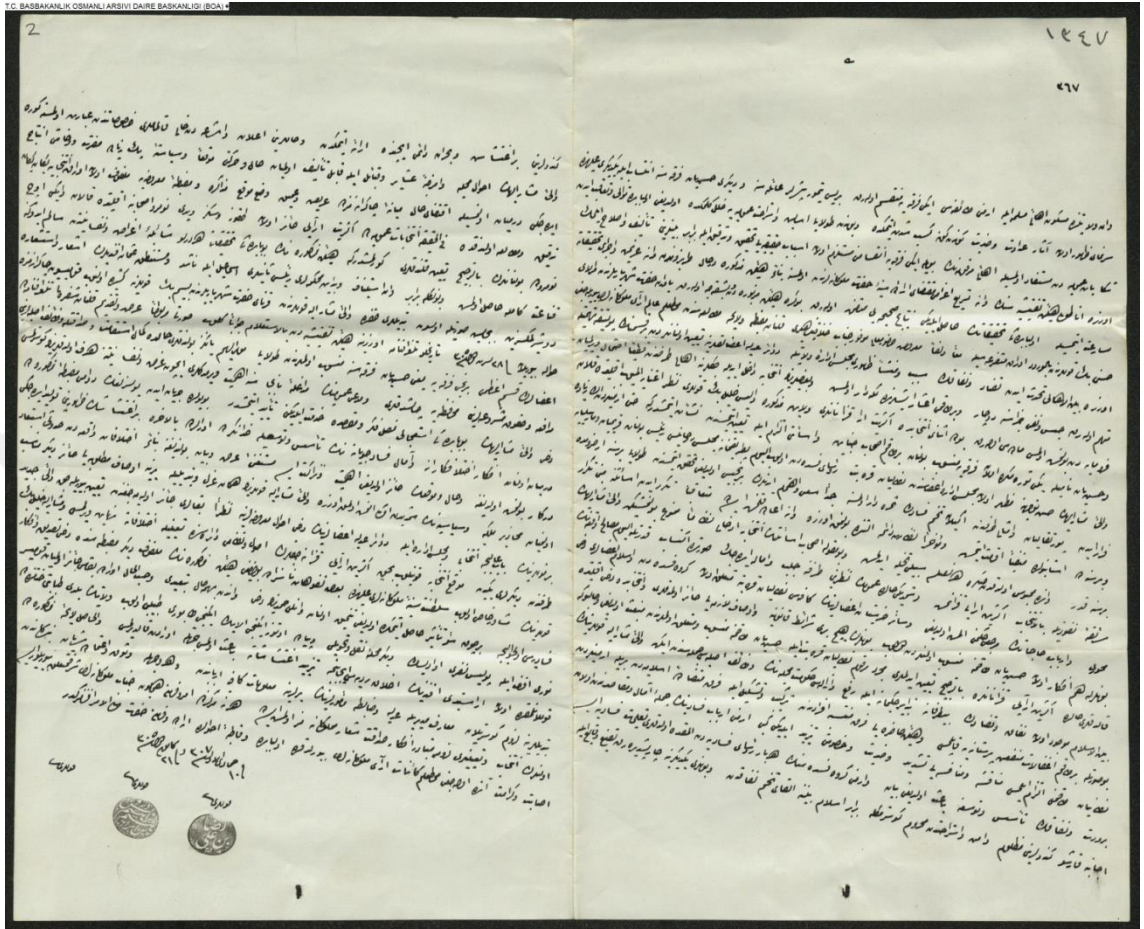
مذہب	انجمنوں کی تعداد	۱۲۹۸ھ			۱۲۹۹ھ			۱۳۰۰ھ		
		انجمنوں کی تعداد	انجمنوں کی تعداد	انجمنوں کی تعداد	انجمنوں کی تعداد	انجمنوں کی تعداد	انجمنوں کی تعداد	انجمنوں کی تعداد		
اہل سنت و جماعت	۱۰۹۹۹	۱۰۰۰۰	۱۰۰۰۰	۱۰۰۰۰	۱۰۰۰۰	۱۰۰۰۰	۱۰۰۰۰	۱۰۰۰۰	۱۰۰۰۰	
اہل تشیع	۱۰۰۰۰	۱۰۰۰۰	۱۰۰۰۰	۱۰۰۰۰	۱۰۰۰۰	۱۰۰۰۰	۱۰۰۰۰	۱۰۰۰۰	۱۰۰۰۰	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	

موجودہ قیامت سے مندرجہ ذیل انجمنوں کی تعداد

4.EE 132/13

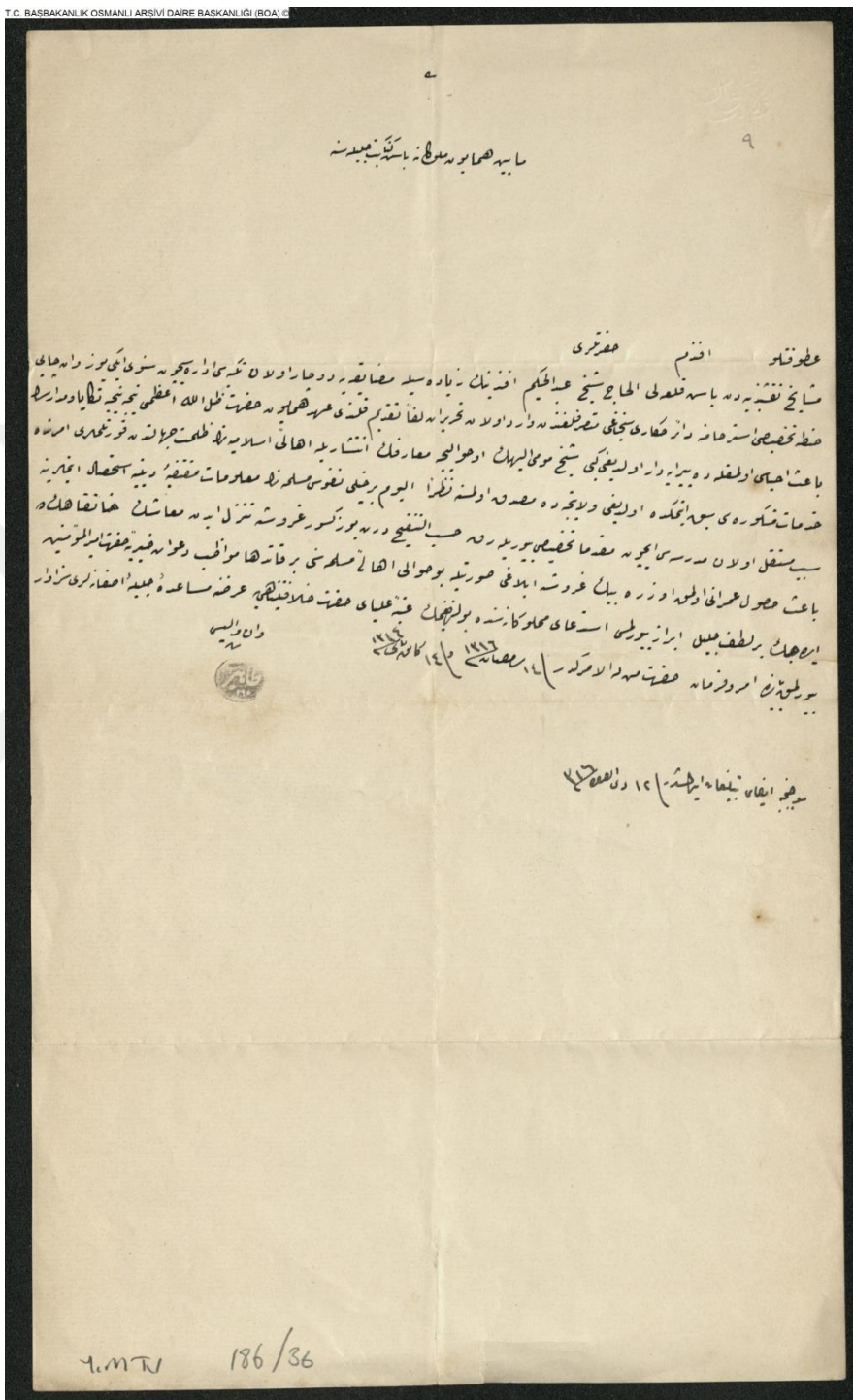
BOA. Y. EE. 132/13, 26 R 1314 (4 Ekim 1896)

Ek 1.14. Muteberan takımı arasındaki çekişmeler ile bazı şahısların neden olduğu şehirdeki firkalaşma ve huzursuzluklara dair.

BOA. Y. MTV. 41/101, 10 Ca 1307 (2 Ocak 1890)

Ek 1.15. Abdulkâhik Arvasî'nin maarifin intîşârı ve ahali-i İslâmın zulmet-i cehaletten kurtulmaları emrindeki hizmetlerinin takdir edilmesi.

Ek 1.17. Van Vilâyetinin çeşitli senelere ait varidatını gösterir 1327 Numaralı Maliye Defterinin ilgili sayfası.

ردیف سیرالمان	واریات واریات	تخصیصات تخصیصات				تخصیصات تخصیصات		تاریخ تاریخ
		کوت	سینا	تخصیصات		سابقه	حاضر	
				۱۳۱۵	۱۳۱۶			
۱	مدون و محارم زرگری	۱۴۴۴۴۴	۱۴۴۴۴۴	۱۴۴۴۴۴	۱۴۴۴۴۴	۱۴۴۴۴۴	۱۴۴۴۴۴	۱۴۴۴۴۴
۲	بقیه زرگری	۸۸۸۸۸۸	۸۸۸۸۸۸	۸۸۸۸۸۸	۸۸۸۸۸۸	۸۸۸۸۸۸	۸۸۸۸۸۸	۸۸۸۸۸۸
۳	پول مسکه	۱۱۱۱۱۱	۱۱۱۱۱۱	۱۱۱۱۱۱	۱۱۱۱۱۱	۱۱۱۱۱۱	۱۱۱۱۱۱	۱۱۱۱۱۱
۴	اقساط زرگری	۲۲۲۲۲۲	۲۲۲۲۲۲	۲۲۲۲۲۲	۲۲۲۲۲۲	۲۲۲۲۲۲	۲۲۲۲۲۲	۲۲۲۲۲۲
۵	مغز زرگری							
۶	درود زرگری							
۷	تغذیه اهل اوقاف از طرف دارالحکومت	۳۳۳۳۳۳	۳۳۳۳۳۳	۳۳۳۳۳۳	۳۳۳۳۳۳	۳۳۳۳۳۳	۳۳۳۳۳۳	۳۳۳۳۳۳
۸	امانات از طرف اوقاف از طرف دارالحکومت	۴۴۴۴۴۴	۴۴۴۴۴۴	۴۴۴۴۴۴	۴۴۴۴۴۴	۴۴۴۴۴۴	۴۴۴۴۴۴	۴۴۴۴۴۴
۹	انگیزه های زرگری از طرف دارالحکومت							
۱۰	مسکوکات							
۱۱	کسبه زرگری							
۱۲	سرم زرگری	۵۵۵۵۵۵	۵۵۵۵۵۵	۵۵۵۵۵۵	۵۵۵۵۵۵	۵۵۵۵۵۵	۵۵۵۵۵۵	۵۵۵۵۵۵
۱۳	اقساط از طرف اوقاف از طرف دارالحکومت	۶۶۶۶۶۶	۶۶۶۶۶۶	۶۶۶۶۶۶	۶۶۶۶۶۶	۶۶۶۶۶۶	۶۶۶۶۶۶	۶۶۶۶۶۶
۱۴	اقساط مسکوکات							
۱۵	مدون زرگری از طرف دارالحکومت	۷۷۷۷۷۷	۷۷۷۷۷۷	۷۷۷۷۷۷	۷۷۷۷۷۷	۷۷۷۷۷۷	۷۷۷۷۷۷	۷۷۷۷۷۷
۱۶	کاغذ زرگری	۸۸۸۸۸۸	۸۸۸۸۸۸	۸۸۸۸۸۸	۸۸۸۸۸۸	۸۸۸۸۸۸	۸۸۸۸۸۸	۸۸۸۸۸۸
۱۷	مغز مسکوکات	۹۹۹۹۹۹	۹۹۹۹۹۹	۹۹۹۹۹۹	۹۹۹۹۹۹	۹۹۹۹۹۹	۹۹۹۹۹۹	۹۹۹۹۹۹
۱۸	سینا مسکوکات	۱۰۱۰۱۰	۱۰۱۰۱۰	۱۰۱۰۱۰	۱۰۱۰۱۰	۱۰۱۰۱۰	۱۰۱۰۱۰	۱۰۱۰۱۰
۱۹	مسکوکات جاریه							
۲۰	مدون از طرف دارالحکومت	۱۱۱۱۱۱	۱۱۱۱۱۱	۱۱۱۱۱۱	۱۱۱۱۱۱	۱۱۱۱۱۱	۱۱۱۱۱۱	۱۱۱۱۱۱
۲۱	مدون از طرف دارالحکومت	۱۲۱۲۱۲	۱۲۱۲۱۲	۱۲۱۲۱۲	۱۲۱۲۱۲	۱۲۱۲۱۲	۱۲۱۲۱۲	۱۲۱۲۱۲
۲۲	سابقه							
۲۳	امانات							
۲۴	استعدادات							
۲۵	تیمار زرگری							
۲۶	تغذیه اهل اوقاف از طرف دارالحکومت							
۲۷	مغز مسکوکات							
۲۸	سینا مسکوکات							
۲۹								
۳۰								
۳۱								
۳۲								
۳۳								
۳۴								
۳۵								
۳۶								
۳۷								
۳۸								
۳۹								
۴۰								
۴۱								
۴۲								
۴۳								
۴۴								
۴۵								
۴۶								
۴۷								
۴۸								
۴۹								
۵۰								
۵۱								
۵۲								
۵۳								
۵۴								
۵۵								
۵۶								
۵۷								
۵۸								
۵۹								
۶۰								
۶۱								
۶۲								
۶۳								
۶۴								
۶۵								
۶۶								
۶۷								
۶۸								
۶۹								
۷۰								
۷۱								
۷۲								
۷۳								
۷۴								
۷۵								
۷۶								
۷۷								
۷۸								
۷۹								
۸۰								
۸۱								
۸۲								
۸۳								
۸۴								
۸۵								
۸۶								
۸۷								
۸۸								
۸۹								
۹۰								
۹۱								
۹۲								
۹۳								
۹۴								
۹۵								
۹۶								
۹۷								
۹۸								
۹۹								
۱۰۰								
۱۰۱								
۱۰۲								
۱۰۳								
۱۰۴								
۱۰۵								
۱۰۶								
۱۰۷								
۱۰۸								
۱۰۹								
۱۱۰								
۱۱۱								
۱۱۲								
۱۱۳								
۱۱۴								
۱۱۵								
۱۱۶								
۱۱۷								
۱۱۸								
۱۱۹								
۱۲۰								
۱۲۱								
۱۲۲								
۱۲۳								
۱۲۴								
۱۲۵								
۱۲۶								
۱۲۷								
۱۲۸								
۱۲۹								
۱۳۰								
۱۳۱								
۱۳۲								
۱۳۳								
۱۳۴								
۱۳۵								
۱۳۶								
۱۳۷								
۱۳۸								
۱۳۹								
۱۴۰								
۱۴۱								
۱۴۲								
۱۴۳								
۱۴۴								
۱۴۵								
۱۴۶								
۱۴۷								
۱۴۸								
۱۴۹								
۱۵۰								

Ek 1.18. Vilâyette tespit edilen madenler, bunlara dair bilgiler ve buldukları yerleri gösterir cetvel.

معدن مذکورہ تواریخ اور نام و مقام و زرقت تقاضی کے بعد انہیں تحصیل میں
اجازت دینا یہ ایک خاصہ اصول ہے۔ اس کے تحت اس وقت کے تمام زمینداروں کو اس میں
مداخلت نہیں ہونی چاہی۔ اس لیے اس وقت کے تمام زمینداروں کو اس میں
مداخلت نہیں ہونی چاہی۔ اس لیے اس وقت کے تمام زمینداروں کو اس میں

خانہ

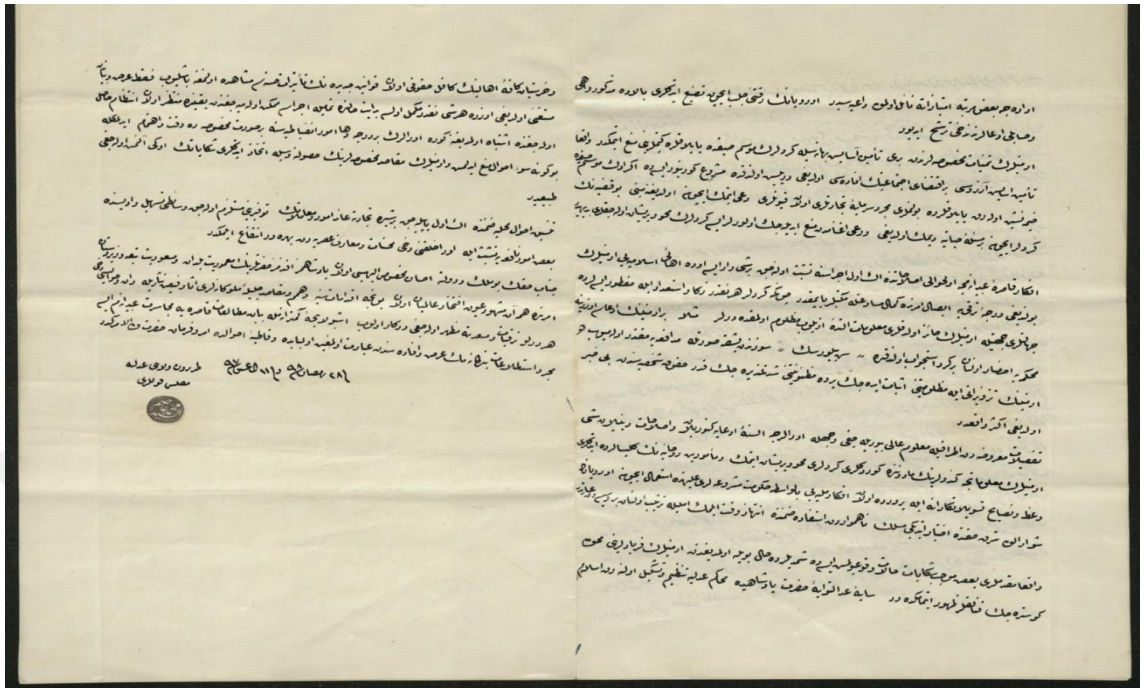
وادیوں میں معدن پیدا ہونے سے پہلے اس وقت کے تمام زمینداروں کو اس میں
مداخلت نہیں ہونی چاہی۔ اس لیے اس وقت کے تمام زمینداروں کو اس میں
مداخلت نہیں ہونی چاہی۔ اس لیے اس وقت کے تمام زمینداروں کو اس میں

معدن کا نام، مقام، نوعیت، مالک، زمیندار، زرقت، تقاضی، اور دیگر معلومات

معدن کا نام	مقام	نوعیت	مالک	زمیندار	زرقت	تقاضی	اور دیگر معلومات
۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲
۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳
۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴
۵	۵	۵	۵	۵	۵	۵	۵
۶	۶	۶	۶	۶	۶	۶	۶
۷	۷	۷	۷	۷	۷	۷	۷
۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸
۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹
۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱
۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲
۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳
۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴
۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵

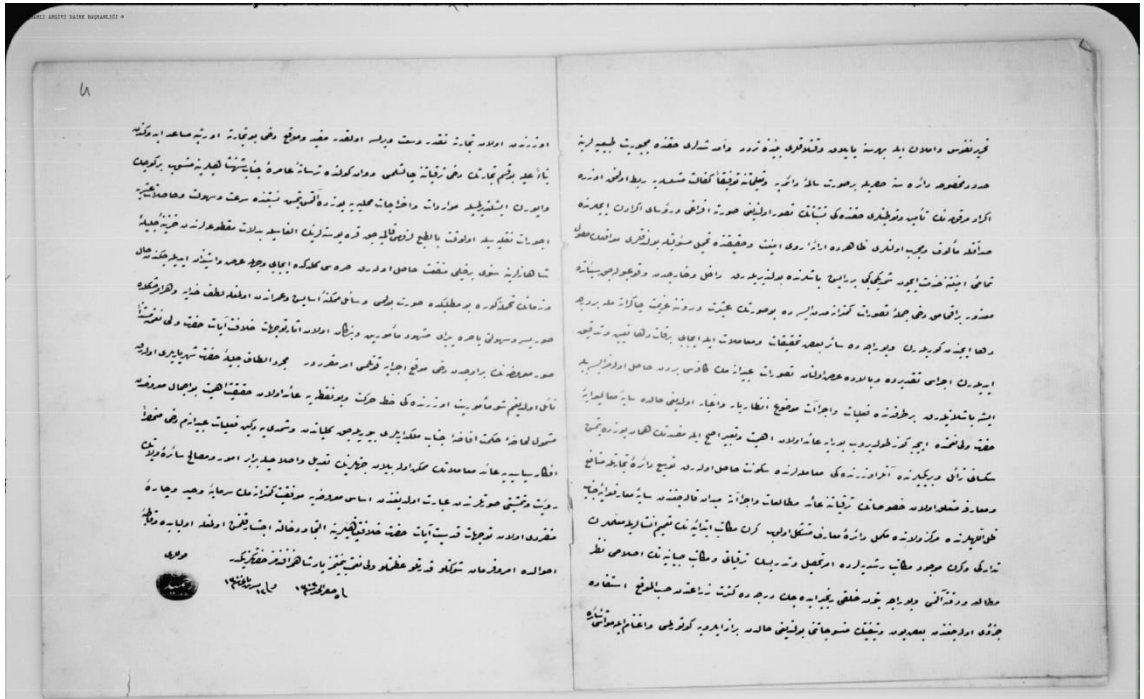
Y.EE. 81/43   2 varak
(2 sayfan bos)

Ek 1.19. Trabzon Adliye Müfettişi Seyyid Mehmed Asım'ın Van, Hakkâri ve Bitlis vilâyetlerindeki Müslüman ve Ermeni halkın vaziyeti hakkındaki mütalaasının ikinci sayfası.

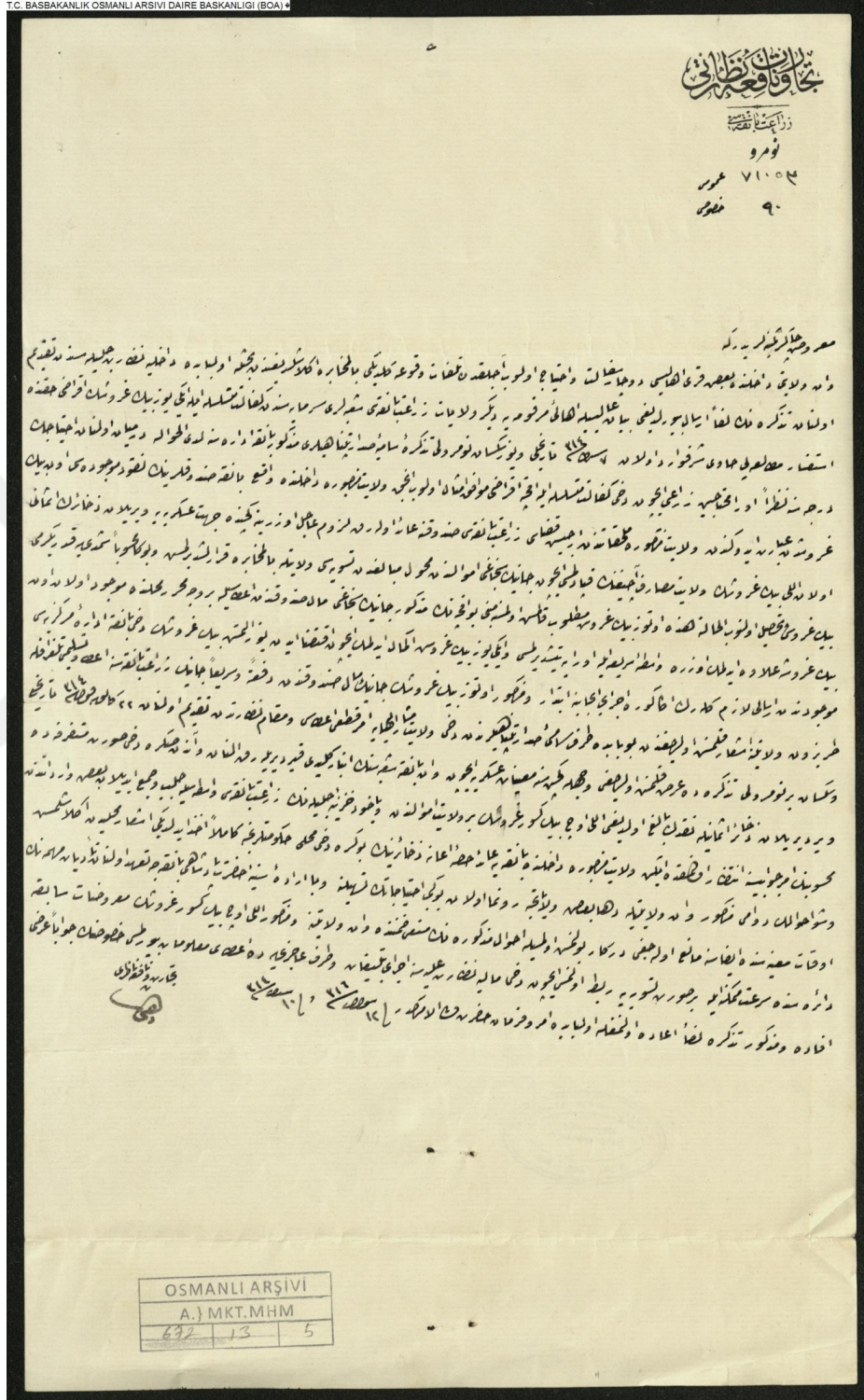
BOA. Y. PRK. AZN. 1/50, 28 Z 1298 (21 Kasım 1888).

Ek 1.20. Vali Hamit Paşa'nın Van Vilâyeti'ne dair layihasının son sayfası.

BOA. Y. EE. 12/30, 29 Z 1302 (9 Ekim 1885)

Ek 1.21. Açlık felaketinin görüldüğü Van'a bağlı bazı köylere yemeklik ve tohumluk buğday yardımı yapılması.

BOA. A. MKT. MHM. 672/13, 12 L 1316 (23 Şubat 1899)

Ek 1.22. İran'dan sınırı geçerek gelen aşiretlerin gasp ve yağma hareketlerinde bulduklarına dair Van Valisinin yazısı.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA) ©

نغمه خوارق ناموس

مخبرات خصوصیه نغمه خوارق طولان و اینج برونه مشولیت قبول ایستلر

نونه

موصول نموده سی							
امضای							
مامور سوفی کاتب							
واحد شنبیلر	متوسط مرکز						
مامور نوبست	بدماخاره	۱۵۱۰	=				
کشید ایذن مامور	ختاخارن	۲۰	=				
اختیایذن مامور	صلحتارن	۱۱	=				

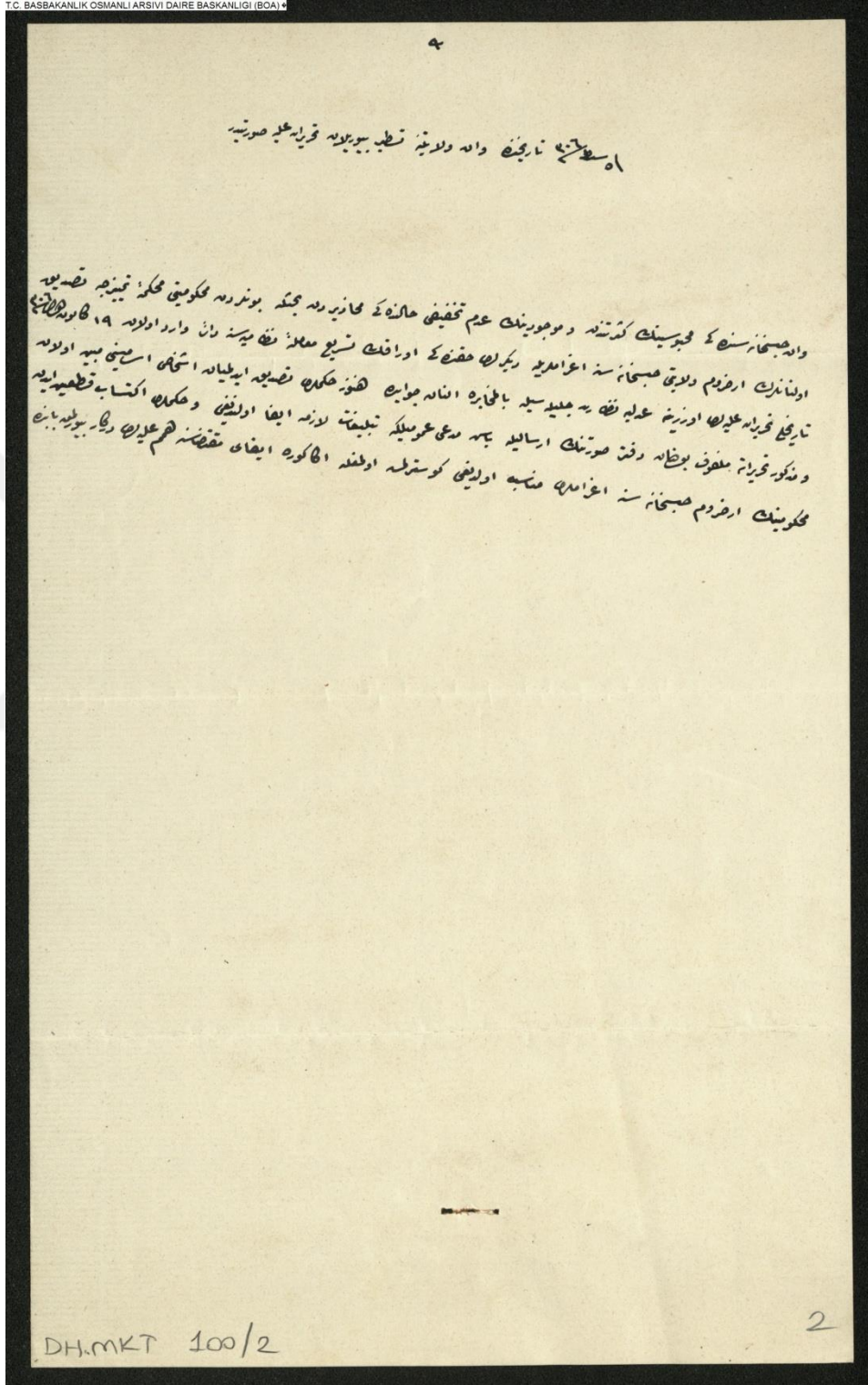
راضیه نظاره جمیع نه مورد خوارق صدریه -

چند کوه اول حدودی تجاوز ایله ابراه عا برنده سوری اولور قدر آخص باکری قفاسی راضیه
 ولویه اولدانی عت سازده و انده حکمت ایله بولجیرک اوکته هیکاره اوچور لبر ایله اولور
 باکری و برسه باره قریسی هابیسک دفعی برهیل جیراندی غضب ایله سوری لری ایستفا -
 ایلیکی مقدار کاخ سوری ایله بوراوه هیکارمه اورالرم و انان بولنده سوری عکر نظیه وضبط
 طرفینده ایسی حدوده قدر تعصیریه ساعه اولور ایچ اخاصی رفته نه حدودده ایچیرویه
 فار ایله سوری قشقه بدیک و بردهی معلومه تلفیه اوزرینه عهده اولور قفاسه
 ۱۱ اعلانیه
 وان واد
 حد

Y.PRK.UM 6/117

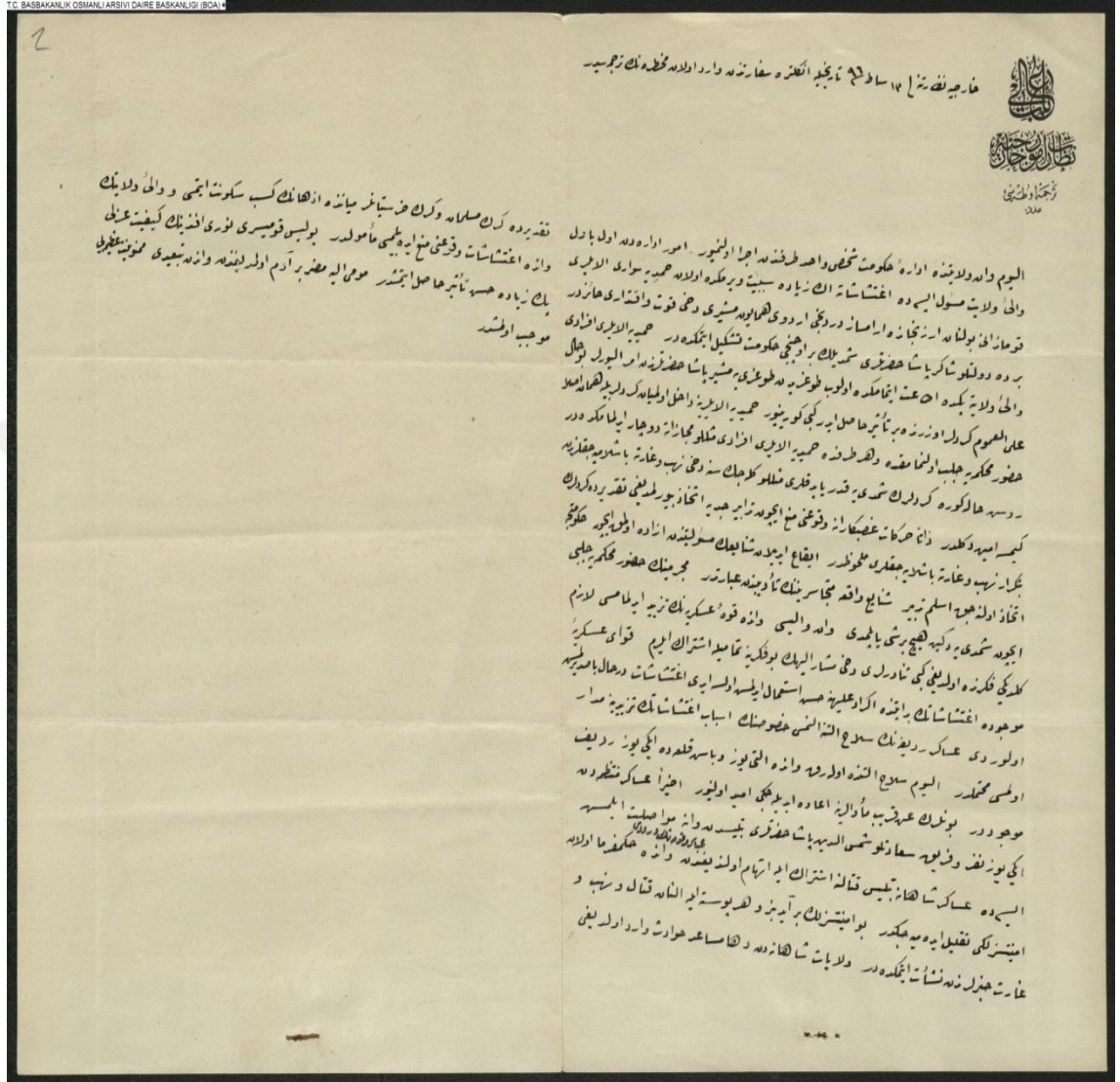
Ek 1.24. Van Hapishanesinin kalabalık olması nedeniyle mahkûmiyetleri kesinleşenlerden bir kısmının Erzurum Hapishanesine nakledilmesi.

BOA. DH. MKT. 100/2, 18 M 1311 (1 Ağustos 1893)

Ek 1.25. Van'daki Hamidiye Alaylarına mensup Kürtlerin valilik emirlerine itaat etmediklerine ilişkin yazı.

BOA. A. MKT. MHM. 666/18, 21 Za 1314 (23 Nisan 1897)

Ek 1.26. Van Vilâyet merkezi ve kazalarında bina sayıları, yerleşim biçimleri ve muhtemel bir yangında dayanıklılıkları hakkında.

تذکره

تذکره

تذکره		تذکره		تذکره		تذکره		تذکره		تذکره		تذکره		تذکره		تذکره	
بنا	تعداد	بنا	تعداد	بنا	تعداد	بنا	تعداد	بنا	تعداد	بنا	تعداد	بنا	تعداد	بنا	تعداد	بنا	تعداد
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...

سوی جزایس و کالیبره

2. کا کالیبره قلم و نه و بنی او نه سه قضای حاوی لکھ بوند نه نفس و نه قضیه سیله بخیر محروفی الیه و جبیه قضیس دیویر الی و عا لجنارز میان بوره قوه دو سفاهه او حوضه قمره ایکی ستاقه بکنوز و کلس او حوضه و البت بسفند و حوضه مرک دیویر و کولار دیویر الی و سمنانه ایکوز ایک خازنه عبارتند باریکری و قاجاقه و میده لیباب و محردوی و حیدری قضایر یک تکسکیل اولنه قلمزده هوز بوجله برد کوی سفنده درله نکور قضیه و قضایرک انیس عمما دیویرلری شوغو سفنده دریکه رک کولسه هوز و نیمه کرجیده و اور درلری اعجاز و حوضه نه موهله بوللری و بولون دجه اتصاله کالجی نفس و نه قضیه سیله حاسولری و اجبیه و سنانه و نه قلمه و کولار و سمنانه قضیه لرلی خازنری یکیکریه مددو ایسده بخیر محروفی الیه دیگر قضایرک سفنده و اور لرلی فاصله او اجه قضیه سیله حد نکرده جریبه و قرق و حوضه اعجاز اولنور سه برنده دیویر مع سرتنه اولنه بیهکی مجلس اداره ولایت انا و سیله سفده و نه قمره و نه قمره

و نه و ایس قریبه

Ek 1.27. Van Vilâyeti dâhilinde bulunan Ermeni memurların isim, görev, rütbe ve maaşları.

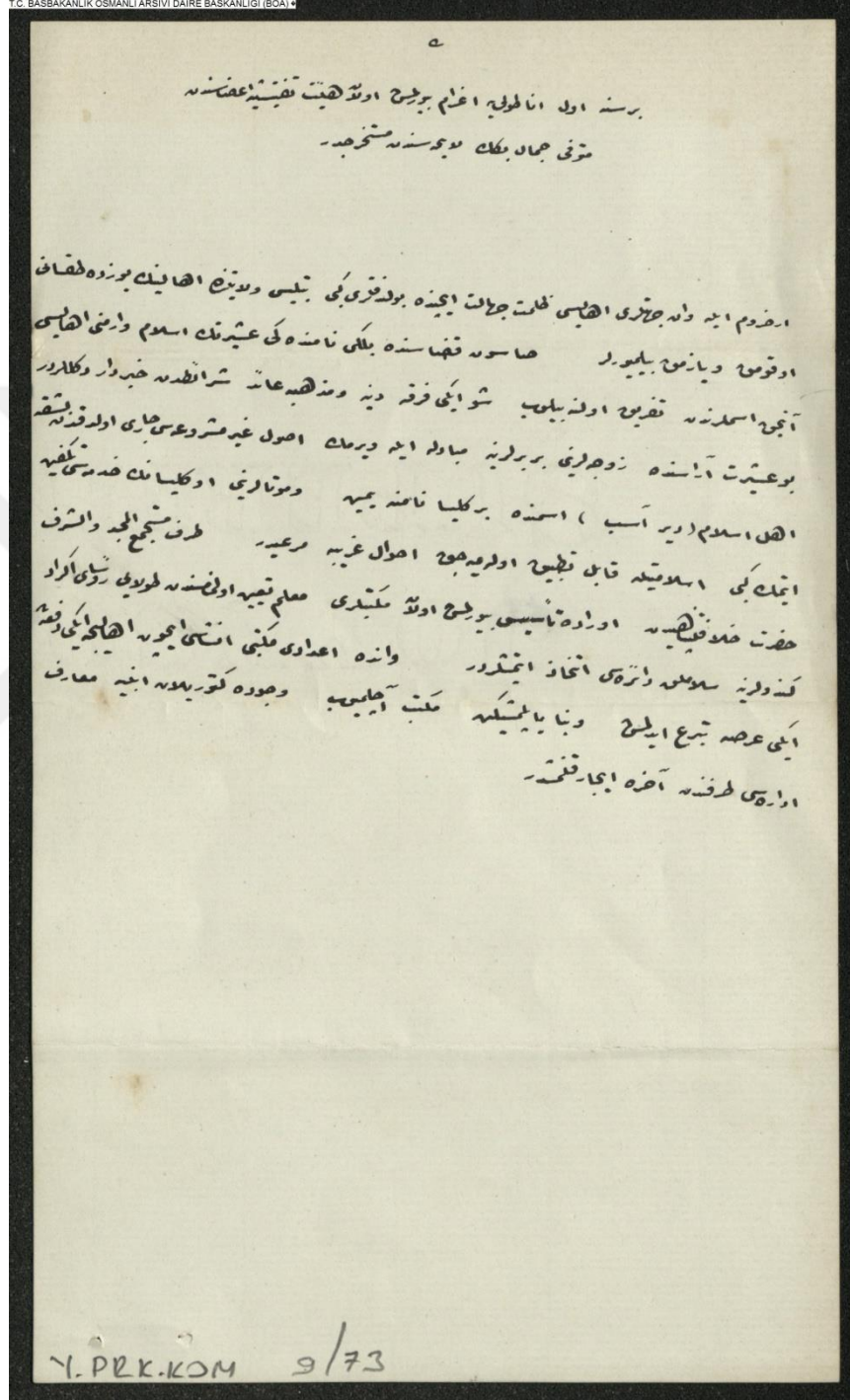
۲

وادی ویری داخده حکوم اسی ویلی داری و اسی داری و اسی داری و اسی داری و اسی داری

مقام	اسم	رُتبه	مغز	اسم	رُتبه	مغز
۶۰۰	رمضان آفریقا	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۶۵۰	مادروس	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۶۵۰	گورکچیان	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۶۶۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۶۷۰	گورکچیان	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۶۸۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۶۹۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۷۰۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۷۱۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۷۲۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۷۳۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۷۴۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۷۵۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۷۶۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۷۷۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۷۸۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۷۹۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۸۰۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۸۱۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۸۲۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۸۳۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۸۴۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۸۵۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۸۶۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۸۷۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۸۸۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۸۹۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۹۰۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۹۱۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۹۲۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۹۳۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۹۴۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۹۵۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۹۶۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۹۷۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۹۸۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۹۹۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰
۱۰۰۰	پادشاه	پادشاه	۱۰۰	عزاز دوقوز	پادشاه	۱۰۰

...
۲۳/۸/۱۸۹۳
۶/۶۲
۲۳/۸/۱۸۹۳
۲

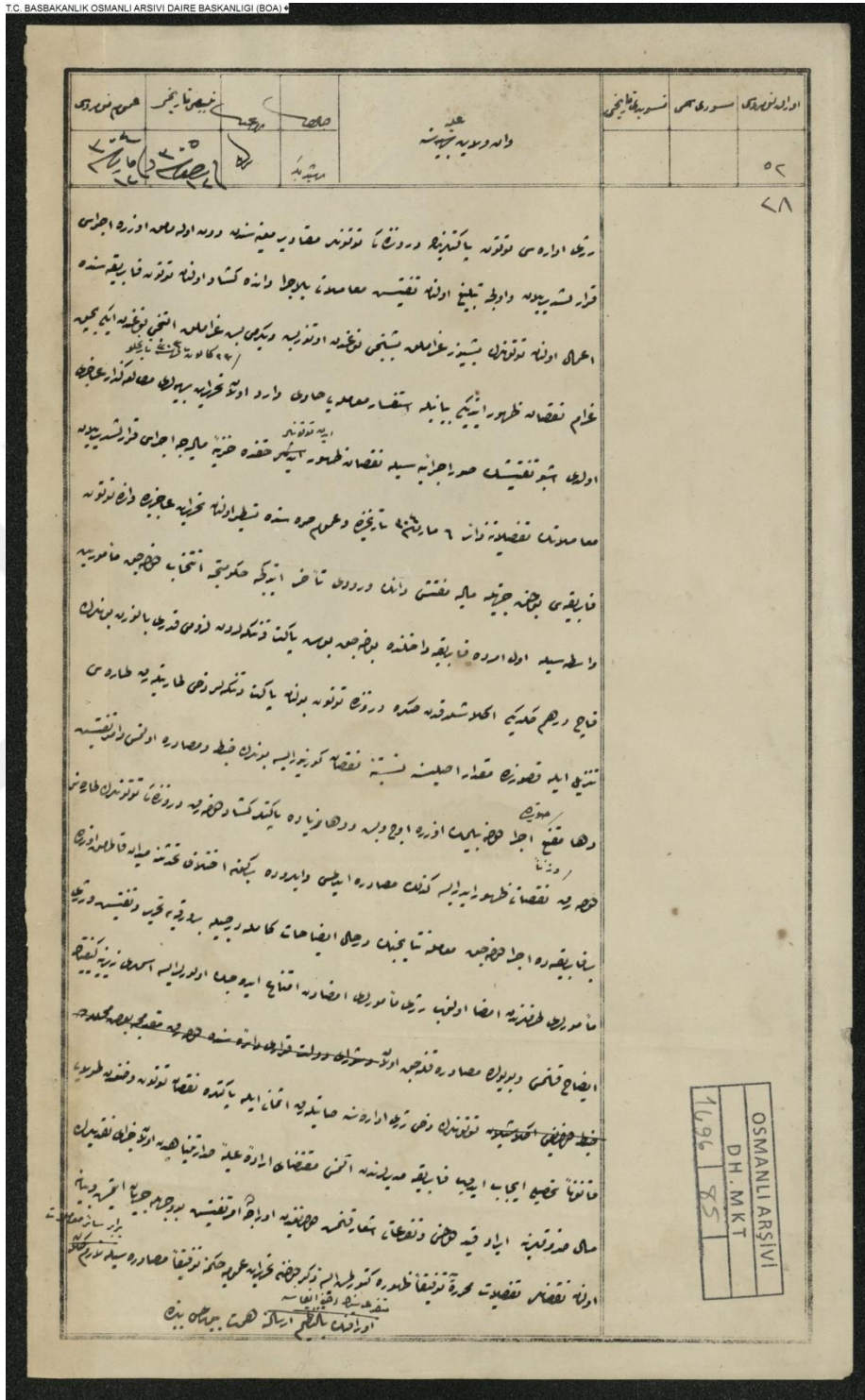
Ek 1.28. Doğu Anadolu ahalisinin cehaleti, bölgede eğitimin gerekliliği ve açılan mekteplere muallim tayin edilmediğine ilişkin teftiş heyeti azası Cemal Bey'in mütalaası.

Ek 1.31. Van Tütün Fabrikasında paketlenen tütünlere dair.

BOA. DH. MKT. 1496/85, 12 B 1305 (25 Mart 1888)

EK. 2. GAZETELER

Ek. 2.1. Van Gazetesi

42

(بدیعی سنه) تومرد (۱۹۱) ۱۰ رجب ۱۳۱۷

(بازار ابرتهسی) ۱ تشرین ثانی رومی ۱۳۱۰ و ۱۳ تشرین ثانی افرنجی ۱۸۹۹

عمل ادارهسی:

وانده حکومت دازمهسی جوارندهدر.

بر سنهک بدلی ۳ عدد سیم جیدی آتی
آبانی ۳۰ فروشدر. مشرودهکلی مشتریک
ایچون بر سنهک ۱۶ آتی آلفند.
۶ فروش پوست اجرتی ضم اولتور.

اهل انانک هر سطرندن برنجی دهمسی
ایچون ۲ کزری حالده ۱ فروش آلتور.

فایده

نسخهسی ۵۰ یاره

هفتهده بر نشر اولتور

نسخهسی ۵۰ یاره

کوپری انشامی

جودیه قضاسی داخلده کان زرتک
کوپریستک ایب وذهانی تصیب ایدمچک بر
سورتمده خراب اولدینی مجلندن اشمار ولوازم
انشامی دوراً کورده یولان حکاری مشرف
حصافت متفق امداتلو محمود پاشا حضرتلری
طرقندن استحضار اوتغصیه مساعده موسندن
استفاده ایدیلرک انشامک معلوب اولان
سلامت و مناتت دائرمنده جریان تأمین
ایچون مرهمندس هنرلو نجاشی بک کچن کون
قضاه مذکوره اعزام اولدینی کی بعض تحقیقات
ایچون جودیه بولتمده اولان خواصورمدیری
قبوتلو شکرلی اقدی دخی انشانت مذکوره
مأمور ایدلشدر.

تحويل موقع

بر مدتیرو شهرمنده بولتمده اولان ایکی
آنک سوازی عساکر شاهانه موقتک خنسی
قضاسه تحويل بیورلسندن دولایی بر قاج کونه
قدر منهن حرکت اولدقزلی ایشیدلشدر.

وکالت

ولایت اوقف مدیری محمد امین اقدی
مادوناً قیصریه کیندیکنندن مدیریت وکالتی
کای سرور بک تودیع اولتمشدر.

بازگیری قائمقام وکیل رفتلو شمس الدین
اقدینک بعض خصوصات ذمیه بیچون بتلیسه
هر بنته سانه قائمقاماتی وکالتت جودیه قائمقام
میزندن هنرلو فرید بک تأمین بیورلمشدر.

تقدیر

کچن هفته دروست ایدلکاری درج محائف
ستون ایدلکیمز سارق قوبانیستک کشف
وافرادینک الله ابدلی خصوصتده پولیس
افرادندن خورشید اقدینک دخی همت وغیری
سبقت اجتناب وهر اصله اسمی اونولشدر.

لیله جلیله رغائب

لیلی مبارکه اسلامیه میاننده بر قدر
جلیل احراز ایدن لیله میجیله رغائب کچن
جمعه کجه سنه تصادف ایشک جیتیله شهرمن
جوامع شریفهسی تکایای منیفهسی قدیلرله
شور اولتورق دعای افزایش عمر واجلال
سبب ظل الهی بو کجه نیک قدسیتندن
استفاضه شتابان اولان بوتون اهل ایمان
طرفارندن بر قات دها خلوص بال ایله
تکرار ایدلشدر.

خسب رب العالمین شوکتلو قدرتلو
ولی نعمت جیتنر شهریار عدل آیین خلیفه
ذیشان سیدالمرسلین افندیمن حضرتلری بو
کچی لیلی مقدسه نیک امثال لاتخصاصنه
ادراکه موققتیله کامران بیورسون آمین.

امینت وصحت عمومی

له الحمد سایه سعادتوایه حضرت خلافتناجوده
داخل ولایتده امنیت وصحت عمومی برکالدر.

عزیمت

دیاریکر ردیف قومانداناننه تأمین بیوریلان
فریقان کراددن سعادتلو منیر پاشا حضرتلری
کچن بازار ابرتهسی کونی عمل مأموریتنه متوجه
شهرمندن حرکت بیورلمشدر.

Ek. 2.2. Gevar, Karçıkan ve MamüretülHamid (Saray) kazalarına yapılan kaymakam atamaları.

تومرد ۲۵ قی ۱۷ شوال ۱۳۸۸ سال ۱۱ مایس ۱۳۰۷ قی ۲۶ مایس القمری ۱۸۹۱

تعمیر وقایع

مجلسی
 تومرد ۲۵ قی ۱۷ شوال ۱۳۸۸ سال ۱۱ مایس ۱۳۰۷ قی ۲۶ مایس القمری ۱۸۹۱

عمل لاریسی
 باب بلاغه مطبوعات لاریسی
 کورده پیک آمار اعداد سومه
 درج اولور

تعمیر ۱ بازار وصال کورنری
 قنبر اولور

قنبر شهری
 قنبر شهر
 قنبر شهر
 قنبر شهر

تومرد ۲۵ قی ۱۷ شوال ۱۳۸۸ سال ۱۱ مایس ۱۳۰۷ قی ۲۶ مایس القمری ۱۸۹۱

سور ولایتی داخله، دولتی قاضی قاضی عزیزی
 مطبق کت و قلم سوسی قنبر سنی و قلمه ابا
 اکتفد اولسته بی زرقا آلیه منفقانی

قزوق ولایتی داخله کت نوبه قاضی
 ادرعلی اخلاص منوره اده رفعت حسن محسن
 و برادر محمد رفعت افندی، اورده امانه امانه افندی
 اولان قنبر کت هرمناس حجاب آریک و نوبه ابا
 احمد اولان قنبر افندی ومع امانه امانه امانه
 ایترا من اولان کت

سرایک ولایتی داخله رفعت ایترا افندی
 امانه و قنبر مناره اولان امانه و قنبر مناره
 زینالی تومرد بیولمده

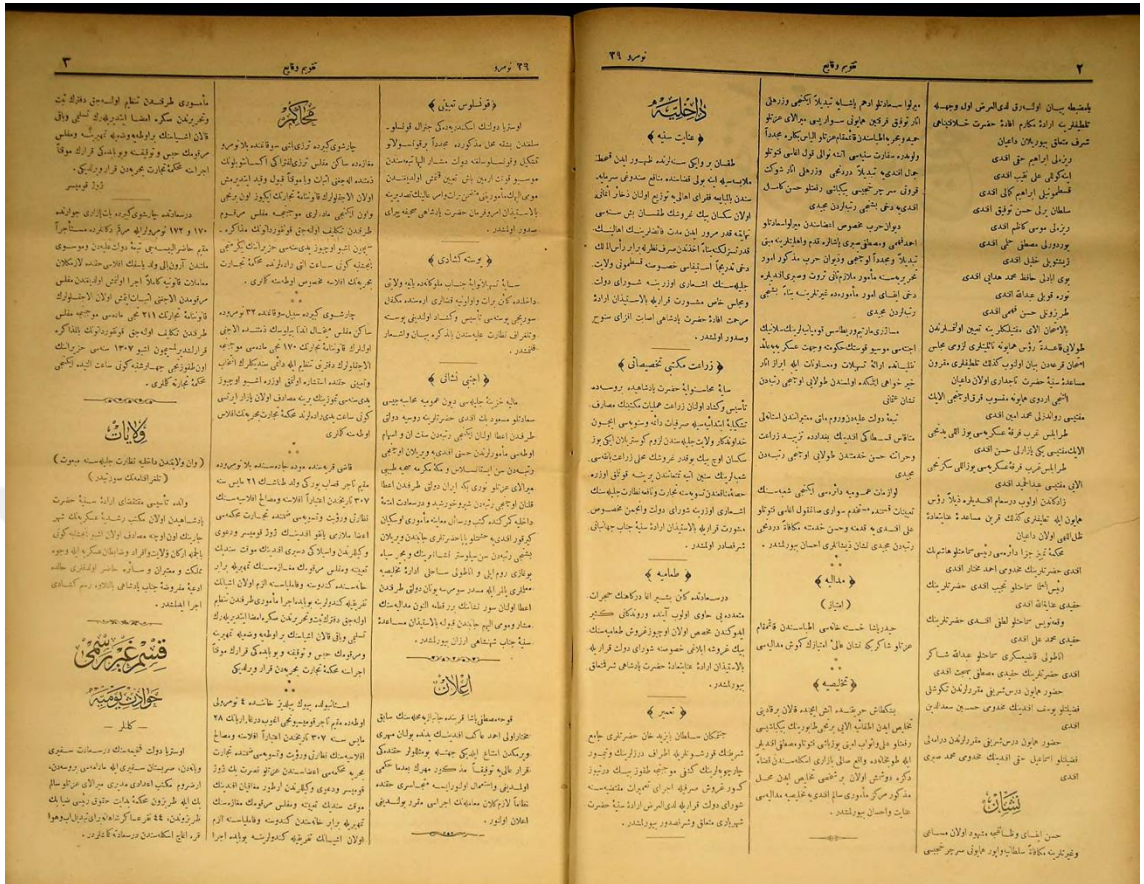
(مأمورین)
 قنبر ولایتی داخله اراغ قاضی قاضی
 قنبر قاضی قاضی قاضی
 ولایت مذکور داخله قنبر قاضی قاضی
 اراغ قاضی قاضی قاضی
 ولایت مذکور داخله قنبر قاضی قاضی
 قنبر قاضی قاضی قاضی
 قنبر قاضی قاضی قاضی
 ولایت مذکور داخله قنبر قاضی قاضی
 قنبر قاضی قاضی قاضی

تعمیر

تعمیر	موقت	نوبه	ساعت
۱	۱۸	۲۰	۳۸
۲	۱۸	۲۰	۳۸
۳	۱۸	۲۰	۳۸
۴	۱۸	۲۰	۳۸
۵	۱۸	۲۰	۳۸
۶	۱۸	۲۰	۳۸
۷	۱۸	۲۰	۳۸
۸	۱۸	۲۰	۳۸
۹	۱۸	۲۰	۳۸
۱۰	۱۸	۲۰	۳۸
۱۱	۱۸	۲۰	۳۸
۱۲	۱۸	۲۰	۳۸
۱۳	۱۸	۲۰	۳۸
۱۴	۱۸	۲۰	۳۸
۱۵	۱۸	۲۰	۳۸
۱۶	۱۸	۲۰	۳۸
۱۷	۱۸	۲۰	۳۸
۱۸	۱۸	۲۰	۳۸
۱۹	۱۸	۲۰	۳۸
۲۰	۱۸	۲۰	۳۸
۲۱	۱۸	۲۰	۳۸
۲۲	۱۸	۲۰	۳۸
۲۳	۱۸	۲۰	۳۸
۲۴	۱۸	۲۰	۳۸
۲۵	۱۸	۲۰	۳۸
۲۶	۱۸	۲۰	۳۸
۲۷	۱۸	۲۰	۳۸
۲۸	۱۸	۲۰	۳۸
۲۹	۱۸	۲۰	۳۸
۳۰	۱۸	۲۰	۳۸
۳۱	۱۸	۲۰	۳۸
۳۲	۱۸	۲۰	۳۸
۳۳	۱۸	۲۰	۳۸
۳۴	۱۸	۲۰	۳۸
۳۵	۱۸	۲۰	۳۸
۳۶	۱۸	۲۰	۳۸
۳۷	۱۸	۲۰	۳۸
۳۸	۱۸	۲۰	۳۸
۳۹	۱۸	۲۰	۳۸
۴۰	۱۸	۲۰	۳۸
۴۱	۱۸	۲۰	۳۸
۴۲	۱۸	۲۰	۳۸
۴۳	۱۸	۲۰	۳۸
۴۴	۱۸	۲۰	۳۸
۴۵	۱۸	۲۰	۳۸
۴۶	۱۸	۲۰	۳۸
۴۷	۱۸	۲۰	۳۸
۴۸	۱۸	۲۰	۳۸
۴۹	۱۸	۲۰	۳۸
۵۰	۱۸	۲۰	۳۸
۵۱	۱۸	۲۰	۳۸
۵۲	۱۸	۲۰	۳۸
۵۳	۱۸	۲۰	۳۸
۵۴	۱۸	۲۰	۳۸
۵۵	۱۸	۲۰	۳۸
۵۶	۱۸	۲۰	۳۸
۵۷	۱۸	۲۰	۳۸
۵۸	۱۸	۲۰	۳۸
۵۹	۱۸	۲۰	۳۸
۶۰	۱۸	۲۰	۳۸
۶۱	۱۸	۲۰	۳۸
۶۲	۱۸	۲۰	۳۸
۶۳	۱۸	۲۰	۳۸
۶۴	۱۸	۲۰	۳۸
۶۵	۱۸	۲۰	۳۸
۶۶	۱۸	۲۰	۳۸
۶۷	۱۸	۲۰	۳۸
۶۸	۱۸	۲۰	۳۸
۶۹	۱۸	۲۰	۳۸
۷۰	۱۸	۲۰	۳۸
۷۱	۱۸	۲۰	۳۸
۷۲	۱۸	۲۰	۳۸
۷۳	۱۸	۲۰	۳۸
۷۴	۱۸	۲۰	۳۸
۷۵	۱۸	۲۰	۳۸
۷۶	۱۸	۲۰	۳۸
۷۷	۱۸	۲۰	۳۸
۷۸	۱۸	۲۰	۳۸
۷۹	۱۸	۲۰	۳۸
۸۰	۱۸	۲۰	۳۸
۸۱	۱۸	۲۰	۳۸
۸۲	۱۸	۲۰	۳۸
۸۳	۱۸	۲۰	۳۸
۸۴	۱۸	۲۰	۳۸
۸۵	۱۸	۲۰	۳۸
۸۶	۱۸	۲۰	۳۸
۸۷	۱۸	۲۰	۳۸
۸۸	۱۸	۲۰	۳۸
۸۹	۱۸	۲۰	۳۸
۹۰	۱۸	۲۰	۳۸
۹۱	۱۸	۲۰	۳۸
۹۲	۱۸	۲۰	۳۸
۹۳	۱۸	۲۰	۳۸
۹۴	۱۸	۲۰	۳۸
۹۵	۱۸	۲۰	۳۸
۹۶	۱۸	۲۰	۳۸
۹۷	۱۸	۲۰	۳۸
۹۸	۱۸	۲۰	۳۸
۹۹	۱۸	۲۰	۳۸
۱۰۰	۱۸	۲۰	۳۸

Takvim-i Vekayi, 26 Mayıs 1891

Ek. 2.3. Van Askerî Rüşdiyesinin resmi açılışının yapıldığı.

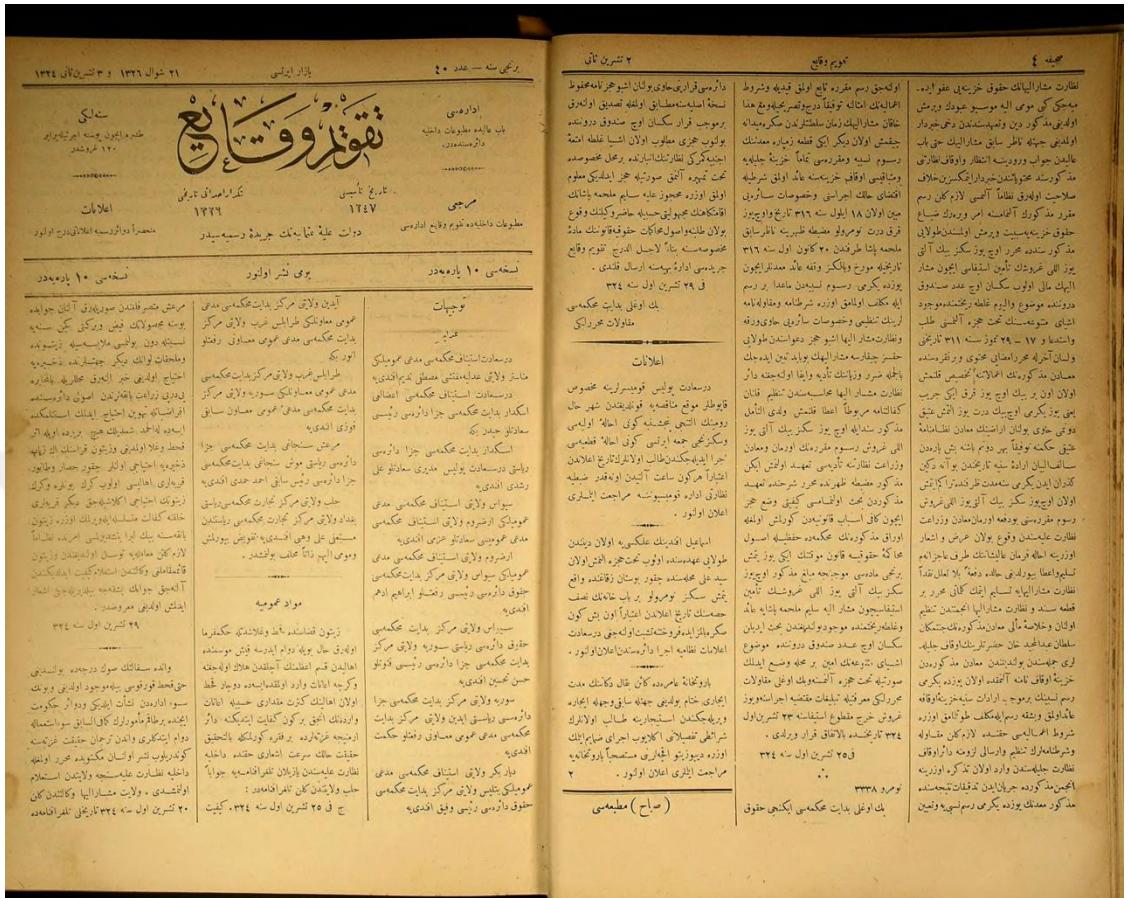
Takvim-i Vekayi, 28 Haziran 1891)

Ek. 2.4. Van, Hakkâri ve Patnos çevresindeki Aşiret Süvarî Alayları Reislerinin talebi üzerine, buldukları merkezlerde mektep inşası için Saray Hassa Hazinesi ve Maarif Nezaretinden 4'er bin lira tahsis edildiği.

Takvim-i Vekayi, 15 Eylül 1891

Ek. 2.5. Van'da sefaletin son dereceye geldiği, hatta kıtlık korkusunun meydana geldiği ve bunun da kötü idareden neşet eylediği.

Takvim-i Vekayi, 16 Kasım 1908

Ek. 2.6. Cülüs-1 Hümayun münasebetiyle Van halkının avrân hükümeti için tebrik ve muhabbet mektubunun özetidir.

۲۱۵۷

تبریک حقیقت

۱۲۹۶

امور اداریه بابت خصوصیات اجرائیه چون بودی که مراعات اموری
جمعه پروری در حوض سایه بر سنگ اول به بل ۲۰۰ لایق ۱۰۰ روح لایق ۶۰
اولاد پروری برای انتصابه این ائمه اولاد پرورش ۸۷ خورشید کا
اولاد پرورش ۸۷ خورشید کا
و شکر و زور و سربازان کثیره بین حوادث مرصده لایق است
اولاد پرورش ۱۰۰

۱۳۰۲

۲۱۵۷

۱۲۹۶

۲۱۵۷

۱۲۹۶

۱۳۰۲

۱۳۰۲

۲۱۵۷

۱۲۹۶

۱۳۰۲

۲۱۵۷

۱۲۹۶

۲۱۵۷

تبریک حقیقت

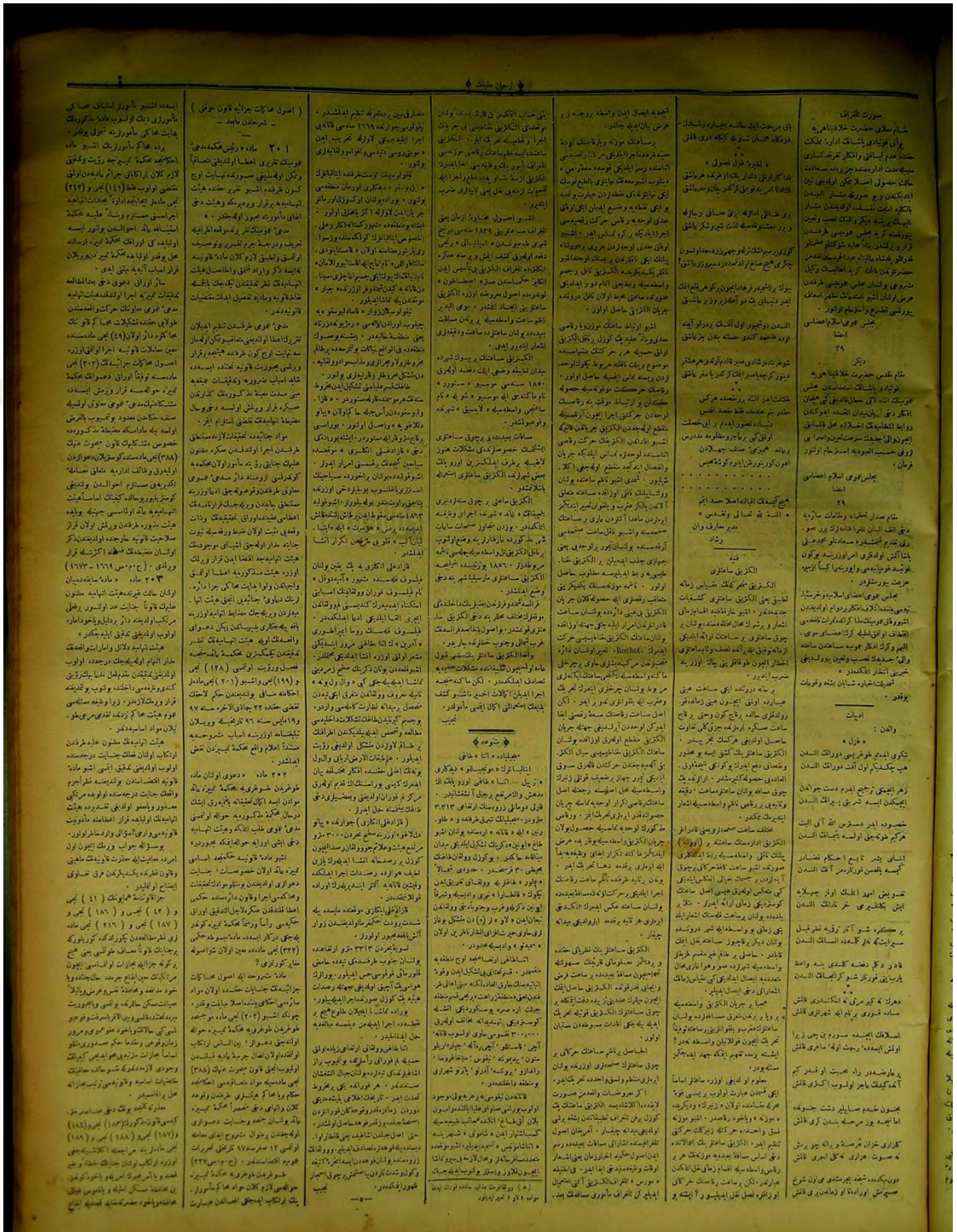
۱۲۹۶

۲۱۵۷

۱۲۹۶

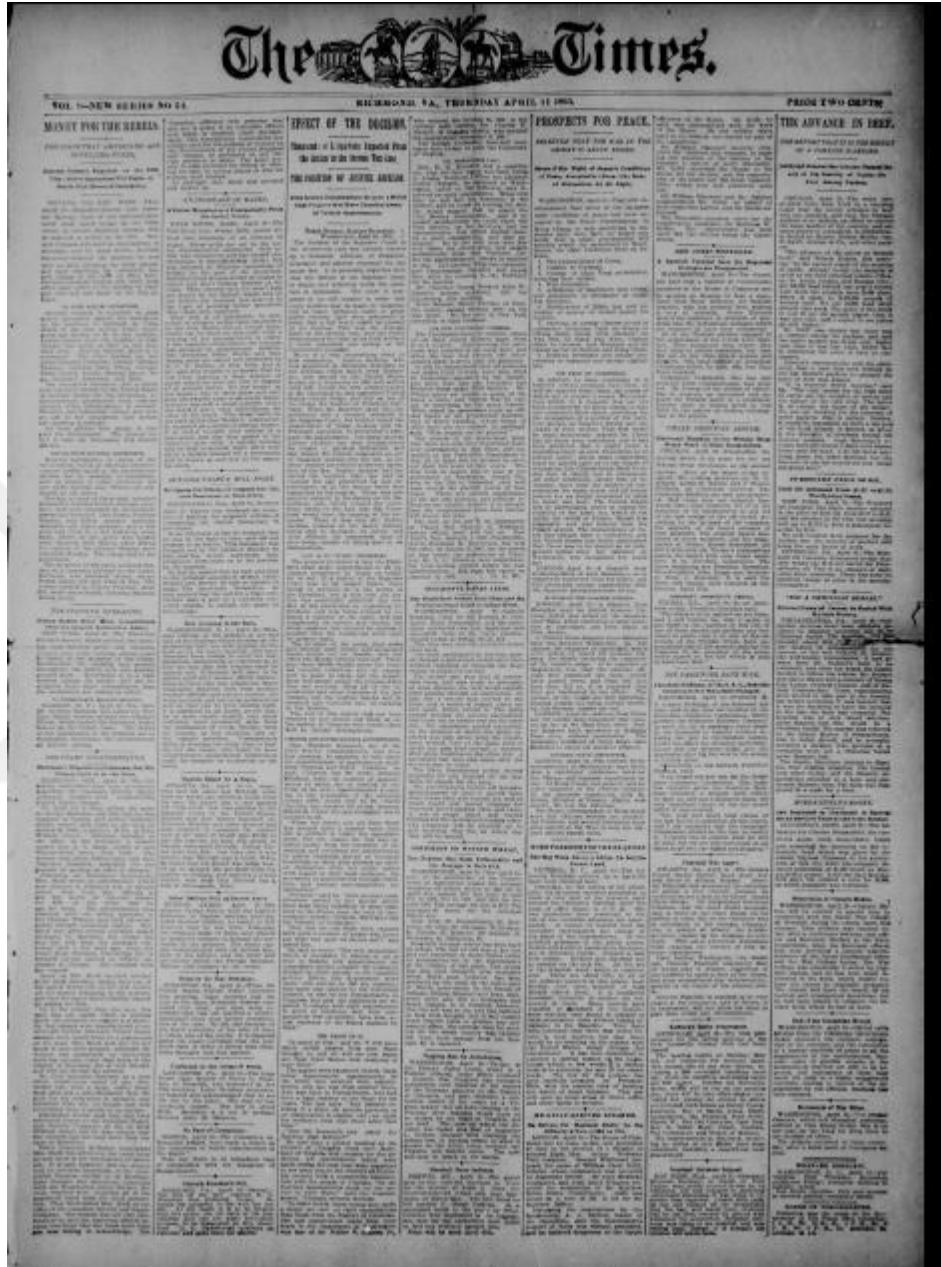
۱۳۰۲

Ek. 2.7. Van Maarif Müdürü Faik Reşad'ın Tercüman-ı Hakikat Gazetesinde "Edebiyat" başlığı ve "Van'dan" yan başlığı altında yer alan gazelleri.

Tercüman-ı Hakikat, 30 Mayıs 1885

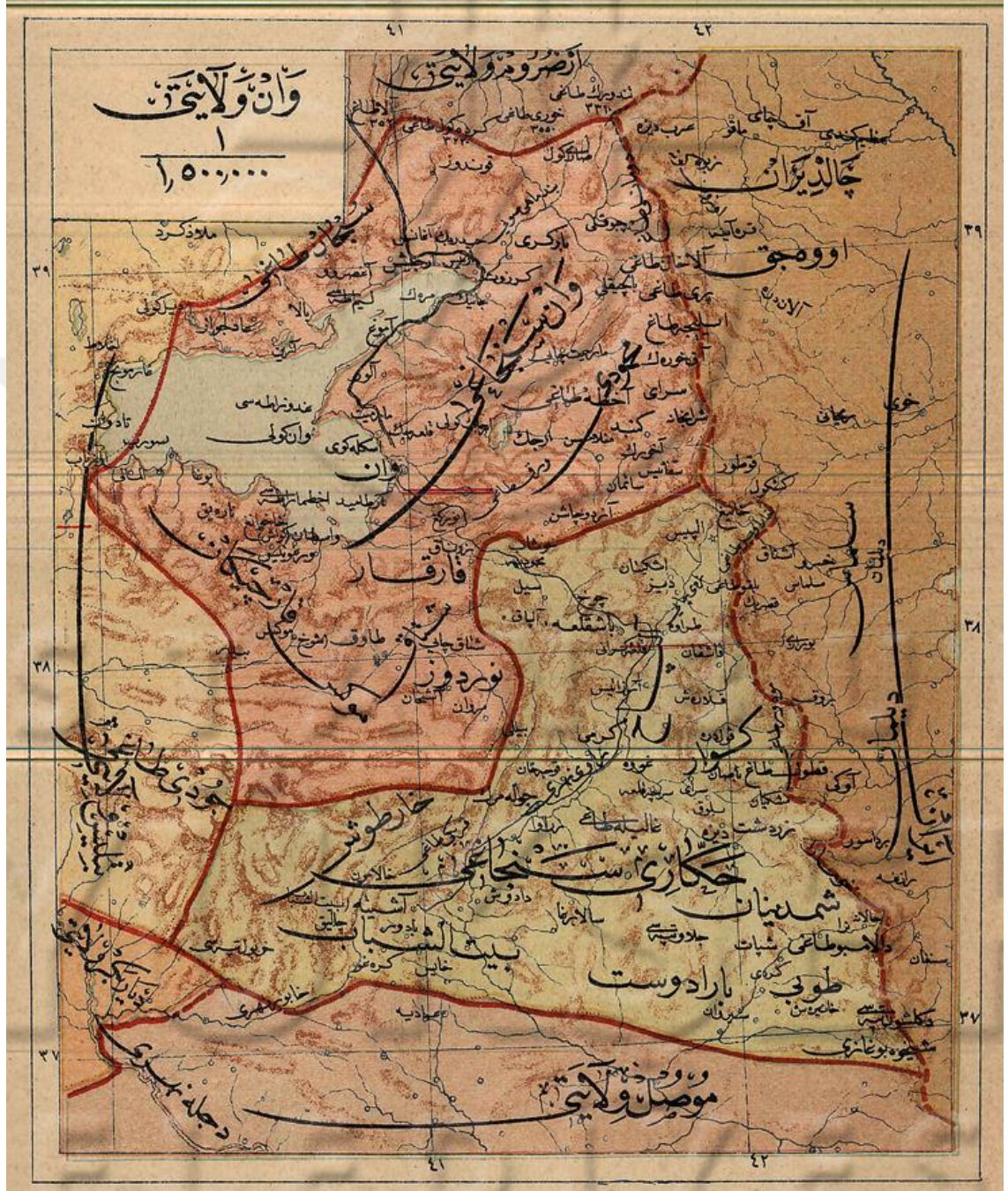
Ek. 2.8. Van Bölgesinin yanı sıra Doğu Anadolu'nun siyasi, sosyal ve ekonomik yapısı ile ilgili bilgi veren İspanyol Seyyah Saturnino Ximenez hakkında "The Turks Defended" başlıklı yazının yer aldığı The Times Gazetesi'nin ilgili nüshası.

The Times 11 April 1895

EK. 3. HARİTALAR

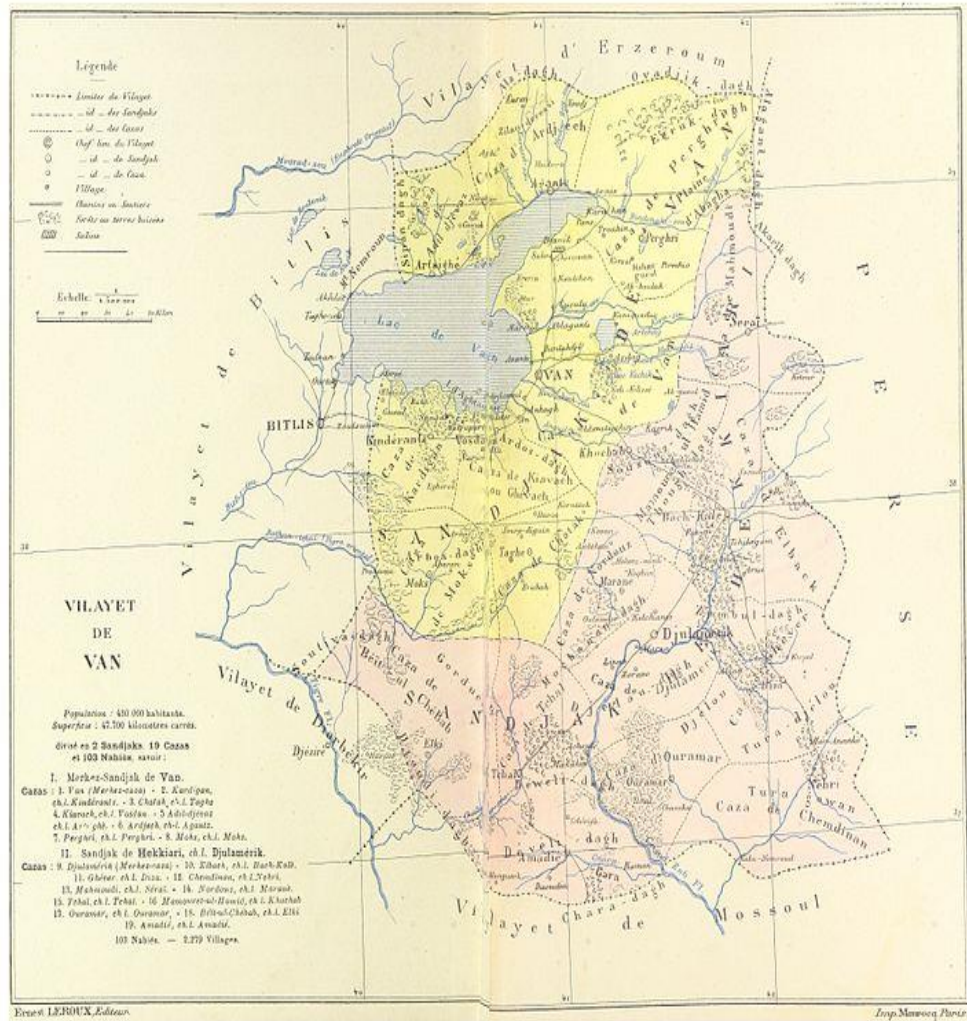
Ek. 3.1. Van Vilâyet Haritası

Atatürk Kitaplığı Hrt. 876

Ek. 3.2. Van Vilâyet Haritası

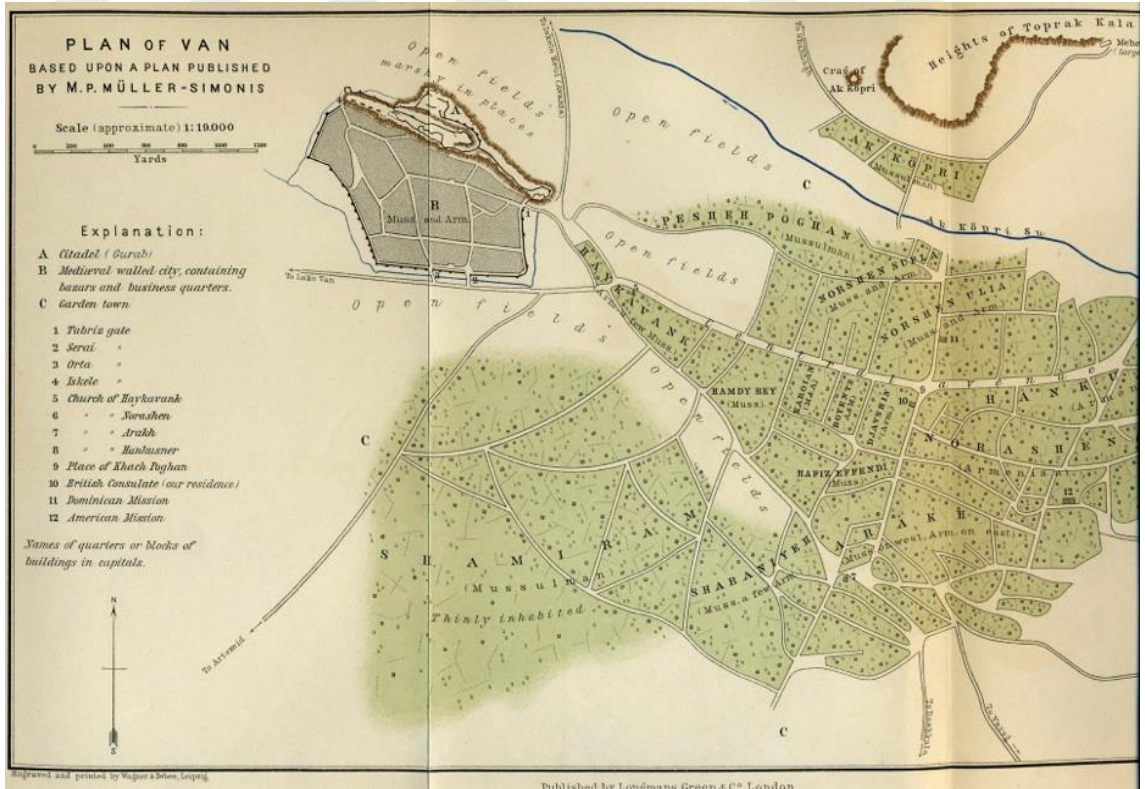
Cuinet, La Turquie D'asie, s. 630

Ek. 3.3. Vali Hamid Paşa'nın Van Sancağı (başlıkta vilâyet yazılmaktadır) Haritası.

BOA. Y. EE. 8/21, 19 Ra 1304 (16 Aralık 1886)

Ek. 3.4. Van Merkez Eski ve Yeni Şehir (Bahçeler) Planı

Lynch, *Travels and Studies*, 80-81

Ek. 3.5. Van ve çevresindeki yerleşim birimlerinin isimleriyle birlikte yer aldığı İngilizce kaynaklı harita.

BOA. HRT. 2494

Ek. 3.6. İktisadi kaynakların bölgeye dağılımı ve yoğunluğunu gösterir harita.

BOA. DH. MB. HPS. M. Dosya No: 53, Vesika No: 29

Ek. 3.7. Van ve Bitlis vilâyetlerindeki Kürt, Ermeni ve Nasturilerin nüfus yoğunluğu dağılımını gösterir harita.

EK. 4. RESİMLER**Ek. 4.1. Erzurum-Van Ayniyat Defteri.****BOA. BEO AYN. d. 830 Erzurum-Van, 09 R 1294 (23 Nisan 1877)**

Ek. 4.2. Yakın zamana kadar varlığını sürdürebilen eski Van evlerinden biri.

Van 2006 Kültür ve Turizm Envanteri I- *Tarihsel Değerler*, s. 237).

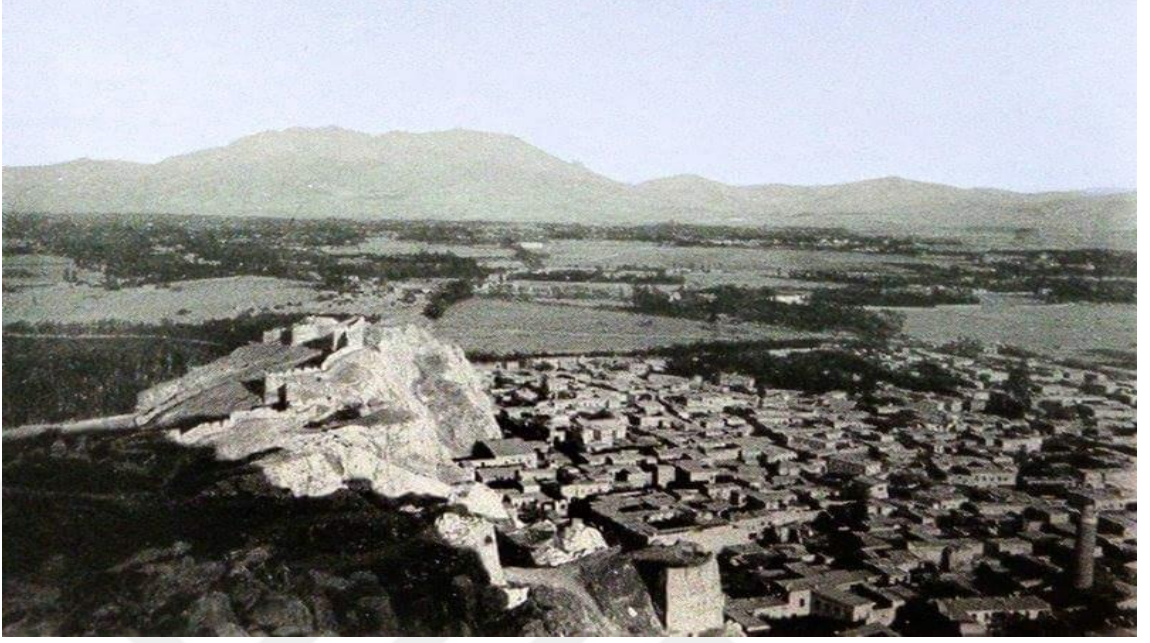
Ek. 4.3. Ermeni bir tüccarın evi.

FIG. 127. HOUSE OF AN ARMENIAN MERCHANT AT VAN.

Lynch, *Travels and Studies*, 81

Ek. 4.4. Kale, Eski ve Yeni Şehrin bir arada görüntüsü.

Van İl Kültür Turizm Müdürlüğü Arşivi

Ek. 4.5. Van'da surların içindeki eski şehirde bir cadde.

**FIG. 130. STREET IN THE
WALLED CITY.**

Ek. 4.6. Van Askerî Rüşdiyesi Binası.

İgüs, Askerî Rüşdiyeler, s. 420

Ek. 4.7. Van Askerî Rüşdiyesi Talebeleri.

İgüs, Askerî Rüşdiyeler, s. 420

Ek. 4.8. Göl üzerinde Jami isimli küçük yelkenli.

Skyles, Five Turkish Province, s. 84-85

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Tarık Ziya ARVAS
Doğum Yeri ve Tarihi	Van-1976
Eğitim Durumu	
Lisan Öğrenimi	Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği
Yüksek Lisan Öğrenimi	Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	<p>-<i>Hakkâri'de Hıristiyan Bir Topluluk-Nasturiler 1836-1936</i>, Hâkim Yayınları, Ankara 2015.</p> <p>-“Osmanlı Belgelerinde Nasturi-Kürt Aşiret Anlaşmazlıkları (1856-1914)”, <i>Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi (KAREFAD)</i>, 5 (3), Çankırı 2015, ss. 65-86.</p> <p>-“Devlet Salnamelerine Göre 1848-1914 Yılları Arasında Van Vilâyeti'nin İdari Taksimatı”, <i>Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi</i>, (30), Haziran 2016, ss. 401-415.</p>
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	Milli Eğitim Bakanlığı
İletişim	
E-Posta Adresi	tzarvas@hotmail.com
Tarih	20.09.2016